

ՔՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԻ

ԵՎ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ
ՄՅՈՒՍ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵԿՏՈՐ

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ՀԱՅԵՐԻ
ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ
ՄՅՈՒՍ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԵՐԻՑ,
ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐՈՎ, ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ
ԵՎ ՀԱՎԵԼՎԱԾՈՎ

Հ Ա Տ Ո Ր Բ

Կ ա զ մ ե ց
Ա. Խ. ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
СЕКТОР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ТУРЕЦКИЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЕНИИ, АРМЯНАХ
И ДРУГИХ НАРОДАХ
ЗАКАВКАЗЬЯ

ИЗВЛЕЧЕНИЯ ИЗ ТУРЕЦКИХ ОРИГИНАЛЬНЫХ ТЕКСТОВ В
ПЕРЕВОДЕ НА АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК С ВВОДНЫМИ ОЧЕРКАМИ,
КОММЕНТАРИЯМИ И ПРИЛОЖЕНИЕМ

ТОМ II

Составил
А. Х. САФРАСТЯН

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1964

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» աշխատության երկրորդ հատորը բովանդակում է նյութեր հայ և հարևան ժողովուրդների պատմության, պատմական աշխարհագրության, սոցիալ-քաղաքական ու տնտեսական կյանքի վերաբերյալ: Նյութերը քաղված ու թարգմանված են XVI—XVIII դարերի թուրք պատմագիր-տարեգիրներ Քյաթիր Չելեբիի, Սելանիկիի, Սուլաք Ջադեի, Շանի Ջադեի, Մյունեջջիմ Բաշիի, Ֆերիդուն Բեյի և Կոշի Բեյի երկերից:

Գիրքն ունի նաև հավելված, ծավալուն ծանոթագրություններ և թուրքական մի քանի պաշտոնական փաստաթղթերի թուրքերեն տեքստեր:

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» աշխատության երկրորդ հատորը կազմված է XVI—XVIII դարերի թուրք պատմագիր-տարեգիրների և այլ հեղինակների երկերից, որոնք կարևոր տեղ են գրավում թուրքական պատմագրության մեջ: Այդ հեղինակները, իրենց երկերում տալով այդ դարերի Թուրքիայի ներքին և արտաքին դրության պատկերը, միաժամանակ որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնող բազմաթիվ տեղեկություններ են հաղորդում հայ և հարևան ժողովուրդների պատմության, պատմական աշխարհագրության և սոցիալ-քաղաքական կյանքի մասին:

Ներկա հատորում առանձին գլուխներով ներկայացված են հետևյալ թուրք պատմագիրներն ու հեղինակները.

1. Քյաքիբ Չելեբի (Հաջի Խալիֆա), Օսմանյան պետության XVII դարի ականավոր պատմագիր-աշխարհագրագետ: Նյութերը քաղված են նրա «Ջիհան նյումա» խորագիրը կրող աշխարհագրությունից և «Ֆեզլեֆե» անունով հայտնի երկհատոր պատմությունից:

2. Սելանիկի Մուստաֆա—XVII դարի թուրք պատմագիր:

3. Սուլաֆ Չաղե—XVII դարի թուրք պատմագիր:

4. Շանի Չաղե—XVIII դարի արքունական տարեգիր-պատմագիր:

5. Մյունեջջիմ Բաշի—թուրքերեն լեզվով առաջին ընդհանուր պատմության հեղինակը, որից թարգմանված է հայ ժողովրդի համառոտ պատմությունը:

6. Ֆերիդուն Բեյ—XVI դարի թուրքական պետական բարձրաստիճան պաշտոնյա, որը իր «Սուլթանների գրություններ» անունով հայտնի պետական պաշտոնական փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ հավաքել է Օսմանյան կայսրության սկզբից մինչև XVI դարի վերջն ընկած ժամանակաշրջանի սուլթանական բազմաթիվ ֆերմաններ և գրություններ:

7. Կոչի Բեյ — թուրք պետական գործիչ և քննադատ, որը XVII դարի 30-ական թվականներին սուլթաններին ներկայացրել է երկու զեկուցագիր (Ռիսալե), Օսմանյան կայսրության ներքին գրության մասին:

Վերոհիշյալ բոլոր հեղինակների մասին տրված են համառոտ կենսագրական տեղեկություններ, ինչպես նաև անհրաժեշտ լուսաբանություններ նրանց երկերի մասին:

Գրքում որպես հավելված զետեղված են.

1. Ֆերիդուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ»-ից մի քանի փաստաթղթերի թարգմանությունը, որոնք որոշ լույս են սփռում Օսմանյան պետության միջնադարի պետական, վարչական և տնտեսական կյանքի բնորոշ կողմերի վրա:

2. Տարեգիր Շանի Զադեից XVI—XVII դարերի թուրքիայի ֆինանսական, կուլտուր-կենցաղային (հագուստ, բնակարան և այլն), ինչպես նաև ազգային խտրականության վերաբերյալ պաշտոնական փաստաթղթեր:

3. Մի քանի փաղիշահական գրությունների (ֆերման, ուղերձ և այլն) թուրքերեն տեքստերը:

Այս հատորում ծանոթագրությունները տրված են ավելի ընդարձակ, անհրաժեշտության դեպքում՝ պատմական ակնարկի ձևով: Ծանոթագրությունները լուսաբանում են միջնադարյան թուրքիայի պատմագիր-տարեգիրների և մյուս հեղինակների երկերում արժարժված բազմաթիվ հարցերը և հնարավորություն են տալիս ավելի լայն և բազմակողմանի պատկերացում կազմելու միջնադարյան թուրքիայի մասին:

Թարգմանված բոլոր նյութերի տարեթվերը տրված են հիշրեթի թվականով, ինչպես տալիս են թուրք հեղինակները, այդ թվականների կողքին փակագծում տրված են նաև համապատասխան եվրոպական թվականները*:

* Տե՛ս նաև սույն աշխատության Ա հատորում «Հիշրեթի թվականները եվրոպականի վերածելու աղյուսակը», էջ 339—348:

ՔՅԱԹԻԲ ԶԵԼԵԲԻ, ՀԱԶԻ ԽԱԼԻՖԱ

ԷԼՀԱԶ ՄՈՒՍՏԱՖԱ ԲԻՆ-ԱԲԴՈՒԼԱՀ

Քյաթիր Չելեբին ծնվել է Ստամբուլում, հիշրեթի մտավորապես 1017 (1609) թվականին* Արդուլլահ անունով սիփահու ընտանիքում: Նրա իսկական անունն է Մուստաֆա բին-Արդուլլահ, բայց ընդհանրապես հայտնի է Քյաթիր Չելեբի և Հաջի Խալիֆա** անուններով, որոնք կապված են նրա ծառայությունների և վարած պաշտոնների հետ:

Նախնական կրթությունն ստանալուց հետո Քյաթիր Չելեբին ծառայության է մտնում Անատոլիայի գինվորական ստորաբաժանում՝ գրասենյակային հաշվապահի համեստ պաշտոնով: Իր ծառայության ընթացքում նա մասնակցել է Բաղդադի պաշարմանը՝ 1035 (1625) թվականին, էրզրումի պաշարմանը՝ 1036 (1626) թվականին. ենիչեբիների կովին՝ Աբազա փաշայի դեմ և մի շարք այլ կռիվների: Մի քանի տարի հետո Քյաթիր Չելեբին վերադառնում է Ստամբուլ, վարում է գրասենյակային քարտուղարի պաշտոն և միաժամանակ շարունակում է իր կրթությունը այդ ժամանակի հայտնի գիտնական Շեյխ Կադը Զադեի մոտ, որը նրա մեջ մեծ հետաքրքրություն է արթնացնում դեպի գիտությունը:

Թուրք-իրանական պատերազմի տարիներին, Քյաթիր Չելեբին, ընդհատելով իր ուսումը, օսմանյան բանակի հետ մեկնում է Համադան և Բաղդադ: Վերադարձից հետո շարունակում է ուսումնասիրել կրոնական-իրավական գիտությունը: 1043 (1633) թվականին բանակի հետ գնում է Սիրիա և մասնակցում Թուրք-իրանական պատերազմին, որը ղեկավարում էր Սուլթան Մուրադ IV: Այդ ժամանակ Քյաթիր Չելեբին ուխտի է մեկնում իսլամական սրբազան Հաջջ ուխտատեղին՝ և ստանում է Հաջի տիտղոսը: 1044 (1634) թվականին նա մասնակցում է Երևանի պաշարմանը:

Սովետական արևելագետ ակադեմիկոս Ի. Յու. Կրաչկովսկին նշում է, որ Հալեպի՝ իսլամական կուլտուրայի այդ կենտրոնի ազդեցության տակ Քյաթիր Չելեբին ավելի մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերում դեպի գիտությունը***:

Արդարև, Քյաթիր Չելեբին թողնելով իր ծառայությունը, վերադառնում է Ստամբուլ և մեծ եռանդով ու հետաքրքրությամբ նվիրվում գիտությանը: Ուսումնասիրում է տրամաբանություն և քերականություն, մաթեմատիկա, աստղագիտու-

* Մի քանի աղբյուրներում ցույց են տրվում տարբեր թվականներ:

** Եվրոպական աղբյուրներում Հաջի Խալիֆան վերածվել է Հաջի Կալիֆայի:

*** И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, т. IV, М.-Л. 1957, гл. XXI. Турецкая географическая литература XV—XIX вв.

թյուն և բժշկություն: Քյաթիր Չելեբին իբրև բազմակողմանի գիտելիքների տեր անձնավորություն, գրավում է ժամանակակիցների ուշադրությունը: Նրա անձնական բարեկամներից մեկը՝ օսմանյան բանակի պետ Մուհամմեդ փաշան, նրան նշանակում է բանակի ֆինանսական գրասենյակի երկրորդ խալիֆա*:

Քյաթիր Չելեբին ֆինանսական հարցերում ևս հեղինակավոր անձնավորություն էր: 1063 (1652) թվականին Թուրքիայի ֆինանսական գործերը բարելավելու նպատակով Սուլթան Մուհամմեդ I-ի նշանակած հատուկ հանձնաժողովի աշխատանքներին մասնակցում է նաև Քյաթիր Չելեբին: Այդ կապակցությամբ, Չելեբին մի քանի տարի հետո, ֆինանսական հարցերի մասին ներկայացնում է հատուկ զեկուցագիր, որը հետագայում, 1867 թվականին, հրատարակվում է Ստամբուլում, Թուրք գրող Ա.հմեդ Վեֆիբի կողմից**:

Քյաթիր Չելեբին շորս տարի շարունակ զբաղվել է դասախոսական աշխատանքով: Նա մահացել է 1067 (1656) թվականին, մոտ 50 տարեկան հասակում: Կա ավանդություն նրա հանկարծամահ լինելու մասին: Ակադեմիկոս Ի. Յու Կրաչկովսկին նշում է. «Բարինգերը լրիվ իրավունք ունի Հաջի Խալիֆային (Քյաթիր Չելեբին) անվանելու օսմանների մեծագույն պոլիգիստորը², որովհետև նրա գիտելիքները տարածվում էին մտքի բոլոր բնագավառների վրա»***:

Քյաթիր Չելեբիի գիտական աշխատությունների ուսումնասիրությամբ զբաղվել են եվրոպական և սովետական բազմաթիվ արևելագետներ՝ Վ. Բարթոլդը, Ի. Կրաչկովսկին, Համմերը, Թեշները, Մորգեթմանը, Բարինգերը և այլն³:

Քյաթիր Չելեբիի կարևոր աշխատություններն են.

1. «Թավկիմ-ուր-բեվարիխ» («Պատմությունների տարեցույց») ինքնուրույն արժեքավոր աշխատություն է: Համմերը Քյաթիր Չելեբիի այս աշխատության մասին գրել է. «Եթե Քյաթիր Չելեբիի այս աշխատությունը գոյություն չունենար, Օսմանյան պատմությունը գրելու նախաձեռնությունը շատ դեպքերում խավարի մեջ պիտի մնար»:

2. «Ֆեզլեֆե» — Օսմանյան պետության XVII դարի պատմությունը երկու հատորով:

3. «Քեշֆ-ուլ-գյունուն» («Կարծիքների հայտնություն»): Քյաթիր Չելեբին այս աշխատությունը գրել է 30 տարում: Սա մի բիրլիոգրաֆիական երկասիրություն է, որը ամփոփ տեղեկություններ է պարունակում գիտության մոտ 300 ճյուղերի մասին: Աշխատությունը գրված է արաբերեն:

Համմերը հիմնվելով այս աշխատության վրա գրել է «Արևելքի գիտությունների հանրագիտական տեսություն» վերնագրով մի աշխատություն:

«Միզան-ուլ-հակկ» («Իրավունքի շափը») և «Պյուսբուր-ուլ-ամել», («Գործողության ուղեցույց») աշխատությունների մեջ Քյաթիր Չելեբին ուսումնասիրում է իր ժամանակի հասարակական երևույթները և պայքարում հետամնացության ու կրոնական ֆանատիզմի դեմ:

5. «Չիհան Եյումա» («Աշխարհի հայելի»):

6. «Թուխֆար-ալ-կիբար ֆի էսֆար-ալ-բեհար» («Նվեր ծովային արշավանքների մեծերին»):

Այս վերջին աշխատության մեջ Քյաթիր Չելեբին պատմում է օսմանցիների

* Այդ պաշտոնի կապակցությամբ ստացել է Հաջի Խալիֆա անունը:

** И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, т. IV, М.-Л., 1957, гл. XXI. Турецкая географическая литература XV—XIX вв. стр. 603.

*** Նույն տեղը:

ծովային նավատորմի, նրա արշավների ու հաղթությունների, Օսմանյան կայսրության ամենաբարեկամ թուրքական զորքերի, ծովային կռիվներում հերոսներ խայրեղդին Բարբարոսի, Փերի Ռեիսի, Սիդի Ալի Չելեբիի և այլոց մասին: Աշխատությունն ունի առավելագույն պատմական և աշխարհագրական բնույթ: Այս աշխատությունը արագ ժողովրդականություն է շահել թե՛ Ստամբուլում և թե՛ Եվրոպայում: 1141 (1728) թվականին գիրքը քարտեզներով և պատկերազարդ տպագրվում է Իբրահիմ Մյուսթեֆերիկայի տպարանում:

Ըստ ժամանակակից թուրք պատմաբան Ի. Հ. Դանիշմենդի, Քյաթիբ Չելեբին «թուրքական գիտությունն առաջ բաց է արել արևմտյան կուլտուրայի դուռը... Այս մեծ մարդը արևմտյան կուլտուրայից իր ստացածից շատ ավելին է վերագարձել»^{*}:

Թուրք պատմաբանները նշում են, որ Քյաթիբ Չելեբին կարևոր դեր է կատարել Արևմուտքի գիտությունները Արևելք փոխադրելու գործում: Սակայն, շնայած այդ մեծ ծառայությանը, Քյաթիբ Չելեբին իր «հասարակ ծագման» պատճառով չի արժանացել բարձր աստիճանների ու կոչումների, կյանքի մեծ մասը զբաղվել է ինքնուրույն գրական-գիտական աշխատանքով, որը շարունակել է մինչև իր վաղաժամ մահը:

Սովետական թրքագետ Ա. Տվերիտինովան նշում է. «Քյաթիբ-Չելեբին իր ժամանակի համար վերին աստիճանի բարձր և համապարփակ կրթության տեր մի անձնավորություն էր: Նրա թողած աշխատությունները՝ պատմություն, աշխարհագրություն, տիեզերագիտություն, աստվածաբանություն, բիրլիոգրաֆիա և այլն, մեծ նշանակություն ունեն թե՛ Օսմանյան պետության պատմությունը և թե՛ XVII դարի Թուրքիայի գիտական մտքի զարգացումը ուսումնասիրելու համար»^{**}:

Քյաթիբ Չելեբիի աշխատությունները թեև ուշ, բայց տպագրվել են: Նրա «Քեշֆ-ուլ դյունունը» տպագրվել է Եգիպտոսում, 1833 թվականին թարգմանվել է լատիներեն և ծանոթագրություններով, վեց հատորով, տպագրվել է Լայպցիգում:

ՔՅԱԹԻԲ ՉԵԼԵԲԻ — «ՋԻՀԱՆ ՆՅՈՒՄԱ»

«Ջիհան նյումա»-ն XVII դարում թուրքերեն լեզվով գրված առաջին աշխարհագրական գիրքն է:

«Ջիհան նյումա» գրքի առաջաբանում Չելեբին, նշելով աշխարհագրական գիտության բացառիկ կարևորությունը, ցույց է տալիս դրա անտեսումը իսլամական երկրներում և ավելացնում է. «Լատիներեն լեզվով գրված աշխարհագրություններից թարգմանեցի վերջին համառոտ առկայությունը և նրան ավելացնելով իսլամական գրքերից իմ քաղած նյութերը, կազմեցի սույն գիրքը... Բոլոր նյութերը բաժանել եմ երկու մասի... սակայն բուն նյութին անցնելուց առաջ մի առաջաբան կազմեցի և գիրքն անվանեցի «Ջիհան նյումա»:

1058 (1648) թվականին սուլթան Մուհամմեդ IV իշխանության օրոք, Չելեբին իր գիրքը ներկայացրել է «Խազինեի Ամիրեի» (Արքունական գանձարան):

«Ջիհան նյումա»-ն տպագրվել է հեղինակի մահից մոտ 80 տարի հետո, 1145

* Ismail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul, 1950, III c. s. 423.

** А. Тверитинова, Восстание Кара Языджи-Дели Хасана в Турции, М., 1945.

(1732) թվականին Ստամբուլում, թուրքական առաջին տպարանի հիմնադիր Իբրահիմ Մյուսթեֆերիկայի՝ նախաձեռնությամբ:

Քյաթիր Չելեբին, ինչպես պարզվում է գրքի առաջաբանից և հրատարակչի ծանոթագրություններից, շի կարողացել իր աշխատությունն ավարտել նախատեսված ժամկետում: Հրատարակիչը, շկարողանալով գտնել «Ջիհան նյումա»-ի բնագիրը, ստիպված է եղել օգտվել «Ջիհան նյումա»-ի արտագրված օրինակներից, որոնց մեջ եղած բազմաթիվ սխալներն ու պակասությունները ուղղել և լրացրել է՝ նկատի ունենալով նաև աշխարհագրության բնագավառում եղած նոր հայտնագործություններն ու գրքերը:

«Ջիհան նյումա»-ի վերջում հրատարակիչը տվել է հետևյալ ծանոթությունը, «Բարձրյալն Աստծո ողորմությամբ սույն գիրքը ավարտեցինք: Ինչպես ծրագրել և խոստացել էինք գրքի սկզբում, նկարագրեցինք Ասիայի աշխարհամասի երկրներին և իշխանություններին վիճակը...: Երբ փառիշահական բարձր շնորհներն ու բարձրագույն հրամանը շնորհվի սույն գրքին, իբրև երկրորդ հատոր հրատարակելու ենք մանրամասնորեն Ստամբուլի, Արևմտյան երկրների, այսինքն՝ երեք աշխարհամասերի՝ Եվրոպայի, Աֆրիկայի և Ամերիկայի ազգաբնակչության և իշխանությունների վիճակը, որով տված կլինենք երկրի բոլոր մասերի լրիվ պատկերը»:

Ըստ երևույթին այս ծրագիրը շի իրագործվել:

Մի քանի խոսք «Ջիհան նյումա»-ի բովանդակության մասին: «Ջիհան նյուման» յուրատեսակ աշխարհագրություն է: Գրքի մոտ 700 էջից 150 էջը հատկացված է աշխարհագրության ընդհանուր հարցերի լուսաբանմանը: Հեղինակը նշում է, որ իբրև աղբյուր ձեռքի տակ է ունեցել իսլամական, ինչպես նաև լատիններեն ու եվրոպական լեզուներով գրված մի քանի աշխարհագրական գրքեր, ատլասներ (Օր. «Մինորը» և այլն): Խոսում է աշխարհագրության բովանդակության և կարևորության, երկրի գնդաձևության վերաբերյալ այդ ժամանակ գոյություն ունեցած տեսակետների մասին, նշելով, որ «Երկրի գնդաձևությունը շի հակասում շարիաթին» (ընդգծումը մերն է—Ա. Ս.):

Անցնելով ֆիզիկական աշխարհագրության հարցերին, նա խոսում է երկրի շարժումների, աստիճանացանցի, բևեռների, մասշտաբի, ծովի և ցամաքի բաժանման, օվկիանոսների, ծովերի և նեղուցների, գետերի ու լճերի մասին: Հիշում է Կոլումբոսի և Մագելլանի ճանապարհորդությունները, անդրադառնում է Հյուսիսային և Հարավային բևեռային կղզիներին:

Գրքի երկրորդ գլխում խոսում է երկրի ազգաբնակչության մասին՝ ըստ կրոնների:

Հետաքրքիր և տեղին է Քյաթիր Չելեբիի հետևյալ դիտողությունը. «Ատլասում և աշխարհագրական մյուս գրքերում, հեղինակները ընդհանրապես եվրոպացիներ լինելով, իրենց ուսումնասիրությունները սկսել են Եվրոպայից, որը նկարագրել են ամենայն մանրամասնությամբ, իսկ Ասիայի և Աֆրիկայի մասին խոսում են համառոտակի, և այն էլ իրենց գրքերի վերջում... Ամերիկայի մասին խոսում են մի քանի էջում... Այս գրքում մենք այլ ուղղության հետևեցինք: Սկսելով Արևելյան Ասիայից, անցանք Աֆրիկային, Եվրոպային և Ամերիկային... Ասիական երկրների մասին շատ նյութեր հավաքեցինք Արևելյան գրքերից»:

Քյաթիր Չելեբիի «Աշխարհագրության» բովանդակության մասին գաղափար տալու համար հիշենք թեկուզ ճապոնական կղզիների աշխարհագրության ծրագիրը: Քյաթիր Չելեբին տալիս է ճապոնական կղզիների ֆիզիկական աշխարհագրությունը, սահմանները, քաղաքները, այնտեղ տիրող քաղաքական կարգը, գի-

տության և կրթության վիճակը, ժողովրդի սովորությունները և ճապոնական կղզիների հայտնագործման պատմությունը:

Ճապոնական կղզիներից հետո Չելեբին նկարագրում է Ինդոնեզիական կղզիները, Չինաստանը, Հնդկաստանը, Ֆարսի երկրները, Իրաքի Աջեմը, Անդրգետյան երկրները, Թուրքեստանը, Հարավ Արևելյան Եվրոպան, Ադրբեջանը, Արրանը, Մուղանը, Շիրվանը, Երևանի երկիրը, Ադրի լեռը, Գենչեն, Նախիջևանը, Թիֆլիսը, Դերբենդը, Կուր գետը: Այնուհետև անցնում է սևծովյան երկրներին: Նկարագրում է Վրաստանը, Կարսը, Կաղզվանը, Ուշ Քիլիսեն, Ախալցխայի էյալեթը, Հայաստանը (Արմենիա), Վանի էյալեթը, Սիփան լեռը, Բիթլիսը, Մուշը, քրդական աշիրեթները, Երզնկան, Տրապիզոնի էյալեթը, հետո անցնում է Քուրդիստանին և Միջագետքին:

Ակադեմիկոս Ի. Յու. Կրաչկովսկին շի ընդունում մի քանի թրքագետների այն կարծիքը, որ իբր Քյաթիր Չելեբին «Ջիհան նյումա» նախապես գրել է արաբերեն լեզվով, որը հետագայում թարգմանվել է թուրքերենի:

«Ջիհան նյումա»-ի առաջին խմբագրությունը, ինչպես նշում է ինքը՝ հեղինակը, մնացել է անավարտ: 1064 թվականին նա իր համար գտել է շատ արժանավոր մի աշխատակից, մահմեդականություն ընդունած ֆրանսիացի մենակյաց Մուհամմեդ էֆենդի Իսլասին, որի օժանդակությամբ Քյաթիր Չելեբին արևմտյան հեղինակների աշխատություններից կազմել է մի քանի քարտեզ: Այդ քարտեզները օգտագործվել են «Ջիհան նյումա»-ի երկրորդ խմբագրության մեջ: Իսլասի օժանդակությամբ թարգմանել է նաև Մերկատորի հայտնի «Atlas Minor»-ը: Ատլասի թարգմանությունը շվեդացրած, Քյաթիր Չելեբին սկսում է խմբագրել «Ջիհան նյումա»-ի 2-րդ մասը: Սակայն պարզվում է, որ Ատլասի խմբագրության աշխատանքը մնացել է անկատար: Հետագայում այդ աշխատանքը շարունակել է Արու Բեքիր Բին-Բախրամը:

Կրաչկովսկու և վերոհիշյալ մյուս թրքագետների կարծիքով, երկրորդ խմբագրության ժամանակ «Ջիհան նյումա»-ի մեջ ընդգրկվել են արևմտյան աշխարհագրական գրականության նյութերը: Այդ բանը պառզ կերպով երևում է նրանից, որ երկրորդ խմբագրության մեջ չեն պահպանված արաբական աշխարհագրության տրադիցիոն հիմունքները՝ Պաղոմենուսի 7 կլիմաները և Աբուլ Ֆեղայի 28 սովորաբային կլիմաները: Նոր խմբագրության մեջ հիմք է դրվել երկրի բաժանումը ըստ աշխարհամասերի, հաշվի են առնվել աշխարհամասերի քաղաքական միավորումները (օրինակ, Թուրքիայում՝ էյալեթները և լիվաները):

«Հաջի Խալիֆան (Քյաթիր Չելեբին), ինչպես իր մյուս աշխատություններում, «Ջիհան նյումա»-ում նույնպես շի ձգտում աստղագիտական կամ մաթեմատիկական բնույթի սեփական որևէ հայտնություն անելուն: Արաբական և թուրքական աշխարհագրական գրականության համար նրա նշանակությունն այն է, որ նա Արևելյան հին աղբյուրների հետ միասին, առաջին անգամ օգտագործել է նաև եվրոպական գիտության հետևությունները, ըստ որում, ոչ թե պատահական կերպով, այլ սխտեմատիկաբար և, պետք է ավելացնել, բավականին հաջող ընտրություններ»*:

«Ջիհան նյումա»-ն թե՛ Թուրքիայում և թե՛ Եվրոպայում մեծ հետաքրքրության առարկա է եղել իբրև յուրահատուկ աշխատություն: Նրա քարտեզները արժանացել են հատուկ ուշադրության:

«Ջիհան նյումա»-ում Հայաստանի և Անդրկովկասի մասին տրված աշխարհ-

* И. Ю. Крачковский, նշվ. աշխ., էջ 617:

հագրական տեղեկությունները, իրրև պատմական աշխարհագրական նյութեր, անտարակույս, կարևոր են և արժեքավոր: Այդ նյութերը որոշ շափով պատկերացում են տալիս նաև հայ և հարևան ժողովուրդների XVII դարի սոցիալ-տնտեսական վիճակի մասին:

Սույն գրքում Քյաթիբ Չելեբիից քաղել և թարգմանել ենք բոլոր այն նյութերն ու տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են Հայաստանին, հայերին և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդներին*:

Ինչպես վերևում նշվեց, Քյաթիբ Չելեբին իր ուսումնասիրությունը տալիս է որոշ ծրագրով. հեղինակի նյութերը թարգմանելիս նպատակահարմար համարեցինք պահպանել այդ ծրագիրը և թարգմանված նյութերը դասավորել հետևյալ կերպ.

1. Արրանի (Առան), Մուղանի և Շիրվանի երկրները
2. Վրաստանի երկիրը
3. Կարսի էյալեթը
4. Արմենիայի երկիրը (Հայաստան)¹
 - ա) Վանի էյալեթը
 - բ) Հեքարին
 - գ) Էրզրումի էյալեթը
5. Տրապիզոնի էյալեթը
6. Դիարբեքիրի էյալեթը
7. Մարաշի և Ադանայի էյալեթները
8. Սվազի էյալեթը

Այս բաժանումով տրված են Արևմտյան Հայաստանի, մասամբ նաև Արևելյան Հայաստանի և այլ հայաբնակ շրջանների աշխարհագրական բաժանումները**:

Քյաթիբ Չելեբիի աշխարհագրությունը, կարծում ենք, ավելի հետաքրքիր և արժեքավոր է դառնում այն պատճառով, որ նրանում աշխարհագրական նյութերի հետ տրվում են նաև պատմական որոշ տեղեկություններ և դեպքեր: Այս տեսակետից Քյաթիբ Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ն որոշ նմանություններ ունի XVII դարի հայտնի թուրք ճանապարհորդ էվլիյա Չելեբիի «Ուղեգրության»² հետ: Երկու հեղինակները կարծես լրացնում են միմյանց: Էվլիյա Չելեբին և Քյաթիբ Չելեբին թեև ժամանակակիցներ են, բայց նրանց աշխատությունները, հավանաբար, իրար հայտնի չեն եղել: Քյաթիբ Չելեբին իր «Ջիհան նյումա»-ն գրել է մի տասնամյակով առաջ: «Էվլիյա Չելեբիի ուղեգրության»³ մեջ հեղինակը ոչինչ չի ասում Քյաթիբ Չելեբիի և նրա աշխատությունների մասին:

* Հասկանալի է, որ Քյաթիբ Չելեբին իր «Աշխարհագրության» համար նյութերը քաղելով գլխավորապես իսլամական աղբյուրներից, չէր կարող տալ իր ուսումնասիրված երկրների, այդ թվում նաև Հայաստանի, աշխարհագրական լրիվ պատկերը, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք նրա խիստ ընդարձակ պլանը:

** Քյաթիբ Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ն հայերենի է թարգմանվել նույն դարում, բայց դժբախտաբար մինչև օրս այն չի տպագրվել: Թարգմանությունը կատարել է Երեմիա Չելեբի Քյումուրջյանը:

*** «Էվլիյա Չելեբիի ուղեգրության» տասը հատորներից քաղել, թարգմանել և կազմել ենք առանձին գիրք՝ «XVII դարի թուրք ուղեգիր էվլիյա Չելեբին Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների մասին», որը տպագրության է տպագրության:

39-րդ գլուխը Ադրբեջանին հարևան հյուսիսային երկրներին է վերաբերում: Սահմաններն են, արևելքում՝ Ադրբեջանը, Գիլանը և Դիլեմը, հարավում՝ ներկայումս Վան կոչվող Հայաստանը և Քուրդիստանը, արևմուտքում՝ էրզրումի էյալեթը և Վրաստանի լեռները, հյուսիսում՝ Խազերի ծովը, որը Շիրվանի ծովն է, Դաղստանի վիլայեթը: Վերոհիշյալ սահմանները ընդգրկում են այդ երեք երկրները, որոնք իրար հետ կապված լինելով, տվել ենք միևնույն գլխում: Այդ երկրներն են՝ Բեվան կոչված Արանը, Մուղանը և Շիրվանը (Արանի «ր» տառը թեշդիդով³): Տարեցույցում ասված է Յաֆեթի որդի Արրան, որի մասին պատմում է Թեոֆեն⁴. էհսեն-Իլթիկասիում «էլիֆ-լամ» տառերով՝ էլրան (էլզան) է գրված*: Մյուջերրետը ցույց է տալիս, որ Բեվան է գործածվել: Իրականում սա վիլայեթի անունն էր, որի մայրաքաղաքն էր Գենջեն: Համդուլլահ⁵ ասում է, թե հետագայում այդ անունով կոչվեց Բեվանի (Երևանի) հայտնի բերդը:

Արանը Արաս (Արաքս) և Կուր գետերի միջև գտնվող վիլայեթի անունն է: Հիշենք այդ վիլայեթի քաղաքները. Երևանը (Բեվան) երկարության 87 աստիճանի և լայնության 39 աստիճանի միջև ընկած Չուկուր-Սաադ անունը կրող երկրի կենտրոնական քաղաքն է: Պարսպի կողքի Չանգի գետը հոսում է արևմուտքից: Չանգիին գետահայաց հարթավայրի հողաշեն բերդն ունի երկու դուռ՝ հարավային և հյուսիսային: Հարավային դուռը կոչվում է Դերվագեի Թաբրիզ, իսկ հյուսիսայինը՝ Բաբը-Շիրվան: Շրջակայքում կան հացահատիկի դաշտեր, պտղատու այգիներ և պարտեզներ: Հացահատիկի և մրգեղենի վայր է: Հիշյալ բերդի մեջ կա շուկա, մի ջամի և գետահայաց մի պալատ:

Անցյալում, 991 (1583) թվականին Ֆերհատ փաշան [այս բերդը] գրավելով, այնտեղ կարգել էր զինվորներ: 1014 (1605) թվականին Շահ Աբբասը, 7 ամիս [բերդը] պաշարելով, գրավեց այն: Տասը տարի հետո Մուհամմեդ փաշան բերդը պաշարեց, սակայն չկարողացավ գրավել: 1045 (1635) թվականին Սուլթան Մուրադ խանը 7 օրում գրավեց այն: Երբ [սուլթանը] վերադարձավ, Շահ

* Բնագրում տպագրական սխալով էլզան է գրված:

Սեֆին [բերդը] նորից ետ գրավեց: Ներկայումս կարմրագլուխների (կըզըլբաշի)⁶ ձեռքում բերքառատ մի վիլայեթ է: Էրզի (Աղրի) լեռը՝ Երևանից հարավ-արևմուտք, մեկ մերհելե հեռավորության վրա, հսկա մի լեռ է և երևում է մի քանի մերհելե հեռավորությունից: Կեսից վեր մշտապես ձյունով ծածկված այդ կլորածև լեռը ունի մի քանի մենզիլ շրջապատ: Նրանից դեպի արևելք և հյուսիս գտնվող Արաս գետը հոսում է դեպի արևելք և հյուսիս: Ալաշկերտի դաշտը ընկած է գետի և լեռան միջև: Մեկ կողմում էլ Չալդրանի դաշտն է. այդ պատճառով էլ [լեռան] հյուսիսային կողմը Չըլդըրի էյալեթ է կոչվում:

Գենջեն՝ Երևանից շորս մերհելե դեպի արևելք ընկած հարթավայրում մի քաղաք է այգիներով և պարտեզներով: Ունի շատ առատ թուզ և պտուղներ: Քաղաքը կառուցել է Ռումի Իսքենդերը, իսկ Կուբադ Բին-Ֆիրուզը այն նորոգել է: Անցյալում եղել է շատ մեծ և բարեշեն քաղաք: Դեռևս կան մեծ շենքերի մնացորդներ: Շատ ընտիր են նուռը, խաղողը և կաղինը: Ջուրը Բերբեր անունով հայտնի մի գետից է: Բերդան Գենջեից երկու մերհելե հյուսիս-արևմուտք ընկած իսլամական քաղաք է, որը կառուցվել է հիջրեթի 39 թվականին: Բարձրադիր մի վայրում ունի Թերք անունով մի յայլա, որը շատ լավ, հաճելի և ջրառատ վայր է: Ամառվա օրերին այնտեղ են քոչում: Կուր գետը թափվող երկու գետակները շրջապատում են այս վայրը: Այս մասին հիշում է Իբնի Սայիդը⁷: Ոմանք ասում են, որ նշանավոր «հազվագյուտ ջուրը» սա է, բայց դա ճիշտ չէ: Բերդայի շրջակայքում կան շատ գեղեցիկ և հարուստ կաղնու ծառեր, որոնց տված կաղինները ավելի լավ են, քան Սամարղանդի կաղինները: Այստեղ կա նաև շատ լավ շագանակ և մի տեսակ թուզ, որ երբեք չի հաճեցրել այլ վայրերում: Շատ առատ է մետաքսի բերքը, որովհետև թթենիները շատ են: Մետաքսը ուղարկվում է շրջակա վայրերը: Ջորիները այլ երկրների ջորիներից գերազանց են և հարգի: Այս քաղաքից է նաև ճշմարիտ հավատացյալներից էրու Սայիդ Բերդայինը:

Նախիջևան (արաբական ձևով՝ Նուկշի Ջիհան, կոչվում է նաև Նակջևան), երկարության 88 աստիճանի, լայնության 38,5 աստիճանի վրա գտնվող քաղաք է: Շենքերի մեծ մասը կառուցված են կղմինդրից: Մշակվող կուլտուրաներն են՝ հացահատիկը, բամբակը, խաղողը և այլ պտուղներ: Ժողովուրդը սպիտակամորթ է և, Համդուլլահի վկայությամբ, էլիջեկի բերդը, Կաբանի անցքը և այլն ենթակա են քաղաքին: Դիվանային իրավունքը⁸ 115 հազար դինար է և, բացի այդ, մեկ թյումեն է:

Բիլկանը անցյալում⁸ Կուբադի կողմից կառուցված հնագույն քաղաք էր: Ներկայումս նման է գյուղի. շենքերը կղմինդրից են: Եղանակը տաք է: Ցանում են հացահատիկ, բրինձ և բամբակ: Էմին-Ահմեդը⁹ ասում է, որ այստեղից մինչև Վերսանը վեց փարսախ է. ունեցել է խիստ ամրակուռ բերդ: Հելաքու խանը գրավելով բերդը, ժողովրդին կոտորել է և բերդն էլ ավերել: Իլխանի զինվորները մի ժամանակ պաշարել են, սակայն շեն կարողացել գրավել այն, որովհետև մենջենիքով¹⁰ գնդակոծելու համար քարեր չկային: Հոջա Նասիր Թուսիի¹¹ ցուցումով փայտից թնդանոթներ շինեցին, կապարով լցրին, քարի փոխարեն մենջենիքով արձակեցին և, այդ կերպով գրավելով քաղաքը, հաղթանակի հասան: Հետո, էմիր Թիմուրը, Ռումի երկրից վերադառնալով, ցանկացավ վերաշինել այդ բերդը: Այս գործին ձեռնամուխ եղավ Միրզա Շահրուխը: Այստեղ աշխատեցին բերել Բելասի գետը, և շնայած առաջացան որոշ դժվարություններ, այնուամենայնիվ, հաջողության հասան: Գետն այժմ հոսում է:

Մուղանը, որը հայտնի է նաև Մուկան անունով, ընդգրկում է Ղարաբաղի երկիրը: Տարեցույցում Մուկան-Բին Յաֆեթ անունը կրող վիլայեթի անունն է՝ Շիրվանի ծովի հարավային եզերքում. շրջապատված է Արմենով (Արմենիա), Շիրվանով, Ադրբեջանով և Խազերի ծովով: Աթաբեկանի ժամանակ երեք հարյուր թումանից ավելի եկամուտ էր տալիս, հետո իջավ երեսուն թումանի և երեք դինարի: Չորի եզերքի քարից մինչև Արաս գետի ափն ընկած տարածության վրա, մինչև աչքով տեսանելի Սիլան լեռը, խոտը թունավոր է և կենդանիների համար մահացու, մասնավորապես գարնանը, երբ սոված կենդանիները ուտում են այդ խոտը: Սակայն Սիլան լեռան որոշ վայրերում այդպիսի վտանգ չկա, ինչպես այդ մասին գրում էր Համդուլլահը: Որոշ գիտականների գրածի համաձայն, Շամուխի, Նեվշեհիրի, Մահմուդաբատի միջև մեկական մերձեցել է: Նեվշեհիրը նույնպես մի գյուղաքաղաք է, որի միջով հոսում է Խալ ջուրը (գետը): Բագրվանը անցյալում Մուղանի քաղաքներից է եղել, ներկայումս գյուղ է: Եղանակը տաք է, ջուրը սկիզբ է առնում նրան սահմանակից լեռներից: Բերքը միայն հացահատիկն է: Բերգենդը միջին մեծության մի գյուղաքաղաք է եղել: Եղանակը այստեղ տաք է: Ունի ջրառատ աղբյուրներ: Հողը բարեբեր է և բերքառատ... Մահմուդաբադը մի գյուղաքաղաք է Ղարաբաղի գավառի Քավբարի դաշտում: Կոչվում է նաև Շել: Կուր

և խալ գետերի ծովը թափվելու վայրում գոյացած ծոցում և ծով-
եզերքում առատ ձուկ են որսում...:

Ղարաբաղը Մուղանի գավառներից է՝ Շիրվանի արևելքում.
բաղկացած է մի քանի գյուղաքաղաքներից և շրջաններից: Դրանցից
են Բեթլանը և Վալկասիյեն: Հեմշեհրեն, որը գտնվում է ծովեզեր-
քից երկու փարսախ հեռավորության վրա, անցյալում քաղաք է
եղել...:

Համդուլլահի վկայությամբ, Կուր գետի եզերքից մինչև Բաբ-
ել-էբվաբը¹², յստիքն՝ մինչև Դեմիր Կափուփ դերբենդը, մի վիլա-
յեթի անունն է... Հին ժամանակներում Շիրվանը քաղաքի անունն
էր: Ներկայումս մի քանի քաղաքներ ունեցող վիլայեթի անունն է:
Այդ քաղաքներից են Բաֆուն, Շամախին, Էրսը, Բաբ-ել-էբվաբը և
այլն:

Շիրվանի մայրաքաղաքն է Շամախին, որը գտնվում է ծովից
մեկ օրագնաց դեպի արևմուտք: Այս քաղաքը եղել է շատ բարեշեն,
աճյալես որ տարեկան վաճառելիս է եղել 20 հազար բեռ մե-
տաքս...:

(էջ 389—394)

Թիֆլիսը երկարության 83 աստիճանի, լայնության 43 աս-
տիճանի վրա բերդաքաղաք է, գտնվում է Գյուրջիստանի լեռների
արևելքում, Կուր գետի վրա: Քաղաքի մի կողմը լեռ է, իսկ մյուս
կողմը՝ գետ: Հացահատիկը առատ է, սակայն պտուղները քիչ են:
Այս քաղաքն ունի երկու բերդ և երեք դուռ, որոնք գտնվում են իրար
դեմ: Կուր գետը հոսում է քաղաքի մեջտեղից: Թիֆլիսը սեղմված
է պարիսպների երկու հսկա սեպաձև ժայռերի միջև՝ երկար ու
նեղ տարածությամբ: Գետի հունը մոտավորապես 10 արշին է: Հին
գրքերում այս քաղաքի մասին նշված է իբրև Վրաստանի գյուղա-
քաղաք (կասաբա): Հնում, մուսուլմանների կողմից որոշ ժամա-
նակ գրավված լինելուց հետո, վրացիները այն ետ են գրավել, սա-
կայն հետագայում նորից է նվաճվել: Ներկայումս ենթակա է Շիր-
վանին: Այս քաղաքից դուրս, դեպի արևելք, կան բազմաթիվ տաք
աղբյուրներ (իլիջաներ), որոնք շատ հաճելի և շափավոր ջերմաս-
տիճան ունեցող հոսող ջրեր են: Սրանց մի քանիսի ակունքների
վրա քարուկիրով կառուցված են փոքրիկ կամարակապ լողարան-
ներ: Դրանք հին շինություններ են: Զրեբից ծծմբի հոտ չի զգացվում
և լողանքը շատ օգտակար է: Էմին Ահմեդը «Թնություն հրաշալիք-
ներ»-ում պատմում է, որ եթե այդ աղբյուրներից որևէ մեկի մեջ
10 հատ ձու դնենք, իննը հատը կեփվի և մեկը կկորչի:

(էջ 394)

Բար էլ-էքվարը (Բար էլ-Հադիդ¹³ էլ է կոչվում) Գեմիր Կափու
 և Գերբենդ կոչված բերդն է, որ գտնվում է երկարության 81,5 ա-
 տիճանի և լայնության 42,5 աստիճանի վրա, Խազերի ծովի արև-
 մըտյան կողմում: Ալբրեզ (էլբրուս) կոչված վրաստանի լեռների
 և ծովի միջև ճանապարհը փակելու նպատակով կառուցված է ամ-
 րակուռ մի բերդ, որը հայտնի նավահանգիստ է: Գերբենդը Խա-
 զերի ծովի, Սերիրի և Գերգունի, Թերբիստանի, Կերշի ու Կըյթաքի
 նավահանգիստն է: Ծովեզերքն ընդհանրապես ավերված է և Գեր-
 բենդը մի գյուղաքաղաքի տեսք է ստացել: Վերոհիշյալ վայրերը
 վուշի (քաթան) բեզը և քրքումը (զաֆրան) այստեղից են ստա-
 նում: Ծովեզերքում տարածված են քրքումի դաշտերը: Հիշյալ բեր-
 դը գտնվում է Կուր գետը ծովը թափվելու վայրից 21 փարսախ
 դեպի հյուսիս: Արևելքում ծովն է, իսկ արևմուտքում՝ հսկա լեռ-
 ներ են, որոնց միջև ընկած է 2—3 մղոն տարածություն գրավող
 հարթ դաշտ: Հյուսիսում ապրող խազերը և թերեք ցեղերը, անցնե-
 լով այդ տեղից, կողոպտում էին դեպի հարավ ընկած Շիրվանի,
 Ադրբեջանի և Արանի երկրները: Այդ պատճառով էլ Ֆարսի մելիք-
 ները դրանց հետ մշտապես կռվի և պատերազմի մեջ էին: Այդ
 դրությունը շարունակվեց մինչև Նեվշիրվանի ժամանակաշրջանը:
 Նեվշիրվանը¹⁴ հիշյալ վայրերում կառուցեց պարիսպներ, այդ ցե-
 ղերի հետ հաշտություն կնքեց և ծովի եզերքից մինչև վերևի լեռ-
 ները պարիսպներ շինեց, որոնք, յուրաքանչյուր երեք մղոնի վրա,
 ունեին երկաթյա դուռ: Այդ պարիսպների մեջ պահապաններ բնա-
 կեցրեց և այդպիսով այդ ցեղերի ճանապարհը փակեց: Ոմանք ա-
 սում են, թե այդ պարիսպը առաջին անգամ կառուցել է Իսֆենդյա-
 րը, որից հետո Նեվշիրվանը նորոգել է տվել...: Այս պարսպի եր-
 կարությունը 10500 արշին է, իսկ լայնությունը՝ 550 արշին: Ունի
 70 աշտարակ: Բարձրությունը հասնում է Կոստանդինի պարսպի
 ցամաքի կողմի բարձրությանը: Պատերը ներսի կողմից և դրսից
 ամբողջապես կառուցված են տաշած քարերից: Պատերի մեջ կան
 քարեր, որոնք ունեն շորսական արշին երկարություն և լայնություն:
 Արևելքում ծովն է, հարավում՝ ընդարձակ դաշտը, արևմուտքում՝
 վերոհիշյալ [էլբրուս] լեռներն են, որոնց վրա բուսնում են բազմա-
 տեսակ ծաղիկներ:

(էջ 394—395)

Էրսը (Արս, Արեշ), Շամախիից երեք օրագնաց դեպի հյու-
 սիս-արևմուտք, գետեզերքին, Նեվշիրվանի կառուցած մի գյուղա-
 քաղաք է: Եղանակն այստեղ շատ տաք է: Շինությունները սակավ
 են: Շիրվանի մելիքների բնակավայրերը հանդիսացող Գյուլիստան

բերողը այս նահիջեում սեպածև, բարձր և ամրակուռ մի բերդ է: Կրգը Աղաջը, Կուր գետը ծովը թափվելու տեղից մեկ օրագնաց դեպի արևելք, ծովեզրյա մի քաղաք է: Նեվշեհիրը գյուղաքաղաք է Կուր գետի եզերքին՝ Շամախիից մեկ օրագնաց դեպի հարավ: Անֆեբանը (Լենքորանը) մի գյուղաքաղաք է՝ Կրգը Աղաջից երկու օրագնաց դեպի արևելք, ծովեզերքում, էրդեֆիլի կողմից հոսող Բերարզու անունով գետակի ծովը թափվելու վայրում:

Բախուն, որ երկարության 84,5 աստիճանի և լայնության 40,5 աստիճանի վրա է, Դերբենդի մոտ, Շամախիից հյուսիս-արևելք, ծովեզերքին, Շիրվանի նշանավոր քաղաքներից է: Եղանակն այստեղ տաք է: Շրջակայքը, մինչև 10 փարսախ տարածությամբ լինելով քարքարոտ վայր, բուսականությունից բոլորովին զուրկ է: Սակայն, եթե 10 մատնաշափ խորությամբ փորվի, հողը երևան կգա: Այդ քարերի մի մասը վառում են փայտի փոխարեն: Այս քաղաքի նահիջի հարակից մասերից մեկն է Ամելյանը, որտեղ մոտ 500 հորեր կան, որոնցից սպիտակ և սև նավթի յուղ է ստացվում: Այս կողմերում, եթե հողը մի քիչ փորվի և այդ փոսի մեջ դրվի կաթսա ու պուտուկ (շեոմլեք), երկրի ներսի տաքությունից կարելի է կերակուր եփել: Նիյազ-Աբաղը ծովեզրյա գյուղաքաղաք է Բաքվի և Դեմիր-Կափուի միջև:

(էջ 395—396)

ԳԵՏԵՐԸ. այս երկրի ամենամեծ երկու գետերից մեկը Կուր գետն է, որը սկիզբ առնելով Կալիգանի լեռներից, արևմուտքից հոսում է դեպի արևելք, անցնում է Լորիի և Ախսկայի (Ախալցխա) հարավից: Մի քանի իրազեկների ասելով, Կուր գետի ակունքը շատ մոտ է Քեռլե բերդի և Կարսի միջև գտնվող լեռներին: Քարից մի եզան պատկեր են սարքել և նույնությամբ դրել հիշյալ ակունքի վրա: Այդ պատկերի բերնից և քթից ջուրը խշշալով, մեծ ուժգնությամբ հոսում է Քեռլեի դաշտը և Քեռլեի մոտ անցնում համանուն նեղուցից (կիրճ): Եթե շիճներ այդ նեղուցը, լեռներով շրջապատված այդ դաշտը կվերածվեր լճի, կգոյանային ճահիճներ: Հին ժամանակներում այդ նպատակով անցքեր են փորել և ապահովել ջրի ճանապարհը այդ քարերի միջով: Հիշյալ գետը անցնելով քարի մեջ փորված անցքից և ապա՝ Կարա-Արդահանի բերդի տակից, հոսում է էրջուզե և Խերթվիս բերդերի առջևից: Այդ վայրում նրան է միանում Ախալքալաքի գետակը, որը Խերթվիսի միացման անկյան մոտից, հետո էլ Ազդուրի և Հաջրեքի բերդերի առջևից անցնելով, Բիքլիքի մարդագետնի մոտ իր մեջ է ընդունում Ախասխայի գետակը: Ազդուրի բերդի առջևից և ապա լեռնանցքից անցնելուց

հետո, ստանում է ծովի ձև և Թիֆլիսում հոսում է երկու հսկա բնական ժայռերի միջով, որոնց արանքը խիստ նեղ է: Այնուհետև Կուր գետին է խառնվում Ջեքեմի լեռների Կանըք (Իորա) գետակը և, թեքվելով դեպի հարավ-արևելք, կազմում է սահման Շիրվանի և Ադրբեջանի միջև: Համդուլլահի վկայությամբ, գետը Արանում բաժանվում է երկու ճյուղի, փոքրը թափվում է Շեմքունի լիճը, իսկ մեծը՝ Յուրթ Բազարի մոտ Արաս գետին միանալով, թափվում է Շիրվանի ծովը: Այս գետի երկարությունը մոտավորապես երկու հարյուր փարսախ է: Վերոհիշյալ Յուրթ Բազարը գտնվում է Շամախիից տաս փարսախ դեպի արևելք, նման է գյուղաքաղաքի, կոչվում է նաև Ջևադ: Սակայն որոշ իրազեկների բացատրության համաձայն Կուր գետը ոճնի երեք ճյուղ, որոնք ծով են թափվում առանձին-առանձին:

(էջ 396—397):

Արասը (Արաքս) մեծ գետ է: Սկիզբ առնելով Բինգյուլի յայլայից, անցնում է Փասենի սահմանից և հոսում Չոբանի կամրջի տակով: Հյուսիսում գտնվող Գեոգջա [Սևան] ծովից (լիճ) սկիզբ առնող Ջանգի գետը, անցնելով Երևանից, միանում է Արաս գետին: Հիշյալ բերդերի մոտ դարձյալ Արասին են միանում Կարասուն և Չուկուր-Սաադից՝ Արփաշայր: Բոլոր այս գետերը Արդի (Ադրի) լեռան ստորոտից հոսում են դեպի արևելք՝ Ալաշկերտից դեպի Նախիջևան և Ջուլֆա: Կարջա Դադի և Կահկահա բերդի մոտ Կենջեի և Կեֆանի գետակները խառնվում են Արասին և անցնում կամրջի տակով: Մահմուդ-Աբադից Կուր գետի մի մասն էլ է միանում սրան և, անցնելով Ջելադի կամրջի տակով, Արաս գետը Արս-Բադ վայրում (որտեղ անցնում է բարձրադիր մի մեծ ճանապարհ) միանում է Կուր գետին և ծովի վերածվելով, Քեշթասեֆիի սահմանում թափվում է Խազերի ծովը: Այս գետը շատ օգտակար է ոռոգման համար: Երկարությունը մոտավորապես 150 փարսախ է... Երևանի արշավանքի ժամանակ, Թավրիզ գնալիս, Սուլթան Մուրադ խանը իր բանակով անցավ այս գետը: Վարարած գետը քշեց տարավ երիտասարդ սուլաքներից¹⁵ մեկին: Բախտավոր փառիշահը ինքը սուլաքի ձեռքից բռնելով, նրան ազատեց¹⁶ խեղդվելուց: Այս գետը նշանավոր է պատմության մեջ: Գտնվում է Արմենիա երկրի արեւելյան սահմանում...

(էջ 397)

Սամուր գետը սկիզբ է առնում Վրաստանի լեռներից, ապա իր մեջ ընդունելով Դադստանի գետերը և անցնելով Դեմիր Կա-

փուխից և Նիյազ-Աբադ գավառից, թափվում է Խազերի ծովը: Արագահոս է և դժվարանցանելի: Գետի հունը իր մեջ պարունակում է օճառի նման հողոտ և նետաձև քարեր:

Կոյսու գետը սկիզբ առնելով Կափուից շորս օրագնաց դեպի հյուսիս արևելք՝ Շամխալի լեռներից, թափվում է Խազերի ծովը: Այս գետն էլ դժվարանցանելի է և արագահոս, սակայն մի քանի տեղերից կարելի է անցնել: Սուլակ գետը սկիզբ է առնում Դաղըստանի արևմուտքից և թափվում է Խազերի ծովը...

(էջ 397—398)

ԼԵՌՆԵՐԸ. այս երկրի լեռներից նշանավորը Ալբրեզ (էլբրուս) լեռն է, որը գտնվում է Դեմիր Կափուի արևմուտքում: Սրան միանում են բազմաթիվ լեռներ, որոնք ձգվում են Քուրդիստանից դեպի Հիջազ: Ասում են երկարությունը հազար փարսախից ավելի է: Այս պատճառով մի քանի դատարկախոսներ այդ լեռը համարում են Կաֆ լեռը¹⁷: Հիշյալ լեռան արևմտյան մասը միացած է Վրաստանին: Այդ լեռները կոչվում են Ալգեզի (Ալագազ): Էրզրոմն անցնելուց հետո՝ Կալիկար, իսկ Անթաքիա և Մասիսեին հասնելիս՝ Լեքամի լեռները, որոնք բաժանում են Շամի և Ռոմի սահմանները: Հումսի և Դամասկոսի մոտ այդ լեռները կոչվում են Ջեբել Լիբան: Մեքքեի և Մեդինեի միջև՝ Ջեբել Արջ են կոչվում: (Այս լեռների մասին իրենց տեղերում խոսված է):

Ալբրեզի (էլբրուս) լեռան արևելյան մասը, Արանին և Ադրբեջանին միացած մասերը, կոչվում են Կըյթաֆի լեռներ, իսկ Գիլանի սահմանի մոտ սրանք կոչվում են Դիլեմի լեռներ և երկիրն էլ Քեքսիստան: Իրաքի սահմանին հասնելիս Ռեքուտե և Թերֆեք են կոչվում: Այս լեռներում ապրում են բազմաթիվ ժողովուրդներ, որոնցից հիշենք հիշյալ լեռան հյուսիսում բնակվող Կըյթաք անունով ժողովուրդը: Հարավային մասը, կարծես պատի նման, սղոցով է կտրված: Այս լեռան լայնությունը մոտ տաս օրագնաց է: Ոմանք ասում են, թե այն կողմում, Դեմիր Կափուից բացի ուրիշ ճանապարհ (անցք) չկա, սակայն վերջերս հիշյալ լեռներում ցույց են տալիս մոտ 10 ճանապարհ, որոնք մեծ մասամբ գտնվում են լեռան կենտրոնական մասում: Այդտեղ ժամանակին Բաբի էլլան անունով ամրակուռ մի բերդ է կառուցվել: Շիրվանի, Դերբենդի և այլ բնակիչներ այդ լեռները կոչում են Դեմիր Կափուի լեռներ: Շիրվանի ծովը, որը օրացույցում նշված է որպես Խազերի ծով, իսկ ատլասում՝ Մարեղասպիում, համառոտակի կերպով հիշվում է գրքի սկզբում:

Վերոհիշյալ Խազերի (Կասպից) ծովը արևելքից դեպի արևմուտք երկարած* մի մեծ լիճ է, որ ոչ մի ծովի հետ կապ չունի: Մեծությամբ Սև ծովի շափ է: Արևմտյան սահմանը, ըստ ատլասի, երկարության 85 աստիճանի, արևելյան սահմանը՝ լայնության 105 աստիճանի, հարավային սահմանը՝ երկարության 42,5 աստիճանի, հյուսիսային սահմանը՝ լայնության 47,5 աստիճանի վրա է գտնվում. ամբողջ երկարությամբ 20 աստիճան է, և լայնությամբ մոտ 5 աստիճան: Ամեն կողմից այս ծովն են թափվում մեծ գետեր և քայքայում են նրան: Այս պատճառով դիտողներն ասում են, որ Կասպից ծովը երկրի խորքում կապված է Սև ծովի հետ և հոսում է դեպի Սև ծովը: Մինչև անգամ պատմում են, որ մի մուրացիկի փայտյա տաշտը ընկել է Խազերի ծովը և դուրս է եկել Սև ծովում: Նման անհիմն վկայությամբ փորձում են ապացուցել այդ սխալ միտքը, սակայն իզուր: Ծանոթանալով բնական գիտության հիմունքներին, տգիտության արդյունք հանդիսացող նման անհեթեթությունները հերքելու կարիքը վերանում է: Հիշյալ ծովի արևմտյան եզերքին, Դեմիր Կափուից մինչև Շիրվանի երկիրը, Նիյազ Աբադը և Բաքվի բերդն է: Մուղանի երկրից հարավ՝ Ղարաբաղի սահմանում, Կուր և Արասի գետաբերաններում գտնվում է Բենդեր Մահին: Դեպի Արևելք ընկած են. Գիլանի երկրից՝ Փումեն, Մասուլեն, Շեհրի Դեջթը, Լենքերանն և Ռուդսերնը, ինչպես նաև՝ Թիբիստանի երկրից՝ Ռիսթեմդարը, Ամելի Կադեմը, Մազանդարանը, Թահան և Սերմիտանքեն: Հյուսիսային եզերքը անապատային է: Այնտեղ են գտնվում Կըյըքի կոչված Սև լեռները, որտեղ ապրում է Խազերի ժողովուրդը: Այս ծովը մակընթացություն և տեղատվություն չունի, ջուրը թանձր է և պղտոր: Կալզեմի և Օման ծովերի նման վճիտ չէ: Հատակում սպիտակ քարեր չեն երևում: Չկան մարգարտի և մարջանի նման թանկագին քարեր: Սակայն այս ծովում շատ կան ծովային կենդանիներ, խոշոր ձկներ և այլ տարօրինակ գազաններ: Ծովում կան 6—7 փոքր կղզիներ, որոնց մեծ մասում ստացվում է սև և սպիտակ նավթ: Կղզիներից բնակելի է միայն մեկը: Մնացածներից մեկը նման է կլորածև լեռան, որտեղից ջրերը դեպի ծովն են հոսում: Մեկը անտառապատ է և խոտով հարուստ, սակայն օձերի շատության պատճառով դարձել է անբնակ: Սև լեռ կոչված կղզին ամենից մեծն է: Հարուստ է հոսող ջրերով և ճահիճներով, սակայն դարձյալ ավերակ է: Ծովի

* Կասպից ծովը ձգվում է հյուսիսից հարավ և ոչ թե արևելքից արևմուտք:

արևմտյան եզերքի մոտ կա խոտով և ջրով ծածկված մի կղզի, որի վրա ապրում են մի քանի տեսակ կենդանիներ...:

(էջ 396—399)

Հաջորդ էջերում Քյաթիբ Չելեբին մանրամասնորեն խոսում է Շիրվանի մելիքների, սուլթանների, շերքեզների, արազանների վիլայեթի և այլնի մասին:

(էջ 400—406)

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿԻՐԸ, ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՄԱՍԵՐԸ, ՑԵՂԵՐԸ,
ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԵՐԸ

Վրաստանը Շիրվանի և Սև ծովի միջև, մոտ քսան օրագնաց (մերհելե) տարածության վրա, լեռների մեջ ընկած մի վիլայեթ է: Սահմաններն են. արևելքում՝ Դեմիր Կափուն և Շիրվանը, հարավում՝ Չըլդըրի, Կարսի և էրզրումի վիլայեթները, արևմուտքում՝ Սև ծովը, հյուսիսում՝ Աբաղալի և Դաղստանի վիլայեթները: Հիշյալ վիլայեթը (երկիրը) բաժանում է մի քանի երկրամասերի, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր իշխողը: Ժողովուրդն ամբողջությամբ վրացիներ են, կրոնով քրիստոնյա: Սրանց հողերը կցվել և խառնվել են իսլամական քաղաքներին: Կան տարբեր դասեր, որոնք Ձենջավաթ են կոչվում: Այսպես, Աչըք Բաշ, Դադիանի, Մենգրել և այլ ցեղերը, ամենքն էլ վրացի են համարվում: Ունեն իրենց առանձին երկրները և իշխանները: Մենգրելները ապրում են Սև ծովի եզերքին: Սակայն իսկական վրացիներ են համարվում Աչըք Բաշ և Դադիանի ցեղերը:

Ձեֆեմը (Ձեյեմը) Թիֆլիսի ուղղությամբ մի երկիր է: Անցյալում այս երկրին իշխում էր Թահմուրասը: Ներկայումս իշխում է Ռուստեմը, որը Վրաստանի խաների մեծն է: Աչըք Բաշը մի երկիր է միջին մասում, որի շրջակայքում են գտնվում Ձեքեմը, Դեմիր Կափուն, Դաղստանը և Դադիանը: Դադիանը Սև ծովի եզերքին, Աբաղալին սահմանակից մի երկիր է, որի իշխողները մշտապես պատերազմի մեջ են Աբաղալի հետ: Այս երկիրը մի կողմից հասնում է մինչև Ֆաշ գետը (Ռիոն): Մենգրելը Սև ծովի եզերքում, Ֆաշ գետը ծովը թափվելու վայրում մի նահիյե է (գավառակ): Սրա սահմանը հասնում է Քունիային:

Վերոհիշյալ վիլայեթներում կան մի շարք բերդեր և երկրներ, որոնք թեև գիտական գրքերում չեն հիշվում, սակայն պատմության մեջ համառոտ հիշատակություն կա հետևյալ դեպքերի մասին: Սուլթան Սուլեյման խանը 955 (1586) թվականին Իլկազ Միրզայի դեմ արևելյան արշավանքի դուրս գալով, Վեզիր Ահմեդ փաշային ուղարկեց Վրաստան, որը իսլամական բանակով գրավեց հետևյալ բերդերը. Բերաֆան, բարձր և երկարաձիգ պարիսպներով մի բերդ, որի տերը մեծաքանակ զինվորներով կովի դուրս եկավ, բայց պարտվեց: Քուրմեֆը՝ ամրակուռ մի պարիսպ, Փենաֆը՝ ամրակուռ մի բերդ, վրացիների ուխտատեղին: Գրավվեցին նաև Բերնաֆը, Սեմաղարը և Ախան բերդերը: Ապա Նեջահը և էմրախուրը, որոնք Թորթումին մոտիկ բերդեր են: Թորթումը փոքրիկ բերդ է՝ էրզրու-

մից շորս օրագնաց հեռավորության վրա, որ գրավվեց հիշյալ տար-
վա շաբան ամսին: Գրավվեց նաև Ակշա Կալան՝ այդ շրջանի ամ-
րակուռ բերդերից մեկը, որը կառուցված է ամուր ժայռի վրա և
համարվում է Վրաստանի բանալին: Էջֆաղ, Քամխիս, Նեբեբ և
Անրեբ սեպածև բերդերի տերերը անձնատուր եղան: Նվաճվեցին
նաև այդ ժամանակվա Վրաստանի մեծ բերդերից Փերթբեբը և
Իվանեդերեսին: Վերջինս Վրաստանի բարեշեն վիլայեթներից է:
Թորթումի, Քամխիսի և Բենդենի համար սշանակվեցին սանջակի
բեյեր: Մեծ դժվարությամբ գրավվեց Նուլահ սեպածև բերդը:

Ռիասթեն գտնվում է Ալբրեզի (էլբրուս) խիստ ամայի մի մա-
սում և ունի դժվարանցանելի ճանապարհներ: Կրեմ Ջեմսը նահիյե
է, որն ունի մի քանի բերդ: Սրա ճանապարհները ծայր աստիճան
դժվարանցանելի են թե՛ հեծյալների և թե՛ հետիոտների համար:
Շատ տեղերում անհրաժեշտ է լինում գնալ սողալով և խարխա-
փելով:

Նաֆու, Միֆայի և Դիրեֆլու բերդերի գրավումից հետո պա-
րիսպները հողին հավասարեցվեցին: Գրավվեց նաև Էջֆուջեն բեր-
դը, որի բնակիչները քաֆիրներ էին: Հետո գրավվեց և հողին
հավասարեցվեց նաև Նեբեբ բերդը: Սրա բնակչությունը ապաստա-
նեց բարձր լեռների կատարների վրա եղած քարայրներում և ծեր-
պերում: Նրանք այդ քարայրները վերածեցին պարսպի: Օսմանցի-
ները խրամատներում կռվելով, քարայրներում գտնվողներին հաղ-
թեցին և գրավեցին բոլոր բերդերը:

Գորելի (Գուրիա) երկիրը գտնվում է Վրաստանի հյուսիս-
արևմտյան մասում և ունի իր առանձին իշխողը: 997 (1588)
թվականին Ղազի Կիրայ խանը այս երկրում նվաճել և թալանել է
հետևյալ բերդերը. Բերասլո, Վինդասե, Քերամնե (վերջինս Քու-
նիայի պարիսպն է): Բուրսելե բերդը (որը մի վոյեվոդություն է),
Քենար Բիհը՝ մի իշխանություն. էլվարդարի բերդը, որ Գորելի սե-
փականությունն է: Սրանցից բացի, թալանված են հետևյալ քա-
ղաքները*. Փելաջե, Քոփսար, Բիքսուլա, Նուխելֆեք, Սենիաոբլո,
Չեմեքյուր, Կոնստանտին, Բերասլո, Նազալի, Քուփին, Յանբուլ,
Շանբար, Կուշքերման, էզբարաշ, Շելուզ, Նիզեյաշլու, Քերամնեզ,
Հոթոթսա, Մենազին, Դելաջեթիրջէ, Բուլասկիրո, Ջողբոսուր, Շի-
րավկե, Հորավետեք, Սանթավ, Ջենկուկամթես, էսկելե, Թերեն-
փուլ, Կալնուաքե, Քոլենսե, Բուդիվրավեզ, Բազլավդեսե, Սենաթին,
Հալըջ, Թուրչին, Ռահանին, Բերդեն, Կամենքե, Ջելուջո, Ջելուաքե,

* Հավանաբար գյուղեր են:

Քելինան, Բուրսելե, Բավարավ, Շահուրդե, Կոկաթին, որոնց ներկայիս վիճակը մեզ անհայտ է մնում:

Էլգեզի լեռները գտնվում են Սև ծովի արևելքում և էլբրեզ լեռան արևմուտքում: Էլգեզի լեռնաշղթան կոչվում է նաև Գյուրջիստանի լեռներ: Ասում են, որ այնտեղ ապրում են բազմաթիվ ցեղեր, որոնք խոսում են յոթանասուներկու լեզուներով: Այս լեռները միանում են էրզրումի լեռներին:

Վրաստանի մասին սրանից ավելի խոսելու հնարավորություն չունեցանք:

Լրացում. այստեղ ավելացվել են աշխարհագրության թարգմանիչ էբուրեքիթ բին Բեհրամ էլ-Դեմեշկի¹⁸ մի քանի խոսքերը:

(էջ 406—407)

Այս էյալեթի սահմաններն են. արևելքից և հարավից՝ Երևանն ու Չըլդըրը, հյուսիսից՝ Ախալցխան, արևմուտքից՝ էրզրումը:

էյալեթն ունի վեց սանջակ. Կարսը, որ իշխանության կենտրոնն է, Փոֆր Արդահանը, Խոջեվանը, Զարուշադը և Քեշվան, որը սահմանակից է Կաղզմանին: Իսլամների կողմից էյալեթը նվաճվելուց հետո, վրացիները այն նորից ետ են վերցրել: Հետագայում թիմուրը ավերել է վիլայեթի ամենաամրակուռ՝ Կարսի բերդը: Սակայն, ավելի ուշ Ալ-օսմանը¹⁹ այս կողմերը գրավելուց հետո, 988 (1580) թվականին վեզիր Կարա Մուստաֆա փաշան վերանորոգել է Կարսի բերդը՝ կառուցելով նրա պարիսպները, մզկիթը և բաղնիքը: Այս բերդում կան բազմաթիվ հին մզկիթների և գերեզմանների մնացորդներ, որոնցից է նաև Շեյխ Էբու էլ-Հասան էլխականի գերեզմանը: Մի ժամանակ թիմուրլենկը պաշարել է [բերդը], սակայն չի կարողացել գրավել: Բերդն այդ ժամանակ գտնվում էր Ֆիրուզ Զենջեթ անունով մի անձնավորության ձեռքին: Ի վերջո թիմուրը «ամանով» գրավել է այն և ավերել: Ներկայումս ունի հատուկ կուլեր (զինվորներ): Բերդը գտնվում է երկու լեռան միջև, նրա մոտովն է անցնում Արաս գետը:

Արդահանը գտնվում է էրզրումի հյուսիս-արևելքում: էրզրումի և Արդահանի միջև ընկած տարածությունը հինգ օրագնաց է: Ունի փոքր պարիսպ և բերդ: Շրջակայքում կան անտառներ:

Կաղզմանը գտնվում է Կարսի և Բասենի միջև, մի լեռան ստորոտում, որի դիմացը նույնպես կա մի լեռ: Այդ երկու լեռների միջև է գտնվում Կաղզմանի լեռնանցքը (դերբենդը): Արաս գետն անցնում է այդ երկու լեռների միջով և Կաղզմանի մոտով: Կաղզմանի արևմուտքում Արաս գետի վրա կառուցված է Զոբանի կամուրջը: Կաղզմանի մոտ Ուշ Քիլիսե (էջմիածին) անունով տեղում կա հայկական հայտնի մի եկեղեցի [վանք]: Այս եկեղեցում կան շատ քահանաներ: Սրանք ամեն տարի գարնանը հավաքում են բազմատեսակ ծաղիկներ, լցնում մի մեծ կաթսայի մեջ և վրան ջուր ածելուց հետո, մի քանի գորգերով ծածկում են բերանը: Քառասուն օր այդ ծաղիկների վրա կարդում են հայտնի աղոթքներ: Այդ քառասուն օրվա ընթացքում եկեղեցու տաքությունից այդ ջուրը եռում է և ստացվում է նեբիզի²⁰ նման մի հյութ, որի զտելուց հետո, ստացված ծաղկաջուրը վաճառում են մսխալը մեկ ոսկով: Այդ ջուրը քսում են իրենց մեռյալների երեսին, աչքերին, բերնին և քթին: Նրանք հավատում են, թե երկնքից հրեշտակներն են եկել և եռաց-

րել այդ ջուրը: Այդպիսի ջուր պատրաստվում է նաև Ախթամարի եկեղեցում*. այս երկու տեղից բացի ուրիշ ոչ մի տեղում չի պատրաստվում: Այդ շրջանների մարդիկ բաժանվում են երկու խմբի. մի մասը պատկանում է Ախթամարին, մյուսը՝ հիշյալ Ուշ Քիլիսեին:

Այս վայրի գլխավոր լեռը կոչվում է Սողանլուի յայլա: Հարավ-արևելքում Աղբի [Արարատ] լեռն է, որի ստորոտում կան ընդարձակ անտառներ: Այս լեռը այն աստիճան բարձր է, որ ոչ ոք չի կարող բարձրանալ նրա գագաթը, ամպերից էլ բարձր է: Կարսից դեպի Երևան տանող լեռնանցքներն են՝ Կարախան գյուղի ճանապարհին, Շեհնեբի անցքը [Կիրճ], Շորակյալի դիմացի Կալայի անցքը, Քերեքմեզի անցքը, Աղզի Աչքի անցքը, Կաքլուի անցքը և Կարաբաղից՝ Բեքրենի անցքը...

(էջ 407—408)

Ախալցխան (Ախասխա, այլ կերպ՝ Ախսկա) վրաստանի մի մասն է. առաջներում մտնում էր Չըլդըրի էյալեթի մեջ, բայց երբ պատերազմների ընթացքում Չըլդըրը ավերվեց, Ախալցխան վերածվեց անկախ էյալեթի: Սահմաններն են. արևելքից՝ Կարսը, հարավից՝ Չըլդըրը, արևմուտքից՝ վրաստանի լեռները, հյուսիսից՝ Թիֆլիսը: Սանջակներն են՝ Աջարա, Արտանուշ, Արդահանի Բյուզուրֆ [մեծ], Արդահանի Գյուչուրֆ [փոքր], Սոֆե (Օլթիին ենթակա), Փեթֆեթ (օջաքլըք է)²¹, Փենեֆ, Փոսխով, Թավեսֆեր, Չըլդրը, Հաջրեֆ, Խերթվիս, Շուշատ (օջաքլըք է), Մախչիլ, Նրսֆի-Լեվանե (օջաքլըք է), Մամրվան, Ախալֆալաֆ, Թրիալեթ: Այս էյալեթը 656 կըլըջ է²², ունի 97 զեամեթ, թեզքերեով և առանց թեզքերեի 559 թիմար²³: Զեբելուների²⁴ հետ միասին տալիս է 1700 զինվոր:

Ախալցխայի նկարագրությունը. Ախալցխան վիլայեթի կենտրոնն է: Այս վիլայեթը եղել է վրացական ցեղերի տիրակալներից Ղազեի որդի Մենուշեհի և ժառանգական սրատրիարքի մայրաքաղաքը: 988 (1580) թվականին վեզիր Մուստաֆա փաշան, այն ժամանակ, երբ սուլթան Մուրադ խանը նրան հանձնարարել էր գրավել Շիրվանը, իբրև օջաքլըք, ժառանգական կարգով ստացավ այս վիլայեթը, որտեղ մի քանի ականավոր մարդիկ արդեն ընդունել էին իսլամությունը: Հետո այս վիլայեթը գրավեցին Կըզըլբաշները (իրանցիները): 1045 (1635) թվականին Սուլթան Մուրադ խանը վեզիր Քենան փաշային որոշ քանակությամբ զինվոր տալով, ուղարկեց այս կողմերը: 23 օրվա պաշարումից հետո բերդը խաղա-

* Հեղինակը էջմիածինն ու Ախթամարը անվանում է եկեղեցի (քիլիսե): Պետք է հասկանալ վանք:

դուժյամբ հանձնվեց: Այդ շրջանում նվաճված վեց բերդերն էլ օջաքլրքի կարգով հանձնվեցին Սեֆեր փաշային: Ներկայումս դրանք գտնվում են այդ գերդաստանի տիրապետութեան տակ: Կառուցվել են բազմաթիվ ջամիներ, բաղնիքներ, մեդրեսեններ և խաներ: Այդ վայրերում կան մի շարք հին գերեզմաններ, որոնց մասին վիլայեթի ժողովուրդը ասում է, որ դրանք հին մուսուլմանական գերեզմաններ են:

Ախալքալաքը վրացերեն անունն է, որ նշանակում է Սպիտակ բերդ²⁵, գտնվում է էրզրումի հյուսիս-արևելքում, Գորիի՝ հարավ-արևմուտքում: Գորիի ու Ախալքալաքի միջև եղած տարածութունը հինգ օրագնաց է: Ախալքալաքը երկու ձորերի մեջտեղում գտնվող բլուրի վրա հսկա մի բերդ է: Այդ ձորերից մեկում բարակ ջուր է հոսում: Առաջներում վիլայեթի կենտրոն է եղել, սակայն սահմանի վրա գտնվելու պատճառով ավերվել է: Եղանակը խիստ է: Ցանում են հացահատիկ և աճեցնում պտուղներ:

Արտանուշը [Արտանուշ] կառուցված է մի քանի մինարեի բարձրութուն ունեցող ժայռոտ, բարձր լեռան քարերի մեջ: Այստեղ գնալու համար կա միայն մի ճանապարհ: Բեռնված անասունը կարող է բարձրանալ այդ ճանապարհի միայն կեսը, իսկ հետիոտն մարդը բարձրանում է մեծ դժվարութեամբ:

Երկու լեռների միջև կա ընդարձակ ձոր, որի մեկ կողմում գտնվում է ցածրադիր բերդը: Լեռան կողմի պատի [պարսպի] մեջ կա մի բնական սահրինջ (ջրամբար), իսկ բերդի կենտրոնում փորված է մի մեծ ջրամբար: Գյուղաքաղաքի բնակիչների թաղերը և շուկան կառուցված են լեռան փեշերի վրա:

Մանրութուն. Քյաթիբ Չելեբին ծանոթութեան ձևով ասում է. «Սրանից հետո անցնելու ենք Եվրոպայի և Աֆրիկայի ցամաքամասերի արևմտյան կողմում գտնվող Օսմանյան կայսրութեան տահմանների նկարագրութեանը, իսկ մյուս մասերը նկարագրելու ենք մի քանի այլ գլուխներում... Այդ էյալեթներն են՝ Վանը, Չըլդըրը, էրզրումը, Դիարբեքիրը, Հալեպը, Շամը, Բաղդադը, Բասրան, Շեհրի-Ջորը, Ռական, Մարաշը, Սվազը, Անատոլիան, Տրապիզոնը և Կարսը»:

(էջ 408—409 և 410)

ԱՐՄԵՆԻԱՅԻ ԵՐԿՐԻ ՄԱՍԻՆ

Քառասունմեկերորդ գլխում խոսելու ենք Արմենիայի մասին:

Սահմանները, այս երկրի սահմանների մասին կան տարբեր տեղեկություններ. Տարեցույցում ասված է, որ Ադրբեջանը, Արանը և Արմենիան սահմանակից երեք մեծ երկրներ են: Նրանց սահմանազատումն ու առանձին նկարագրությունը դժվար լինելու պատճառով գիտնականները երեք երկրները նկարագրում են միատեղ:

Վայրերի մեկնաբանող Շերնեշինը²⁶ ասում է, որ Արմենիան բաժանվում է երեք մասի. առաջինն են Դեբիլը, Կալիկլան և Շեմիսադը, երկրորդը՝ Բերդան և Բիլկան, երրորդը՝ Նախիջևանը:

Համդուլլահը ասում է. Արմենի [Արմենիա] վիլայեթը բաղկացած է երկու մասից՝ Փոֆր և Մեծ: Փոֆր Արմենիան Իրանի մեջ չի մտնում: Նրա արևելքում է գտնվում Մեծ Արմենիան, հյուսիսում՝ Ռումը, հարավում՝ Շամը, արևմուտքում՝ Ռումի ծովը: Նրա (Փոքր Արմենիայի) մեծ քաղաքներից են՝ Սիսը, Թարսուսը և Կիբրոսը:

Մեծ Արմենիան Իրանի սահմանների մեջ է մտնում և հայտնի է Թուման Ախլաթ անունով: Սահմաններն են՝ Փոքր Արմենիան, Ռումը, Դիարբեքիրը, Քուրդիստանը, Ադրբեջանը և Արանը: Երկարությունը էրզեն էլ-Ռումից հասնում է մինչև Սալմաս, իսկ լայնությունը՝ Արանից մինչև Ախլաթի վիլայեթի վերջավորությունը: Մայրաքաղաքը Ախլաթն է: Դիվանային իրավունքը անցյալ ժամանակներում մոտ երկու հարյուր թուման էր, հետո իջավ մինչև 39 թումանի: Նվաստիս կարծիքով, ներկայումս Մեծ Արմենիան բաղկացած է Վանի և էրզրումի վիլայեթներից, իսկ Փոքր Արմենիան՝ Ադանայի և Մարաշի էյալեթներից: Մի քանի պատմագիրներ գրում են, որ անցյալում Արմենիայի մայրաքաղաքը Ախլաթն է եղել: Պետությունը կործանվելով, ժողովուրդը դարձել է ույա և ցրվել Թարսուսի և Մասիսի²⁷ շրջաններում: Ներկայումս երկրի մայրաքաղաքը Սիսն է: Սրանց նախահայրերը պատկանել են Արմեն-բին-Լիտի-բին Յունանին*. նրանցից են նաև էնջար, կերջ, Սեբասեթե, Սադրիե և Սեբատ ցեղերը: Հետագայում բոլորը քրիստոնյա են դարձել: Ներկայումս այդ ժողովրդի մնացորդները քրիստոնյաներ են և հարկատու²⁸: Թակվիմ-ալ-Բուլդանում²⁹ որպես Արմենիայի քաղաքներ են հիշատակված էլբիստանը, Ադանան, Ար-

ճեշը, Ադերբեյջանը [Ադրբեյջան], Բիթլիսը, Բարդան, Բիլեկանը, Թիֆլիսը, Ախլաթը, Դեբիլը, Դվինը, Սուլթանիյեն, Սիսը, Թարսուսը, Մալաթիան, Վանը, Ոստանը, Մուշը, էրզեն էլ-Ռումը (էրզրում) և Մալազկերտը: Վերոհիշյալ քաղաքները այդ վիլայեթի սահմաններում ցրված լինելու պատճառով մենք այստեղ բավականանում ենք հիշատակելով Արմենիայից Վանի էյալեթը: Առանձին գլուխներով հիշատակելու ենք Փոքր Արմենիայի մեջ մտնող Մարաշը և Մեծ Արմենիայի մեջ մտնող էրզրումը և Կարսը:

(էջ 410—411)

ՎԱՆԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Օսմանյան երկրին սահմանակից երկիր է: Սահմաններն ենարևելքից՝ Ադրբեյջան կոչված Թավրիզի երկիրը, հարավից՝ Քուրդիստանն ու Սուլթանիեի նահիյեն, հյուսիսից՝ Չըլդըրի և Կարնսի էյալեթները, արևմուտքից՝ Դիարբեքիրի էյալեթը: Ունի 13 սանջակ և մեկ հյուքումեթ³⁰, որի տիրակալը իշխում է ժառանգական կարգով: Սանջակներն են. 1. Վանը՝ փաշայի սանջակը, որը իշխանության կենտրոնն է, 2. Ադիլջեվազը, 3. Արճեշը, 4. Մուշը, 5. Բերկիրին, 6. Կարկարը, 7. Քեսանին, 8. Իսբայիրդը [Սպարկերտ], 9. Աղաքիսը, 10. էքրատի-բին-Կոթուրը, 11. Բայազիտի բերդը, 12. Բերդան, 13. Օվաջիկը: Սա համապատասխանում է Այնի-Ալի-էֆենդիի³¹ գրանցումին: Սակայն Կոջա-Նիշանջին³² «Թաբակաթ»-ում հետևյալ կերպ է հաշվում Վանի սանջակները. Ոստան, Խիզան, Հեքարի, Մոկս, Սիրվի, էլկակ, Սալմաս, Դենբըլի, էսթան: Այս հարցում ժամանակի ընթացքում տեղի են ունեցել փոփոխություններ, որի հետևանքով հակասություն է նկատվում: Տարակույս չկա, որ երկրների բաժանումը պետք է փոփոխվեր, քանի որ այդ շէր սահմանվում ամեն տարի: Այդպես է նաև էյալեթների, սանջակների և երկրների սահմանների բաժանումը: Այս կապակցությամբ ստուգման խստապահանջություն չպետք է ցուցաբերվի: Հետևաբար մենք այստեղ կխոսենք գիտական գրքերում հիշվող քաղաքների մասին և հնարավորին շափ կբացատրենք վերոհիշյալ էյալեթի սանջակների վիճակը:

Վանը երկարություն 83,5 աստիճանի և լայնություն 37 աստիճանի վրա հարթ դաշտավայրում, Արճեշի ծովի արևելյան կողմում ընկած նշանավոր քաղաք և ամրակուռ բերդ է: 940 (1533)

Թվականին սուլթան Սուլեյման խանը դուրս գալով Իրաքի արշա-
վանքին, Հալեպում եղած ժամանակ, այս կողմերը եկավ մեծ վե-
զիր Իբրահիմ փաշան: Աջեմի կողմից գրավված այս քաղաքի բնա-
կիչները հպատակութուն ցույց տվին և հանձնվեցին: Գրավելով
Վանը, սուլթան Սուլեյմանը նորոգել տվեց բերդը և այն վերածեց
առանձին էյալեթի: Հիշյալ քաղաքն ունի ներքին և արտաքին պա-
րիսպներ: Ներքին պարիսպը՝ քաղաքի արևմտյան կողմում, բարձր
և կտրված ժայռի վրա է, որի մեկ կողմը քաղաքի վարոշն է, մյուս
կողմը, պարսպից դուրս՝ արմակուռ բերդը: Արևելյան կողմը, որ-
տեղ քաղաքն է, կա պարսպի նման կտրված ժայռ: Արտաքին կող-
մը՝ դեպի դաշտ իջնող մի բլուր է, որի վրա առանձին տեղերում,
կառուցվել են երկու հարկանի ամուր աշտարակներ և պատնեշ-
ներ: Պարսպից դուրս, հարթ տեղում, ըստ սովորության, ժայռերը
փորելով, երեք դռներ են շինել. արևելքում՝ Թավրիզի դուռ, հա-
րավում՝ Իսֆեխյի դուռ, իսկ հարավ-արևելքում այգիներ և պար-
տեզներ են: Քաղաքը և պարիսպները գտնվում են լճից բավական
հյուսիս: Սակայն պարսպից դեպի լիճը ճանապարհ կա: Պաշար-
ման ժամանակ կարող են նավեր երթևեկել: Բոլոր թաղերը և շի-
նությունները, բեյլերբեյի պալատը, շուկան և շարշիները, բաղ-
նիքները և ջամիները գտնվում են պարսպից ներս:

Խոսքով փաշան այս քաղաքում կառուցել է մի գեղեցիկ ջա-
մի, մեդրեսե և թյուրքե³³, որը էվկաֆի է վերածվել: Այս վերջինի
շինարարությունն ավարտվեց 975 (1567) թվականի ութեր ամսին
և տեղում նամազ կատարվեց: 958 (1551) թվականին Ռուստեմ
փաշան այնտեղ մի բաղնիք էլ էր շինել: Ներքին պարիսպներում
կարգված բերդակալների և հերթապահ ենիչերիների թիվը հաս-
նում է 1500 մարդու: Կուլի աղաները և բեյլերբեյի ծառայողները
ապրում են պարսպից դուրս: Նավահանգստում Արճեշից, Ախլա-
թից և Ադիլջևազից նավեր են գալիս-գնում: Շրջակայքի լեռները
գտնվում են քաղաքից կես փարսախ հեռավորության վրա:

Թիմուր Գերգանը, գրավելով Վանի բերդը, իր մեծ էմիրներից
մեկին պատվիրել էր բերդը քանդել: Ջանազան միջոցներ և ամեն
տեսակ ջանքեր գործ դնելուց հետո, հնարավոր չեղավ բերդը լիո-
վին ավերել: Այդ լեռնանման բերդի քարաշեն հիմքերը քանդելու
հնարավորություն չունենալով, բավականացան հետադաշում շին-
ված մի քանի աշտարակներն ու պատնեշները քանդելով: Սակայն
բերդի այս ավերումները ազդեցություն չունեցան նրա ամրության
վրա: Դրանից կարելի է պատկերացնել, թե ինչ աստիճանի ամ-
րակուռ էին Վանի բերդը և նրա պարիսպները:

Բարկիրին [Բերկրի] փոքր քաղաք և սանջակ է. գտնվում է Վանի հյուսիսում, Արճիշից դեպի արևելք: Տարածութունն է 5 փարսախ: Բերդը ավերակ է, որը նորոգել է Սուլթան Սուլեյման խանը: Բերկրիի և Արճեշի միջև է գտնվում Հեյդեր-Բադի անունով մի գյուղ:

Արճիշը [Արճեշ] Վանից երկու օրագնաց դեպի հյուսիս-արևմուտք, լճից դեպի հյուսիս ընկած մի գյուղաքաղաք է, բերդ և սանջակ: Գտնվում է հարթավայրում, շրջապատված է այգիներով: Համդուլահը ասում է, թե սրա պարիսպները կառուցել է Խոջա Թաջեդդին Ալիշահի վեզիրը: Ստանում է հացահատիկի և բամբակի բերք: Դիվանային իրավունքը 74 հազար դինար է (?). Ունի ամուր բերդ և պարիսպ: Արճեշի (Վանա) ծովը արևմուտքից դեպի արևելք, քիչ դեպի հարավակողմը թեքված երկարավուն մի լիճ է: Շատ տեղերից կարելի է տեսնել դիմացի կողմը: Շրջապատի տարածութունը 60 փարսախ է: Զուրը բավականին լեղի է և աղի: Տարեկան մի անգամ թարեհի (տառեխ) անունով մի տեսակ շատ սննդարար ձուկ է երևում, որ տանում են շրջակայքի բնակիչները: Վանը (քաղաքը) այս լճի արևելյան ափին է: Լճի հյուսիսային ափերից անցնելով, հասնում են Բենդի Մահի [գետը], Արճեշ, իսկ հետո՝ Ադիլջեվազ և Ախլաթ:

Ախթամարը փոքր կղզի և բերդ է վերոհիշյալ լճի հարավային ափին: Ոստանից հեռու է մեկ նետաչափ, իսկ Վանից՝ 3—4 ժամ: Արճեշի մոտ, Դիադին կոչված վայրում, կա տաք ջուր (իլիջա), որ կարող է մի ջրաղաց դարձնել: Այդ աղբյուրի ջուրը դուրս է բխում շատրվանի նման: Կա մեկ ուրիշ տաք ջուր ևս, որը կաթսայի նման եռում է:

Ադիլջեվազը [Արժկե] գտնվում է լճի եզերքին, Արճեշից երկու օրագնաց դեպի արևմուտք: Լճի ջուրը բարձրանալու հետևանքով Ադիլջեվազի մի քանի աշտարակներ ծածկվել են ջրով: Գյուղաքաղաքը կառուցվել է ծովահայաց բարձր մի տեղում և ամբողջովին առնված է պարսպի մեջ: Լիճը ընկած է բերդի հարավային կողմում:

Ախլաթը Ադիլջեվազից մեկ օրագնաց դեպի արևմուտք, հարթավայրի վրա այգիներով, պարտեզներով և մրգերով շատ հարուստ գյուղաքաղաք է: Ունի մեղմ կլիմա: Բլրի վրա կա մի բերդ: Միրշերեֆը ասում է, թե Ախլաթը կառուցվել է հին ժամանակներում և որոշ շրջանում եղել է Արմեն փադիշահների մայրաքաղաքը: Այսպես, Անուշիրվանի ժամանակ Ամիջա Մասիբը այդ տեղ նստած իշխում էր իր էյալեթի վրա: Օդը շատ հիանալի է

այգեշատ վայր է, հայտնի է իր մրգերով, մասնավորապես ծիրարնով և խնձորով, որոնց մեկ հատը կշռում է հարյուր գիրհեմ: Ախլաթի խնձորը հայտնի է նաև Ադրբեջանում: Անցյալում, խառնակությունների ժամանակ, հիշյալ քաղաքը գրավել և ավերել են սելջուկները, այնուհետև, 626 (1228) թվականին սուլթան Ջելալեդդին խորեզմշահը, իսկ ավելի ուշ՝ մոնղոլական բանակները: 644 (1246) թվականին ուժեղ երկրաշարժից այս քաղաքի շատ շենքեր քանդվեցին: 955 (1549) թվականին Շահ Թահմասը գրավելով բերդը, հողին հավասարեցրեց:

Սուլթան Սուլեյման խանը, այս հնագույն քաղաքը մեկ կողմ թողնելով, լճի ափին կառուցեց մի պարիսպ, սակայն հին պարիսպը ավերվելուց հետո, նորը հնի շափ բարեշեն վիճակ չունեցավ: Քաղաքի մոտից ջրերը հոսելով թափվում են լիճը, որը գտնվում է գյուղաքաղաքից քիչ հեռու: Անցյալում, մի շարք հայտնի բարեպաշտ գիտնականներ ծնվել և ապրել են այս քաղաքում:

Սիփան լեռը Ախլաթի հարավում հսկա մի լեռ է: Իր շրջապատում և ստորոտներում ունի շատ բնակիչներ: Գագաթը մշտապես ծածկված է ձյունով և երևում է 50 փարսախ հեռավորությունից: Շրջապատը 50 փարսախ է: Ունի խոտաշատ ընդարձակ մարգագետիններ: Գտնվում է Ախլաթից մեկ օրագնաց դեպի արևմուտք: Այստեղ վերջանում է վանի լիճը:

Բիդլիսը [Բիթլիս] գտնվում է Դադլանից մեկ օրագնաց արևմուտք, մի ձորի մեջ, երկարության 81,5 աստիճանի, լայնության 37,5 աստիճանի վրա. ամրակուռ բերդ է և գյուղաքաղաք: Չորից մի գետ է հոսում: Շինությունները և թաղերը գտնվում են այդ գետի երկու կողմերում: Կենտրոնից կարելի է անցնել կամրջով, մուտքն ու ելքը նեղ և դժվարանցանելի են: Տները շրջապատված են պարիսպով: Միր Շերեֆ խան Բիդլիսին³⁴ իր «Պատմության» մեջ, մանրամասն խոսելով Բիթլիսի մասին, ասում է. «Մեր քաղաքը Իսթենդերի գործն է և անվանված է նրա ղուլամներից (ծառա) մեկի անունով: Իրաքից և Բաբելոնից Ռումի երկիրը գնալիս [Իսթենդերը] ստուգում էր իր հանդիպած վայրերի ջուրն ու օդը և Տիգրիս գետի մեջ թափվող ջրերի թեթևությունը: Գալով Բիթլիսի ջրի (գետի) թափվելու վայրը, այդ գետի ջուրը շատ ընտիր ու օգտավետ գտավ և ջրի եզերքով գնալով եկավ այն տեղը, ուր Քեսուրի ջուրը և Ռաբաթի ջուրը իրար են խառնվում: Երկուսն էլ ըստուգեցին և Քեսուրի ջուրը ավելի ընտիր գտան: Գալով Քեսուրի ջրի ակունքի մոտ, Իսթենդերը մի քանի օր կանգ առավ այդ հիանալի վայրում: Ներկայումս այդ վայրը «Իսթենդերի վրանատեղ» է

կոչվում: Հետո Իսքենդերը հրամայեց. «Այդ բանուկ վայրում այն-
պիսի մի քաղաք և ամուր բերդ պետք է կառուցել, որ ինձ նման
մի փառիշահն անգամ գրավելու անկարող լինի»: Այս հրամանի
վրա Բիթլիս անունով զուլամը, հիշյալ աղբյուրի մոտ երկու փար-
սախ տարածության վրա Քեսուր գետի և Ռաբաթի միջև ամրա-
կուռ մի պարիսպ կառուցեց, որը մինչև այսօր էլ ամրակուռ մի
բերդ է այդ բանուկ անցքում: Բիթլիսի բերդը կառուցվել է եռան-
կյան ձևով: Բերդը զերծ չի եղել մշտական խռովություններից և
նեղություններից³⁵:

Այնուհետև հեղինակը հիշում է մի շարք նման առասպելական դեպքեր:

Բիթլիսի օդն ու ջուրը իսկապես շատ հիանալի են, թեև ձմեռը
ընդհանրապես շատ խիստ է լինում, սակայն բնակիչներին նեղու-
թյուն չի պատճառում: Յայլայի պտուղներից ընտիր են տանձն
ու խնձորը. խաղողը շրջակայքից է ստացվում: Բնակիչները
ամռանը քոչում են այգիները և ամբողջ վեց ամիս ապրում շրջա-
կայքի դաշտերում և կանաչապատ վայրերում, իսկ աշնանը վերա-
դառնում տները: Այս քաղաքը հին ժամանակներից ի վեր, ճանա-
պարհների պահպանության սովորական (սովորութային) հարկե-
րից³⁶ ազատված է եղել: Իսլամական իշխողները այս քա-
ղաքում կառուցել են բազմաթիվ բարեգործական հիմնարկներ:
Դրանցից են քաղաքի կենտրոնում, տաշված քարերից կառուց-
ված 21-աչքանի կամուրջը, որի երկու կողմից ժողովուրդը անց ու
դարձ է անում, շորս մեծ ջամինները, որոնցից ամեն մեկը կառուց-
վել է նախորդ սուլթաններից մեկի կողմից և ունեն քուֆի³⁷ տա-
ռերով գրություններ: Այդ շորս մեծ ջամիններից մեկը կոչվում է
հնագույն ջամի, իսկ մեկն էլ նախապես հայկական եկեղեցի
է եղել, որը քաղաքի գրավումից հետո վերածվել է ջամիի և
հայտնի է Կրզըլ Մեսջիտ անունով: Մեկն էլ՝ Գյոք Մեյդան կոչված
վայրում, էմիր Շեմսեդդինի ջամին է, որի մոտ կա մի մենաս-
տան: Չորրորդը, պատմագիր Միր Շերեֆի պապի՝ Շերեֆ խանի
ջամին է, որին կից կառուցվել են մեդրեսե և մենաստան...

...Վերոհիշյալ Բիթլիս քաղաքը մի դերբենդ է Ադրբեջանի,
Դիարբեքիրի, Ռեբիայի և Արմենի (Արմենիա) միջև: Թուրքիստա-
նից, Իրանից, Խորասանից դեպի Շամ և Հիջազ գնացողները ան-
պայման պետք է անցնեին նրա ժայռի տակով, որովհետև այլ ճա-
նապարհ չկար: Այդ քարի կիրճը գտնվում է Բիթլիսից մեկ փար-
սախ հարավ: Անցյալում ճանապարհը անցնում էր նրա մի կող-
մով: Ժամանակի ընթացքում, գետի վարարման պատճառով, ճա-

նապարհը փակվեց: Այդ դարի խաթոմաներից [տիկին] մի բարեգործ անձ, այս ժայռը ծածկել տալով, ճանապարհը նորից բացեց, իսկ Բիթլիսում կառուցել տվեց մի մզկիթ և քաղաքի կենտրոնում՝ մի մեծ կամուրջ: Ներկայումս հայտնի է «Փել Խաթուն» և «Մեսչիդի Խաթուն» անուններով: Քաղաքի բնակիչների մեծ մասը հայ զիմմիներ են: Մուսուլմանները պատկանում են Շաֆիի դավանանքին, իսկ մի փոքր մասն էլ՝ Հանիֆիի դավանանքին: Մեծամասնությունը քաջարի, առատաձեռն, հյուրասեր մարդիկ են...

Այնուհետև հեղինակը հիշում է մի շարք իսլամ կրոնագետների, շեյխերի՝ գրագետների, բարեպաշտների: Դրանցից է նաև սուլթան Սելիմ խանի նեդիմը՝ Մեվլանա Հեքիմ Իդրիսին, որը սուլթան Բայազիտ խանի հրամանով գրել է Ալ-Օսմանի պատմությունը՝ «Հեշթ-Բիհիշթը»³⁸, պարսկերեն լեզվով:

Բիթլիսի շրջակայքի գյուղաքաղաքները և նահիյեներն են. Ռահվա, որ գտնվում է Դատվան գյուղի և Բիթլիսի միջև և ընկած է Բիթլիսից կես օրագնաց դեպի արևելք: Խուսրև փաշան այստեղ երկու քարվանսարա, մեկ մենաստան, մեկ բաղնիք, տասը խանութ, մեկ մզկիթ կառուցեց, մոտավորապես 12 հազար արշին հեռավորությունից ջուր բերել տվեց և մոտ 30 տուն ուսաներ բերել տալով, այնտեղ բնակեցրեց: Եկող-գնացողներին ուտելիք տվող այս շինությունը այժմ էլ իր իսկական տեղում է գտնվում:

Անցյալում Բիթլիսը և Դատվանը ունեին բազմաթիվ քարվանսարաններ, որոնք ավերված լինելով, ձմռան սաստիկ ցրտերի ժամանակ, անցորդներն ամեն վայրկյան գտնվում էին մահվան սպառնալիքի տակ: Սուլթանները և իշխողները բազմիցս ցանկություն են ունեցել նորոգելու այդ վայրը, նույնիսկ մի քանիսը ձեռնարկել էին շինարարության, սակայն արգելքների հանդիպելով, գործը գլուխ չեն բերել: 980 (1572) թվականին ավարտվեց այս բարեգործական շինությունը և անցորդները հանգստանալու հնարավորություն ունեցան:

(էջ 414—416)

Մուշը, ըստ տարեցույցի, մի լեռան ստորոտում, հարթավայրում, դաշտի եզրին ընկած փոքր քաղաք է: Դաշտը, որ հայտնի է Մուշի դաշտ անունով, խիստ ընդարձակ է, ունի երկու օրագնաց տարածություն: Միր Շերեֆը ասում է. Մուշը նահիյեի քաղաքն է և կառուցվել է հին ժամանակներում: Ներկայումս երևում են նրա ավերված պարիսպների և շենքերի մնացորդները: Զեզեմ Շերեֆ խանի ժամանակ՝ քաղաքից մեկ փարսախ դեպի հարավ, մի լեռան գագաթին սլարիսպ է կառուցվել: Հետո սուլթան Սուլեյման

խանը բարեգործական շինության վերածեց հին բերդի կեսը, որը գտնվում է քաղաքի արևմտյան կողմում կտրված մի բլրի վրա: Ներկայումս մոտ 50 հոգի պաշտպանում են այս շինությունը: Հայերի տերմինով, անջրդի տեղերը կոչվում են «մուշ»: Այդ վիլայեթում քիչ կան պտղատու ծառեր, սակայն լեռնային մասերում և քաղաքում երևում են այգիներ: Հացը առատ է: Ռայաները ունեն շատ անասուններ, մասնավորապես շատ ոչխարներ ու գոմեշներ, որովհետև կերի արոտավայրերը ընդարձակ են: Վերոհիշյալ դաշտի երկարությունն է մոտավորապես ութ փարսախ և լայնությունը՝ երեք փարսախ: Ունի շատ ուղիղ և հարթ մակերես, շրջապատված է անտառապատ լեռներով և ձյունածածկ յայլաներով: Աննման ջրերը հոսում են ամեն կողմից: Եփրատ գետը, այս դաշտի հյուսիսային կողմից անցնելով, կտրում է դաշտի մեկ երրորդը և հոսում դեպի հարավ: Կարա Սուն, գալով արևելյան կողմից, կենտրոնական մասից անցնում և թափվում է Եփրատ գետը: Աշնանը այս լեռներում որսում են աննման բազեններ: Այդ դաշտում որսում են նաև բազմատեսակ թռչուններ և ձկներ: Գյուղերում ամենուրեք ապրում են հայեր: Դիվանային իրավունքը, ըստ Համդուլահի վիլայության, անցյալում, Զինգիզյան սուլթանների ժամանակ, 69 հազար դինար էր: Օսմանյան սուլթանների դարում, ըստ Արքայական դավթարի³⁹, հինգ հազար դինար է, շորս հազար մարդ էլ գրանցված է որպես զիմմի⁴⁰:

Խնուսը Բիթլիսի նահիյեներից մեկն է, որը, ըստ Միր Շերիֆի վիլայության, ենթարկվում է Բիթլիսին, սակայն կան տեղացիներ, որոնք համարվում են էրզրումի լիվայից: Խնուսը ունի ընդարձակ յայլաներ, դրանցից մեկը նշանավոր Բինգյուլի յայլանն է: Հայտնի են նաև Սուշեհրի և Զեբլի Շերեֆեդդին յայլաները: Միր Շերեֆի նախնիները, պապերը և քրդական ցեղերը այդտեղ են հանգստանում: Առատ են Խնուսի բերքերն ու պտուղները: Այստեղից հոսում է երկու գետ, որոնցից մեկը տալիս է սպիտակ աղ, իսկ մյուսը՝ կարմիր աղ: Դրանցից տարեկան շորս հազարական ալթունի եկամուտ է ստացվում: Խնուսի դիվանային իրավունքը Մուշի շափ է: Ռայաների թվում հայերը քիչ են և տալիս են մոտ 400 հեծյալ զինվոր: Այս նահիյեում քամու նման արագավազ ձիեր կան: Հացահատիկից բացի այլ բերքեր չունի: Այստեղի արտառոց երևույթներից մեկը Բուլանըք (պղտոր) լիճն է, որի մակերեսը, ենթադրում են, որ մի փարսախ է: Այս ջուրը պղտոր ու կարմրավուն է և երբեք չի զտվում: Կա նաև Նազեք անունով մի լիճ, որը գտնվում է Ախլաթի և Բուլանըք լճի միջև: Սրա ջուրը վերին աստիճա-

նի զուլալ է և քաղցրահամ: Չմռանը խիստ սառչում է և վրայից քարավաններ են անցնում: Երբ մոտենում է ձնհալը, նրա սառույցը այնպես է պայթում, որ ձայնը լսվում է երեք փարսախ հեռավորութունից: Հալչելուց հետո լճում անթիվ ձկներ են երևում, որոնք գնում են դեպի շրջակայքի փոքրիկ գետերը: Խնուսի և Ախլաթի բնակիչները առատությամբ որսում են այդ ձկները: Մեկ մարդը օրական որսում է գրեթե երեք բև: էմինները հաճախ ցանկացել են այդ լիճը մակթուի⁴¹ կարգով տալ, որովհետև նրանք ենթադրում էին ստանալ մեծ եկամուտ, սակայն պատահաբար, այդ տարիներին ձուկ չի երևացել:

Նեմրութի լեռը Բիթլիսի հյուսիսում հսկա մի լեռ է: Ասում են, որ Նեմրութը այստեղ յայլա է բարձրացել և այնտեղ բազմաթիվ բերդեր ու բարձր շենքեր կառուցել: Սակայն զայրույթի արժանանալով, այդ շենքերը անցել են գետնի տակ, և այդտեղից ջուր է դուրս բխել: Ներկայումս, երկու հազար արշին բարձրության վրա գտնվող այդ լեռան գագաթի վրա կա մի փոքր լիճ, որի երեք փարսախ շրջապատում կան սեպածե ժայռեր: Այս ժայռերի մեջ կա միայն երեք ճանապարհ. մեկը հետիոտների ճանապարհ է, իսկ մյուս երկուսը՝ ձիավորների: Հիշյալ լճի եզերքին կան վճիտ ջրերով աղբյուրներ, իսկ շրջակայքի քարերը կարծես տաշված լինեն: Հյուսիսային կողմի լեռը աստիճանաբար ցածրանում է, և այդտեղից երկաթի թիրտի նման մի զանգված է հոսում դեպի ներքև: Այս լեռը մոտ 600 արշին երկարություն և 50 արշին բարձրություն ունեցող բարձր բլուր է: Հիշյալ վայրում կան ծծմբի հանքեր, որոնք պատճառ են հանդիսանում նման նյութերի դուրս գալուն: Այս մասին գրված և ապացուցված է բնական գիտությունների գրքերում:

Կոթուրը գտնվում է Երևանից երկու օրագնաց դեպի արևելք և համարվում է նահիյե և լիվա: Հովտում ունի մի փոքրիկ բերդ, որտեղ սուլթան Մուրադ խանը՝ Երևանից վերադառնալիս, հանդիպել է մի քանի «կարմրագլուխների» (կրզըլբաշ): Նրանց հեռացրել է բերդից, բայց գրավելու ցանկություն չի ունեցել: Հետագայում, հաշտության ժամանակ, հիշյալ պարիսպները քանդել է տվել և՛ վայրը սահմանամերձ լինելու պատճառով, անբնակ դարձրել: Ներկայումս այդ բերդը պատկանում է Թավրիզի էյալեթին և նորից վերանորոգվել է:

Բայազիտի բերդը Կոթուրի հյուսիսում մի բերդ է և լիվա: Գտնվելով սահմանամերձ գոտում, բերդը ենթարկվել է մշտական հարձակումների:

Չալդրանի դաշար⁴² երկար, ընդարձակ մի դաշտ է: Երկու մեծ և հռչակավոր փաղիշահներ, մեկը՝ օսմանյան սուլթան Սելիմը և մյուսը Սաֆեվի Շահ Իսմայիլը, որոնք երկուսն էլ ռազմագետ և բախտավոր փաղիշահներ էին, բախվել են այս դաշտում: Վերոհիշյալ սուլթան Սելիմը փառավոր հաղթանակ տարավ Շահ Իսմայիլի դեմ: Շահ Իսմայիլը պարտութուն կրելով փախավ և նրա աստղը խավարեց: Սա մեծ և նշանավոր դեպք է:

Ոստանը, ինչպես նշվում է տարեցույցում, Վանից մոտ մեկ օրագնաց դեպի հարավ-արևելք, ծովեզերքին, հարթավայրի վրա ընկած մի քաղաք է: Սահմանը հասնում է մինչև Վան, որից այն կողմը Քուրդիստանի լեռներն են: Հիշյալ քաղաքը ներկայումս մի գյուղ է: Կարճկանը Բիթլիսի նահիյեներից մեկն է, որը մի ժամանակ առանձին նահիյե է եղել:

Էրմուքը մի բերդ է Ախլաթի ծովի ափին, վերին աստիճանի սեպածև մի տեղանքում: Դիվանային իրավունքը 13 հազար դինար է: Թերեերը փոքր քաղաք է, թեև անցյալում եղել է մեծ քաղաք: Շինված է բլրի վրա: Քաղաքի մոտից անցնում է բարձր լեռից հոսող մի մեծ գետ: Հարուստ է այգիներով և բանջարախոցներով: Քաղաքի մի կողմում կա մի ամուր բերդ: Դիվանային իրավունքը 25 դինար է:

Միմանը գյուղաքաղաք է: Ունի շատ այգիներ և պտուղներ: Դիվանային իրավունքը 12 հազար է: Խրադինը փոքր քաղաք է: Նախապես եղել է մեծ և բարեշեն: Դիվանային իրավունքը 5300 դինար է: Սելիմը գյուղաքաղաք է: Դիվանային իրավունքը 7000 դինար է: Ային միջակ քաղաք է: Դիվանային իրավունքը 4300 դինար է: Էյհեֆանը մի նահիյե է Մուշի մարզում: Երբեմն Խնուսին էր միանում, երբեմն էլ առանձին նահիյե կազմում: Դեբիլը տարեցույցում նշվում է իբրև Արմենիայի նշանավոր և բարեշեն քաղաք և հին մայրաքաղաք: Էրդեբիլից ավելի հին և ընդարձակ պարիսպ ունեւր, որը հետագայում ավերվեց: Այստեղ բազմամարդ է Թերսա ցեղը: Եկեղեցին և մզկիթը կառուցվել են իրար մոտ: Ժողովուրդը գործում է աննման կարպետներ: Այստեղ շատ ընտիր է կարմիր ներկը:

Սեֆման Աբաղը Խոյի մոտ մի նահիյե է, որտեղ ապրում է Դեմբելի աշիրեթը: Շերեֆ խանը ասում է, որ Դեմբելի աշիրեթը Շամի էմիրներից՝ Իսա անունով, մի անձի հետ է կապված: Այս աշիրեթը անցյալում Շամի երկրից եկել և Իրանի տիրակալների մոտ ծառայության է մտել: Այդ ժամանակ էլ, օջաքլըքի կարգով, նրան են հանձնել Խոյի մարզի Սեֆման Աբաղը: Դրանից հետո,

այդ վայրում հետզհետե աշիրեթներ և ցեղեր հավաքվելով, բազմացան և Դենբելի աշիրեթը նշանավոր դարձավ: Անցյալում այս աշիրեթը եզիդիներից էր բաղկացած: Ավելի ուշ, աշիրեթների որոշ էմիրներ և ազնվականներ ընդունեցին սյուննի դավանանքը, անհավատությունից ու ապօրինությունից⁴³ հրաժարվեցին, ժողովրդի մեծամասնությունը ընտրեց ուղիղ փրկության ճանապարհը, սակայն մի մասը այդ մոլորության մեջ էլ մնաց: Ըստ ավանդության, Դենբելի աշիրեթը Յահյա աշիրեթի մի մասն է եղել և բնակություն է հաստատել Սեբման Աբադում: Քուրդիստանի աշիրեթների և ցեղերի մեջ այս աշիրեթը կոչվում է Դենբել քահյայի աշիրեթ, իսկ էմիրները կոչվում են Իսաբեյլու: Սրանց բեյերից ոմանք իշխել են բուն Խոյում: Կոթուրի հովիտը, էբկան և Օվաջըբի նահիյեն, որը Նախիջևանի մարզումն է, ենթարկվել են նրանց տիրապետությանը: Ոմանք էլ տիրացել են էբկայի կեսին, Սուլեյման Սարայի նահիյեին, Նախիջևանի մարզից՝ էլաքիսի ձորին և Շաթուրին: Դեռևս օսմանյան զինվորների ներխուժումից առաջ այդ կողմերը ավերվել են և գրավվել շահերի կողմից: Երբեմն էլ օսմանցիները, ըստ հին սովորության, սրանց են տվել էբկայի երկիրը, Չալդրանը, Սուլեյման Սարայը և Սեբման Աբադը: Ի վերջո, օսմանցիները Չալդրանի նահիյեն սանջակի վերածեցին: Շերեֆ խանի «Պատմություն»-ից պարզվում է, որ այս Դենբելի աշիրեթը դաշտաբնակ է եղել: Երբ 1045 (1635) թվականին, ռեբիել-էվվել ամսին, օսմանյան սուլթան Մուրադ խանը, գրավելով Երևանը, ուղղվել է դեպի Թավրիզ և իջևանել Արաս գետի ափին, Դենբելի աշիրեթից 500 տուն, Շարուրի նահիյեի բնակիչներից մոտ 300 տուն և Փեսիանի հասարակությունից որոշ քանակությամբ տներ [սուլթանից] յուրթ էին խնդրել: Այս պատճառով Դենբելի [աշիրեթը] տեղափոխվեց Երզնկայի սանջակը, Շարուրի ռայաները՝ Թերջանի կազան, իսկ Փեսյանը՝ Բասեն: Հրաման տրվեց նաև այդ աշիրեթներին տեղավորել և վերաբնակեցնել ավերակ վայրերում և անբնակ գյուղերում: Մուլքեր ոմնեցողներին տրվեցին սանջակ և էմիրություն, իսկ աշիրեթի երևելիներին՝ առանձին թիմարներ և զեամեթներ:

Խոշաբը Քուրդիստանի բեյերին պատկանող Մահմուդիների «օջաքլըքն» ու նրանց «հյուբյումեթի» կենտրոնն է... Նեղհե՛ն ասում է, որ Խոշաբը նահիյե է և նրա դիվանային իրավունքը հազար դինար է...

Այս բերդի գյուղաքաղաքն ու լիվան գտնվում են երկու լեռների միջև: Այդ լեռներից սկիզբ են առնում երկու գետեր, որոնք Խո-

շաբի մոտ միանալով, հոսում են դեպի հյուսիս-արևմուտք, որտեղից էլ անցնելով դեպի հյուսիս՝ քարե կամրջի տակով, Ախթամարից մի քիչ դեպի արևելք, թափվում են Վանի լիճը...

Հեֆյարիի «հյուքյումեթը» գտնվում է Ամադիյեի հյուքյումեթի արևելքում՝ Վանի էյալեթում, Ոստանի նահիյեից հյուսիս-արևմուտք: Շրջապատված է Բիթլիսի հյուքյումեթով և Դիարբեքիրի էյալեթից՝ Քուրդիստանի մի քանի սանջակներով, իսկ հարավից՝ Շեհրի-Ջոր էյալեթով և Մեհրանի հյուքյումեթով: Այս հյուքյումեթին են պատկանում մի շարք բերդեր և նահիյեներ: Արևելյան սահմանը Կըզըլբաշի (Իրանի) սահմանը լինելով, ընդհանրապես ամայի, անբնակ վայրեր են: Վանի էյալեթին հպատակ այս հյուքյումեթը պատկանում է քուրդերի հեքյարի ցեղի վիլայեթին: Անցյալում այս հյուքյումեթի էմիրներն ու իշխողները և հեքյարի ցեղը տիրություն են արել Վանի և Ոստանի վրա: Հետո սաֆևի և օսմանյան տիրակալները Վանը վերածեցին էյալեթի (քրդական հյուքյումեթի) և իրենց վիլայեթից որոշ մասեր տվին նրան: Ներկայումս Հեքյարիի էմիրները կառավարական կենտրոնը՝ Ջուլամերկը, իրենից ներկայացնում է մի բերդ և գյուղաքաղաք՝ Ոստանի հարավ-արևմուտքում:

Շակակը [Շատախ] Ջուլամերկի բերդի հյուսիսում, լեռան վրա ընկած մի նահիյե է: Այդ սարից բխում է մի գետակ, որը թափվում է Վանի լիճը: Շատախը գտնվում է Մոկսի և Ջուլամերկի միջև, սակայն ավելի մոտ է Ջուլամերկին: Ջերիլ բերդը գտնվում է Ջուլամերկից արևմուտք, լեռան ստորոտում: Նրա հյուսիսում Շիրվիի բերդն է: Բի-Սյուրուն⁴⁴ բերդը գտնվում է նույնպես լեռան վրա, Ամադիեի և Ջերիլի միջև... Ջելի բերդին են պատկանում մի քանի բերդեր ու նահիյեներ... Դեզիի բերդը նույնպես Հեքյարիին ենթակա բերդերից է... Բայան բերդը Քուրդիստանի ամրակուռ բերդերից է: Քիսանի լիվան բերդ է և գյուղաքաղաք: Մոկսը լեռների արևմուտքում, հարթավայրում ընկած մեծ բերդաքաղաք է: Խիզանը ընկնում է սրանից մի քիչ հյուսիս-արևմուտք: Մոկսի առջևից մի գետ է հոսում, որը Խիզանի հողից անցնելուց հետո, թափվում է Դիլեքլու ժայռից ներքև և միանում Բիթլիսի գետին... Կարկառի բերդն ու նահիյեն նախապես ենթակա էին Մոկսին, հետո դարձել է անկախ նահիյե:

(էջ 416—421)

Մանրորպյուն հրատարակչի. հեղինակի ձեռագիր օրինակում Արևելքի երկրների նկարագրությունը ընդհատվում է Վանի էյալեթով:

Հրատարակչի կարծիքով, Քյաթիր Ջելեքին Մեծ Հայաստանի կազմի

մեջ մտնող էրզրումի և Կարսի էյալեթներն առանձին գլուխներով պետք է նկարագրած լիներ, քանի որ այդ մասին հիշատակել է գրքի սկզբում: Հրատարակիչը ասում է, որ այդ նյութերը կամ կորել են և կամ հեղինակի այդ նպատակը նրա վաղահաս մահվան պատճառով չի իրագործվել:

Այդ պակասը և Ասիայի մնացած երկրների նկարագրությունը լրացվել է հրատարակչի կողմից: Այդ էյալեթների և երկրների նկարագրության համար հեղինակը օգտվել է նաև հայտնի մեծ աշխարհագրության թարգմանիչ էրուբեքիր քին-Քահրամ էլդեմեշկիից (էջ 422):

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Այս էյալեթը Ռումի⁴⁵ արևելյան կողմում, Արմենիայի մի մասն է համարվում: Սահմաններն են. արևելքում՝ Երևանի, Կարսի վիլայեթները, հյուսիսում՝ Տրապիզոնի վիլայեթը, հարավում՝ Դիարբեքիրը և Վանը: Էյալեթն ունի 11 սանջակ. էրզրում (փաշայի սանջակն է), Իսփիր, Բասեն, Թորթում, Խնուս, Կարահիսարի Շարքի, Կրզուջան, Մամրվան, Քըղի, Մեջենկերտ, Նեքսա, Ալաշկերտ և Բայազիտ: Էյալեթում կա 15 բերդ, թեզքերեով և առանց թեզքերեի 5150 թիմար: Ջեբելուներով միասին ունի 7800 զինվոր: Այս էյալեթում Մեջենկերտից, Իսփիրից, Ալաշկերտից և Բայազիտից բացի, կան «նեոբեթլու թիմար»⁴⁶ կոչված թիմարներ, որոնք հավաքական կարգով 3—4 մարդու են պատկանում, և հերթականությամբ գնում են պատերազմի: Մյուս վիլայեթներում նման թիմարներ չկան: Էրզրումը էյալեթի մայրաքաղաքն է և 500 ակչեով մեվլեվիություն⁴⁷ է: Էրզրումի լիվայի կազաններն են. էրզինջանը (Երզնկա), Բայբուրդը, Վերին Թերջանը, Ստորին Թերջանը, Թորթումը, Դեվերլերը (այլ կերպ՝ Գյումշխանե), Թորուլը, Կուրաշայը, Կրզուջանը, Կոզայը, Գերջանիսը, Քելքեթը, Քեմախը, Քեվանսը, Մերդջանը, Յաղմուր-Դերեսին:

Էրզրումի բնութագիրը: Այս պարսպապատ քաղաքն ունի հին և նոր թաղամասեր, որտեղ կան ջամի, բաղնիքներ, շուկաներ և բեզիստան⁴⁸: Ունի մեծ ցանքատարածություններ, սակայն ծառեր և պտուղներ չկան: Շինարարական փայտը բերում են երկու օրվա ճանապարհ կտրելով: Ընդհանրապես աթար են վառում: Հոսող աղբյուրներից նշանավոր է «Դրախտի աղբյուրը» (Ջեննեթ փինարի):

Թավրիզի դռան մեջ կա մի հայտնի եկեղեցի, որի գմբեթը 50 արշին բարձրություն ունի: Այս գմբեթի մի քանի կամարները, աշխարհի պարծանք վեհափառ Մարգարեի ծննդյան տարիներին քանդվել են և այլևս անհնարին է եղել վերականգնել դրանք: Այս

եկեղեցու դիմաց, մուսուլմանները մի մզկիթ են կառուցել և անվանել են «Քյաբեի օրինակը», որը իր կառուցվածքով ունի Քյաբեի⁴⁹ ձև: Քաղաքն ունի երեք դուռ. Թավրիզի դուռը հյուսիսային կողմում է: Այս դռնից դուրս կա մի ջուր, որը թափվում է «Շամխանեի զենե» անունով քարե տաշտերի մեջ: Մյուսը կոչվում է Վրացական դուռ (Գյուրջի կափուսու), երրորդը՝ Երզնկայի դուռ (էրզնջան կափուսու): Կա մի զբոսավայր՝ հոսող աննման ջրերով, ուր գնում են Թավրիզի դռնից: Այստեղ է նաև Շեյխ Աբդուլրահմանի ուխտատեղին: Էրզենի մոտիկ վայրում կա աժդահայի տպավորութունն թողնող մի տեսարան: Այս լեռան վրա գտնվող ժայռերը հեռվից նայողին թվում են իսկական աժդահաներ: Ժայռերի այս շարանը կոչվում է «Կալիկայի սաստ»⁵⁰: Ռումի էմիրներից մի քանիսը բաժանվել և կազմել են առանձին իշխանութուններ, որոնցից մեկը տիրում էր Արմենիային: Իշխանի մահից հետո, նրա Կալի անունով կինը կառուցել է տալիս Կալիի քաղաքը: Այս կինը իր պատկերը նկարել է տվել մի դռան վրա:

Մեծ թվով աջեմ վաճառականներ են գալիս այս քաղաքը, որոնցից տեղական իշխանութունները առնում են մաքս և շատ ապրանքներ: Այս քաղաքում է գտնվում էբու Իսհակի գերեզմանը, որը դարձել է ուխտատեղի: Կան թվով մոտ հարյուր նահիյեներ, որոնցից են՝ Խնուսը, Իսփիրը, Մերսը, Կուլին, Բողազը, Սուլեհը, Թերջանը, Քելքիդը և այլն: Մյուշքեմելը Սվազից երեք օրագնաց հեռու մի կազա և մի փոքր գյուղաքաղաք է: Ունի ջամի և բաղնիք: Հարթ դաշտում շինութունները մեծ մասամբ փայտաշեն են: Գյուղաքաղաքի մոտ է գտնվում Չեմեն-Իադի կոչված յայլան, ուր բարձրանում են թուրքմեն ցեղերը: Այս յայլաներից դեպի հարթութուններն են հոսում մի շարք աղբյուրներ: Լեռները բնակեցված են:

Քեմախը — Եփրատ գետի վրա բարեշեն գյուղաքաղաք է, ունի բերդ: Քեմախի ու Երզնկայի հեռավորութունը մեկ օրագնաց է: 798 (1395—1396) թվականին Յըլդըրըմ Բայազիտի էմիրներից Թեմուր Թաշ փաշան գրավել է այս բերդը: Ճնճղուկները ոչնչացնում են քաղաքի բնակիչների հացահատիկների կարևոր մասը... Նշանավոր է այս գյուղաքաղաքի պանիրը: Նահիյեներն են՝ Կուրուշայ, Վատի Ռանեք, Օրլը: Այս կազայի մոտակայքում կան արծաթի հանքեր, որի հետևանքով էլ նահիյեն կոչվում է նաև Գյումուշ-խանե: Ներկայումս, հանքավայրի մոտ, մեծ և բարեշեն մի գյուղա-

քաղաք է կառուցվել: Մինչև այնտեղ 1—2 ժամվա ճանապարհ է: Այս հանքերի կառավարման գործի համար նշանակված է հատուկ էմին: Բնակիչները խոսում են հունարեն: Հանքում արտադրվում է արծաթ, պղինձ, ոսկի: Մուկաթաա է⁵¹: Ունի մի փոքրիկ գետ, որը գալիս է Քեվանիսից: Նահիյեն կառավարում է սուբաշին⁵², որը նշանակվում է էրզրումի փաշայի կողմից:

Թեքջանը (այլ կերպ՝ Դերջան) միջին մեծության քաղաք է. գտնվում է Երզնկայից և էրզրումից 40 փարսախ հեռավորության վրա: Այստեղ կան շատ արոտավայրեր: Մի քանի անգամ երկրաշարժեր են տեղի ունեցել և շենքերի մեծ մասը քանդվել է: Սելջուկյան սուլթան Ալաեդդին Քեյկուբադը նորոգել է այս քաղաքի պարիսպը: Ունի լավ կլիմա: Եփրատ գետը հոսում է քաղաքի դրոսի կողմից: Շատ հարուստ է հացահատիկով, բամբակով, խաղողով և պտուղներով:

Կոլուրը մի մեծ գյուղ է սահմանամերձ հովտում, Բայբուրդից մեկ օրագնաց դեպի հարավ...

Բայբուրդը գտնվում է էրզրումի հյուսիս-արևմուտքում և Տրապիզոնի հարավ-արևելքում: Բայբուրդից դեպի էրզրում երկու օրագնաց ճանապարհ է: Բայբուրդի և Տրապիզոնի միջև գտնվող դաշտի տարածությունը երեք օրագնաց է: Ունի ջամի, որտեղ կատարվում է ուրբաթ օրվա աղոթքը⁵³: Մի կողմի ժայռի վրա կա բերդ: Եղանակն այստեղ խիստ է: Չափազանց առատ են ցանքերը և հացահատիկը: Այս քաղաքի կենտրոնից են անցնում Ջուլի Ռուհ և Չորաք գետերը: Բերդի արևելյան կողմում, բերդի տակից հոսում է մի մեծ գետ: Երկու օրվա տարածության վրա կա մի մեծ լեռ: Վերոհիշյալ գետի միջոցով է փոխադրվում լեռան վրա կտրված փայտը: Երբ փայտը քաղաք է հասնում, ամեն մարդ, ըստ իր նշանի, վերցնում է իր փայտը: Այդ գետը հոսում է դեպի Տրապիզոն: Այս նահիյեն էրզրումի փաշայի խասն է:

Թեֆմանը էրզրումից ոչ հեռու՝ հյուսիս-արևելքում, երկու լեռների միջև ընկած մի բերդ է և գյուղաքաղաք: Ունի նաև մի քանի լիճ: Արոտավայրերի օգտագործման իրավունքը ստանում է Բինգյուլի յայլայում ապրող ժողովրդից: Չմեռն այստեղ երկարատև է և հաճախ է պատահում, որ ձյունը իջնում է հասունացած ցանքսերի վրա և վնասում նրանց: Քեվանիսի բերդը Մուրադ խանի օջախն է: էրզրումի փաշայի կողմից այստեղ նստում է սուբաշի: Բերդի մոտից անցնում է մի փոքր գետ: Նահիյեն լեռնոտ է և անտառապատ:

Կարահիսարի Շարֆի լիվայի կազաները հետևյալներն են.

էբուելխայր, Էզոքյոյ, Օզկրը, Էսքֆեր, Ակշար Օվասը, Ակքյոյ, Ու-
լուբեկ, Իփոքրի, Բաղարսուլու, Սուշեհիր, Բեհրամշահ, Բուլման,
Բիրամլու (այլ անունով՝ էրտեր), Չեմաս, Հիսմանե, Չեղաբե, Սի-
սորթա, Շաբխանե, Շիրան, Կըրիք, Կոյունլուհիսար, Միլաշ, Յակոբ
Բեյի դերբենդը (այլ անունով՝ Փենջշենբե):

Կարահիսարի Շարֆիի բնութագիրը: Գյուղաքաղաք է էրզրու-
մի և Թոկատի միջև: Ունի բերդ: Կոչվում է նաև Կարահիսարի Շա-
բին: Կոյունլու Հիսարը Թոկատի արևելքում է, Սվազից էրզրում
տանող ճանապարհի վրա: Այստեղ կա զինվորական երկու կո-
նաք: Գեղեցիկ դաշտեր կան սրա և Սվազի միջև: Նիկսարը գտնվում
է հյուսիս-արևելքում: Մի բլրի վրա ունի հողաշեն մի փոքր բերդ,
որտեղ կարելի է գնալ միայն մի նեղ ճանապարհով: Հիշյալ բլրի
ներքևում կա հետիոտնի ճանապարհ: Շաբխանեում գոյություն
ունի պաղլեղի (շաբ) հանք, որը մի մուկաթաա է: Կարահիսարի
Շարֆիի պահապանները իրենց ոռճիկը (ուլուֆե) ստանում են այս
մուկաթաաից:

Բասենի լիվան ընդարձակ դաշտավայր է, որտեղ մի փոքրիկ
պարիսպ կա: Հասան Կալայի բերդը գտնվում է էրզրումից դեպի
արևելք, կես օրագնաց հեռավորության վրա: Ունի ջամի և շուկա-
ներ: Այս բերդին են պատկանում Կասնի, Քունի, Իյնեք, Չեզքերք
նահիյենները: Բասենը բաղկացած է երկու բերդից: Դրանցից մեկը
կոչվում է Վերին Բասեն, որը Հասան Կալայի սահմանից հասնում
է մինչև Չոբանի կամուրջը, իսկ մյուս կողմը Մեջենկիրտի [Մժըն-
կերտ] բերդն է, որը կոչվում է Ստորին Բասեն: Բասենի և Կաղզ-
մանի միջև գտնվում է Քուս լեռը, որը ձգվում է արևելքից դեպի
արևմուտք: Սրա հարավ-արևմուտքում Կըզըլջա լեռն է: Սրանց միջև
կա ընդարձակ մի դաշտ, իսկ մյուս կողմում գտնվում է Ակ-Դաղըր,
որի մի կողմից հոսում է Արաս գետը: Բասենի դաշտում, մեծ լճի
յայլայից հոսում է մի գետ և խառնվում Արաս գետին: Հասան Կա-
լայի հարավում գտնվում է Ալա-Դաղըր, որից սկիզբ է առնում Ուու-
րայ գետը:

Մեջենկերտը, որը կոչվում է նաև Ստորին Բասեն, ունի ամ-
րակուռ բերդ, բաղկացած է երեք նահիյեններից՝ Խուրասան, Չեվի և
Սեղան: Այս բերդը Արաս գետի եզերքին է: Իսպիրը լիվա է: Իս-
պիր քաղաքը գտնվում է բավականին հարթ հովտում, էրզրումից
երկու օրագնաց հյուսիս-արևելք: Շրջակայքում կան բարձր լեռ-
ներ, որոնց վրա էլ գտնվում են բերդն ու քաղաքը: Չորից հոսող
գետի երկու ափերին կան այգիներ և պարտեզներ: Այդ գետը սկիզբ
է առնում Բայբուրդից և թափվում է Սև ծովը: Իսպիրը հայտնի է

իր պտուղներով: Սև ծովին հարած վայրերում ապրում են քաֆիր հույները, որոնք պետութեանը տալիս են տարեկան վեց հարյուր կանթար⁵⁴ մեղրամոմ: Այդ վայրերը անտառաչին են և ծաղկազարդ, լի վայրի մեղուններով: Իսպիրի շրջանում սերով (կայմաք) և մեղրով փաստրամա են պատրաստում. փոքրիկ տակառներում դասավորում են մեկ խավ մեղր և մեկ խավ սեր և պահում են մինչև ձմեռ: Մեղրը պահում է սերին և սերը չի փշանում: Այսպիսով ստացվում է մեղրով խառնված համեղ շոր սեր: Այս նահիյեում որսում են աննման շահեն թռչուններ:

Խնուսի լիվան գտնվում է էրզրումից հյուսիս-արևելք, երեք օրագնաց հեռավորութեան վրա: Ունի մի քանի նահիյեներ՝ Բազա, Բուլանե, Խենդերես, որոնք գտնվում են Բինգյուլի փեշերին:

Խնուսի բնութագիրը: Այս բերդը կազմված է բնական մեծ ժայռերից, որոնց մեջտեղում կա մի խոռոչ, որն իրենից ներկայացնում է բոլոր կողմերով գետնից կտրված բարձր ժայռերի մի խումբ: Տասը արշին բարձրութեան հասնող այս պատի վրա հողը հարթ է: Այս խոռոչի կենտրոնում կա մի բարձր բլուր, որի վրա է գտնվում Խնուս քաղաքի ամրակուռ բերդը: Բերդը հսկում են պահապաններ: Բլրի ստորոտում, բերդի արևելյան պարսպի մի անցքից հոսում է մի փոքր գետ: [Բնակիչները] մեծ մասամբ քրդեր են, որոնք պատկանում են Բեսյանի ցեղին: Բերդում կան մրդկիթ և շուկաներ: Իրենց ամառն անցկացնելու համար ամեն տարի այստեղ են գալիս հարյուր հազարավոր մարդիկ:

Մամբվանի լիվան (այլ կերպ՝ Նամբվան) մի բերդ է Խնուսի հյուսիս-արևելքում. լեռնոտ է և անտառոտ: Այդտեղից ճանապարհը տանում է Օլթի:

Քղիի լիվան: Քղին էրզրումի հարավային վերջավորութեան վրա, մի փոքրիկ քաղաք է, որի մի կողմը դաշտ է, մյուս կողմը՝ լեռ: Սանջակի նահիյեում Եվալըք կոչված հանքերից պատրաստում են թնդանոթի գնդակներ: Բնակիչները Բեսյանի աշիրեթի քրդերից են:

Կրգուջանի լիվան սեպաձև լեռներով հարուստ և անտառոտ վայր է: Սրա բնակիչներն էլ Բեսյանի աշիրեթի քրդերից են:

Մելազկերտի (Մանազկերտ) լիվան: Սրա փոքրիկ քաղաքի շենքերը սև քարից են: Ունի բազմաթիվ աղբյուրներ, թեև ծառեր չկան: Ախլաթին մոտիկ Մուրադ գետը սրա շրջակայքից է անցնում: Այս գետի վրա կա տարօրինակ մի կամուրջ: Մալազկերտը

գտնվում է գետի արևմուտքում՝ էրզրումից երկու օրագնաց հե-
ռավորության վրա, էրզրումի հյուսիս-արևելյան կողմում: Ամենից
նշանավոր նահիյեն Կեթատի Սարիսուն է, որը հնագույն բերդ է
և եղել է Արմենի մայրաքաղաքը:

Սիհանի (Սեփան) լեռը հսկա մի լեռ է Սարիսույի արևմուտ-
քում: Այս լեռան շուրջը բնակվում են քրդական ցեղեր, որոնք կոչ-
վում են Բաթրեքի աշիրեթ:

Ալաշկերտը Չալդրանի դաշտի և Երևանի միջև ընկած հնա-
գույն լիվա է, որը ներկայումս իրենից առանձին կարևորություն
չի ներկայացնում:

Բայազիտի բերդը գտնվում է Կոթուրի հյուսիսում: Հայտնի
բերդ է և լիվա: Խեմրին բերդը սահմանակից է Աջեմին: Երկու բեր-
դերը՝ Դիադինը և Խեմրին ենթարկվում են Բայազիտի բերդին:

Փահլևան բեյը օջաքլքի կարգով իշխում է այս լիվայի վրա:
Սրա բնակիչներն էլ Բեսյանի աշիրեթի քրդական շատ քաջարի ցե-
ղերից են: Կրգըլբաշները սրանցից շատ են վախենում: Բայազիտի
դաշտից հոսում է Մուրադ գետը, որը մի տեղ անհայտանալով
գետնի մեջ, նորից դուրս է գալիս՝ շորս ժամվա հեռավորության
վրա: Աղրի լեռը նայում է այս լիվային: Այստեղ է նաև Չալդրանի
դաշտը:

Թորքում քաղաքը գտնվում է էրզրումի հյուսիսում՝ երկու
օրագնաց հեռավորության վրա ընկած ձորում: Մոտակայքում կան
բորակի հանքեր: Թորթումի ձորում հոսող գետը, իջնելով Ակչա
Կալայի նահիյեից, ապա անցնելով Վրաստանից, թափվում է Սև
ծովը: Ակչա Կալայի նահիյեն և բերդը գտնվում են Թորթումի նա-
հիյեի հյուսիսում՝ մի բլրի վրա: Բերդն ունի բերդապահներ: Առատ
են այստեղ տանձն ու խնձորը, ինչպես նաև այլ պտուղներ: Հիա-
նալի են օդն ու ջուրը: Ունի բազմաթիվ գետեր:

Ալա Դաղ լեռը իրենից ներկայացնում է մի մեծ յայլա և որ-
սատեղ: Այստեղ Մուրադ գետի ակունքներին են միանում 4—5
աղբյուրի ջրերը: Մողուլ էրզուն խանը այստեղ կառուցել է տվել մի
պալատ: Քուս լեռը գտնվում է Կրգըլբա լեռան մոտ: Անտսուա-
պատ է և շամի [սոնի] ծառերով հարուստ: Էրզրումից երևում է
էյբրու լեռը, որը ձգվում է դեպի Հասան Կալա: Մուրադ գետը
սկիզբ է առնում երկու տեղից. մեկը Ալա Դաղն է, որտեղից մի
քանի ակունքներով հոսելով՝ դառնում է մեծ գետ, և անցնելով
Չարմար կոչված լեռնանցքից, բաժանվում է շորս ճյուղի: Այդ գե-
տի վրա կառուցված է Ջեդեմն Շահ անունով մի քարաշեն կամուրջ:
Գետի այս ճյուղն այնուհետև միանում է Մալազկերտի գետին, որը

երկրորդ Մուրադ գետն է համարվում: Սա սկիզբ է առնում Բինգյուլի յայլայից և հոսում դեպի հարավ. այն նախ խառնվում է Բերշեկեին և հետո Մուշի դաշտում՝ Կարասուին: Այնուհետև անցնում է Կենջից, Չափաքջրից, Փայլուից և Ռեշվանում միանում է Եփրատ գետին:

Եփրատ գետը, սկիզբ առնելով էրզրումի Կալիկար լեռներից, Շուղնի ձորից անցնում է Թերջանի, Երզնկայի, Քեմախի, Կուրուչայի, էգինի և Ռեշվանի միջով և միանում Մուրադ գետին, ապա անցնում է Հեքիմ խանի մոտից: Մալաթիայի կողմից Կըրք գյուղի մոտ Նեվշար անցքում գետը միանում է Եփրատ գետին: Հետո Շիմշատի, Ռում Կալայի, Բերիջիքի և Ռակայի մոտ իր մեջ ընդունելով Ռուհա գետը, միանում է Խաբուր գետի հետ. սրանցից արևմուտք գտնվում են Դիր և Հեբե գյուղաքաղաքները: Այնուհետև գետն անցնում է Մակամ Ալիից և Համասլիից: Այստեղ կտրելով Համեր լեռը, անցնում է Սանեից, Հեյեթից և Հեդիսեից, հետո Սուլթան Սուլեյմանի Քերբելայում անցնում է իր փորած անցքից, ինչպես նաև Ակերկուկի անցքից, որը Եփրատ գետի արևելքում է: Անցնելով Հելեի արևելքից, այնուհետև Շահի Ռումահիյե, Սեմավաթ գետերի անցքերից, Ջևազեր լիվայի հողում միանում է Շաթ գետին, որից հետո այդ երկու գետերը կազմում են ծովանման մի մեծ գետ, առաջացնելով մի շարք կղզիներ: Կուրնեի բերդի մոտ բոլոր ջրերն ու ջրանցքները միանում են և անցնելով Բասրայի արևելյան կողմից՝ Կալայի Ջեդիդեի մոտ թափվում է Հորմուզի ծովը:

Եփրատի ակունքը մոտ է էրզրումին: Գարնանը այս գետի ջրով լվացվող անձր այդ տարին գերծ կլինի հիվանդություններից: էրզենի դաշտի լիճը փոքր է, ունի ընդամենը երեք փարսախ տարածություն: Ջուրը անուշահամ է և ձկներով հսրուստ: Հողը բարեբեր է, բուսականությամբ հարուստ և բերքառատ: Օսմանյան զինվորների այստեղ ձմեռելու ժամանակ, սննդամթերքը բավականանում է և ոչ մի նեղություն չեն քաշում: Երբեմն չեն հասցնում հավաքել այս վիլայեթի կալերը և բերքերը: Չմեռվա խստությանը հակառակ՝ ցանքսերը երեք ամսում հասունանում են, և սկսվում է հունձը:

Ճանապարհները և մենզիլները (հեռավորությունը օրագնացով), էրզրումից մինչև Կարս: էրզրումի մոտ Իլիջայից մինչև Մենզիլ-խանեն երեք ժամ է: Հասան Կալան (այլ անունով՝ Դեվե-Բոյնու)՝ երեք ժամ, Կարա Կոջալար՝ հինգ ժամ. Չորան Քյոփրյուի զեամեթը՝ հինգ ժամ, Դոմա-Դամը (այլ անունով՝ Սողան յայլա-

սին)՝ երեք և կես ժամ: Այնտեղից Կարս՝ երկու ժամ: Կարսից Երե-
 վան, Ջախմ Իսմայիլի մենզիլը՝ յոթ ժամ: Այս մենզիլում, Կարսի
 գետի այն կողմում, կա մի անցք, որտեղ ջուրը հոսում է շատ ու-
 ժեղ թափով: Այդ գետի հատակում կան խոշոր քարեր: Մինչև
 Շախնեի անցքը հինգ ժամ է: Կարսի գետի անցքից մինչև Շորագ-
 յալի մենզիլը՝ շորս ժամ: Արփա գետը այս անցքից է հոսում:
 Բինգյուլի մենզիլը երեք ժամ է: Այստեղ Աղրի գետը գոյանում է
 Բինգյուլի ձնհալից: Գետն ունի աննման կարմրախայտ ձկներ: Շե-
 բեբ-խանեն շորս ժամ է, հարթ դաշտավայր է՝ հարուստ կերի խո-
 տով: Այարանը շորս ժամ է, խոտերով հարուստ: Էրդալարը (այլ
 անունով՝ Թայրլար)՝ շորս ժամ է: Երևանի ցանքսերը հասնում են
 այս վայրին, մենզիլը Երևանի մոտ է: Կետեք գյուղն է: Էրզրումից
 Սվազ՝ էշկալե, Թերջան, Քելքիթ, Շիրովաս, Կարա Հիսար, Սվազ:
 Էրզրումից Դիարբեքիր՝ Քաֆիր գյուղը հեռու է մեկ կոնաք: Ակշա
 Կալան մեծ գետով է անցնում: Խան Գիլանը հեռու է և դժվարան-
 ցանելի: Շահիկե լեռները կարելի է անցնել միայն մեծ գետերով:
 Բալուն հեռու է մեկ կոնաք: Եփրատի եզերքում գտնվող Կըզլար
 Կեշիդին՝ շորս ժամ է: Շաբունշին՝ երեք ժամ է, Կիմեն՝ հինգ ժամ:
 Այար-չայր՝ երեք ժամ: Փիր Հյուսեյինի բլուրը՝ հինգ ժամ: Սուլ-
 թանի բլուրը, որին ժողովուրդը Սիրանի բլուր էլ է ասում, Դիար-
 բեքիրի մի այլ ճանապարհը, որը Էրզրումից Դիարբեքիր է տա-
 նում, անցնում է հետևյալ վայրերով. Հայտարի լիճ, Աղայի լիճ,
 Կուրդ Խուրդա, Կարդա Բազար, Քյոփրուխան, Գիլան, Սեմավե,
 Մուրադ գետ, Կըզըլ Փինար լիճ, Բաբա Թեքիյե գետ, Իլիջա, Այար
 բաշ, Փիր Հյուսեյինի բլուր, Կաթըրբիլ, Դիարբեքիր: Մի այլ ճա-
 նապարհ՝ Էրզրումից Դիարբեքիր՝ ներդբանլար, Մամա Խաթուն
 (Մամա-խաթունը կոչունլուի մելիք Իզեդդինի աղջիկն է): Քաղա-
 քում կա երկու ախոռ, կենտրոնում՝ մզկիթ, դրսում՝ բաղնիք, որը
 հետագայում նորոգել է Մուհամմեդ փաշան: Թերջանը, Քեշիշ խա-
 նը, Ջեմեն գյուղը: Երզնկայի ճանապարհը՝ Սեհիլ և Քեմախի լեռը.
 այս մենզիլում ճանապարհը անցնում է Եփրատ գետի եզերքով,
 անդնդախոր վայրեր են. Բողերթի լիճը, այլ անունով՝ Խուրդիսի
 ճանապարհը, դժվարանցանելի է, Խութո խանի ճանապարհը նմա-
 նապես դժվարանցանելի է, Կարաջա Դաղ անունով հայտնի լեռը
 Խութո կիրճով է անցնում: Չմշկաղեքը (Չմշկաժագը) և Փերթեքը
 Մուրադ գետով են անցնում: Խարփութ, Խաբուսե գյուղերի ճանա-
 պարհի կեսը դժվարանցանելի, կեսը ուղիղ է: Բաշխան, Օրթա-
 խան, Սերբեթեն, Շելիլե, Դիարբեքիր: Էրզրումից Երզնկա՝ Իլիջա,
 որը ենթակա է Թերջանին, երեք ժամ է, Խան Լոջ, Քեբադեֆ, Լոդե,

Երզնկա: Երզնկայից Սվազ' Խոջա Ահմեդ, երեք ժամ է: Սուրգադէ
Ռաբաթի, Խոջա Ահմեդ, Սվազ. Ռումից (Սվազ) Թավրիզ' Մելագ-
կերտը' վեց ժամ է: Արնիշը' ութը ժամ, Բենդի Մահին' ութը ժամ:
Նեվշեհիրը' երեք ժամ, Սեֆման Աբադը' հինգ ժամ, Ֆերսենֆը' վեց
ժամ, Խոյը' 12 ժամ:

(էջ 422—428)

Մելիֆների և իշխողների դուրսյան մասին: Ֆարսից, Արմենից,
Ռումից հետո հանդես է գալիս Իսլամը: Խալիֆաների ժամանակ
սկզբնական շրջանում խաղաղությամբ երկրներ նվաճողը եղել է
նորին վսեմություն Ղիազ-բին Ղիմը: Աբասյան պետության թուլա-
ցումից հետո հրապարակ են եկել և տիրապետություն հաստատել
բռնակալ մելիքները: Դրանցից իր սուլթանական իշխանությամբ
հայտնի էրզրումի Սիլիկյան պետությունն է, որը երևան է եկել
556 (1160) թվականին: 559 (1163) թվականին վրացիների հետ
ժազած մեծ պատերազմում նա իր երևելիների հետ գերի ընկավ:
Նրա քույրը Շահ Բանուն Խաթունն է, որը Սուլեյման բին-Իբրա-
հիմ-բին Սուլեյմանի կինն էր: Սա հայտնի է Ախլաթի տեր և Շահ
Արմեն անուններով: Վրացիները մեծ նվերներ ուղարկելով, ազա-
տեցին էմիր Սալիկին: Հետո Մուհամմեդ բին-էմիր Սալիկը էր-
զրումի վալի կարգվեց: Նրանից հետո 598 թվականին Ռյուքնեդ-
դին Սուլեյմանի Սելջուքին գրավեց էրզրումի վիլայեթը: Հիշյալ
Մելիքշահ Սուլեյմանը պատերազմի դուրս գալով վրացիների դեմ,
նրանց պարտության մատնեց: Մելիք Մուհամմեդից հետո էրզրու-
մի իշխողը դարձավ Չաքտեղ անունով մի մարդ: Հետո 598 (1201)
թվականին Սելջուկյան ճյուղից Երզնկայում և Քեմախում առաջա-
ցավ Մենգուջիեի պետությունը: Սրանցից սուլթան Ալի-Արսլանը
այս վիլայեթը տվեց Մենգուջ Ղազիին, իսկ հետո՝ Ֆախրեդդին
Բահրամշահ բին-Դավիդ բին-Մենգուջին: Սրա որդի Մելիք Դավի-
թը անցավ նրա տեղը: Վերջապես, 728 (1327) թվականին երևան
եկավ Բենի Չոբանի պետությունը և նրանցից նշանավոր դարձավ
Թիմուր Դաշը: Չենգիզյանի պետությունից էբու Սաիդը գրավեց
էրզրումը: էբու Սաիդի մահանալուց հետո 738 (1337) թվականին
էրզրումում վալի դարձավ Թիմուր Դաշի որդի Շեյխ Հասանը:

Մելիք էշրեֆը մի բռնակալ և դաժան անձ էր: Սրա ժամանակ
Կազի Մուհեդդին Բարդայի անունով մի բարեպաշտ անձնավորու-
թյուն, նրա բռնությունից ազատվելու համար, փախավ Խանի բեյ
խանի մոտ: Հիշյալ խանը նրան հովանավորեց: Մելիք էշրեֆը մե-
ծաբանակ զինվորներով նրա վրա գնաց: Պատմում են, որ երբ նա
Թավրիզ հասավ, Աստծու հրամանով սոսկալի խավար տիրեց, ա-

հավոր քամի բարձրացավ, որի հետևանքով բոլոր զինվորներն ու ձիերը իրար բախվեցին: Երբ Մելիք էշրեֆը պարտվեց, հակառակորդները հարձակվեցին նրա վրա և սպանեցին: Հետո 809 (1406) թվականին երևան եկավ Ակ-Կոյունլուն (որը Բայենդուրի էլ է կոչվում) և նվաճեց վիլայեթը: Նրանցից Օսմանը, որը Թիմուրին է հասնում, Ռումի քաղաքների վալի նշանակվեց: Հետագայում, Իսթենդեր բին-Կարայուսուֆի սպանվելուց հետո, որդին՝ Յակուբը, էրզրումում մնաց իշխանության գլուխ: Ալ-Օսմանիներից սուլթան Սելիմը, պատերազմելով Շահ Իսմայիլի դեմ, հաղթող հանդիսացավ և այդ կողմերը նվաճեց: (էջ 428—429)

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Տրապիզոնի և Բաթումի սանջակները միանալով կազմել են բեյլերբեյիություն: Սանջակներն են՝ Տրապիզոնը, Քունիան և Բաթումը: Ունի 404 կըլըջ, 54 զեամեթ և թեզքերեով ու առանց թեզքերեի 398 թիմար, ըստ օրենքի, ջեբելուներով միասին 700 զինվոր: Բերդերի թիվը հասնում է 14-ի: Այս էյալեթի երկարությունը 5—6 օրագնաց է, լայնությունը՝ երեք օրագնաց: Հսկա և դժվարանցանելի լեռները իրենցից ներկայացնում են մի մեծ լեռնաստան, որի կարևոր մասը ընկած է ծովեզրյա շրջանում: Այս լեռները ծածկված են անձայրածիր անտառներով: Որոշ խճուղային ճանապարհների վրա երկու լեռնային գետակների շրջակայքում, երևում են վայրի խաղողի թփեր, որոնք ձողերով իրար են կապված ու միացված: Էրզրումի շրջակայքը լեռնային է և մինչև էրզրումի սահմանը ընդհանրապես զառիվայր է: Կազաներն են՝ էթեկբան, Երզուր, Ակչակալան, էրխոհը, Օֆը, Փլադանան, Թրիպուլին, Ռեհվեին, Ռիզեն, Սուրմենեն, Թուրլը, Կիրասունը, Քեշաբը, Քորթունը, Քունիյեն, Մազկեն, Մայիրը, Միավերին, Յովաբուլին (այլ անունով՝ Քորեյլե) և Լեջեն:

Տրապիզոնի բնութագիրը. այս վիլայեթն ունի շատ գեղեցիկ և պտուղներով հարուստ վայրեր: Առատ են ընկույզը, կաղինը, խընձորն ու տանձը և բազմատեսակ լեռնային պտուղները: Տրապիզոնը գտնվում է Սև ծովի արևելյան անկյունում և հանդիսանում է այս վիլայեթի գլխավոր քաղաքն ու բերդը: Բնակիչների մեծ մասը լեզգի ցեղից է, որոնց ժողովուրդը անվանում է լազ: Լեզգիի լեռները գտնվում են Տրապիզոնի արևելյան և հարավային կողմերում: Այս լեռները Գաղստանում, մինչև Բաբ էլ-էբվաբը հասնող լեռները, Կըյթաքի, էլսեսի և Ալբրեզի (էլբրուսի) լեռների հետ միանալով, անցնում են Վրաստանից և հասնում մինչև Եփրատի

ու Տիգրիսի եզերքները: Այստեղ ապրում են բազմաթիվ ժողովուրդներ՝ մեգրել, վրացի, աբազա, շերքեզ, լազ, մուսուլմաններ և անհավատներ (քաֆիրներ): Մուսուլմանները պատկանում են Շաֆիի դավանանքին: Տրապիզոնի մոտ ապրողները կոչվում են լազ: Տրապիզոնի արևմտյան և հարավային կողմում եղած Չինի լեռներում լազ ցեղի հետ միասին ապրում են թուրքական ցեղեր: Լեզուն թուրք և աջեմ լեզուների խառնուրդ է: Աջեմի շահին աստված համարող ռաֆրզիներ են:

Տրապիզոնը ամրակուռ և հաստատուն պարիսպներով քաղաք է: Հյուսիս-արևելքում է գտնվում Սուխումը: 865 (1460—1461) թվականին, երբ էբու էլ-Ֆեթհ⁵⁵ սուլթան Մուհամմեդ խանը գրավեց այս քաղաքը, Կըզըլ Ահմեդ բեյը փախավ և գնաց Ուզուն Հասանի մոտ: Այդ նույն թվականին նվաճվեց Կասթեմունին, Տրապիզոնը և Սինոպը: Կազմակերպվեց սրբազան պատերազմ⁵⁶ դեպի Վրաստան:

Տրապիզոնն ունի երկու պարսպով ամրակուռ բերդ: Պարիսպներից մեկը կոչվում է աշտարակ, որն իրենից ներկայացնում է մի ամուր բերդ և ունի ուրբաթօրյա աղոթքի ջամի: Բերդն ունի պահապաններ և հյուսիսային պատի մեջ՝ պարսպին նայող մի դուռ: Բերդի հարավում կա մի փոքր դուռ, որը բացվում է միայն կարիքի դեպքում: Միջին պարսպի վրա ունի շորս դուռ, մեկը՝ արևելելյան պատում, դեպի Միջին պարսպը բացվող Ենի-Ջամիի դուռն է: Երկրորդը արևելյան պատի վերջում է և կոչվում է Դաբաղխանայի դուռ, որից դուրս կա խաղախորդարան: Այս դռան առաջից հոսում է մի փոքր գետակ, որը գալիս է ընդարձակ հովտից: Այս գետի վրա կառուցված է մի մեծ կամուրջ: Արևմտյան պատի մեջ եղած դուռը կոչվում է Զինդան-Կափուսու: Տրապիզոնի բանտը կառուցված է այս դռան մոտ: Պարսպից դուրս, ընդարձակ ձորի միջով մի փոքրիկ գետակ է հոսում: Երեք արշին երկարությամբ քարուկիր հիմքի վրա, խոշոր գերաններով կառուցված կամրջի վրա գտնվում է Զղանուսի դուռը: Զորրորդ դուռը՝ հյուսիսային պատում, բացվում է դեպի Ստորին պարիսպը: Սա կոչվում է Ստորին բերդի դուռ: Այս միջին պարսպի մզկիթը, նախքան նրա գրավումը, քրիստոնեական եկեղեցի է եղել: Գրավումից հետո սուլթան Մուհամմեդը վերածել է ջամիի: Այս ջամիին կից կա մի մեդրեսե՝ իր խցիկներով միասին, որը կառուցել է սուլթան Մուհամմեդը: Միջին պարսպում կա երկու բաղնիք, որոնցից մեկը կառուցել են քաֆիրները: Ստորին պարիսպը քառակուսի ձև ունի և հյուսիսային պարսպի որոշ մասերը անմիջապես ծովին են կպած: Այս պարիսպն էլ

ունի շորս դուռ. մեկը Զղանայի դուռն է, մյուսը Սյուրխա-
նեն է, որից դուրս, ծովեզերքին, քրիստոնյաների թաղամասերն
են: Երրորդը Մուլոզի դուռն է, որը բացվում է դեպի ծով: Զորրորդը
Մումխանեի դուռն է, որտեղ մեղրամոմ են պատրաստում...

Այնուհետև հեղինակը մանրամասնորեն հիշում է Տրապիզոնի ջամիները և
Մեղրեսները:

...Այս քաղաքում կան բազմատեսակ պտուղներ՝ հունար, կե-
ռաս, տանձ, որից հայտնի են «բեյ-արմուտի» և «գյուլաբի-արմու-
տի» տեսակները, սինապի խնձորը, դելքուի խաղողը, բասուրնջանի
թուզը, աննման նուռը, թուրունջը: Տրապիզոնում աճում է սև կե-
ռասի նման համեղ մի պտուղ, որը կոչվում է «կարա-եմիշ» (սև-
պտուղ): Տրապիզոնի ծովում որսում են բազմատեսակ ձկներ, ո-
րոնցից են մեբլե ձուկը, մեզզիտ ձուկը, վահանաձուկը: Տրապիզո-
նի ծովերում «Խամսինի օրերին»⁵⁷ որսում են փոքրիկ ձկներ: Տրա-
պիզոնի ժողովուրդը «խամսին» բառը աղավաղելով, այդ ձկան
«խաբսի» ձուկ է ասում: Խամսինի օրերին փոքրիկ նավակներով
այդպիսի փոքրիկ ձկներ որսացողները այնպիսի աղմկալի փող են
նվագում, որ ձայնը լսվում է 2—3 փարսախ հեռավորությունից:
Այդ փողի ձայնը լսողները, «խաբսի ձուկը դուրս է եկել» ասելով
իրար են անցնում: Իրականում այդ փոքրիկ ձկները դժվարամարս
են և ծանր: Ամառվա ամիսներին հիշյալ ձկները կեղտոտ են լի-
նում և զզվելի հոտ արձակում: Տներում որոշ անհանգստության
պատճառ են դառնում:

Կիրասունը Սև ծովի ափին, Սամսոնի և Տրապիզոնի միջև ըն-
կած առանց պարսպի փոքրիկ քաղաք է: Ունի մի մզկիթ և շու-
կաներ: Հարուստ է ծառաստաններով ու այգիներով: Տրապիզոնից
երեք օրագնաց դեպի Արևելք, լեռան վրա կա մի ավերակ բերդ:
Ներկայումս այս քաղաքի ծովեզրյա մասում գտնվող մի փոքր
լճից սարդիոն անունով հայտնի թաճկագին քար է հանվում,
որը նման է Եմենի քարին: Ստացվում են նաև այլ քարեր:

Ռիզեն գտնվում է Տրապիզոնի և Քունիայի միջև, հարթ վայ-
րում: Ունի ծովեզերքին նայող պարիսպ: Արտադրում է բարձրո-
րակ շապկի կտավ, որը հայտնի է «Ռիզեի բեզ» անունով և օգ-
տագործվում է իբրև նվեր: Ռիզեի գետակը հոսում է շուկայի
միջով:

Քունիայի լիվան գյուղաքաղաք է: Գտնվում է վրաստանի սահ-
մանի վրա: Ունի ծովեզրյա մի բերդ: Կազաներն են՝ Աթինա, Էր-
խեի, Սումլե, Վիհե: Այստեղից հոսում է Ճորոխ գետը և թափվում
Սև ծովը: Նահիյեում աճում են բազմատեսակ ծառեր:

Բարումի լիվան: Այս լիվան մոտ է Գորելին (Գուրիա): Տրապիզոնի և Բայբուրդի միջև է գտնվում Յայլա Մեսչիդի լեռը, որը հարուստ է անուշահամ ջրերով: Լեռը մշտապես ձյունով է ծածկված: Այստեղ հին ձյունների մեջ ապրում է մի տեսակ փոքրիկ կենդանի: Ուշագրությամբ դիտելիս կարելի է նկատել այդ կենդանու շարժումը սառույցի մեջ: Կա նաև մի տեսակ որդ, որից ծծելու դեպքում դուրս է գալիս զուլալ ջուր: Այս լեռներում կա մի հին մզկիթ, որը կոչվում է Յայլուի մզկիթ: Տրապիզոնի հարավային կողմում, երկու փարսախս հեռավորության վրա գտնվում է Խոշ-Օղլան լեռը: Մեծ և փոքր լեռնաշղթաների ստորոտից հոսող գետը բարեկարգել է Խոշ-Օղլան անունով մի անձնավորություն: Նա կառուցել է նաև Ռաբաթը⁵⁸, տրապիզոնցիները այս լեռը անվանում են Աղաջ Բաշը: Երկարությունը 50 փարսախս է: Տրապիզոնից Բայբուրդ տանող ճանապարհը այս լեռան կենտրոնից է անցնում: Ունի մի նեղ դուռ, որտեղից բացի, այլ տեղերից անցնել չի կարելի: Դուռը պահպանելու համար կառավարությունը կարգել է մի շարք գյուղական ուսաներ: Տրապիզոնից մեկնողը առանց քաղաքի իշխողից ստացած գրությունը պահպաններին ցույց տալու՝ չի կարող անցնել: Խոշ-Օղլան գետը գալիս է Աղաջ Բաշը սարից, անցնում է Տրապիզոնից և թափվում ծովը: Սուրմենեի գետը, Օֆ գետը, Ռիզե գետը, Աթինե գետը (կոչվում է նաև Սոյուբ-Սու) վերոհիշյալ գյուղաքաղաքների մոտ նույնպես թափվում են Սև ծովը: Ֆաշ գետը (Ռիոն) մեծ գետ է, որը ծովն է թափվում Ֆաշի (Փոթիի) մոտ: Այս բոլոր գետերը սկիզբ են առնում Վրացական լեռներից: (էջ 429—431)

* * *

Քյաթիր Չելեբին Միջագետքի (Մեսոպոտամիա) նկարագրության մեջ մանրամասն խոսում է երեք էյալեթների՝ Ռակայի (Ռեֆա), Մուսուլի և Դիարբեքի մասին: Դրանցից բերվում են Դիարբեքի էյալեթին վերաբերող նյութերը:

ԴԻԱՐԲԵՔԻՐԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Այս էյալեթը գտնվում է Տիգրիս գետի երկու եզերքին: Արաբական ցեղերից Բեքիր բին-Վայիլ բին-Կասեթը այս երկիրը ֆարսերից գրավեց և Դիարբեքիր անվանեց: Սահմաններն են. արևելքից՝ Վանի էյալեթը, հյուսիսից՝ էրզրումը, արևմուտքից՝ Սվազը, Հարավից՝ Ռական և Մուսուլը: Բաժանված է 19 սանջակի և հինգ «հյուբյումեթի»: Սանջակներից ութը քուրդ բնյերի աննշանակելի և անհրաժարելի «օջաքլըքներ»⁵⁹ են: Օսմանյան սանջակներն են. Արդնի, Ակշա Կալա, Ամեդ, Չմշկեգեֆ,

(Չմշկածագ), Հիսնի Քեֆ, Խարուր, Խարփուր, Սղերտ, Սենջար, Սիվերեկ, Մեֆարկին, Մազկերտ, Նիսիբին: Օջաբլըք հանդիսացող սանջակներն են. Աթակ, Փերթեֆ, Թերջիլ, Ջաբաֆջուր, Չերմիֆ, Սաղման, Կուլք, Մեհրանի: Հյուրյումեթներն են. էֆիլ, Փալու, Ջեզիրէ, Խեզու, Գենջ: Այս էյալեթը 7030 կըլըջ է: Ունի 688 զեամեթ, թեզքերեով և առանց թեզքերեի թիմարներ: Քուրդ բեյերից բացի՝ ջեբելուներով միասին, տալիս է 1800 զինվոր: Ամեդի լիվան փաշայի սանջակն է և 500 ազեի մեվլեվիություն է: Կազաններն են՝ Ջոնքեշ, Սավեր, Թելեբ, Մարտին, Մալազկերտ, (այլ անունով՝ Մազկերտ), Մաքիր, Միդուն, Հինի (այլ անունով՝ Հունի):

Ամեդի լիվան: Այս քաղաքի մեծ պարիսպը սև քարից է կառուցված: Բոլոր շինություններն ու թաղամասերը գտնվում են պարբսպից ներս: Պարիսպը ունի շորս դուռ՝ Մարդինի, Դադկափուսու, Շաթի և էրզրումի: Ներքին բերդում կան բազմաթիվ ջամիներ, մեդրեսեններ, բաղնիքներ, բարեգործական շինություններ և տներ: Ներքին բերդը գտնվում է քաղաքի մի բլրի վրա, որն իր սուլթանական պալատով, որոշ շինություններով և թաղամասերով ամրակուռ մի բերդ է: Քաղաքը կառուցված է հարթ վայրում, իսկ ծայրամասում գտնվող ներքին բերդը նայում է Շաթից այն կողմն ընկած դաշտին: Բերդի ներքևում, Շաթի եզերքին տարածվում են սեխի բոստանները: Երբ գետի ջուրը նվազում է, ամենքը իրենց հատուկ հողերում, քարքարոտ և ավազոտ վայրերում եղած առանձին հողամասերում սեխ են ցանում: Վերցնում են որոշ քանակությամբ քար, մի ավազալնու ծերտը խառնում են 5—10 հատ սեխի սերմի հետ և ցանում են քարքարոտ ավազի մեջ: Սեխը այստեղ շափազանց համեղ է: Բնակիչները սեխի սեզոնին գնում են բանջարանոցները, եղեգից հյուղականեր են սարքում և բաղեղի (սարմաշըք) ու վրանածաղկի գմբեթներով զարդարում: Այնուհետև, որոշ ժամանակով հավաքվում են և կեր ու խումով զբաղվում: Այս քաղաքում զինվորների համար կան ձմեռելու պայմաններ: Սերդարները հաճախ ձմեռել են այստեղ: Ամեդից դեպի հարավ, Մուսուլի կողմում, Շաթի վրա կա մի քարաշեն կամուրջ:

Մարդինը գտնվում է Ամեդի հարավ-արևմուտքում: Բերդը գտնվում է մի լեռան վրա: Գետնից մինչև բերդի գագաթը երկու փարսախ է: Այդ բերդն անհնար է բռնի ուժով գրավել: Այս լեռան մեջ կան ապակու հանքեր...

Սաղրըր Մարդինին մոտ մի գյուղաքաղաք և բերդ է, գտնվում է Ամեդից երկու օրագնաց հարավ: Տիգրիսը անցնում է սրա մոտից:

Հիգանը հարուստ է ծառերով: Հատկապես շատ են կաղնու ծառերը: Լեռների միջև ունի մի բարձր բերդ:

Մեֆարկինը (այլ անունով՝ Միաֆարկին) Դիարբեքիի հիմքն է: Այգիներով և պարտեզներով նմանում է Նիսիբինին... Մուսուլից Միաֆարկինով Հիսնի Քեյֆ տանող ճանապարհը վեց օր է տևում: Կա նաև Մարդինով գնացող ճանապարհ: Հյուսիսում, ութ օրվա հեռավորության վրա կա մի լեռ, որի լանջին էլ գտնվում է Միաֆարկինը:

Հիսնի Քեֆը (կամ Հիսնի Քեֆան) մեծ քաղաք է, ընկած է Շաթի արևելյան եզերքին: Բերդը գտնվում է քաղաքի հյուսիսում, գետի եզերքին, բարձր ժայռոտ լեռան վրա: Քաղաքի և բերդի լեռան միջև կա մի կամուրջ: Այս քաղաքն ունի շատ հիանալի խաղող, որը «Հիսի խաղող» է կոչվում: Այդ քաղաքը կառուցել է Հիսնի Քեյֆի առաջին էմիր Մերդ Մահմեդեն, որը եղել է քրդերի էյուբիյե ցեղից...

Անցյալում Հիսնի Քեֆը կոչվել է Ռես-էլդուլ: Բերդի հիմնադիրը եղել է Քեֆան, որի անունով էլ կոչվել է Հիսնի Քեֆա... Նահիյեներն են՝ Բեշերի, Բեհրդի, Խենդեկի, Թուր, Մեհլեբի, Փեսենդիդե...

Նիսիբինի լիվան: Այս քաղաքի հյուսիսային կողմում կա մի մեծ լեռ, որից սկիզբ առնող գետը անցնում է Նիսիբինի մոտից: Նիսիբինը նշանավոր է իր բանջարանոցներով: Ասում են, այս գետի ափերին կա մոտ 40 հազար բանջարանոց: Նիսիբինին հատուկ է սպիտակ վարդը. կարմիր վարդ բուրրովին չկա: Նիսիբինի լեռը կոչվում է Զեբլի Զուտի: Ըստ ավանդության, Նոյի տապանը վեց ամիս և ութ օրից հետո այս լեռան վրա է նստել: Կարիճները սպանիչ են և ահարկու: Դարա գյուղում Իսքենդերը (Ալեքսանդրը) պատերազմել է Դարեհի դեմ և այդ կապակցությամբ այս գյուղը Դարա (Դարեհ) անունն է ստացել: Ներկայումս էլ գյուղ է...:

Սենջարի լիվան գտնվում է Նիսիբինի հարավում: Զեզիրեում, Սենջարից բացի, ոչ մի տեղ արմավ չկա: Սենջարի և Մուսուլի միջև տարածությունը երեք օրագնաց է...

Սղերտի լիվան Դիարբեքիի քաղաքներից է. գտնվում է լեռան վրա, Տիգրիսի հյուսիս-արևելքում, Տիգրիս-Շաթին մոտ. շրջապատը հարթավայր է: Միաֆարկինի և Սղերտի միջև տարածությունը մեկ և կես օրագնաց է: Միաֆարկինը Սղերտի հյուսիսում է: Սղերտի և Ամեդի միջև տարածությունը շորս օրագնաց է: Սղերտի բնակիչները խմում են այդ գետերի ջուրը: Սղերտը շատ հարուստ է թուզով, նոսով և խաղողի որթատունկով: Շատ համեղ է

այս քաղաքի խաղողը, որ կոչվում է Շաֆիի խաղող: Բոլոր ծառերն այստեղ աճում են անձրևի ջրով:

Սղերտը գտնվում է Մուսուլի հյուսիս-արևելքում: Սրանց միջև եղած տարածությունը հինգ օրագնաց է: Բիթլիսի գետը գտնվում է Սղերտի հարավում, կա ևս մի փոքր գետ, որը միանում է Բիթլիսի գետին:

Ջերկի բերդը նույնպես գտնվում է հարթավայրում: Սրա վերևի մասից հոսում է Բիթլիսի գետը:

Խարփուրի (Խարբերդի) լիվան: Բերդաքաղաք է մի լեռան վրա: Շրջակայքում կա մի լճակ: Ունի ընդարձակ դաշտավայր: Սրա վերջավորությունը միանում է Փերթեքի և Չմշկեզեքի սահմաններին: Խարբերդը կոչվում է նաև Հիսնի Ջիյադ: Գտնվում է Մալաթիայից երկու օրագնաց հեռավորության վրա: Սրան է ենթարկվում Բադի նահիյեն, որը շատ մոտ է Ամեդի ու Խարբերդի միջև գտնվող Շեմիսաթի երկրին:

Էրզանիի լիվան կազա և էմիրություն⁶⁰ է Խարբերդի և Ամեդի միջև: Մոտակա լեռան վրա կա մի բերդ: Ունի նաև նահիյեններ: Բերդի ստորոտում Գյոքջեք անունով մի լիճ կա:

Սիվերիկի լիվան կազա և էմիրություն է: Գտնվում է դաշտավայրում, Ամեդի, Կարաջա Գադի, Եփրատի ու Շաթի միջև:

Չմշկեզեքի (Չմշկաձագ) լիվան Ամեդի կողմում, Եփրատ գետի ափին, մի քանի նահիյեններ ունեցող էմիրություն և կազա է: Բուն Չմշկեզեքը կառուցված է Եփրատ գետի ափին: Լեռան կողմն կա բերդ, որի մի կողմը դաշտավայր է: Անցյալում եղել է մեծ վիլայեթ, որից կազմվել էր Քուրդիստանը: Տիրակալը իշխում էր 32 բերդի և 15 նահիյենների վրա: Սուլթան Սուլեյմանի ժամանակ գրանցվեց իբրև վիլայեթ և Չմշկեզեքի կասաբա: Սաղմանի նահիյեն և Ջեզերեի ոչխարի հարկը⁶¹ կայսերական խասին կցելուց հետո, վիլայեթը բաժանվեց երկու էմարեթի, 14 գեամեթի և թիմարի: Հետագայում, սուլթան Սուլեյմանը Սաղմանի նահիյեն դարձյալ բաժանեց և շնորհեց Չմշկեզեքի որոշ իշխանների որդիներին: Այդ երեք էմարեթներն են՝ Մեջենկերտը, Փերթեքը և Սաղմանը: Փերթեքը օջաքլըք է, դաշտային կողմը բաց է և ընդարձակ:

Ջերմիքը գտնվում է Սիվերեկի մոտ, երկու լեռան միջև, Եփրատ գետի նուշար անցքի դիմաց: Սա էլ օջաքլըք է:

Ջաբաֆչուրը (Ճապաղչուր) օջաքլըք է էրզրումի կողմում, Մուրադ գետի եզերքին:

Թերջիլը օջաքլըք է, Հանիից դեպի Ամեդ տանող ճանապարհին,

Մուրադ գետի մոտ, մի լեռան վրա: Փենբուկլի գետը սկիզբ է առնում Թերջիլի լեռներից հոսող Սեյիդ Հասան գետից, ներքևում խառնվում է Շաթի գետին:

Արաբը գտնվում է Թերջիլի մոտ, Մուշի, Ֆելեքի և Թերջիլի բերդերի միջև ընկած մի դաշտում: Օջաքլըք է: Սալաթ գետը բխում է լեռան մի անկյունից և թափվում է Փենբուկլի գետի մեջ: Մեֆարկինի և Ամեդի դիմաց, երկու լեռան միջև, Ալթուն Սույու կամրջի գետի վրա ավերակ մի կասաբա է:

(էջ 436—439)

Այնուհետև հեղինակը մանրամասնորեն խոսում է քրդական շրջանների, նրանց կարևոր կենտրոնների և այդ տեղերում ապրող բազմաթիվ քուրդ աշիրեթների մասին: Քրդական նահիյեների շարքում հիշում է Հիքեմի նահիյեն և նշում. «բնակիչների մեծ մասը և ռայաները հայեր են»...

Շախի նահիյեի բնակիչները նույնպես հայեր են... Դիրանդեի նահիյեի կարկեն բերդի որոշ բնակիչներ արաբ են... Այս կողմերի հայերը մեծ մասամբ արաբերեն են խոսում...

(էջ 440)

Քուրդ աշիրեթների մասին խոսելուց հետո հեղինակը շարունակում է:

Լեզուները: Այս էյալեթում խոսում են արաբերեն, թուրքերեն, ֆարսերեն և հայերեն: Մուսուլմանները պատկանում են Հանեֆի և Շաֆիի դավանանքին: Քրդերը բաժանվում են երկու խմբի, որոնցից մի մասը մուսուլմաններ են՝ Հանեֆի դավանանքից, իսկ մի մասը՝ անհավատ (քյաֆիր) եզդիներ:

Ճանապարհները: Դիարբեքիրից մինչև Հալեպ՝ Ջանֆեզայի արոտավայրը, երկու ժամ է, Կըզըլ-Թեփեն՝ շորս ժամ, Կոջա-Դաղը՝ երեք ժամ, էլմալուն՝ երեք ժամ, Աջի Գյուլը՝ երեք ժամ: Աբեդունի ճանապարհը քարքարոտ է: Ունի սառը ջրեր: Հեռավորությունը վեց ժամ է: Ջելաբ գետը՝ շորս ժամ է, Ռեհանը՝ հինգ ժամ, Ուջփինարը՝ յոթ ժամ: Շեկեֆ խանի (այլ անունով՝ Բեշ Թեփեի) ճանապարհներին գեղեցիկ, հորդառատ աղբյուրներ կան: Մեշհետի աղբյուրի դիմաց երեք ժամ տևող գեղեցիկ ճանապարհի վրա կան սառը ջրեր...

Դիարբեքիրից մինչև Մուսուլ՝ Կարա Քյոփրուն, երեք ժամ է... Դիարբեքիրից վան՝ Ափա-Չայը, երկու ժամ է... Բիթլիսը՝ հինգ ժամ է, Դատվանը՝ հինգ ժամ է, Քյարմուխը՝ հինգ ժամ, Ադիլջեվազը՝ վեց, Արճեշը՝ երեք, Կարա Քյոյը՝ շորս, Բենդի Մահին՝ շորս, վանը երկու ժամ է: Դիարբեքիրից Մալաթիա՝ Շելբե գյուղը, երկու

Ժամ է: Կարա Քյոփրյուն (այլ անունով՝ Մալանը) ճանապարհը այդ մենզիլից Դեվե Բոյնու կոչված վայրից մինչև էրզանի վեց ժամ է...* (էջ 441—442)

Դիարբեքիի վիլայեթից հետո Քյաթիր Չելեքին անցնում է Ռակայի (Ուրֆա) էյալեթին: Մանրամասն կանգ է առնում Բաղդադի էյալեթի, իսլամական խալիֆայությունների, Արաբական թերակղզու և նրա գլխավոր կենտրոնների վրա: Այդտեղից անցնում է Սիրիային ու Պաղեստինին, և հետո խոսում է Մարաշի և Ադանայի էյալեթների մասին:

ՄԱՐԱՇԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Այս երկու էյալեթների մի մասը պատկանում է Փոքր Արմենիային, իսկ մյուս մասը՝ Շամի երկրին: Այդ երկու էյալեթները Շամին սահմանակից լինելու պատճառով, նրանց նկարագրությունը տալիս ենք միասին: Մարաշի վիլայեթում ապրում է Զյուլկադերիյե ցեղը: Իսկ Ադանայի վիլայեթում իշխում է Ալ Ռամազան ցեղը: Ալ Օսմանը այդ մասերը նվաճելուց հետո, բաժանեց երկու էյալեթի: Սահմաններն են. հյուսիսային կողմից՝ Կարամանի վիլայեթը, արևելյան կողմից՝ Եփրատ գետը և Ուրֆայի վիլայեթը, հարավից՝ Հալեպի վիլայեթը, արևմուտքից՝ Ադանան և Ջիհան (Ջիհուն) գետը: Սանջակները հետևյալներն են. Մարաշ (փաշայի սանջակն է), Կարսի-Զյուլկադերիյե, Մալաթիա, Այնթապ և Սիմսապ:

Մարաշի լիվան էյալեթի մայրաքաղաքն է և հինգ հարյուր ակշայով մեվլեվիություն է: Մարաշը մեծ քաղաք է և ունի բազմաթիվ ջամիներ ու մզկիթներ, մեդրեսեններ և թեքիյեններ, բաղնիքներ, շուկաներ, փառավոր տներ: Յաժրադիր բերդը գտնվում է բարձր բլրի վրա: Էսքի-ջամի կոչվող մեծ մզկիթի մոտ կա դատարան և մի պալատ փաշաների համար: Այս քաղաքում կան գետեր, կանաչ տարածություններ, բազմաթիվ ծառեր: Նահիյեններն են էլբիստանը, Բիհիսնին, Բազարջլը, Հարունիյեն, Բերքանը, Կարա Հասանալին, էնդերունը, Զեմաթնին, Քյուրքերը, Զենլիքը, Զամուսթլին, Փեշլին, Ենիջեն, Կոզու-Քեմիրը, Կարթան և Իսլամեքլոն: Ստամբուլից Մարաշ գնալիս պետք է անցնել այդ նահիյեններից:

Մի քանի գյուղերի և անբարբեր վայրերի բնակիչները քոչվոր են: Այդ գյուղերը հանդիսանում են ուսյաների յուրթերը:

Մարաշ քաղաքը կառուցել է Հարուն Ռեշիդը. այն գտնվում է Ռուքան լեռան կողմում, Քենիսեից 12 մղոն հեռավորության վրա:

Փազարջրքը մոտ է Մարաշին, ունի հստող ջրեր և զբոսավայ-

* Այս և նախորդ հատվածում ժամերով ցույց տրված հեռավորությունները ճիշտ չեն. հավանաբար տպագրական սխալ է:

րեր: Այստեղ կա մի լիճ, լճի վրա էլ շարժուն մի գյուղ: Եղեգների և սեզերի արմատները իրար խառնվելով, ժամանակի ընթացքում ծածկվել են փոշով ու հողով և առաջացրել հարթ լաստի նման մի կղզի:

Որոշ թվով ջուհակ հայեր հարդից և սեզից տներ են շինել և ապրում են այնտեղ: Հետագայում դրանց թիվը ավելացել է և վայրը վերածվել է գյուղի: Բոլոր բնակիչները ջուհակներ և հայ քյաֆիրներ են: Այդ գյուղը քամուց շարժվում է և լճում այս ու այն կողմ լողում:

Էլբիստանը Մարաշից Կեսարիա տանող ճանապարհի վրա բարեշեն մի քաղաք է, որը բազմաթիվ ընդարձակ գյուղերով կազմում է մի առանձին կազա: Քաղաքը կառուցված է դաշտավայրում: Նահիյեներն են Սարգեսը, Սեդրնան, Ահսենդերը, Օրթան, Նեբաբեթը, Զեբեթը (այլ անունով՝ Զեմաննի): Գտնվում է Մարաշից ինը փարսախ հեռավորության վրա, Արմենիայի սահմանում: Պարիսպը քարից է...

Բիհիսնին Մարաշի նահիյեներից մեկի կազան է, որ գտնվում է Մարաշից Կայսերի տանող ճանապարհի վրա: Ունի մի փոքր գետ, բանջարանոցներ, շուկաներ, մզկիթ, ջամի և բազմաթիվ բարեգործական շինություններ: Գտնվում է Այնթաբից հյուսիս-արևմուտք երկու օրագնաց հեռավորության վրա: Նահիյեներն են Դուբազը, Գուզե Բաշը, Սոմալի կազան, Զեմաթնի նահիյե, Զուրսեթը, Փինար Բաշըն:

Զյուլկադերիյե-Կարսի լիվան կազա է և գյուղաքաղաք: Մսիսը⁶² գտնվում է նրա արևելքում՝ շորս ժամ հեռավորության վրա: Փոքր բերդ է: Զմռան ամիսներին այստեղ են ձմեռում քոշվոր թուրքմենները. այդ ժամանակ այս կողմերը բազմամարդ է լինում. ամռանը այստեղ ոչ ոք չի լինում, քանի որ բոլորը բարձրանում են յայլաները:

Այնթաբի լիվան: Գեղեցիկ է այս քաղաքը: Ունի ժայռի վրա փորված բերդ: Առատ են ջրերն ու բանջարանոցները: Նահիյեի կենտրոնն է: Ունի գեղեցիկ շուկա: Գտնվում է Հալեպից դեպի հյուսիս, երեք օրագնաց հեռավորության վրա: Մոտակայքում գտնվող Դելուք բերդը ավերակ է: Հայտնի է սպիտակ բեքմեզը (ոռուպ), որը կտրում են դանակով: Անվանի են սրա աղեղը և թամբը, իսկ մրգերից՝ ծիրանն ու խնձորը, որի մեկ հատը մի օխա է կշռում: Այնթաբը գտնվում է Բիհիսնի հյուսիս-արևելքում, դրանից երեք օրագնաց հեռավորության վրա: Նահիյեներն են Թելը, Իշարը, Ուրբանը, Քերշը, Սերաշը:

Սիմսարի լիվան գտնվում է Եփրատի եզերքին: Սրա ցանք-սերը ջրովի են: Ընկած է Կալայի Ռումի արևմուտքում և Հիսնփ-Մանսուրի հյուսիսային կողմում: Սրանց միջև եղած տարածու-թյունը քիչ է: Կալայի էլնեջմի կոչված տեղից Եփրատի և Մենիջի կամրջի հեռավորությունը քսան մղոն է: Նախապես Կալայի էլնեջ-մը կոչվում էր Հիսնի Մենիջ, հետո Կալա անունը ստացավ: Սուլ-թան Մահմուդ բին-Ջենգիի կառուցած այս կամրջի վրայից կարե-լի է անցնել ազատ կերպով: Այս կամրջից մի օրագնաց դեպի վեր գտնվում է Հիսնի Հեդայան: Նահիյեներն են Կարսը և Ռեշվանը:

Մալաթիայի լիվան Եփրատ գետի արևմուտքում, ընդարձակ դաշտի վրա հնագույն քաղաք է: Ունի շուկա, բաղնիք, խաներ և ջամիներ: Հարավային կողմում, լեռների լանջերին կան անթիվ պարտեզներ և առատ ջրեր: Ամռան ամիսներին բնակիչներն, ընդ-հանրապես, քոչում են դեպի այդ պարտեզներն ու յայլաները:

Ունի ավերակի վերածված մի պարիսպ: Սուլթան Մուրադ IV-ի սիլահդարը՝ Մուստաֆա փաշան, այստեղ մի խան շինել տվեց: Գտնվելով Ստամբուլից արևելք տանող ճանապարհի վրա, ունի աշխույժ երթևեկություն: Այստեղից կես փարսախ արևելք՝ ճա-նապարհը տանում է դեպի Եփրատ, որտեղից պատրաստի նավե-րով կարելի է անցնել քաղաք: Այս քաղաքի դաշտը շրջապատված է լեռներով, որոնց վրա կան շատ ընկույզի և այլ ինքնաբույս պտղատու ծառեր: Մալաթիան ընկնում է այս լեռների հյուսիսում, որի մյուս կողմում էլ գտնվում է Սիսի վիլայեթը: Այս վայրերը ոռոգում է մի փոքրիկ գետ, որն անցնում է պարսպի մոտով. բան-ջարանոցները այս գետի շրջապատումն են գտնվում: Մալաթիայի ցուրտը ուժեղ է:

Մալաթիայից Սվազ երեք օրագնաց է: Դեպի հյուսիս-արև-մուտք, Մարաշ և Հալեպ զինվորական մենզիլով կարելի է գնաթ ութը օրում: Մալաթիան ունի Քրիստոսի վանք անունով մի գետ, որի ափերից մինչև քաղաք՝ գետի ափերին կան այգիներով ու ծառաստաններով հարուստ 15 այգուղ: Բնակիչները բերքի ժա-մանակ 3—4 ամսով քոչում են այդտեղ: Ցերեկները քաղաքում են լինում, իսկ արևամուտին զնում են այգիները: Գիշեր ժամանակ քաղաքում 5—10 գիշերապահներ պահակություն են անում: Այս գետի եզերքին է գտնվում էսբոզիի կասաբան: Այս գետից բացի, Մալաթիայում կանաև Բեքար Բաշը անունով մի գետ, որը Մալա-թիայում միանում է Դիրի Մեսիհի հետ և, Մալաթիայից հինգ մղոն հեռավորությամբ վրա, թափվում Եփրատ գետը: Կանաև մի այլ գետ, որ Թեխմե է կոչվում: Քաղաք տանող բարձր ճանապարհի

վրա, Մալաթիայից ոչ այնքան հեռու, այս գետի վրա կառուցված է Կըրք Գյոզ (քառասուն աշք) անունով մի կամուրջ:

Այս քաղաքում Բաթալ Ղազիի ծննդավայր անունով մի տեղ կա, որը ուխտավայր է համարվում: 1056 (1646—1647) թվականին Մելեք Ահմեդ փաշան այդ վայրում քարաշեն մի գեղեցիկ կամար է կառուցել:

Մալաթիայի նահիյեներն են՝ Հիսն-Մասուրե, Դիվիրիկի, Շուրե, Մեղքուջաք, Թաշաբար, Թին Իլի, Քաթխե, Քերքեր, Զույաշ: Մալաթիան հայտնի է անուշահամ խնձորներով...

(էջ 598—600)

ԱԴԱՆԱՅԻ ԷԼԱՅԵԹԸ

Ադանան փոքր էյալեթ է: Ունի երկու սանջակ՝ Սիսը և Թարսուսը, որոնք կցված են Կիպրոսին: Սիսը ավերակ է: Կազաներն են Այասը (Բերենդիի հետ միասին), Զիյակարը, Սարի Զամը՝ Սիսը, Ազիրը (Կենկի հետ միասին), Կարա Իսալուն, Կարա Կըշլուն և Յուրքերը: Սահմաններն են. հարավից՝ Ռուսի (Միջերկրական) ծովը, արևմուտքից՝ Սելեֆկեի վիլայեթը, հյուսիսից՝ Կարամանը, արևելքից՝ Մարաշի վիլայեթը:

Ադանան էյալեթի մայրաքաղաքն է և կադիուսթյուն է համարվում: Այս քաղաքը կառուցել է էմիր-ուլ-Մյումինի⁶³ Ռաշիդը: Վերակառուցել է Մուհամմեդի կին Ռաշիդը: Քաղաքը գտնվում է Սիհուն գետի եզերքին, Թարսուսից 12 մղոն հեռավորության վրա: Սիհուն գետը Զիհուն գետից փոքր է: Սիհունի վրա կա քարաշեն կամուրջ, որը հրաշալի շինություն է: Ադանայի ծանր օդի պատճառով բնակիչները մոտ վեց ամիս լինում են յայլաներում: Քաղաքում սեբիլի շինությունների⁶⁴ համար մնում են միայն մի քանի փակ խանութների և թաղամասերի պահապանները: Նրանց յայլաները գտնվում են երկու օրագնաց հեռու, լեռան վրա: Ռամազան Օղլուի յայլան գլխավոր ճանապարհի վրա է, իսկ բուն յայլան հանդիսանում է Թեքերի յայլան: Այստեղ են շինված Ադանայի բնակիչների տները, որոնք ամռան ամիսներին վերածվում են բարեշեն կասաբանների:

Սիսի լիվան նախապես բարեշեն էր և նշանավոր: Ներկայումս ավերակ է: Ինքը Սիսը բերդ է՝ երկարավուն մի լեռան վրա: Ունի երեք պարիսպ, մի փոքր գետ և բոստաններ: 726 (1325—1326) թվականին Սիսը Արմեն մելիքների քաղաքն ու իշխանության կենտ-

րոնն էր (մայրաքաղաք): Անցյալում Արմեն մելիքներից Սիսը հիմնել է Լավենը (Լևոն): Իսլամական սահմանի վրա գտնվող երկրներից մեկն է: Այն բոլոր վայրերը, որոնք մոտ են թշնամու երկրին, սյուլուր⁶⁵ են կոչվում: Սիսից մինչև Զերբեի գետը 24 մղոն է: Մսիսեն և ներկայումս հայտնի Սիսը հիմնել են Ռաշիդի միջանի ծառայողները: Նահիյեներն են՝ Կավեր-կալեն և Մսիսեն: Մսիսեն երկու քաղաք է. մեկը կոչվում է Մսիսե, իսկ մյուսը՝ Քեֆր Բինա: Գտնվում է Զիհուն գետի երկու եզերքին. գետի վրա կա քարաշեն մի կամուրջ: Քաղաքը նայում է դեպի Ռումի ծովը: Ադանայից կես օրագնաց հեռավորության վրա դարձյալ կա մի կամուրջ, որի վերևի մասում մի խան է կառուցված: Այս կամուրջը 949 (1543—1544) թվականին կառուցվել է մի քանի վաճառականների կողմից: Կամրջի վրա բաշ (մաքս) է գանձվում: Մսիսեի մոտ, Զեբլ էլ-Նուր անունով լեռան վրա գեղեցիկ հակինթ (սյունքուլ) և դեղածաղիկներ կան: Այս լեռը Մսիսեից ձգվում է մինչև ծովեզերք: Յիլան Կալասի և Շահմարան Կալասի կոչված լեռան վրա կա մի անբնակ պարիսպ...

Այնի նավգերը լեռան վրա մի քաղաք է. ունի բերդ և գետ. գտնվում է Սիսի և Թելլ Հեմտունի միջև: Այնի Զերբեն Սիսից դեպի հարավ գտնվող Նինհեմայից մեկ օրագնաց է: Թելլ Հեմդունը ունի բերդ և պարիսպ: Գտնվում է բլրի վրա: Բերդից մի գետ է հոսում: Նինհեմանը՝ Զիհուն գետի հարավում, մեկ օրագնաց է: Թելլ Հեմդունը՝ Սիսից և Նինհեմայից երկու օրագնաց է: Հիսնի Հեմդունը Թելլ Հեմդունի արևելքումն է, որտեղից երևում է Հիսնի Հեմդունը: Բես բերդը գտնվում է բարձր լեռան վրա, որը Արմեն քաղաքների մեծ ապաստարանն էր: Բեսը՝ գտնվում է Սիսի հյուսիսում, Սիսից մեկ մերհելե հեռավորության վրա:

Այասը Ռումի ծովափին, Բուղրասից երկու, իսկ Թելլ Հեմդունից մեկ օրագնաց հեռավորության վրա, ծովի մեջ կառուցված մի աշտարակ է: Ունի բերդապահներ: Հայտնի է ապակիով, որի համար հաճախ վաճառականներ են գալիս այստեղ: 722(1322) թվականին իսլամական բանակը գրավել է այս աշտարակը, կողոպտել է, թալանել և ավերել: Ոմնի աղահանք: Սուլթան Սուլեյմանը այստեղ բերդ և խան է կառուցել:

Կիպրոս կղզին գտնվում է Այասից դեպի հարավ, մեկ օրագնաց հեռավորության վրա: Սրա ամրակուռ բերդը հայտնի է իր մեծ շինություններով, խաներով, շուկայով, բաղնիքով և ջամիով: Օդը վատառողջ է: Կղզին ունի նավահանգիստ: Առատ են լիմոնն ու թուրինջը: Կղզում կա մի գեղեցիկ լեռ, որը ձգվում է ճանա-

պարհի եզերքով՝ կես օրագնաց երկարությամբ: Ճանապարհը անցնում է այդ լեռով և բերդի կենտրոնով: Այս լեռան վրա են Փայասի աննման յայլաները: Փայասից Բակրաս մեկ օրագնաց է: Անցորդներին կերակրում են բարեգործական շենքում, որը մեծ շինություն է: Մերքեջը Փայասին և Իսքենդերունին նայող, լեռան զազաթին կառուցված հատուկ բերդ է: Ունի բերդապահներ: Գլխավոր ճանապարհը անցնում է նրա առջևից: Սերֆենդքյարը գտնվում է Այնի Չերբեի հարավ-արևելյան մասում, Բինհեմայից մեկ օրագնաց հեռավորության վրա: Բենդիմեմրին գտնվում է Բինհեմայից մեկ օրագնաց հեռու՝ Սերֆենդքյարի արևելքում:

Թարսուսի լիվայի նկարագիրը: Այս լիվան հարում է Կիպրոսի էյալեթին. կազաներն են էլվանլուն, Ուլաշը, Կասունը, Գյոքզեն, Լոկոնը և Շիթմուրը: Թարսուսը, Շամի ծովի եզերքին, Ռումի քաղաքներից մեկն է: Հայերի կողմից գրավվելուց հետո հայկական քաղաք է համարվել: Ունի քարաշեն երկու պարիսպ: Թարսուսի լիվան լեռնային է: Երբ Ռաշիդ խալիֆան Թարսուս հասավ, շինությունները նորոգեց: Կան շատ բարեպաշտներ...

(էջ 600—603)

Հետագա էջերում Քյաթիր Չելեբին տալիս է Շամի երկրի, Իշ-Իլիի և Կիպրոսի սլամա-աշխարհագրական նկարագիրը, որից հետո նորից վերագրանում է Անատոլիա և նկարագրում է Կոնիայի էյալեթը ու նրա հարակից շրջանները, հասնելով մինչև Սվազի էյալեթը, որի նկարագրությունը ամփոփ կերպով տրվում է ստորև:

ՍՎԱԶԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Սվազի էյալեթը կոչվում է նաև Ռումի էյալեթ: Սահմաններն են. արևելքում՝ մասամբ էրզրումը և Դիարբեքիրը, հարավում՝ մասամբ Մարաշը և Կարամանը, արևմուտքում՝ Կարամանը և Անատոլիան (էյալեթները), հյուսիսում՝ Սև ծովը: Այս էյալեթն ունի յոթ սանջակ. Սվազ (փաշայի սանջակն է), Ամասիա, Բոզոֆ, Ջանիկ, Չոբում, Դիվրիկ և Արաբկիր: էյալեթում կա մի բերդ, որի մի մասը ավերակ է, մի մասը բարեշեն:

Այս էյալեթը բաղկացած է 3130 կըլըջից, որից 130-ը զեամեթ է, իսկ մնացածները թեզքերեով և առանց թեզքերեի թիմարներ: Չեբելունների հետ միասին ունի մոտ 9000 զինվոր:

Սվազի նկարագրությունը: Սվազի կազաներն են. Արթըկ Աբադը, Իրակը, Իլբեյլին, Բեհրամշահը, Բալլոմ, Թուրհալը, Թոկաթը (Չեբնի Ջունդարի հետ միասին), Հյուսեյին Աբադը, Խանի Ջեդիդը,

Դերբեքուշը, Աբադ Դյունքսարը, Զիլեն, Սունսարը, Սիվաս Իլին, Շարքի Աբադը, Թաշաբադը, Կաղաբադը, Կարահիսարը, Կարա-
Յըկան, Մեջիդ էոզին, Նիքսարը, Բեյի Իլը, Շարք Փարեն, Հաջի
Մուրադը, Կորասը, Թոփրաք Կալան, Դեկան Աբադը, Թոոզան-
լուն:

Սվազը ունի մի փոքր բերդ: Ծառեր քիչ կան, ցրտերը սաստիկ
են: Ալաեդդին Քեյքուբադի-Սելջուկին քաղաքի պարիսպները կա-
ռուցեց քարից: Թիմուրը կործանեց այդ պարիսպները. «կործա-
նում» բառը իբրև «պատմություն» արձանագրված է⁶⁶: Քաղաքը
գտնվում է բլրի վրա: Նրա հովտից հոսում է Կըզըլ-Ըրմաք գետը,
որի ջուրը աղի է և չի խմվում: Այս քաղաքն ունի ջամիներ, բաղ-
նիքներ և շուկաներ:

Բերքերից կարևոր են հացահատիկը և բամբակը: Պտուղների
կողմից հարուստ չէ:

Թոկաթը Սվազի հյուսիսում է: Արթըկ Աբադը գտնվում է
Սվազի և Թոկաթի միջև ընկած դաշտավայրում: Արթըկը բեյի կա-
ռավարության կենտրոնն է. բնակիչները մուսուլմաններ և քրիս-
տոնյաներ են: Զմռանը ճանապարհորդները իջևանում են այս գյու-
ղում: Այս դաշտում, Սվազի ճանապարհի վրա, մի մեծ բլուր կա:

Թոկաթի բերդի շրջակայքում թաղամասերը և տները խիտ են:
Քաղաքը գտնվում է կարմրահող մի լեռան լանջին, ձորամիջում,
իսկ բերդը՝ լեռան ծայրին՝ բարձր ժայռի վրա: Առատ են բանջա-
րանոցները, ծառաստանները և պտուղները: Օդը բարեխառն է:
Բուն կասաբան ընկած է լեռների միջև գտնվող փոս վայրում: Ունի
աննման ջամիներ, բաղնիքներ, խաներ և մեդրեսեններ: Քաղաքի
երկու կողմերը միանում են իրար: Թոկաթը վաճառականների
կենտրոն է: Քաղաքի մի կողմում կա գեղեցիկ դաշտավայր:

Թեհալի կամ այլ անոմնով՝ Քեշանի բերդը գտնվում է Թոկա-
թի արևմուտքում, Թոկաթից հինգ ժամ, իսկ Զիլեից դեպի հյուսիս՝
երեք ժամ հեռավորության վրա, գլխավոր ճանապարհին: Թոկա-
թից մինչև Թեհալի ընկած են հարթ դաշտեր, որոնց կենտրոնից
հոսում է Կոջհիսարի գետը: Զիլեն՝ Թոկաթի հարավ-արևմուտքում,
շատ գեղեցիկ մի կասաբա է, որի հարավային կողմը բաց դաշտ է:
Նիֆսաքի բերդը գտնվում է լեռան ստորոտում, Թոկաթից մեկ
օրագնաց դեպի արևմուտք, սրա հարթ վայրերում պարտեզներ քիչ
կան, պտուղները առատ են: Նիքսարը գտնվում է էրզրումի ճա-
նապարհի վրա: Սունսաքը գտնվում է Նիքսարից մեկ օրագնաց դե-
պի արևմուտք, ընդհանուր օգտագործման ճանապարհի վրա, Նիք-

սարի լեռների ստորոտում: Նիքսարի լեռների և Սունսարի միջև գտնվում է Ջանիկի վիլայեթը:

Մեջիդ Աբադը (այլ անունով՝ Մեջիդ էոզին) գտնվում է Չորումից ոչ հեռու, արևմտյան կողմում: Երկու լեռների միջև ընկած այգիներով և պարտեզներով շրջապատված գեղեցիկ մի կասաբա և կազա է: Հյուսեին Աբադը գտնվում է Չորումի ուղղությամբ, նրա հարավ-արևելքում, Մեջիդ Աբադից մեկ օրագնաց հեռավորության վրա: Այստեղ Դելի Ըրմաթ անունով մի գետակ է հոսում բնական ավազանի մեջ:

Ջանիկի վիլայի մասին: Սահմաններն են. արևելքում՝ Տրապիզոնը, արևմուտքում՝ Կասթեմունին, հյուսիսում՝ Սև ծովը, հարավում՝ Սվազը: Կազաները՝ էրիմ, էֆրատ, Աք Չայ, Ալաշոմ, Ունիյե, Ուքսե, Այտեջիք, Բաֆրա, էրթմե, Ջորգի, Ջելիզ Դերեսի, Հասարջըք, Սամսուն, Ֆինարիս, Կավաք, Քեշ Դերեսի, Մեյդան, Վոնե, Ֆաթսոս: Այս վայրերում որոշ գյուղեր միայն մի քանի թաղ ունեն, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած է 3—4 տնից: Գյուղերը իրարից բավականին հեռու են և կոչվում են թաղ: Ջանիկի բնակիչները հայտնի են որպես անարգ ու կոպիտ ժողովուրդ: Սակայն վիլայեթն ունի բնական գեղեցկություն: Հարուստ է աննման և առատ ջրերով, մարգագետիններով: Լեռները ծածկված են եղևնու ծառերով: Լեռնաստանում կան դժվարաճանցանելի անտառներ, որոնց ժողովուրդը հայտնի է որպես ըմբոստ և վայրենի:

Բուն Ջանիկը մի կազա է մեծ լեռների մեջ և ունի ընդամենը մի քանի գյուղ, որոնցից ամեն մեկն ունի մի քանի թաղ: Այս գյուղերից յուրաքանչյուրն իր անունն ունի, սակայն բոլորը միասին Ջանիկ են կոչվում: Այս կազայի ծովափը հանգստավայր է: Սրա հյուսիս-արևելքում է Սամսունը, արևմուտքում՝ Կարա-Յայլաֆր...

Բաֆրան գտնվում է Սև ծովի եզերքին: Կրզըլ Ըրմաթ գետը, անցնելով Բաֆրայի արևմուտքից, մի փարսախ հեռավորության վրա թափվում է ծովը: Գետի վրա կա փայտե կամուրջ:

Ջանիկի շենքերը մեծ մասամբ փայտաշեն են:

Սամսունը Սև ծովի եզերքին, Քեֆեի⁶⁷ դիմաց, նշանավոր կասաբա է: Սամսունի արևելյան կողմում Ամասիայի գետը թափվում է ծովը և կոչվում է Չհարշամբայի գետ... Սամսունը ունի ավերակ բերդ, որը հնագույն շինություններից է: Ունի նաև նավահանգիստ: Այս կասաբայի արևելքում Տրապիզոնն է, իսկ արևմուտքում՝ Սինոպը:

Արաբկիրի վիլայի նկարագրությունը: էգինը Արաբկիրի կազան է՝ Շատիի հետ միասին: Արաբկիրը Սվազի վիլայեթի հյուսիս-

արևելյան վերջավորության վրա, Դիարբեքի ի էլայեթի սանջակներին հարող մի սանջակ է: Գտնվում է Եփրատ գետից 2—3 մղոն դեպի արևմուտք, Դիվրիկիից մեկ-երկու օրագնաց դեպի հարավ:

Քուն Արաբկիրը բերդաքաղաք և բարեշեն կասաբա է: Էգիներ կցված է Արաբկիրին: Զիլեն Արաբկիրի մեծ գյուղերից է և գտնվում է Եփրատի արևելյան եզերքին: Քանուկ ջրային ճանապարհ է և ունի մի քանի նավ: Այստեղից, երեք ժամվա հեռավորության վրա, Մուրադ գետի եզերքի մի գյուղում ևս կան նավեր...

Էգիներ (Ակն) գտնվում է Արաբկիրի հյուսիսում, Սվազից մեկ օրագնաց դեպի արևելք: Սա մի կասաբա է Եփրատի արևմտյան եզերքից երեք օրագնաց հեռավորության վրա, քարքարոտ լեռան ստորոտում: Զուրը աղի է: Լեռան ստորոտից մինչև Եփրատի եզերքը կան այգիներ ու պարտեզներ, որոնք առատ բերք են տալիս: Էգիների մոտ, լեռան վրա, մի քարի տակից բխում է վերին աստիճանի անուշահամ մի աղբյուր, որը անցնում է քաղաքի միջով և թափվում Եփրատ գետը: Էգիներ ընկած է այդ ջրի երկու կողմում, լեռան ստորոտին: Տներն ու թաղերը դասավորված են իրար վրա: Ունի ջամիներ և բաղնիքներ: Կասաբայի և Եփրատ գետի մյուս կողմում կան քարքարոտ լեռներ, իսկ արևմտյան կողմում՝ խիստ բարձր ժայռեր: Եփրատի մյուս կողմում Զմշկազեքի սահմանն է:

Դիվրիկիի լիվայի մասին: Դիվրիկիի կազաներն են Դերենտեն...*

Դիվրիկիի նկարագիրը: Սվազից երկու օրագնաց դեպի արևելք հայտնի կազա և «հյուբյումեթ» է: Արևելյան սահմանը հասնում է մինչև Փեջեքի լեռը: Հարավում Հասանի լեռը միանում է Մալաթիայի լեռան: Դիվրիկին արևելքից դեպի արևմուտք ձգվող երկու բարձր լեռների մերկ ժայռերի միջև, արևմտյան լեռան ստորոտում ընկած մեծ կասաբա է, որի բերդը գտնվում է լեռնալանջի վրա՝ իսկ բնակելի շենքերը և շուկաները մեծ մասամբ ընկած են հարթավայրում: Այս հովիտը երկու ժամվա տարածություն է, ամբողջովին ծածկված այգիներով: Ունի բազմապիսի մրգեր: Հովտի մի կողմից հոսում է մի գետ, որը անցնում է այգիների ու պարտեզների միջով և դուրս գալով հովտից որոշ հեռավորության վրա, Հասան լեռան ստորոտից հասնում է մինչև հովտի վերջավորությունը: Այս գետը Էգիների հյուսիսում միանում է Եփրատի մեջ թափվող մի այլ գետի և երկու գետերը իրար միանալու տեղից քիչ հեռու թափվում

* Այստեղ բացթողում կա (Մանոթ. թարգմ.)

են Եփրատ գետը: Հասանի սարից հոսող այս գետի վրա թմբեր են կառուցել և այդ տեղից ջուրը տանում են պարտեզները:

Քաղաքից անցնող գետը, որը գալիս է Սվազի սահմաններից, ցածրադիր լինելու պատճառով այգիներին ու պարտեզներին օգուտ չի տալիս: Այս գետի մոտ գտնվող լեռան դիմացի կամարի վրա կա հին և ավերակ մի բերդ, որը մոտ է քաղաքի բերդին: Այդ լեռան հետևում՝ արևելյան մասում, կա Քեսմե անունով քաֆիրի մի գյուղ, իսկ լեռան այդ կողմում՝ մաքուր երկաթահանք, որի որոշ մասերում մեծ քանակությամբ արտադրվող երկաթի շահույթը պատկանում է բեյերին: Այդ հանքի հյուսիս-արևմուտքում՝ լեռան վրա, կան մագնիսաքարի հանքեր, որոնցից ստացվում է բարձրորակ մագնիս:

Դիվրիկիում Ահմեդ փաշայի ջամին նմանվում է Բրուսայի Ուլու ջամիին:

Դերենդեն հայտնի կասսաբա է, որը գտնվում է Դիվրիկիից դեպի հարավ, երկու օրագնաց հեռավորության վրա: Սահմանակից է Մալաթիային: Ունի հատուկ կադի (դատավոր) և Դիվրիկիի բեյի կողմից նշանակված սուբաշի: Այստեղ կա Դերենդե քաղաքին նայող և երկու մասի բաժանված մի բարձր ժայռ, որը կարծես ճեղքված է արհեստական կերպով: Այդ երկու բարձր ժայռերի միջից հոսում է Աքսու անունով մի գետ, որն անցնում է Դերենդե քաղաքի կենտրոնից: Այդ քարերի գլխին կա մի ամրակուռ բերդ:

Չորումի լիվայի մասին: Զիլեից երեք օրագնաց դեպի հարավ-արևմուտք, Քանդրիի սանջակի Կալեջիքի վայրի հյուսիս-արևելքում մի լիվա է: Սրա հարավում է Բողոքի սանջակը: Կազաներն են՝ էսքելիբ, Թահթի-էլթարիբ, Հաջի Հեմզե, Սազսակըզ, Օսմանջըբ, Կարահիսար, Թեմուրլու, Կոկելթարիբ, Կաթսար Սարայ, Կենար, Մեհմա և Սելամ:

Չորումի կասաբայի նկարագրությունը. Չորումը բարեշեն մի քաղաք է, որտեղ ամեն շաբաթ մեծ բազար է լինում: Ունի խաներ, մզկիթներ, ջամիներ, շուկաներ և փաշայի պալատ: Քաղաքը գտնվում է երկու լեռան միջև, ընդարձակ մի դաշտում, գլխավոր ճանապարհից դուրս: Չորումից մեկ օրագնաց դեպի արևելք գտնվում է Շեյխ Ալվանի թեքիյեն⁶⁸, որը մեծ հյուրանոց է և որտեղ հյուրերին արժանի հարգանք են մատուցում:

Էսֆելիբ բերդ է և կասաբա Չորումի արևմուտքում: Մյուսթի էբու էլ-Սաուդը ծնվել է այս կասաբայում: Այստեղ նա կառուցել է մի ջամի և ուսուցչանոց: Կըզըլ Լրմաքը անցնում է էսքելեբի և Չորումի միջով:

Օսմանըքր գտնվում է Ամասիայից երկու մերհելե արևմուտք: Սրա մոտից է անցնում Կըզըլ Ըրմաքը: Գլխավոր ճանապարհի վրա կասաբա և բերդ է՝ գետից մեկ ժամ հեռու: Այստեղ է թաղված Կայուն Դեդե անունով նվիրական անձը: Նրա գերեզմանը ծածկված է կապարով և գտնվում է մի շիրմի ու թեքիցի միջև...

Ամասիայի լիվայի մասին: Սրա կազաներն են՝ Բազ, Քելիդ Գիլան, Հաֆսե (այլ անունով՝ Հոսե), Զուլենուն Աբադ, Զեյթուն, Քեդեղրե, Քյուլքերլես, Քեմշ, Լադիկ, Աբադ, Մերզիֆոն (Մարզվան):

Ամասիայի նկարագրությունը. Ամասիան գտնվում է Թոկատի գետի վրա, մի ձորում: Ունի մի շարք թաղամասեր, շուկաներ, բաղնիքներ, ջամիներ, մեդրեսեններ, խաներ և բարձր վայրում՝ մի պարիսպ: Ալաեդդին Քեյկուբադ Սելջուկին վերանորոգել է Ամասիայի պարիսպը: Անցյալում այստեղ արծաթի հանքեր կային: Քաղաքը կառուցված է երկու լեռան միջև: Ֆերհադի և Շիրինի⁶⁹ համար բացված ջրանցքները Ամասիայում են եղել: Ֆերհադը տեղական ժայռերը կտրելով, բացել է մեծ ջրանցքներ: Այստեղ է սուլթան Բայազիտի երկու միճարեյով մեծ ջամին, ինչպես նաև Իսֆենդյարի պալատը: Այս քաղաքը կոչվում է նաև Ռումի Բադադ, որ մի ժամանակ մայրաքաղաք է եղել:

Մերզիֆունը (Մարզվանը) գտնվում է Ամասիայից մեկ օրագնաց դեպի հյուսիս, Թաշան լեռան արևմուտքում: Ունի հնագույն մի ջամի և քաֆիրի հնագույն բաղնիք: Քյուրշեջի սուլթան Մուհամմեդը այստեղ մի ջամի և մի մեդրեսե է կառուցել:

Գյումյուշը գտնվում է Օսմանըքից հյուսիս-արևելք, երեք օրագնաց հեռավորության վրա, Հաջի Քյոյի հարավում: Սրա մոտ են գտնվում Համամ էոզի և Համամլու անունով մեծ գյուղերը, ինչպես նաև նահիյեն, որի կամարի տակ կա գեղեցիկ ջերմուկ:

Բուլաքը կազա է Գյումյուշի մոտ: Գտնվում է Թաշան լեռան արևելքում, ընդարձակ մի դաշտավայրի վրա: Թաշան Օղլու անունով մի հայտնի անձ, 812 (1409) թվականին գրավել է բելդը... Անմատչելի պարիսպ է: Սրա և Ամասիայի միջև մի ջերմուկ կա, որի ջրում ձուն եփում է: Շատի բեյը այս ջերմուկի վրա մի կամար է կառուցել: Զերմուկում կանանց համար կա մի ավազան, իսկ տղամարդկանց համար երկու ավազան: Այս ջերմուկը բուժում է մի քանի հիվանդություններ:

Բոզոֆի լիվայի մասին: Այս լիվան գտնվում է Զերմուկի հարավ-արևելքում: Կազաներն են՝ Ակդադ, Եմլաք, Բոտաք, էոզի, Բողազլիան, Սյուլեյմանլու, Սադիր, Սորկուն, Գյոք-Չըբեք, Կըզըլ Կոչալատ, Հյուսեին Օվա և Խանի Զեդիդ-Օսաֆ: Այս նահիյեն ունի

բազմաթիվ գյուղեր: Կենտրոնը Կըրշեհիրն է: Բնակիչները հյուրա-
սեր են: Սեբիլի շինությունները գտնվում են Բողոքի ճանապարհի
վրա: Այստեղ ուտելիքի և խմելիքի նեղություն չի զգացվում, քանի
որ յուրաքանչյուր գյուղ մի խնջույքի վայր է: Կարևոր գետերից է
Կըզըլ Ըրմաքը, որը Չիբուքի դաշտից և Կոչհիսարի կողմից գալով,
հոսում է արևելքից-արևմուտք, անցնում Սվազից, Կըրշեհիրի հա-
րավից, Չաշենգիրի կամրջի տակով և հասնում է Օսմանջըք: Այնու-
հետև անցնում է Հաջի Համզայի, Կըրղի և Զեյթունի կազաներով:
Գետը այս երկու կազաների միջև ընկած Հայ-մահալ անունով գյու-
ղի մոտ անցնելով փայտե կամրջի տակով, Թուրղանի կազայից
անցնում և Բաֆրայի մոտ թափվում է Սև ծովը:

Ամասիա գետը սկիզբ առնելով Կարահիսարի Շարքի շրջա-
կայքից, անցնում է Կոչլու Հիսարից և Նիքսարից, ապա Թոկաթի
հյուսիսում հոսելով կամրջի տակով և Ամասիա քաղաքի միջով,
հասնում է Զանիկ: Էրիմի նահիյեում անցնում է Զհար-Շենքեի
բազարից և թափվում ծովը: Յըլդըզ Դաղ լեռը Սվազի էյալեթի
սահմանից ձգվում է մինչև Կայսերի: Այս մեծ ու բարձր լեռը ունի
աննման յայլաններ: Յըլդըզի գետակը սկիզբ է առնում այս լեռից:
Սվազի էյալեթի հարավ-արևելյան կողմը՝ Դիվրիկի շրջանը քար-
քարոտ է, սակայն հյուսիս-արևելյան մասում ունի հիանալի յայ-
լաներ և ծածկված է եղևնու անտառներով: Հյուսիսում՝ Սև ծովի
եզերքին, կան շղթայաձև բարձր լեռներ: Հարավը մեծ մասամբ
դաշտային է, բայց ունի մի քանի լեռներ: Զանիկի լեռները միա-
նում են Տրապիզոնի լեռներին և Ամասիայի սահմանին: Շահեկ
լեռները դժվարանցանելի են: Կզաքիսը այս լեռներում շափազանց
շատ է: Ժողովուրդը որսում է այդ կենդանուն և մորթին վաճա-
րում: Այս լեռան գագաթի հսկա ժայռը մի քանի տեղ ծակելով,
երկաթյա օղեր են անցկացրել: Իսկ մի քանի տեղերում, հայտնի
չէ, թե ինչ նպատակով, մարդու հասակի բարձրությամբ ժայռեր
են տաշել և ուղղահայաց ձև տվել: Ժողովրդի կարծիքով, այն բա-
նից հետո, երբ Ալեքսանդրը (Իսքենդերը) փակեց Սև ծովի նեղուցը
(?!), այդ քարերը ծովեզերքում էին գտնվում և շինված էին նավե-
րը կապելու համար: Այս լեռը թե՛ Զանիկի կողմում և թե՛ Ամա-
սիայի ու Նիքսարի կողմերում ունի հիանալի օդ, աննման ջրեր և
կանաչազարդ յայլաններ: Ամռանը այստեղ են գալիս թուրքմեննե-
րը. Շահեկ լեռան ամեն մի անկյոնը վեր է ածվում քաղաքի և կեն-
դանություն է ստեղծվում: Այս էյալեթի բնակիչների մեծամասնու-
թյունը իսլամական ժողովուրդներ են՝ թուրքմեններ և թուրքեր:
Կան նաև հույներ: Իսլամականները դավանանքով հանիֆիներ են:

Որոշ տեղերում կան նաև գաղտնի ու ֆրզի դավանանքին պատկա-
նողներ: Ապրում են նաև քյաֆիրներ, որոնց մեծամասնությունը
հայեր են:

Սվազի վիլայեթի ճանապարհների և մենզիլների մասին: Սվա-
զից էրզրում, Աջիսու-Բաշը՝ զինվորական իջևանով հինգ ժամ է:
Կոջ Հիսարը՝ հինգ ժամ է, Ալթը Կարիե՝ շորս ժամ: էրզնութ էոզին,
որն անցնում է մեծ կիրճից, յոթ ու կես ժամ է, Այասի յայլան՝ վեց
ժամ. սրա ճանապարհը անցնում է եղևնիներով ծածկված անտա-
ռով: Շահնե Չեմին՝ շորս ժամ է, Ակշարը՝ շորս ու կես ժամ, Բար-
դիկան՝ յոթ ու կես ժամ, Յար-Ղազի Փինարը՝ յոթ ու կես ժամ, Չե-
մեն-յայլասին՝ շորս ժամ: Այս յայլայում ձյունների մեջ երևում են
սև կակաշներ: Յասը Չեմեն՝ շորս ու կես ժամ է, Կարա-Բուլուրը՝
հինգ ժամ, Սեքերի դաշտը՝ երեք ժամ, Ջանիկը՝ հինգ ժամ, Թուլուս-
լարը՝ հինգ և կես ժամ, Ակդեիրմենը՝ շորս ու կես ժամ (այս մեն-
զիլից է անցնում Եփրատ գետը), Մամախաթունը՝ հինգ ու կես
ժամ, Փենեքը՝ շորս ու կես ժամ, Խնուսը՝ հինգ ժամ, Իլիջան՝ շորս
ժամ, էրզրումը՝ շորս ժամ: Սվազից Թոսիե, Յըլդըզ գետը շորս
ժամ է, Մուհամեդ փաշայի խանը՝ շորս ժամ, Թախտ Աբադը՝ յոթ
ժամ. սա Արթըք Աբադի դաշտում մի մեծ գյուղ է. ճանապարհը
անցնում է կիրճից, հետո թեքվում Թոքաթ՝ յոթ ժամ: Ինե բազարը՝
վեց ժամ է, Թուրհալը՝ շորս ժամ, էսքի Ինեն՝ յոթ ժամ, Ակիելեր,
այլ անունով՝ Թեքիելեր, հետո Ամասիան՝ յոթ ժամ, Քելքերա-
սը՝ հինգ ժամ, Մերզիֆունի (Մարզվան) մոտ Բուլաքը՝ յոթ ժամ:
Այնուհետև, Մարզվանի դաշտի վերջավորության վրա գտնվող
Քոսե Շաբանը՝ շորս ու կես ժամ, Օսմանջըքը, կամ Հաջը Քեոյու
Քյումուշի կասաբան՝ դեպի հարավ, որտեղ կա երկու խան, Ջամի՝
ութ ժամ, Հաջը Համզան՝ վեց ժամ, Թուսիեն՝ յոթ ժամ: Այստեղ
Քեփիր Բելի անունով մի կիրճ կա, որը ահավոր է և դժվարանցա-
նելի: Սվազից Կոնիա, էսկելեջը՝ ութ ժամ է, Աբարդի, այլ անու-
նով՝ Շար Կըշլա, այլ անունով Չայրըլը լեռնանցքը՝ վեց ժամ, Չու-
բուք Չայիրին՝ վեց ժամ, Սարը Օղլանը՝ հինգ ժամ, Բարսին՝ վեց
ժամ, Կայսերին՝ վեց ժամ, Ինջե Սուն՝ հինգ ժամ, Դեվելուն, Կա-
րահիսարը՝ շորս ու կես ժամ, Գյուլբաշըն՝ շորս ժամ, Նիգդեն՝ շորս
ժամ, Թեկարեզեն՝ շորս ժամ (այս ճանապարհի վրա կան մեծ ճա-
հիճներ), էյեկլին՝ շորս ժամ, Ակշաշարը՝ յոթ ու կես ժամ, Փինար
Բաշին՝ վեց ժամ, Բեքար Օղլուն՝ վեց ժամ, Կոնիան՝ վեց ժամ:
Սվազից Մալաթիա ինը ժամ է, կամ Սվազից Սելջուկ խանը՝ վեց
ժամ: Դեյիրմեն Քյոյուն՝ շորս ու կես ժամ, այլ անունով՝ Բահը
Բուռնու Կանդալ՝ շորս ժամ, կամ Ալաջա խան, այնտեղից Հասան

Չելեբիի գյուղը, այնտեղից Քեսիք Քյոփրյուն, այնտեղից Հասան
 Բաթրիկը, կամ Կոչ Հիսարից Կազու գյուղը, այնտեղից Գյուլ Բաշը,
 այնտեղից Գյուզել Հիսար, այնտեղից Օյուք, այնտեղից Թախթե-
 լու, այնտեղից Թոփրաք Կալա Ակշար, այնտեղից Կարա Յակուբ
 (Արփա էլ է կոչվում), այնտեղից Չաթը, այնտեղից Չամարլու,
 այնտեղից Թերջան, այնտեղից Մամախաթոն, այնտեղից Արմուդ-
 լու, այնտեղից Ալաջա խան, կամ Խաթուն-Չայիրի՝ հինգ ժամ է:
 Այս գյուղի բնակիչները թուրքմեններ են և վալիդե սուլթանի⁷⁰ էվ-
 գաֆի ռայաներ: Ակշա Կալան՝ հինգ ժամ է: Հասան Չելեբի գյուղի
 ճանապարհը այս մենզիլի կենտրոնում միանում է: Քեթխուդա
 գյուղի և Կարա Դաղի միջև կա մի փոքր դյուղ: Ճանապարհը այս-
 տեղ հարթ է և այդտեղից է անցնում Կըրք Գեշիդ անունով մի գետ:
 Բնակիչները թուրքմեններ են, որոնք գարնանը քոչում են յայլա-
 ները: Հեքիմ խանը կառուցված է սուլթան Ալաեդդինի կողմից: Հե-
 տագայում Հեքիմ անունով մի անձնավորութուն այն նորոգել է և
 այդ պատճառով էլ Հեքիմ անունն է ստացել: Հասան Բաթրիկը ու-
 նի լավ ջամի և խան: Մալաթիան՝ հինգ ժամ է: Սվազից էնգյուրի
 (Անկարա) տանող ճանապարհի վրա՝ Իլիջա խան, Մուհամմեդ փա-
 շա, Թոլոս գյուղը, Խըզըրլըք կամ Արթըկ Աբադ, Սիս, Ջիլետ, Ուջ-
 թադ, Կազան, Կիյա, Սենջար, Բուդաք, էոզի, Իլբեյլի, Դելիջե Ըր-
 մաք, Քեսքին, Կըզըլ Ըրմաք, Ալմա Դաղը, էնգյուրի: Թոկաթից Ան-
 կարա՝ Իյնե Բազարը, Շեյխ Նասրեթը՝ Ջիլեին մոտ է, Մեշհեդ Ա-
 բադ, Ակ Ադեր, Կազոն, Կաբա Հյուսեին Աբադ, Ակշա Կոյունլու,
 Նազենդե, Կարա Կողա, Չաշենգիրի կամուրջը՝ Կըզըլ Ըրմաքի վրա
 է, Չուկուրջուք, Լալա Չաիրի, Անկարա: Օսմանջըքից էրզրում, Դի-
 բեքլի Դերբենդ, Մարզվան, Լադիք, Աթեփու Բելլի, Սունսե, Նիք-
 սար, Թելմեսե, Հաջի Մուրադ, էշկիրի դաշտը, Գյուրջամես, Քե-
 մախ, էրզրում:

Մելիֆնեի և տիրակալների վիճակը: Կուրեյշի⁷¹, հույներից
 և ումից հետո, երբ երևան եկան իսլամականները, Աբասյան խա-
 լիֆաները այս երկիրը մի քանի անգամ նվաճեցին և կողոստե-
 ցին: Այդ դարում Ջաֆեր Բաթալ Ղազին Սվազը գրավեց անհա-
 վատներից և իսլամական երկրի վերածեց: Նրա մահից հետո Թո-
 կաթի Թեքֆուրը⁷² մի խումբ վաճառականների կազմակերպելով,
 Սվազ ուղարկեց և, մարդկանց սնդուկների մեջ դնելով, քաղաք
 մտցրեց, որոնք սրերով կոտորեցին իսլամականներին և քաղաքը
 ավերեցին: Հետո երևան եկան Դանիշմենդի⁷³ պետության մելիք-
 ները՝ հետևյալ պարագաներում: Բաթալ Ղազիի քրոջ աղջկա աղ-
 ջիկը ամուսնացավ Խորեզմի թուրքմեն երևելիներից՝ Ալի բին-Մեզ-

րաբիի հետ, որից ունեցավ մի զավակ. նա անվանվեց Մուհամմեդ:
Երբ Մուհամմեդը մեծացավ և գիտություն ձեռք բերեց, դրա հա-
մար «Դանիշմենդ»⁷⁴ անգգանունը ստացավ: Հետո Ֆարսի գրու-
թյունն էլ ուսումնասիրելով, Սեիդ-Բաթալի թոռ Թուրսանի հետ
միացավ և քյաֆիրների դեմ սրբազան պատերազմ (ջիհատ) մղե-
լու համար Աբասյան խալիֆաներից արտոնություն ստացավ: Խա-
լիֆան նրանց տվեց արտոնությունը և յուրաքանչյուրին շնորհեց
դրոշակ և հրովարտակ (մենշուր), որի համաձայն նրանց նվաճած
վայրերը իրենց պետք է պատկանեին: Այդ ժամանակ հիջրեթի 360
(970) թվականն էր: Թուրսանը վերցնելով իր զորքի մի մասը գնաց
Կասթեմունիի կողմը: Ճանապարհին կատարեց մի շարք նվաճում-
ներ և երբ հասավ Սկուդարի մոտերը, Ալեմ լեռան վրա մի բերդ
կառուցեց և այդտեղ էլ ապրեց: Դանիշմենդը գնաց դեպի Սվազ և
քաղաքը նորոգելով՝ այն մայրաքաղաքի վերածեց: Հետո ուղղ-
վեց դեպի Սիս (այսինքն՝ Կոմնաթ) քաղաքը: Կոմնաթը հին քա-
ղաք էր, որը կառուցել էր Իրենջ բին-Ֆրիդմանը: Այս քաղաքում
կար 360 եկեղեցի: Քաղաքը գրավելուց հետո, կործանեց Քիշանը,
այսինքն Թուրհալը: Հետո, Կազ Գյուլի մոտ Կըզըլ Կարեյե անունով
քաղաքը գրավելով՝ կործանեց: Ապա հերթը եկավ Քանդրիին, Ա-
մասիային և Չորումին: Ավելի ուշ, իր մարդկանցից Օսման անու-
նով մեկին հինգ հազար զինվորով ուղարկեց Կասթեմունիի վրա:
Նվաճման գնալիս գրավեց էֆլենուսը, որը ներկայումս նվաճողի
անունով Օսմանջըք է կոչվում: Գրավեց նաև այս կողմերի արծա-
թի հանքերը: Այնուհետև գրավեց Կասթեմունիի պարիսպը և այդ
կողմերում եղած բերդերը, ապա Նիքհիսարը: Ասում են, որ այս
քաղաքը նախապես Ստամբուլի նման շատ մեծ քաղաք է եղել:
Հետո գրավեց Ջանիկը: Հելքեներ բերդը պաշարելիս, նրա կրծքին
մի նետ է դիպել և զոհվել է: Նրա տեղը գրավեց իր որդին՝ Մու-
համմեդ էլ-Ղազին, որը իր հորը թաղեց Նիքսարում և վրան բարձր
մի կամար կառուցեց: Ներկայումս այդ նահատակի վայրը ուխտա-
տեղի է: Ասում են, որ Բաթալ Ղազիից հետո Ռումի երկրի Ֆաթիհը
(նվաճողը) նա է:

Երբ Դանիշմենդի պետությունը թուլացավ, քյաֆիրները նորից
գրավեցին այս վայրերը: Այնուհետև Մուհամմեդ Ղազին դիմելով
խալիֆային, օգնություն խնդրեց: Խալիֆան սելջուկյան Սուլեյման
բին-Կուլթեյմիշին մի քանի հազար զինվորներով նրան օգնության
ուղարկեց: Այդպիսով նա բոլոր իսլամական զինվորներին միավո-
րելով, նորից նվաճեց իր կորցրած վիլայեթները: Հետո խալիֆան
Սուլեյման Շահի քրոջը կնության տվեց Մելիք Ահմեդ Ղազին և

այս կերպ նրանց իրար կապեց. Սուլեյման Շահը հաստատվեց Ռուսի վիլայեթում՝ Կեսարիայում: Երկար տարիներ նրանք սիրով ապրեցին: Հետզհետե Սելջուկյան պետութիւնը ուժեղանալով՝ Կոնիան մայրաքաղաքի վերածվեց:

Վերջապես Մուհամմեդ Ղազիին հաջորդեցին՝ որդին Բադի Բասանը, եղբոր որդին՝ Իբրահիմը, ապա որդին՝ Իսմայիլը, նրանից հետո Զյուլնունը, որի ժամանակ պետութիւնը թուլացավ: 568 (1172) թվականին սելջուկյան Կըլըջ Արսլանը⁷⁵ երկիրը նվաճեց, որով վերջացավ Դանիշմենդների պետութիւնը: Սելջուկյանների պետութիւնը վերջանալուց հետո, Չինգիզյան ճյուղից Թուլի խանի որդի էլջա Թիյուխանը Ռումի երկրից նվաճեց մի քանի վիլայեթ, ապա նրա տեղը գահակալեց էբու Սաիդը, որը անշափահաս լինելով, նրա էմիրներից Չոբանը նրան աթաբեկ դարձավ: Քանի դեռ էբու Սաիդը ուժ էր կուտակում, նա Չոբանի վրա կասկածելով, նրան սպանել տվեց և դրանից հետո էմիր Չոբան Օղլու Թիմուր Դաշը էբու Սաիդից գրավեց Սվազն ու էրզրումը: Սակայն, երբ նա ստացավ հոր սպանութեան լուրը, փախավ Եգիպտոս: Եգիպտոսում Մելիք Նասիրի հետ թշնամութեան մեջ լինելով սպանվեց:

738 (1329) թվականին էբու Սաիդի մահից հետո, Թիմուր Դաշի կնոջ եղբայր էրթնան Սվազում անցնում է իշխանութեան գլուխ. նրան հաջորդում է որդին՝ Մուհամմեդը, իսկ սրա որդու անշափահաս լինելու պատճառով, փոխարենը նշանակվում է Սվազի կաշի Աբդուլլահը: Այնուհետև, սրա որդին՝ Բյուրհանեդդին Ահմեդը, լինելով գիտակից և կարող մի անձնավորութիւն, այդ վայրերի վրա իշխանութիւն ձեռք բերեց և Սվազը մայրաքաղաք դարձրեց: Զյուլկադերիյեի որդու հետ մոտիկութիւն ձեռք բերելով, իր աղջիկը նրա որդուն կնութեան տվեց և, երբ ինքը մեռավ, վիլայեթի գլխավորները շատ խելացի կերպով իրենց վիլայեթը հանձնեցին Ալ-օսմանցիներից Յըլդըրըմ Բայազիդ խանին:

(էջ 622—630)

Քյաթիր Չելեբիի պատմական կարևոր աշխատություններից է նրա երկհատոր «Ֆեզլեքե»-ն* որն ընդգրկում է Թուրքիայի պատմության XVI դարի վերջն ու XVII դարի առաջին կեսը (1592—1654): Առաջին հատորում շարադրվում են 1001—1031 (1592—1621) թվականների դեպքերը: Այստեղ XVI—XVII դարերի Թուրք պատմագիրներից Քյաթիր Չելեբին հիշատակում է Փեշեվիին՝ Կարա-Չելեբի Չաղեին, Հասան Բեյգադեին և այլն:

«Ֆեզլեքե»-ի երկրորդ հատորը, որն ընդգրկում է 1031—1065 (1621—1654) թվականների դեպքերը, ավելի արժեքավոր է այն տեսակետից, որ Քյաթիր Չելեբին ականատես է եղել նկարագրված դեպքերից շատերին:

«Թուրքիայի յուրաքանչյուր ուսումնասիրողի համար անգնահատելի աղբյուր է այդ, քանի որ հեղինակը դեպքերը շարադրում է հանգամանորեն... Քյաթիր Չելեբին, Սելանիկիից² հետո, ամենից ավելի լրիվ և մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում այդ ժամանակաշրջանի մասին... Չելեբիի հեղինակությունը անվիճելի է Թուրքիայի բոլոր պատմագիրների նկատմամբ և նրա աշխատությունը ամենալավ աղբյուրներից է Թուրքիայի XVI դարի առաջին կեսի պատմության համար»**:

Մի շարք Թուրք պատմագիրներ, ընդունելով Քյաթիր Չելեբիի հեղինակությունն ու նրա պատմական և գիտական աշխատությունների կարևորությունը, հաճախ մեջբերումներ են անում նաև նրա «Ֆեզլեքե»-ից: Այսպես, XVII դարի Թուրք պատմագիր-տարեգիր Նայիման³ իր «Թարիխ-ի Նայիմա»-ում լայն շափով օգտվել է «Ֆեզլեքե»-ից՝ նրանից նույնությամբ վերցնելով ամբողջ հատվածներ, սակայն առանց այդ մասին հիշելու:

Հավանաբար Նայիման ևս առաջնորդվել է այդ դարերում ընդունված այն սովորությունով, որ հեղինակները օգտվելով այլ պատմիչների երկերից՝ այդ մասին չէին հիշատակում: Պատմագիր-տարեգիր Նայիման իր առաջաբան հոդվածներում խոսելով օգտագործված մի շարք պատմագիրների գործերի մասին, նշում է նաև Քյաթիր Չելեբիի «Ֆեզլեքե»-ն՝ նրան տալով այսպիսի բնութագիր. «Հաջի Խալիֆա անունով հայտնի Քյաթիր Չելեբին գրել է Օսմանյան պետության պատմությունը 1000 թվականից մինչև 1066 թվականը (1591—1655) և անվանել է «Ֆեզլեքե»: Արդարությունը այն է, որ «Ֆեզլեքեն», իր արտահայտության պարզությամբ և նրբությամբ, երկարաբանությունից զերծ, հիանալի պատմություն է»***:

Քյաթիր Չելեբին եղել է բարեխիղճ պատմագիր: Այդ մասին է վկայում հետևյալ փաստը: Ինչպես պատմագիրն է հիշում, Թուրք-իրանական պատերազմական դեպքերին ականատես և մասնակից Նախիջևանի Կադի Ջերրահ Չաղեն Փաշիշահին մի ընդարձակ գրություն է ներկայացրել այդ պատերազմական գործողությունների մասին: «Ֆեզլեքե»-ում Քյաթիր Չելեբին գրում է. «Մինչև այստեղ այդ գիրքը ամբողջությամբ համառոտագրեցի և մեջ բերեցի»:

«Ֆեզլեքե»-ից ներկա հատորում տրված են այդ ժամանակաշրջանի դեպքերից ամենակարևորները, ինչպես օրինակ, ջելալիների ապստամբական շարժումները, Թուրք-իրանական պատերազմները, Աբազա փաշայի ապստամբական ելույթ-

* «Ֆեզլեքե» գործ է ածված համառոտ պատմության իմաստով:

** А. Тверитинова, նշվ. աշխ., էջ 17—18:

*** Ա. Սաֆրաստյան, «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հատ. Ա. 1961, էջ 64:

ները և այլն, որոնք անմիջականորեն կապված են Հայաստանի, հայերի և Անդրը-կովկասի մյուս ժողովուրդների պատմության հետ:

Քանի որ Քյաթիր Չելեբին, բոլոր թուրք պատմագիրների նման, պատմա-կան դեպքերը տալիս է տարեգրության ձևով, այդ նյութերը թարգմանելիս աշ-խատել ենք, հնարավորության շափ, պատմական դեպքերը տալ լրիվ կերպով (որոշ շափով շհետևելով տարեգրական ձևին):

* * *

Նպատակ շունենալով մանրամասն վերլուծել Քյաթիր Չելեբիի «Ֆեզլեքե»-ից թարգմանված նյութերը, անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ որոշ պարզաբանում-ներ տալ ջելալիների ապստամբական շարժումների և թուրք-իրանական պատե-րազմների մասին:

Բոլոր թուրք պատմագիրները և տարեգիրները ջելալիական շարժումներն անվանել են «ապստամբական», «ավազակային», «կողոպուտի-թալանի», «ավերի և հրի», «անվերջ և անթիվ սպանությունների» շարժումներ:

Թուրք պատմագիրները, դրանց թվում նաև Քյաթիր Չելեբին, միաբերան ա-նիծում և նզովում են ջելալի⁴ ավազակներին, նկարագրում են տասնյակ հազա-րավոր ջելալիների անխնա հալածանքներն ու կոտորածները՝ սկսած փաշաներից և բարձրաստիճան անձնավորություններից, մինչև շարքային ջելալիները (գյու-ղացիներ, զինվորներ և այլն):

Այն փաստը, որ XVII և հաջորդ դարերի թուրք պատմագիր-տարեգիրները մեծ տեղ են տալիս ջելալիական ապստամբական շարժումների հետ կապված դեպ-քերին, ցույց է տալիս, որ Օսմանյան կառավարությունը և սուլթանական արքու-նիքը բացառիկ կարևորություն են տվել այդ շարժումներին: Տասնյակ սադրա-զամներ, մեծ վեզիրներ, սերդարներ, փաշաներ, բեյլերբեյիներ հատկապես զբաղ-վել են այդ շարժումը խեղդելու և նրա պարագլուխներին ձեռք գցելու համար: Շարժման ծավալի և նրա ընդգրկած շրջանների մասին պատկերացում կարող են տալ այն բազմաթիվ վիլայեթներն ու շրջանները, որոնց մասին խոսվում է շարժ-ման դեմ ձեռնարկված միջոցառումների առթիվ: Այդ շարժումն ընդգրկել է Անա-տոլիան և Ռումելիի կարևոր մասը: Ջելալիական ապստամբությունները տարած-վել են Սիրիական անապատից սկսած մինչև Սկյուդար, Թավրիզից մինչև Իզմիր և Այդրն ընկած ընդարձակ շրջանները:

Ուզունշարշըրն իր «Օսմանյան պատմության» մեջ գրում է. «Տասերեք-տասնչորս տարի տևած այս ավազակության պատճառով Սիրիան, Իրաքը և Անա-տոլիան գրեթե ձեռքից գնացել էին. ապահովություն և վստահություն չէր մնա-ցել, առևտուրը կանգ էր առել և տնտեսական կյանքը խիստ վատացել էր: Բացի այդ, ավազակության պատճառով հողամշակությունը դադարելու հետևանքով, երկ-րում զգացվում էր վտանգավոր նեղություն, միաժամանակ կրճատվել էին թիմարի սիփահիների ապրուստի միջոցները»^{*}:

Ի. Հ. Դանիշմենդը, խոսելով կարա Յազըջիի ղեկավարած ջելալիական շարժման ծավալի ու կարևորության մասին, ասում է. «Բնականաբար սպառնում էր այնպիսի մի վտանգ, որ կարող էր Անատոլիայի օսմանցիներից, Օսմանյան կայսրությունից անջատվելու պատճառ լինել»^{**}:

* I. H. Uzunçarşill, Osmanlı Tarihi, Ankara, 1951. III c. I bölüm, s. 116.

** I. H. Danismend, նշվ. աշխ., էջ 204:

Նույն հեղինակը մի այլ առիթով գրում է. «Զելալի տվազակների խոտվությունները ճնշելու համար ուղարկված «դեվչիրմե» փաշաների իրար ետևից կրած պարտությունները Անատոլիան հասցրել էին Օսմանյան կայսրությունից դուրս գալու վիճակին»:

Զելալիական շարժումների առաջացման պատճառների, դրանց բնույթի և հետապնդած նպատակների մասին XVII դարի թուրք պատմագիրների տված տեղեկությունները միակողմանի են և տենդենցիոզ: Պետական-արքունական տարեգիրները և թուրք պատմագիրները իրենց ծագումով և հասարակական դիրքով առհասարակ պատկանելով թուրք տիրապետող և իսլամական հոգևորական դասին, չէին կարող շպաշտպանել սուլթանների, վեզիրների և փաշաների շահերը, ձգտումներն ու նրանց մտայնությունը: Այդ պատճառով էլ հասկանալի է, թե ինչո՞ւ այդ պատմագիրներն ու տարեգիրները մի խոսք անգամ չեն ասում ջելալիական շարժման առաջացման և հսկայական շափեր ստանալու հիմնական պատճառների մասին:

Օսմանյան կայսրության պատմությամբ զբաղվող եվրոպացի պատմագիրները, որոնք իրենց պատմությունները գրելիս օգտվել են թուրք պատմագիրներից և տարեգիրներից, գրեթե ոչինչ չեն ավելացնում ջելալիական շարժումների մասին թուրք պատմագիրների տված տեղեկություններին և նյութերին:

Ինչ վերաբերում է այդ դարաշրջանի հայ պատմագիրներին և տարեգիրներին, նրանք էլ արտահայտել են այն ծանր դրությունը, որին անխուսափելիորեն ենթակա էր եղել հայ ժողովուրդը՝ իր հայրենի երկրում և բովանդակ Օսմանյան կայսրության սահմաններում ջելալիների ստեղծած անիշխանության, երկարատև և մշտական կռիվների, կողոպուտի, թալանի, սպանությունների և անասելի զրրկանքների հետևանքով: Զելալիների մասին հայ պատմագիրների և տարեգիրների հաղորդած տեղեկությունների մեջ անտարակույս կան պատմական արժեքավոր նյութեր և փաստեր, որոնց լրիվ ուսումնասիրությունը, դժբախտաբար մինչև օրս չի կատարվել հայ պատմաբանների կողմից:

Ժամանակակից թուրք պատմագրությունը ևս չի զբաղվում ջելալիների սոցիալական բնույթի ուսումնասիրությամբ: Նրանք բավականացել են ջելալիական շարժումները կապելով օսմանյան պետական ռեժիմի ընդհանուր թուլացման և դեպի անկում գնալու փաստերի հետ, այդ շարժումները համարելով օսմանյան ռազմա-ֆեոդալական ռեժիմի թուլացման անմիջական արդյունք:

Այսպես, ժամանակակից թուրք պատմաբան Իսմայիլ Հակկը Ուղունշարշըլին իր «Օսմանլի թարիխի»-ի երկրորդ հատորի առաջին մասում ջելալիական շարժման առաջացման պատճառների մասին խոսելիս, ասում է. «Հատկապես էյալիթներում պետական վարչության լավ ձեռքերից դուրս գալը, դրամի արժեքի անկումը, տնտեսական դրության օրեցօր վատթարացումը, մասնավորապես ճնշման ենթակա գյուղացիության ցրվելը և նրա մի մասի ավազակության հետևելը, այս կերպով հողի անմշակ մնալու պատճառով առաջացած ճգնաժամը... ինչպես նաև բանակի, հատկապես ենիչերիների անկարգությունները, պետության հիմնական հեծյալ ուժը հանդիսացող թիմարի սիփահիների անտեսումն ու նման փաստերը ներքուստ քայքայում էին պետության օրգանիզմը»**:

Թուրք պատմաբանը բավականանում է հիշելով ջելալիական շարժման առաջացման պատճառներից մի քանիսը, առանց խորը և բազմակողմանի լուսաբանությունների:

* I. H. Danişmend, նշվ. աշխ., էջ 216:

** I. H. Uzunçarşılı, նշվ. աշխ., էջ 102:

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» մեր աշխատության թե՛ առաջին և թե՛ ներկա երկրորդ հատորում կարևոր տեղ է բռնել նաև թուրք-իրանական պատերազմների հարցը:

Տարակույս չկա, որ տասնյակ տարիներ տևած և անմիջականորեն Արևմուտյան և Արևելյան Հայաստանի հողի վրա տեղի ունեցած այդ պատերազմները սերտորեն կապված են հայ ժողովրդի կյանքի և ճակատագրի հետ:

Այդ պատերազմների հիմնական պատճառը հանդիսացել է այն, որ Օսմանյան կայսրությունը համառորեն ձգտել է ամրապնդել սիրիական ու եգիպտական ճակատները և նվաճողական քաղաքականություն իրագործելու համար իր ձեռքում պահել Հայկական լեռնաշխարհը և Անդրկովկասը:

Իրանն էլ իր հերթին ձգտել է կասեցնել օսմանյան թուրքերի առաջխաղացումը և իր ձեռքում պահել Անդրկովկասն ու Հյուսիսային Կովկասը: Մերձավոր արևելքի իսլամական երկու հզոր պետությունների այս երկարատև և արյունալի հակամարտությունը արտաքուստ գունավորվել է իսլամական «սյուննի» և «շիա» դավանանքների միջև գոյություն ունեցող թշնամությամբ: Այդ պայքարի և մարտերի ընթացքում օսմանյան սուլթաններն ու իրանի շահերը իրենց ենիշերիական և կրքըլբաշ հորդաներով, իրենց հատուկ բարբարոսությամբ և դաժանությամբ ավերել, կոտորատել ու թալանել են պատերազմական գործողությունների բեմ հանդիսացող Հայաստանը և ոտքի տակ տվել, սպանել, ոչնչացրել և բռնություն գաղթեցրել հայ ժողովրդի հսկայական զանգվածներ:

Թուրք պատմագիրներին ամենևին չի հետաքրքրել այդ դաժան պայքարին զոհ դարձած հայ, թուրք և քուրդ ժողովրդական մասսաների անասելի տառապանքներն ու զրկանքները: Նրանք առանձին բավականությամբ են խոսում ու նկարագրում կրքըլբաշների դեմ մղած «սրբազան պատերազմները»⁶, «իսլամական բանակի»⁷ հաջողությունները:

Թուրք պատմագիրները այս դարաշրջանի թուրք-իրանական պատերազմները բաժանում են երեք շրջանի:

Առաջին շրջանը տևել է 12 տարի, և նախորդում է Շահ Աբբասի տիրակալության շրջանին: Շահ Թահմասբի իշխանության տարիների կարևոր դեպքերն են Ջըլդերի ճակատամարտը և Վրաստանի նվաճումը, էոզդեմիթ Օղլուի պատերազմները՝ Սինան փաշայի և Ֆերհատ փաշայի սերդարության օրոք:

Այդ պատերազմներից հետո 998 (1590) թվականին Ստամբուլում կնքվում է հաշտության պայմանագիր, որով Թավրիզը, Թիֆլիսը, Շահրի Ջորը, Նիհավենստը մնում են օսմանցիներին:

Երկրորդ շրջանը Շահ Աբբասի իշխանության օրով տեղի ունեցած պատերազմներն են: Այդ ժամանակ Թուրքիան զբաղված էր մեկ կողմից Ավստրիայի դեմ մղած երկարատև պատերազմով և մյուս կողմից՝ Անատոլիայում տարածված ջելալիական ապստամբական շարժումների ճնշումով:

Օգտվելով իրեն համար շատ նպաստավոր այդ դրությունից, Շահ Աբբասը սկսում է պատերազմական գործողությունները: 1092 (1603) թվականից սկսած այդ պատերազմները, փոխադարձ հաջողությամբ, շարունակվում են Ջաղալե Ջադե փաշայի և Կույուչի Մուրադ փաշայի սերդարության օրով:

Վերջապես 1021 (1612) թվականին Նեսուհ փաշան ընդունում է Շահ Աբբասի առաջարկները. իրանը ետ է ստանում Ստամբուլի պայմանագրով կորցրած վայրերը, համաձայնում է վճարել տարեկան 200 բեռ մետաքս:

Երրորդ շրջանը սկսվում է Իրանի հետ Ստամբուլում կնքված երկրորդ հաճախանագրով, որը սակայն, ինչպես ասում են թուրք պատմագիրները, ավելի շուտ զինադադարի բնույթ ուներ:

1024 (1615) թվականին վերսկսվում են պատերազմական գործողությունները, որոնցից ամենակարևորը Երևանի 44 օր տևած պաշարումն էր օսմանցիների կողմից: Սակայն, ըստ թուրք պատմագիրների, սերդար էֆենդի Մուհամմեդ փաշան չի կարողանում «Երևանի նման հողաշեն բերդը գրավել», որի պատճառով սուլթանը փաշային հեռացնում է և սերդար նշանակում Խալիլ փաշային (1026): Ղրիմի Ջանբեյ Կիրայի բանակի հետ միասին Խալիլ փաշան գնում է Թավրիզ: Շահ Աբբասը նորից հաշտություն է առաջարկում, որը 1028 (1619) թվականին ընդունվում է օսմանյան կառավարության կողմից և կնքվում է հաշտության պայմանագիր, պայմանով, որ Բաղդադն ու Ախալցխան մնան օսմանցիների ձեռքում, իսկ 200 քեռ մետաքսը իջեցվի 100 քեռի:

Թուրք իրանական պատերազմների մասին Քյաթիր Զեյբեիի «Ֆեղլեքե»-ից քաղված նյութերը վերաբերում են այդ երեք շրջանների դեպքերին: Այդ նյութերը թարգմանել ենք կրճատումներով: Կրճատման հիմնական պատճառն այն է, որ մեր աշխատության առաջին հատորում զետեղված պատմագիր-տարեգիր նայումայի պատմության մեջ կան այդ դեպքերը, որոնք հաճախ գրեթե նույնությամբ վերցված են Քյաթիր Զեյբեիից:

1005 (1596) թվականի դեպքերից

ՋԵԼԱԼԻՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵԼՈՒՅԹԸ ԵՎ ԿԱՐԱ ՅԱԶԸՋԻԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իսլամական զինվորները թշնամու անհամար քաղաքներ հողին հավասարեցրին և բազմաթիվ ժողովուրդների իրենց ենթարկեցին: Երբ բանակն զբաղված էր էնգերուսի [Հունգարիայի] դեմ մղվող սրբազան պատերազմով, անգիտակից թուրքերից և խավարամիտ քուրդերից մի խումբ ավազակներ, առիթից օգտվելով, հպատակութունից դուրս եկան և դիմեցին դավաճանության ու ապստամբության: Աբդուհալիմը, որը հայտնի էր Կարա Յազըջի անունով և ղեկավարում էր սեկբաների⁸ զորագունդը, անցավ ավազակների գլուխը և, ռայաներին թշնամի դառնալով, Օսմանյաներկրի Ռուհայի (Ուրֆա) շրջակայքում ապստամբության դրոշ բարձրացրեց: Երբ նորին վսեմությանը հայտնի դարձավ, որ Հաբեշի⁹ նախկին բեյլերբեյի և 1007 թվականի վերջերին Անատոլիայի վերաքննիչ նշանակված Հյուսեյին փաշան բռնություններ է գործադրում և ըմբոստացել է, բարձրագույն Ֆերմանի համաձայն, կարամանի մյուսթեսելիմ¹⁰ Մուհամմեդ շավուշը, մոտ հազար հոգով Ակսարայի մոտից շարժվեց Հյուսեյին փաշայի վրա և մեկ-երկու ժամ տևած պատերազմում նրանից պարտություն կրելով, վերադարձավ Կոնիա: Երբ այս լուրը հասավ պետության կենտրոնը, այդ ժամանակի երրորդ վեզիր Սինան-փաշազադե Մուհամմեդ փաշան նշանակվեց երկրի մյուս մասում գտնված զինվորների սերդար և 1008 (1599—1600) թվականի մուհարրեմ ամսին անցավ Սկուդար: Երբ հասավ Կոնիայի մոտերքը, Հյուսեյին փաշան այդ գիշեր մեկ-երկու մենզիլ ճանապարհ կտրեց և, համաձայնության գալով, միացավ Կարա Յազըջիին, որը գրավել էր Ուրֆայի բերդը: Մուհամմեդ փաշան անմիջապես վրա հասավ, պաշարեց այդ բերդը և այնպիսի ճնշում գործադրեց, որ բերդից դուրս գալը անհնարին դարձավ: Նա առաջարկեց Կարա Յազըջիին, որ եթե Հյուսեյին փաշան իր ձեռքը հանձնվի, ինքը հաշտություն կկնքի և նա սանջակ կստանա: Կարա Յազըջին Հյուսեյին փաշային բերդից ցած իջեցրեց և հանձնեց Մուհամմեդ փաշային, իսկ ինքը պայմանի համաձայն, Ռեհայում ազատվեց և գնաց իրեն տրված Ամասիայի սանջակը:

Հյուսեյին փաշային կապեցին և շղթայակապ ուղարկեցին Ա-

ախթանե: Դիվանում նրա ձեռքերն ու ոտքերը ջարդեցին և մյուսներին օրինակ ցույց տալու համար, մի ձիու վրա դրած սկսեցին փողոցներում ման ածել, որից հետո Օդուն Կափուլում կախեցին մի կեռից:

Հետագայում, երբ Կարա Յազըջին դարձյալ ընթացավ իր նախկին մոլորության ուղիով, Մուհամմեդ փաշային հրաման տրվեց, որ նրան էլ իրենց ձեռքը գցի:

Վերոհիշյալ Սերդարը հետապնդեց Յազըջիին և հասավ նրան: Կարա Յազըջին սկսեց կռիվ և կոտորածը: Փաշայի Չաքեր անունով քեթխուդան և մի քանի աղաներ, թեև ընկան կռվում, սակայն ի վերջո փաշան հաղթող հանդիսացավ: Յազըջին փախավ Սվազի սահմանները և ապաստանեց անառիկ լեռներում:

Չմեռը վրա հասած լինելով, Մուհամմեդ փաշան գնաց Դիարքեքիր քաղաքում ձմեռելու:

(էջ 127—128)

Նույն թվականի դեպքերի շարքում Քյաթիր Չելեբին հիշում է նաև հետևյալը.

«Պետության մեջ փողի դրությունը վատթարացած լինելով, հիշյալ թվականին ռեբի ուլ-էվվել ամսի 5-ին շրջանառության մեջ մտավ Հասան փաշայի կտրած նոր ակշեն, որով Ֆլորինը 220 ակշեից իջավ 120-ի, իսկ Ղուրուշը՝ 80-ի»:

(էջ 142—143)

ՍԵՐԴԱՐ ՀԱՋԻ ԻԲՐԱՀԻՄ ՓԱՇԱՆ ԳՆՈՒՄ Է ԿԱՐԱ ՅԱԶՐՋԻԻՆ ՎՈՆԴԵԼՈՒ

Նախորդ տարում Չորումի սանջակը Կարա Յազըջիին հանձնվելուց հետո՝ խաղաղությունն ապահովվեց: Սակայն նա շարունակեց իր նախկին մոլորությունները և վերսկսեց ապստամբական շարժումը: Շեվվալ ամսի 11-ին Հալեպի էյալեթից հրաժարեցված Հաջի Իբրահիմ փաշան զինվորներով ուղարկվեց հիշյալ ջելալիների դեմ, իսկ Բաղդադի էյալեթից հեռացված Հասան փաշան նշանակվեց սերդար: Իբրահիմ փաշան էլ ուղարկվեց Ասիթանեից, որպեսզի միանա հիշյալ սերդարին: Բաղդադից Հասան փաշայի ուշանալու հավանականությունը նկատի ունենալով, Ֆերման տրվեց, որ Յազըջիի ու նրա եղբայր Դելի Հասանի դեմ կռիվ սկսեն և նրանց ձեռք գցեն: Հիշյալ Իբրահիմ փաշան իրեն հանձնված զինվորներով առաջ շարժվեց և ավազակների խմբին հանդիպելով Կեսարիայի դաշտում՝ ճակատամարտ տվեց: Սակայն Հաջի Իբրահիմ փաշան պարտություն կրեց և քաշվեց բերդը՝ ապաստելով վերոհիշյալ սերդարի հասնելուն:

Թեև մի քանի պատմագիրներ հաղորդում են, թե Հաջի Իբրահիմ փաշայի դեպքը տեղի է ունեցել 1008 թվականին, սակայն Կարա Յազըջիի հրամանը¹¹, պատմագիրների մեծ մասի վկայությամբ, արձակված է 1009 թվականին*:

(էջ 143)

1010 (1601) թվականի դեպքերից

ՍԵՐԴԱՐ ՀԱՍԱՆ ՓԱՇԱՆ ԵՎ ԿԱՐԱ ՅԱԶՐՋԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մինչ այդ Ասիթանեից ուղարկվեց Հաջի Իբրահիմ փաշան, որպեսզի միանալով սերդար Հասան փաշային, հարձակվի Կարա Յազըջիի վրա: Իբրահիմ փաշան ինքնակամ կերպով, առանց սերդարին միանալու, Կեսարիայի մոտ վերոհիշյալ ավազակի դեմ պատերազմելով, նրանից պարտություն էր կրել և մտել բերդը: Դիարբեքիի մոտ կանգ առած սերդար Հասան փաշան այդ սուկալի լուրը ստանալով, առանց հապաղելու, 1010 թվականի սեֆեր ամսի 12-ին, էլբիստանի¹² յայլաղում, Սեփետլու անունով վայրում հանդիպելով հիշյալ ապստամբ զինվորներին, պատերազմի է բռնվում: Մարտը շարունակվում է առավոտից մինչև երեկո: Ի վերջո Հասան փաշան հաղթում է և, ջելալի զինվորները, պարտություն կրելով, ցիրուցան են լինում և 30 հազար ավազակներից մեկ երրորդը սրո ճարակ է դառնում:

Յազըջին, թողնելով իր վրանն ու ամբողջ ունեցվածքը, սրից ազատված ավազակների հետ փախուստի է դիմում և ապաստանում Ջանիկի լեռներում: Հասան փաշան, նրան հետապնդելով, հասնում է մինչև Թոկաթ քաղաքը:

ԿԱՐԱ ՅԱԶՐՋԻ ՄԱՂԸ

Ջեմազիել-ախըրում ջելալիների ղեկավարները հայտնեցին, որ Յազըջին վախճանվել է ռամազան ամսին Ջանիկի լեռներում: Նրան փոխարինել է եղբայրը՝ Դելի Հասանը:

(էջ 173—174)

ԴԵԼԻ ՀԱՍԱՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՍԱՆ ՓԱՇԱՅԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբ Յազըջին մահացավ, քեթխուդա Շահվերդին, Փոլադ Կադին և Թավիլը եկան հիշյալ ավազակի եղբոր՝ Դելի Հասանի մոտ և, մի խումբ ավազակներով Ջանիկից դուրս գալով, գնացին Դիար-

* Կարա Յազըջիի այդ հրամանի թարգմանությունը տրված է այս աշխատության I հատորում, «Քարիխի նայիմա», էջ 68—69:

բեքիրից եկող Հասան փաշայի հարստութիւնը թալանելու: Նրանք հարձակվելով մի վայրում՝ ամբողջապես կողոպտեցին և թալանեցին: Հետո այդ նույն ավազակախումբը առանց կանգ առնելու եկավ Թոկաթ: Հասան փաշան, զինվորական ուժեր չունենալով, չկարողացավ դիմանալ այդ հարձակմանը և ապաստանեց Թոկաթի բերդում: Ավազակ զինվորները քաղաքը կողոպտելուց և թալանելուց հետո, ավերեցին այգու գեղեցկազարդ և թանկարժեք ծաղկանոցները և փաշային բռնելու նպատակով պաշարեցին բերդը:

Երբ այդ լուրը հասավ պետութեան մայրաքաղաքը, ներքինիների դասից Դիարբեքիրի բեյլերբեյի Խուսրեվ փաշան, իր տրամադրութեան տակ ունենալով Քուրդիստանի զինվորներին¹³, նշանակվեց վեզիր՝ ջելալիներին ոչնչացնելու նպատակով:

Ընդհարումների ժամանակ Հասան փաշան զոհվեց:

Այսպիսով Դելի Հասանը հեշտութեամբ հասավ իր հիմնական նպատակին և, վերցնելով իր անարգ զինվորներին, սկսեց թալանել Անատոլիայի վիլայեթները: Հասան փաշայի հարստութիւնը հափշտակելիս և կողոպտելիս, նրանք [ջելալիները] դրամը շափում էին վահանով, իսկ կերպասեղենը՝ սրով, այդ աստիճան նրանք հարստացել և ուժեղացել էին: Զելալիները 7—8 տարի շարունակ երկիրը իրենց տիրապետութեան ներքո պահեցին:

(էջ 174—175)

ՔՅՈԹԱՀԻՍՅԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ԴԵՒ ԷԱՍԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ ԵՎ
ՄԱՀՄՈՒԴ ՓԱՇԱՅԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ

Նախորդ տարվա վերջին վերոհիշյալ ավազակապետ Դելի Հասանը Թոկաթում Հասան փաշայի մահապատժի ենթարկելուց հետո, Անատոլիայում սկսեց զբաղվել կողոպուտներով: Նրան ոչընչացնելու համար նշանակվել էր Դիարբեքիրի բեյլերբեյի Խուսրեվ փաշան, որն իր տրամադրութեան տակ ուներ Շամի, Հալեպի և Մարաշի զինվորներին: Սակայն ոչ ոք նրան չհպատակվեց և երբ նա Սվազին մոտեցավ, զինվորները նրան լքեցին ու հեռացան, պատրվակ բռնելով վերահաս ձմեռը: Ապա այդ խոռվարարը [Դելի Հասանը] հայտնվեց Անկարայի մոտ: Նա համարձակ և անվախ կերպով շարժվեց Ահմեդ փաշայի դեմ, որը խնդիր ուներ պաշտպանել Անատոլիան: Այս փաշան նրա դեմ կովելու կարողութիւնը չունենալով, ապաստանեց Քյոթահիայի բերդում: Ավազակապետը անմիջապես եկավ և իր զինվորներով երեք օրով պաշարեց բերդը, բայց քանի որ ձմեռ էր ու սառնամանիքները սկսվել էին,

քաղաքը կրակի մատնեց և ձմեռելու համար գնաց Կարահիսար: Երբ այս սոսկալի լուրը մայրաքաղաք հասավ, վեզիրներից Գյուզիլը Մահմուդ փաշան ուղարկեց ամսին նշանակվեց սերդար:

(էջ 184—185)

ԲՈՍՆԻԱՅՈՒՄ ԴԵՒԻ ՀԱՍԱՆԻ ՀԵՏ ՊԱՏԱՀԱՄ ԴԵՊԷԻ ՄԱՍԻՆ

Կարա Յազըջիի եղբայր Դելի Հասանը Բոսնիայի էյալեթը ստանալուց հետո, արշավանքի էր ուղարկվել: Նա տարօրինակ վերաբերմունք էր ցույց տալիս սերդար Մուհամմեդ փաշային, երբեմն հպատակվում էր նրան, երբեմն ապստամբում նրա դեմ: Ատայի պատերազմում ջելալի ավազակների մեծ մասը կոտորվեց, իսկ ինքը սրից ճողապրած զինվորների հետ վերադարձավ Բոսնիայի երկիրը: Ժողովուրդը, շկարողանալով հանդուրժել նրա անպատշաճ վարքագիծը, էմիրներից Սեֆեր անունով էմիրին պարագլուխ (բաշբուղ) ընտրեց և դիմելով սերդար Մուհամմեդ փաշային՝ բողոքեց նրա բռնությունների դեմ: Երբ դիմողներն արտոնություն ըստացան պաշտպանվելու, շարժվեցին Դելի Հասանի դեմ, սակայն առաջին անգամ պարտություն կրեցին: Երկրորդ անգամ ուժեր հավաքելով, արաբաներին կցված «զարբազան» թնդանոթներով հարձակվեցին և թշնամուն պարտության մատնեցին. Դելի Հասանի ունեցվածքը կողոպտեցին և բոլորին մեծ վնասներ պատճառեցին: Դելի Հասանը փախուստի դիմեց: Անցնելով խոր գետից, իր քեթխուղա Շահվերդին ուղարկեց Բելգրադ՝ սերդարի մոտ: Հիշյալ քեթխուղան Դելի Հասանից վշտացած լինելով, այնտեղ մնաց և շվերադարձավ: Փաշան իր ծառաններից ուղնամեջի¹⁴ Մուհամմեդ էֆենդիին ուղարկեց Դելի Հասանի մոտ և խոստումներով նրան սիրաշահեց: Տեղի ունեցած դեպքերի մասին նա հաղորդեց պետության մայրաքաղաք և խնդրեց, որ նրան [Դելի Հասանին] փոխադրեն Թեմեշվարի էյալեթը...

Դելի Հասանը դարձյալ ներման է արժանանում և Բոսնիայից փոխադրվում է Թեմեշվարի բեյլերբեյության պաշտոնին: Նա գնում է Թեմեշվար և այնտեղ մնում է երկու տարի:

(էջ 225—226)

ԴԵՒԻ ՀԱՍԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹԵՄԵՇՎԱՐՈՒՄ

Ինչպես հայտնի է, նախքան այդ, անհրաժեշտության բերմամբ, Կարա Յազըջիի եղբայր Դելի Հասանին նախապես տրված էր Բոսնիայի էյալեթը, որտեղից հետո նա փոխադրվել էր Թեմեշվար: Թեմեշվարում իբրև վալի պաշտոնավարել էր մոտ երկու

տարի: Սակայն, ելնելով նրա անվայել վարքագծին վերջ տալու անհրաժեշտությունից, էսթերդունի գրավումից հետո, մեծ սերդար Մուհամմեդ փաշան հայտնում է Թեմեշվարի ժողովրդին, որ զգույշ լինեն: Դժգոհները մի օր բերդից դուրս եկան և որսի գնալու ժամանակ հարձակվեցին ու նրա [Դելի Հասանի] ենթականերին սպանեցին: Ինքը Բելգրադ փախավ: Այնտեղ սերդարի փոխանորդ Թերյաքի Հասան փաշան նրան արգելափակեց բերդում և Ասիթանեին զեկուցեց այդ մասին: Օրենքի ուժով Դելի Հասանին սպանելու մասին ֆեթվա և հրաման ուղարկվեց, որից հետո նա իր եղբորորդի Քյուչյուկ Բեյի հետ միասին սպանվեց...

Այստեղ պատմագիրը հիշում է մի դեպք, որը նա համարում է Դելի Հասանի կողմից կատարված մեծ տրավաճանություն:

Դելի Հասանը հատուկ մարդու միջոցով, գրավոր, դիմում է Վենետիկ՝ Հռոմի պապին, առաջարկելով, որ նրանք նավատորմ և ուժեր ուղարկեն՝ Ռեսնե բերդը գրավելու համար: Ինքը խոստանում է օժանդակել նրանց, պայմանով, որ Ռեսնեի բերդի գրավման համար իրեն վճարեն հարյուր հազար ալթուն:

Բոսնիայում եղած ժամանակ Դելի Հասանը այդ նամակի պատասխանը շտանալով Թեմեշվարից, մի մարդու միջոցով նորից լուր է ուղարկում: Սակայն այդ անձը գնում է սերդար Մուրադ փաշայի մոտ և ներկայացնելով նամակը, հայտնում է Դելի Հասանի մտադրությունը: Ահա այդ պատճառով Դելի Հասանի հիշյալ քայլը անհետևանք է մնում:

(էջ 272—273)

1015 (1606—1607) թվականի դեպքերի շարքում Քյաթիր Չելեբին խոսում է շելալիների բոլոր խմբավորումների մասին: Տալիս ենք համառոտ բովանդակությունը:

Հանգուցյալ սուլթան Մուհամմեդ խանի¹⁵ օրով, էֆլաքի և էնգերուսի պատերազմների հետևանքով, իսլամական քաղաքներում տեղի ունեցած ասլստամբություններն ու խառնակությունները վերացնելու համար թեև միջոցներ ձեռք են առնվում, սակայն այդ շարժումներն ու կռիվները շարունակվում են, որի պատճառով մոտ 15 տարի շարունակ երկրում երթևեկությունը խանգարվում է: Իսլամական զինվորները իրենց հայրենիքում շեն կարողանում հանգրստանալ: Անատոլիայում «ստորին դասի ուսաները» օգտվելով երկրի անտերությունից, սկսում են զբաղվել կողոպուտով ու թալանով և նման միջոցներով ձի և հագուստ ձեռք բերելով, առանձին խմբեր են կազմում ու իրենց համար ղեկավարներ նշանակում: Սրանք զենք և զինամթերք ձեռք բերելով, առանձին խմբերով, հեծյալ ու հետևակ, ցրվում են երկրի տարբեր մասերում և շարունակում են թալանն ու կողոպուտը, բռնությունները և այլն: Այս մո-

լորյալ ավագակների ղեկավարներից մեկը լինում է Կարա Յազը-
ջի անունով հայտնի Աբդյուլ Հալիմ ողորմելին, որը բեյլերբեյի-
ների մոտ քարշ էր գալիս երբեմն սեկբանություն, երբեմն սուբա-
շիություն¹⁶ անելով, երկիրը անտեր տեսնելով, ավագակ ուսանե-
րին իր շուրջն է հավաքում և ավերում է երկրի մի շարք քաղաք-
ներն ու գյուղերը...: Մյուսը լինում է Հյուսեին փաշա անունով
հայտնի ավագակը... Երկրորդը՝ Կարա Յազըջիի եղբայր Դելի Հա-
սանը... Հետո Կալենդեօ օղլու անունով հայտնի ավագակը..., որը
1013 թվականին ավագակներին իր շուրջը հավաքելով մինչև իր
մահը, քաղաքները կողոպտելով ու կրակի մատնելով շարունա-
կում է իր շարագործություններն ու բռնությունները: Մյուսը լի-
նում է Կարա Սայիդը, որը ստոր մարդկանցից մի քանի հազար
զինվոր հավաքելով, սկսում է երկիրը ավերել: Թավիլ անունով
ստոր արարածը, որը սկզբում սեկբան էր եղել, հետագայում իր
նման ավագակներին շուրջը հավաքելով, սկսում է ավաններն ու
գյուղերը ավերել... Մեկն էլ՝ Յուսուֆ փաշան էր, որը բազմաթիվ
շարագործություններ կատարելուց հետո, ներման է արժանանում
ու բեյլերբեյություն ստանում...:

Այդ ժամանակ հանդես են գալիս մի շարք ապստամբներ նաև
սիփահիններից «զորբա» անունով, որոնց մեծ մասը ոչնչացվում է
սերդարի ձեռքով, իսկ մնացածներն էլ՝ Հասան փաշայի օրով:

Ամենից ավելի կատաղի ավագակը Ջանփուլադ-օղլի Ալի փա-
շան է լինում, որը Հալեպում մեծ բռնություններ է գործում և Քի-
լիսի սանջակի քրդերի Ջանփուլադ ցեղը սուլթանից իբրև «օջաքլըք»
ստանալուց հետո, ձգտում է անկախություն ձեռք բերել:

Պատմագիր Քյաթիր Չելեբին մանրամասնորեն խոսում է այդ
«ավագակային» ապստամբական շարժումների մասին, որոնց
զինվորական ուժերը տասնյակ հազարների են հասել: Այդ ապս-
տամբական շարժումները տարածվել են գրեթե ամբողջ Անատո-
լիայում:

(էջ 289—292, 292—294, 298—300, 304—315)

ԹՈՒՐԳ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ ԵՎ ԽՌՈՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՍԿԻԶԲԸ ԱԶԵՄԻ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄ

Քյաթիր Չելեբին 1012 (1603—1604) թվականը անվանում է «խռովություն-
ների և ապստամբությունների տարի»: Այդ խռովությունների ղեկավարն է եղել
Աջեմի շահ Շահ Աբբասը: Պատմագրի ասելով, խոստովանադրուժ Շահ Աբբասը,
չկարողանալով տանել օսմանյան պետության աշխարհի բոլոր մասերում ունեցած
հաջողություններն ու օսմանյան արքայական գերդաստանի փայլն ու փառքը,

փորձում է զանազան միջոցներով հարված հասցնել օսմանցիներին, իսկ իր պետությունը ընդարձակել և ուժեղացնել:

Պատմագիրը բառեր ու ածականներ շի խնայում օսմանյան պետությունը փառաբանելու և Աջեմի շահին անարգելու ու նսեմացնելու համար: Օրինակ, նա Շահ Աբբասին անվանում է «անփառունակ»¹⁷:

* * *

Շահ Աբբասի Երևանի վրա հարձակվելու նախօրյակին Թավրիզը օսմանցիների ձեռքում էր: Այդ ժամանակ Սալմաստի բեյ Քուրդ Ղազին օսմանցիներից փախչելով ապաստանում է Շահ Աբբասի մոտ և նրանից օգնություն խնդրում: Շահը Քուրդ Ղազի բեյին խանություն է շնորհում: Օսմանցիները պաշարում են Քուրդ Ղազի բեյի ապաստանած Կարնը Յարըք բերդը: Պաշարվածները անձնատուր են լինում և օսմանցիները նրանց թույլ են տալիս բերդից դուրս գալ ու գնալ իրենց ցանկացած ուղղությամբ: Քուրդ Ղազին գնում է Իսֆահան (Սպահան) Շահ Աբբասի մոտ: Օսմանցիները Կարնը Յարըք բերդը միացնում են իրենց մյուս բերդերին: Օսմանյան բանակը գնում է Նախիջևան:

Շահ Աբբասը Քուրդ Ղազիի դրդումով շարժվում է Թավրիզի վրա: Նա իր տրամադրության տակ եղած 2—3 հազար ընտրյալ զինվորներին միացնում է «Գյոթ-դուլաք» և «Թուլունգի» անուններով հայտնի ավազակային տարրերին, ինչպես նաև էրզերիում իշխող Ջյուլֆիկար խանի զինվորներին և 15 հազարանոց բանակով շարժվում է դեպի Թավրիզ:

Սոֆիանում տեղի ունեցած կատաղի կռվում օսմանցիները պարտվում են: Քյաթիբ Չելեբին գովաբանում է օսմանյան բանակի քաջագործություններն ու հերոսությունները և պարտության պատճառ համարում է օսմանցիների սակավաթիվ լինելը:

«Խարդախ շահը գրավում է Թավրիզը» վերնագրով հատվածում պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է Շահ Աբբասի կողմից Թավրիզի գրավումը, նշելով, որ Շահը Թավրիզը գրավում է միայն իր խորամանկությունների և կեղծ խոստումների շնորհիվ: Բերդում եղած օսմանյան զինվորները հավատալով Շահ Աբբասի այն խոստումներին, թե իրենց կյանքին և ունեցվածքին ոչ մի վտանգ չի սպառնում, բերդը հանձնում են: Թավրիզից օսմանցիները դուրս գալով իրենց երեխաներով, ընտանիքներով և ունեցվածքով շարժվում են դեպի Վան: Աջեմները նրանց հետապնդում են, կողոպտում և թալանում: Իսկ Շահը մտնելով Թավրիզ, անասելի շարագործություններ է կատարում: Այստեղ, Շահը՝ Նախիջևանն ու Երևանը գրավելու նպատակով, ուժեր և ռազմամթերք է հավաքում:

«Երևանի նոր բերդի կառուցումը» վերնագրով գլխում Քյաթիբ Չելեբին խոսում է Երևանի հին բերդին կից նոր պարսպի կառուցման մասին: Այդ նոր պարսպի անհրաժեշտությունը զգացվում է, երբ Նախիջևանի զինվորներն էլ են գալիս Երևան և տեղի զինվորների հետ միասին պատրաստվում են դիմագործություն ցույց տալ Շահ Աբբասին:

(էջ 202—211)

ԱԶԵՄԻ ՇԱՀԸ ԳԱԼԻՍ Է ԳԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

Ջեմադիելի-ախըր ամսի 11-րդ օրը Երևանի դաշտի հարավային կողմից երևացին թշնամու զինվորները: Այդ ստոր ցեղի

զինվորները շար ոգիների նման տարածվեցին Երևանի դաշտում: Բուն աջեմները հազիվ շորս-հինգ հազար մարդ էին, որի մոտ երեք հազարը «Թուլունգի» և «Գյոք-դուլաք» անունով հայտնի ավազակներն էին, մի մասն էլ վատաբարո քրդերի խմբերը՝ Քուրդ Ղազիի և նրա եղբայրներ՝ Կոջի Բեյի և Սեյֆեդդինի գլխավորությամբ: Մյուս մասը, նախապես էմարեթ¹⁸ ստացած Միրփաշա Օղլի Շեյխ Հեյդար անունով քուրդն էր, շորրորդ մասն էլ՝ նախապես Նախիջևանի երկրի գրավման գործում փառիշահի նայիբին ճանապարհ ցույց տալու համար բարձր աստիճանի արժանացած, Ալաեդդին բեյի մարդիկ, Մակուի տիրակալ Մուստաֆա բեյի վաշտը, ապա՝ ստոր և խայտառակ քուրդ Չեյնալ բեյի վաշտը, Ալաշկերտի Կըլըջ Բեյի վաշտը, Բերգուշատ սանջակի բեյ Ֆերեհ Ջորի վաշտը: Բանակի կենտրոնում օձի նման նենգ, փառքով ու շքեղությամբ շրջապատված Շահը սրինգների և փողերի բարձրահնչյուն նվագով ահ ու սարսափ էր տարածում: Ստոր ռաֆրզիները միառժամանակ Երևանի բերդի առջև իրենց ռազմական հզորությունը ցուցադրելով, կարծում էին, թե բերդի ժողովուրդը Շահի շքեղությունից և վեհությունից սարսափահար՝ ստիպված կլինի անձնատուր լինել և բերդը հանձնել:

Սակայն օսմանյան բանակում կային իսլամական խելահաս և գիտակից մարդիկ, որոնք կարողացան հասկանալ, որ այդ արտաքին փառքի և սարսափի նշանները անհիմն ու անարժեք են: Նրանք այդ անհիմաստ շքեղություններին և նվագներին ուշադրություն չդարձնելով, իրենց «ալարղա» թնդանոթների կրակով հեռվից ողջունեցին [թշնամուն]: Այդ զզվելիների խումբը (աջեմներ) շահական վրանը դրեցին Միհնեթի բլուր անունով վայրում:

(էջ 214—215)

* * *

Քյաթիբ Չելեբին իր «Ֆեղլեբեի» հաջորդ հատվածներում մանրամասնորեն նկարագրում է Երևանի բերդի պարիսպների տակ տեղի ունեցած խիստ կատաղի և համառ մարտերը՝ «Երևանի մոտի առաջին մարտը», «Երկրորդ մարտը», «Երրորդ մարտը» վերնագրի տակ: Այդ նկարագրությունների մեջ պատմագիրը աժականներ է շոայլում օսմանցիների հերոսություններն ու սխրագործությունները դրվատելու, իսկ աջեմներին ստորացնելու և անարգելու համար:

ՇԱՀԻ ՆԱՄԱԿԱՔԵՐ ԲԱԽՇԻԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ

Երբ նենգամիտ թշնամին տեսավ, որ իր բանակի հարձակումը բերդը պաշտպանողների վրա ազդեցություն չգործեց, դիմելով խարդախության և նենգության, նա փորձեց սպառնալից նամակով

մուրեցնել մտքերը և սիրաշահել զինվորներին: Դրանից առաջ նա նամակներ էր գրել էրզրումի վիլայեթի պաշտպանության համար Շերիֆ փաշայի կողմից նշանակված Հասան փաշային և շրջապատի էյալեթների փաշաներին, որոնցով նա հայտնում էր, որ ինքը ստուգել է թշնամուն ընկճելու համար սպասվող զինվորական ուժերի ճանապարհը, նրանց վիճակը և ուժը: Աստժու ողորմությամբ եթե խոստացված զինվորները ժամանեն որոշված ուղղությամբ, ապա կարելի կլինի հեշտությամբ պարտության մատնել բերդի զինվորներին: Նամակը ուղարկել էր բերդը պաշարող զինվորներից մեկի՝ Շաթրր Մուհամմեդ շավուշի միջոցով:

Հիշյալ շավուշի մոտ եղած նամակներից մեկի վրա նա հեզնանքով գրել էր. «Գոհություն Աստժո, մենք դիմել ենք խելամլտ և անհրաժեշտ միջոցների: Դուք թողեք այն վատթար միտքը և միջոցները, որոնք այս մոտ ժամանակներում ձեզ համար անիրագործելի են: Ո՛վ վիլայեթի ժողովուրդ, դուք բոլորդ իմ երջանկաբեր Դուան երես քսելով, հպատակություն ցույց տվեք: Սրանից հետո ձեզ այսպիսի նամակներ ուղարկելու հնարավորություն չի լինի: Բերդը հանձնելուց բացի փրկության այլ ճանապարհ չկա»: Այս սպառնալից խոսքերով գրված նամակն ուղարկվեց սուրհանդակ Բախշի Խալիֆայի միջոցով:

Հիշյալ անձը պարսպի անցքով տեղեկացրեց, որ ինքը նամակաբերն է և ներկայացավ վեզիրին: Նրա բերած թղթերի բովանդակությանը ծանոթացան: Վեզիրը, զինվորներն ու ամբողջ հասարակությունը [Շահի] խարդավանքը անպատասխան թողնելով, նամակաբերին պարսպից դուրս հանեցին: Սակայն այդ խորամանկ նամակաբերը, ներկայանալով դիվանին, հայտնեց. «Ինձ հանձնված գրությանը պատասխան չտվեցին, այն պատճառաբանությամբ, թե նամակը հաստատված չէ դիվանի անդամներից որևէ մեկի ձեռքով և գրված չի Շահի հայտնի ձեռագրերով, այնպես, որ այս անգամ եթե գնամ ղեկավարներից մեկի նամակով, ապա Շահի նպատակը կիրագործվի»: Այսպես նա շարունակեց իր անտեղի միջնորդական աշխատանքը:

(էջ 216—217)

Շահը նամակաբեր Բախշիի առաջարկով մի նոր նամակ է գրում և իր վեզիրի ու պետության հավատարմատարի կնիքներով կնքել տալով, ուղարկում է Երևան: Բերդում գտնվողները, ծանոթանալով նամակի բովանդակությանը, հաշվի չեն առնում խորամանկ Շահի սպառնալիքները, կտրականապես մերժում են նրա առաջարկը, հայտնելով, որ իրենք պատրաստ են կռվով և պատերազմով պաշտպանել բերդը: Նրանք Շահի սուրհանդակին նորից դուրս են անում:

Երևանի բեյլերբեյի Շերիֆ փաշան դիմումներ է ուղարկում պետության մայ-

րաքաղաք և օգնութիւն խնդրում: Շեյխ-ուլ-Իսլամի, Ճյուա վեզիրների և ավագանիի խորհրդակցութիւնից հետո, շրջակա վիլայեթներին հրամաններ են տրուում, և էրզրումի բեյլերբեյի Ահմեդ փաշան նշանակւում է սերդար:

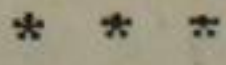
Այդ ժամանակ սուլթան Մուհամմեդը վախճանւում է և նրան հաջորդում է սուլթան Ահմեդը: Այդ կապակցութեամբ Երևանին իրական օգնութիւն ցույց տալու գործը մնում է անհետևանք: Շահ Աբբասը ուժեղացնում է Երևանի բերդի պաշարումը, որը շարունակւում է վեց ամիս: Պաշարվածների ուժերը սպառւում են: (էջ 217—218):

ԻՐԱՆՅԻՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՅ ՊԱՇԱՐՎԱԾ ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԴԵՊՔԵՐԸ

Երևանի բերդի պաշարման ընթացքում Շահ Աբբասը մի շարք քանակցութիւններ վարեց, սակայն ապարդյուն: Բերդ ուղարկված դեսպանին սպանեցին: Տեսնելով պաշարվածների այդ վարքագիծը, նա հասկացավ, որ հազիվ թե նրանք անձնատուր լինեն... Ռեջեբ ամսի տասներորդ օրը պաշարման երեսուներորդ օրն էր. Շահ Աբբասը, Թավրիզի և Նախիջևանի գրավումից հետո, Գենջեի և Շիրվանի էյալեթների գրավմանը ձեռնարկելով և այդ երկրների ժողովուրդներին դեպի Ղարաբաղ և Շիրվան ուղարկելու ծրագրին արգելք հանդիսանալով, կարծում էր Երևանի գրավումը կարելի է հեշտութեամբ գլուխ բերել: Իրենց ուժերը դեպի Երևան ուղարկողներից մեկին՝ Խալիֆե Յակուբ անունով անձին, և նախապես զեամեթ ունեցած ու այդ կողմերն ապաստանած Խալիֆե Ջադե Ղազան անունով սիփահիին իր մոտ կանչելով և հանդիմանելով թե «դուք եք պատճառ դարձել իմ այս կողմերը գալուն և Երևանի գրավման մինչև այսօր ձգձգվելուն», սաստեց նրանց: Վերջիններս պատասխանեցին. «մենք չենք թերացել մեր կարողութեան շափաշխատելու մեջ: Քանզել ենք ջրանցքները, կտրել կյանքի համար անհրաժեշտ հոսող ջրերը: Սակայն բոլորովին առանց ջրի թողնելու համար անհրաժեշտ է կտրել նաև պարսպի մոտից հոսող Ջանգիբար¹⁹ (?) գետը»:

Այդ երկու ավագանները Շահի ցանկութեանը ծառայելու նպատակով, հաջորդ օրը, իրենց հիշյալ նենգամիտ միջոցներով բերդի վրա բաց արին անկանոն կրակ: Ջյուլֆիկար խանը մի քանի մարդկանցով կրակը ուղղեց դեպի Գյուրջի բերդը: Բերդապահները շերելացին:

(էջ 221—227):

Հաջորդ հատվածներում պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է բերդի շուրջը տեղի ունեցած մարտական գործողութիւնները, մասնավորապես պաշարվածների կատարած սխրագործութիւնները:

Իրանական բանակի հարձակումները, պատմագրի ասելով, օսմանցիների կողմից հերոսաբար ետ են մղվում: Իրանական բանակի ղեկավարները քանդում են բերդի պարսպի մոտ գտնված ջրաղացը, որն «այդ ժամանակ բերդում գրտնըվողների միակ ջրաղացն էր»: Պատմագիրը նշում է, որ այդ շարագործությունը կատարում են այն ավազակները, որոնք նախապես հպատակվել էին Շահին: Սրանք բերդի այդ մասի ճանապարհին ծանոթ լինելով, մութ գիշերով, երբ ջրաղացպանը քնած է լինում, մտնում են ջրաղացը և գետի վրա կառուցված քարուկիր կամուրջը քանդում և ավերում են...: Ռեջեբ ամսի 15—18-ը կռիվները ավելի կատաղի են դառնում: Երկու կողմերն էլ ծայրահեղ գոհողությունների գնով փորձում են վճռել պատերազմի բախտը, սակայն այդ բանը չի հաջողվում: Ըստ պատմագրի Շահ Աբրահամի ուժերը սպառվում են և եթե օսմանցիները մի փոքր օժանդակ ուժ ստանային՝ Շահին պարտության կմատնեին: Սակայն «նախկին սերդար Հասան փաշայի անփութության պատճառով,— գրում է Քյաթիբ Չելեբին,— գրությունը վատացավ և երկիրը մեծ աղետների ենթարկվեց...»:

Ռեջեբ ամսի 22-ին (պաշարման 12-րդ օրը), բերդապահ զինվորների շրջանում, մի զինվոր, ենիչերիների քեթխուդայի դրդամամբ, այսպիսի հուսահատական խոսքեր է ասում. «Եթե պաշարումը այսպես շարունակվի, մեր շտեմարանում մի հատիկ ցորեն ու սահրինջում մի կաթիլ ջուր չի մնա, և անհրաժեշտ կլինի բերդը հանձնել թշնամուն...»: Այս թշնամական գրգռման հետևանքով մի խումբ թուլակամ զինվորներ միանում և գիշերով դուրս են գալիս բերդից: Նրանք ոչնչացվում են գերվածների մի խմբի կողմից...: Պաշարման օրերին տեղի ունեցած այլ դավաճանությունների համար մահվան են դատապարտվում մի շարք անձինք:

«Սուրհանդակի գալը» վերնագրով հատվածում պատմագիրը խոսում է տոնական (ոամագան) ամսի 8-ին մի սուրհանդակի բերած նամակի մասին: Նամակը ուղարկած է լինում էրզրումի վեզիր Սաաթջի Հասան փաշան, որով նա հայտնում է, որ դիմել է Ասիթանե և սպասում է հրամանի՝ իր տրամադրության տակ եղած մոտ 40 հազար զինվորներով Երևանին օգնության գալու համար:

Այդ օրերին, ինչպես նշվեց, տեղի է ունենում սուլթան Մուհամմեդի մահը և Սուլթան Ահմեդի գահակալությունը:

(էջ 227—234)

ԻՐԱՆՑԻՆԵՐԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇՈՐԱԳՅԱԼԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

[Իրանի] բռնապետության ժամանակ Շորագյալը բռնակալ Կարա Խան անունով սիփահիի իշխանության կենտրոնն էր: Այդ ժամանակ Շահից Ֆերման ստացվեց ժողովրդի պատրաստակամության մասին: Չմեռը վրա հասնելուց առաջ, երբ խանը իր ժողովրդի հետ միասին պատրաստվում էր մեկնելու, Զալ-Փաշազագեի ազգականներից Օսման բեյը Կարա Խանից առաջ Կարսի զինվորներով և իր մոտ հավաքված զազիներով հարձակվեց թշնամու մի քանի գյուղերի վրա: Այսպես իրանցիներն ու Շորագյալի խանը նիզակակից դարձան: Այնուհետև, երբ թշնամիները գրավելով լեռան լանջերը՝ փախչելու ճանապարհն էին բռնել, եկան նաև Կարսի զինվորները: Թշնամին ամբողջությամբ պարտության մատնը-

վեց: Կարսի զինվորները նրանց հետապնդելով, զինաթափ արին, մի մասին գերի վերցրեցին, իսկ շատերին սրի քաշեցին:

ՇԱՀԻ ՍՈՒՐՀԱՆԳԱԿԻ ԳԱԼԸ

Օգնություն խնդրելուց անցել էր մի քանի օր և խոստացված ժամկետը լրացել էր, սակայն սպասվող զինվորներից ոչ մի նշան չէր երևում: Պաշարվածները վերին աստիճանի հուսալքվեցին և պատերազմի ծանրությունը նրանց համար անտանելի դարձավ: Զիլկադդե ամսվա 4-րդ օրը թշնամու ռայաներից մեկը՝ «Դուռը բացեք, որ թշնամու հարձակման ժամանակը ձեզ հայտնեմ» ասելով ներս մտավ ու փաշային ներկայանալով, հայտնեց, որ իր նպատակն է համաձայնություն կայացնել և վերացնել երկպառակությունը բերդի ժողովրդի և Շահի միջև: Գթություն և արգահատություն ցույց տալով, նա ասաց. «Ամեն կողմից և ամեն օր զինվորների հեղեղներ են գալիս Շահի մոտ, նույնիսկ Սիմոնի որդի Գուրգենը, իր ենթակաների հետ միասին, Շահի բանակատեղում է: Եկել է նաև Զեքեմի իշխող Ալեքսանդր անունով թափառական թշնամին: Գործադրված ուժեղ ջանքերի շնորհիվ, բերդի հաղթական գրավումը կասկածի ենթակա չէ. պաշարման սկզբից մինչև այժմ ձուլվող թնդանոթներից երեքը արդեն պատրաստ են վաղը առավոտից կրակ բաց անելու: Դրանցից մեկը արձակում է 72 կիյա (օկկա), մյուսը՝ 42 կիյա, երրորդը 24 կիյա ծանրությամբ արկ: Դրանից հետո բերդի փրկությունն անհնարին գործ է: Ավելի նպատակահարմար է դիմել Շահի ողորմությանը և անձնատուր լինել: Եթե Աստված կամենա, կարող եք փրկել ձեր կյանքն ու ունեցվածքը: Ցանկության դեպքում կարելի է այդ առթիվ միջնորդություն հարուցել»:

Երբ սուրհանդակը այդ խոսքերով հայտնեց իր առաքելության նպատակը, վեզիրն ու ժողովուրդը՝ հաշվի առնելով նրա առաջարկի անընդունելի լինելը, սուրհանդակին անարգեցին և ձմռան այդ օրերին իբրև փոքրիկ նվեր ուղարկված հիանալի պտուղները՝ տանձն ու խնձորը, պարսպից դուրս շարտեցին ու մերժողական պատասխան տալով, վերջ դրին բանակցությանը:

(էջ 234—235)

* * *

Հաջորդ հատվածներում պատմագիրը խոսում է հետագա պատերազմական գործողությունների մասին. երկու կողմից ուժեղանում է թնդանոթաձգությունը: Պաշարվածները բերդի պարսպի ավերված մասերը անմիջապես վերաշինում և

նույն պարսպին նոր մասեր են ավելացնում: Բերդից դուրս գալով նրանք անա-
կրնկալ հարձակումներ են գործում թշնամու վրա և մեծ կորուստ պատճառում:

Զիհիջե ամսվա 8-րդ օրը աջեմներն իրենց բոլոր ուժերով ու միջոցներով,
ավելի ուժեղ և կատաղի հարձակումներ են գործում Երևանի բերդի վրա և գրա-
վում են պարիսպը: Պաշարվածները ամրանում են բերդի ներքին մասում: Աջեմ-
ները փողերի ահարկու հնչյունների ներքո գիշերային ուժեղ հարձակման են անց-
նում... պաշարվածներից մոտ 1500 զինվոր ընկնում են մարտերում, իսկ զինվոր-
ների կեսը՝ հակառակորդ դուրս գալով, հեռանում է: Բոլոր զինվորներից մնում
են միայն 500-ը, որոնք անկարող լինելով այդ ընդարձակ բերդը պաշտպանել՝
հրաժարվում են դիմադրելուց: Քանի որ մուհարրեմ ամսի տասներորդ օրը աջեմ-
ների սգի օրն է, նրանք հարձակումից խուսափեցին, որպեսզի հետո ավելի ուժգին
հարձակման անցնեն: Բերդում մնացածները ստիպված են լինում անձնատվություն
խնդրել: Նրանց խնդրանքը Շահի կողմից ընդունվում է:

(էջ 235—236)

ՇԱՀԻ ՄԵԶԼԻՍԻ ՊԱՏԿԵՐԸ

Մուհարրեմ ամսի 11-ին ազատված և փրկված բերդի ժողո-
վուրդը, Շահի հրամանով պատրաստ կանգնեց նրա խղճուկ վրա-
նի մոտ: Ինչպես այդ ժամանակ պաշարման մեջ եղած Նախիջևանի
կադին՝ Զերրահ Զադեն է պատմում, ուշադրությամբ դիտելիս, կա-
րելի էր նկատել, որ Շահը իրեն օգնական և հենարան հանդիսա-
ցող թափառականներով շրջապատված «Ալաջըք էվի» անունով
հայտնի հնացած և մրոտված վրանը իր համար Դիվանխանե էր
սարքել: Պաշարվածների վրա ազդեցություն գործելու համար,
վրանի առջևի կողմում, 3—4 զույգ տերևներով ծածկված սյունի
տակ նա մի քանի գորգ էր փռել տվել: Ինքը դեռ չէր երևում: Խիտ
հոնքերով, ածիլված գլուխներին անհավատի թագ դրած, նստած
էին նրա զինվորական պարագլուխները: Հանկարծ Շահը եկավ:
Նրա դեմքը ևս զուրկ էր գրավչությունից: Հագել էր կոշտ ասվի
աբա (վերարկու): Նրա կապած թուրն ու դաշույնը ոսկուց և զարդե-
րից զուրկ էին: Նա եկավ և նստեց իր Դիվանխանեի ճիշտ կենտրո-
նում: Ներկա գտնվողները շտապեցին համբուրել նրա քղանցքը:
Մոտ մի ժամ, վեզիրներն ու հասակավոր մարդիկ, Շահի դիմաց՝
ձեռքերը կրծքներին դրած կանգնած մնացին նրա հրամանին սպա-
սողի վիճակում: Գոռոզ Շահը այդ պահին, իրեն հատուկ մեծամը-
տությամբ, ոչ մի սիրալիրություն չցուցաբերեց՝ ո՛չ վեզիրների և
ոչ էլ մյուսների հանդեպ: Նա զրուցեց միայն իր երկու կողմում
կանգնած արքայազուհիների հետ, և հարց ու պատասխաններն էլ
փոխանակեց միայն նրանց հետ: Հետո անցավ վրանը և ներս հրա-
վիրեց իր զինվորական պետերին: Նրանք ներս մտան: Այնտեղ

չկար շահին վայել նստելու ոչ մի տեղ, ոչ մի բարձ: Նա ուղղակի նստեց մի անկյունում փոված գորգի վրա: Շահի աջ կողմում նրստած էր Լեվենդ խանի որդի Ալեքսանդր խանը, ձախ կողմում՝ Սիմոնի որդի Գուրգենը, որոնք ժողովի էին նստել, ինչպես վայել է թափառաշրջիկներին: Նրանց կողքին նստել էին Թավրիզի բեյլերբեյի Ալի փաշան, քուրդ Ղազին և մյուսները: Շերիֆ փաշային և այլ զինվորական պետերին նա հրամայեց նստել Ալեքսանդրից հետո, իսկ դա նշանակում էր, որ Շահը այդ թշնամուն բարձր էր դասում «էհլի-սյուննեթներից»²⁰:

Հետո շահը վերոհիշյալ Ջերրահ Ջադեին հանդիմանելով, ասում է. «Դու խելամիտ և գիտակից մարդ ես, ինչո՞ւ ինձ հպատակություն ցույց տալու ուղիղ ճանապարհը թողնելով հեռացար շնորհներից ու առաքինությունից»: Ջերրահ Ջադեն պատասխանեց. «Իսլամական փառիշահին ծառայողը պարտավոր է նրա համար իր անձը զոհել և ավագանիի ու զինվորների համար անհրաժեշտ կովից և պատերազմներից շհրաժարվել: Մենք հույս ունենք, որ Ջերդ մեծության կողմից կշտամբանքի շենք ենթարկվի»:

Այս խոսքերն ընդունելի համարվեցին և, հաշվի առնելով շահին մատուցած նրա ծառայությունը, ներում շնորհվեց և հրաման տրվեց անմիջապես հեռանալ Մեջլիսից:

Շահը նախապես գերի ընկած ուլեմաներին ասաց. «Դուք այն մարդկանցից եք, որոնք ֆեթվա են տալիս այն մասին, թե թշնամիներից [իրանցիներից] մեկի սպանությունը հավասար է յոթանասուն անհավատ թշնամու սպանության»: Այս խոսքերից հետո, Շահը հրամայեց պատռել ողջ-ողջ նրանց կուրծքը, թոքերը հանել և սոսկալի տանջանքներով սպանել...»:

Քյաթիր Չելեբին վերջում գրում է, որ ներման արժանացած վերոհիշյալ Ջերրահ Ջադեն, մոտ 500 մարդով գալիս է Կարս և հաջորդ տարվա սկզբին մեկնում Դար-ուլ-սուլթանի [Ստամբուլ]: Վերոհիշյալ դեպքերը նա գրի առնված ներկայացնում է նորին վսեմություն փառիշահին:

Քյաթիր Չելեբին ավելացնում է. «Մինչև այստեղ* այդ գիրքը ամբողջությամբ համառոտագրեցի և մեջ բերի»:

(էջ 238—239)

1013 (1604) ԹՎԱԿԱՆԻ ՄՆԱՑԱԾ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Շահը հաղթանակ տանելուց հետո Շերիֆ փաշային իմամ Ռիզայի վակֆին մյուսթեվելի²¹ նշանակեց: Նա իր կյանքի մնացած տարիներն անց կացրեց Մեշհեդում: Շահը պաշարվածներին ար-

* Խոսքը վերաբերում է իր գրքին՝ «Ֆեզլեբե»-ին:

տոնութիւն տալով, ասաց. «Յանկացողները թող ինձ նոքայս լինեն»։ Մնացածներին՝ մոտավորապես 300—400 տուն, Խրզըր փաշա-օղլի Մուհամմեդ փաշայի միջոցով ուղարկեց Կարս։ Երևանի բերդը քանդեց և հողին հավասարեցրեց։ Այդ ժամանակ վախճանվեցին նաև էրզրումի բեյլերբեյին և սերդար Սաաթչի Հասան փաշան, որից հետո բանակը ցրվեց։ (էջ 242)

Հաջորդ հատվածներում պատմագիրը խոսում է նաև Երևանի գրավումից հետո Շահ Աբբասի հետ կապված հետագա դեպքերի մասին։

Շահ Աբբասը վախենալով օսմանյան բանակի պատրաստութիւնից և առաջխաղացումից շտապ հեռանում է Երևանից ու Ակչե Կալայից և գնում է Թավրիզ։

Իրանի արշավանքի ղեկավար նշանակված Ջղալե Ջադե Սինան փաշան ուժեր հավաքելով, կարողանում է հասնել Կարս միայն ձմռանը։ Ճանապարհին եղած ուռնիների [հայերի] գյուղերի ու ավանների բնակիչները աքսորված լինելով, երկիրը մնում է անմշակ։ Երկրում սով է տիրում։ Ջղալե Ջադե Սինան փաշան անպատակ համարելով Շահին հետապնդելը, քաշվում է դեպի Վան։ Քուրդ բեյերին սիրաշահելով, ուզում է իր կողմը գրավել։ Շահ Աբբասի ուղարկած ուժերը պաշարում են Վանը։ Փաշան բավականաչափ ուժեր չունենալով, Վանի լճի վրայով, նավակով, փախչում է դեպի Ադիլչեվազ և հետո դեպի էրզրում։ Դրանից հետո շահը իմանալով Սինան փաշայի փախուստը և, նկատի առնելով, որ Վանի պաշարումը [և գրավումը] ապարդյուն է, մոտ 40 օր այնտեղ մնալուց հետո, վերացնում է պաշարումն ու մեկնում է Նախիջևան և Թավրիզ։ Ճանապարհին պաշարում է օսմանյան բերդերից՝ Մակուն, սակայն անհաջողութիւնից բացի, ոչինչ ձեռք բերել չի կարողանում»։

(էջ 246)

1014 (1605) թվականի դեպքերից

Այս ժամանակաշրջանում ևս շարունակվում են Շահ Աբբասի և օսմանյան բանակի պատերազմական գործողութիւնները։ Օսմանցիները մեծ ուժեր են կուտակում Արևելյան ճակատում։ Կատաղի մարտերից հետո նրանք պարտութիւն են մատնում Շահի բանակին։ Սակայն հետագայում իրանցիները նոր ուժեր հավաքելով, շարունակում են պատերազմը։ Այնուհետև, օսմանյան բանակում անկարգութիւններ են ծագում, որոնք թուլացնում են բանակի ռազմական ուժը։

Նույն տարին Շահ Աբբասը գրավում է նաև Գենջեն և Շիրվանը։ Նախապես Շահ Աբբասը պաշարում է Գենջեն և 7 ամիս հետո՝ գրավում։ Ապա շարժվում է դեպի Շիրվան, որը նույնպես գրավում է 7 ամիս տևող պաշարումից հետո։ Չնայած իր խոստումին, Շահը Շիրվանի ժողովրդի մեծ մասին կոտորում է։

(էջ 264—267)

1019 (1610) թվականի դեպքերից

Բարձր սերդարը [Մուրադ փաշան] Արևելք մեկնելով, Գյուրջի Մուհամմեդ փաշային նշանակեց տեղակալ։ Սեֆեր ամսի 5-ին Մուրադ փաշան իր հաղթական զինվորներով Աջեմի երկիրը գնալու համար անցավ Սկուդար։ Փաղիշահական հրամանով ռե-

բուէլ-էվվելի սկզբին ճանապարհ ընկավ և մենզիլներն անցնելով հասավ սահման, որտեղ հավաքվեցին նշանակված բեյլերբեյիները և մեծ թվով զինվորներ: Տեղեկություն ստացվեց, որ մոլորյալ Շահը թավրիզում է գտնվում: Քանի որ ձմեռը մոտենում էր, Մուրադ փաշան շտապ եկավ թավրիզ, սակայն բնակիչները քաղաքը դատարկել էին, թողել անբնակ և հեռացել: Զինվորները քանդեցին և այրեցին քաղաքի բոլոր շինությունները: Շահը դիմադրություն ցույց տալուց խուսափելով, ապաստանել էր թավրիզի շրջակայքում գտնվող Սյուրխաբ բերդը:

...Զմեռը վրա էր հասնում: Այստեղ զինվորները հանգստանալու հնարավորություն չունենալով, այդ կողմերը քանդելուց և ավերելուց հետո՝ սերդարն ու կափուկուլի²² զինվորները վերադարձան Դիարբեքիր:

Այս արշավանքի ժամանակ սերդարը մի անգամ ևս Շահին նամակ ուղարկեց և ստացավ պատասխանը: Նամակում մի շարք տիտղոսներ թվելուց հետո, ասված էր. «Դուք խախտել եք Շահ Իսմայիլի ժամանակ գոյություն ունեցած պայմանները»: Շահը իր պատասխանում մերժելով պայմանագրի խախտումը, ասում էր. «Զեր սահմանի վրա եղած իշխանավորները գրավել են մեր վաճառականների (բեզիրգյան) ապրանքները և նույնիսկ սպանել մի քանիսին: Այդ մասին բազմիցս հայտնել ենք նորին վսեմություն փառիշահին, սակայն ապարդյուն: Սուլթանության արժանապատվությունը թույլատրել է այդպիսի գործողությունների կատարումը: Մենք բարձրյալն Աստծուն ապավինելով, ձեռնարկեցինք գրավելու մեր ժառանգական իրավունքը հանդիսացող երկրները: Դուք պարծենում եք թաթարական զինվորներով: Սրանից առաջ Իսլամ Կիրայն ու Ղազի Կիրայը Շիրվանի վրա արշավելով, պատերազմել էին Աջեմի դեմ: Խաները գերի էին ընկել: Եթե նորից գան, իրենց պատիժը կստանան: Մեզ ծանոթ է Ալ-Օսմանի փառիշահների հարստությունը և զորությունը: Սակայն մեր ղազիները ձեր զինվորների գերազանց թվի համար երբեք չեն անհանգստանում: Հանգուցյալ սուլթան Սուլեյմանի և իմ հանգուցյալ պապ Շահ Թահմասբի հետ կնքված պայմանագրի համաձայն, հրք հնարավոր լինի որոշել սահմանները, ես նորին վսեմություն փառիշահի մի կուլն եմ: Եթե մի մարդ թշնամության մեջ ուժեղ չլինի, չի կարելի վստահել նրա բարեկամությանը: Տեսնենք ինչպես կլինի մեր բարեկամությունը: Եթե համաձայն չեք, այդ դեպքում, թող տեղի ունենա այն, ինչ որ կարգադրել է նախախնամությունը, վեսսելամ»:

(էջ 234—235)

Սերդարը իր պատասխան նամակում հայտնում է, որ հաշտութունը հնարավոր կլինի միայն այն դեպքում, եթե Շահը հրաժարվի բոլոր այն հողերից, որտեղ կարդացվում է փաղիշահի խուժրեն²³։

1019 (1610—1611) թվականին Շահը նորից պատգամավորներ է ուղարկում և համաձայնություն է հայտնում, որ Սուլթանը բեյլերբեյի նշանակի գրավված երկրներում։ Բացի այդ, առաջարկում է այդ վայրերի բերքից տարեկան տա 200 բեռ մետաքս։

Մուրադ փաշան շի համաձայնում այդ առաջարկներին և պատրաստվում է արշավանքի։

1020 (1611) թվականին, Մուրադ փաշայի մահից հետո, սերդար է նշանակվում Մուրադ փաշայի մրցակից Նեսուհ փաշան, որը կողմնակից էր Շահ Աբրահամի հետ հաշտութուն կնքելուն։

Նեսուհ փաշան գալիս է Ստամբուլ, իր հետ բերելով շահի պատգամավորին և խոստացված մեկ տարվա մետաքսը։

1021 (1612) թվականին Թուրքիայի և Իրանի միջև վերջապես որոշվում են հաշտության պայմանագրի պայմանները, նախապես Շահ Թահմասբի և սուլթան Սուլեյման Կանունիի միջև ընդունված սահմաններով, և տարեկան 200 բեռ մետաքս տալու պայմանով։

Սահմանագիծը որոշելու համար Իրանի պատգամավորը էրզրումի բեյլերբեյի հետ մեկնում է Իրանի սահմանը։ Սակայն, «մինչև 1024 (1615) թվականը,— գրում է Քյաթիր Զելբերին,— սահմանների հարցը շի լուծվում և ձգձգվում է»։

(էջ 346)

ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԿՆՔՈՒՄԸ ԱԶԵՄԻ ՇԱՀԻ ՀԵՏ

Այդ տարին, Աջեմի շահի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագիրը՝ շեյխ-ուլ-իսլամ Մուհամմեդ էֆենդիի խմբագրությամբ, պատրաստվեց և ուղարկվեց։ Նախորդ փաղիշահների հաշտության դաշնագրերում ընդունված պայմանների համաձայն ընտրյալների, մյուջթեհիդ իմամների²⁴ և այլ նվիրական անձերի նկատմամբ անարգանք և անեծք չպետք է արտահայտվի։ Շահ Թահմասբի խոստումի համաձայն, «էհլի-սյունեթին» [սյուննիներին] վատ վերաբերմունք չպետք է ցույց տրվի. իրենց միջոցներով այս կողմերն եկողների նկատմամբ արգելք չպետք է հարուցվի։ Բարձր Դերգյահին ենթակա գյուղերի և երկրների գործերին միջամտություն չպետք է լինի։ Սուլթան Սուլեյման խանի ժամանակ որոշված սահմանները պետք է ընդունվեն։ Բաղդադի էյալեթին ենթակա Սենջար-Օղլի Մյուրարեբի ձեռքում եղած երկիրը դարձյալ պետք է են-

* Սերդար Մուրադ փաշայի պատասխան նամակը տրված է այս աշխատության 1-ին հատորում՝ պատմագիր-տարեգիր Նայիմայի 1019 թվականի դեպքերի շարքում (էջ 77). այստեղ տալիս ենք միայն բովանդակությունը։

Թակա լինի Բաղդադին, սակայն նրան հովանավորություն և օգ-
 նություն ցույց չպետք է տրվի: Շեհրի-Ջոր էյալեթի մեծ քաղաք-
 ների գրավմանը աջակցող Հելու խանից այդ երկիրը ազատելու
 գործին պետք է օժանդակություն ցույց տրվի: Արևելյան երկրնե-
 րից եկող հաջիները պետք է գնան Հալեպի և Շամի ճանապարհով,
 այլ ոչ թե անապահով և անվստահելի Բաղդադի և Բասրայի ճա-
 նապարհով: Վաղուց ի վեր մեզ հավատարիմ Շամխալ Խանին և
 Դադստանի երկրների իշխողներին ու նրանց երկրներին վնաս
 չպետք է հասցվի: Իսկ Ռուսի (ռուսների) այս կողմերում երթևե-
 կելու ճանապարհը փակելու նպատակով, նրանց կառուցած Թե-
 րեք բերդը քանդելու Ֆերման տալու ժամանակ շահի զինվորներից
 ոչ մեկը չպետք է միջամտի, և սահմաններն ապահով դրություն մեջ
 պետք է լինեն: Այս հիմունքներով սահմանները որոշելու համար
 սահմանի փաշաներից Նշանակվեցին Բաղդադի էյալեթի Հաֆըզ
 Մահմուդ փաշան և էմիր-ուլ-ումերա²⁵ Մուհամմեդ փաշան, որպես-
 զի երկուստեք՝ սպիտակ մորուքավորների որոշումով, սահմանները
 ճշտվեն ու որոշվեն: Այդ մասին ուղարկվեց հրաման:

(էջ 354—355)

1024 (1615) Թվականի դեպքերից

ՍԵՐԴԱՐԸ ԵՎ ՄԵՄ ՎԵՋԻՐ ՄՈՒՀԱՄՄԵԴ ՓԱՇԱՆ
 ԳՆՈՒՄ ԵՆ ԴԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

Նախքան այդ, Աջեմի շահի հետ կնքված հաշտությունից հե-
 տո 1021 թվականի շաբան ամսին Իրան էր ուղարկվել Նեսուհ փա-
 շայի հետ եկած Կազի անունով դեսպանը: Նրա հետ Բարձր Դեր-
 գյահի շավուշներից մեկի՝ Ինջելի Մուստաֆա շավուշի միջոցով ու-
 ղարկված էր նաև [հաշտության] պայմանագիրը: Պատգամավորը
 մոտ երկու տարի մնաց Աջեմի երկրում: Չնայած Շահ Աբբասը ա-
 մեն տարի հարյուր բեռ մետաքս և մոտ հարյուր բեռ թանկագին
 ապրանքներ ուղարկելու խոստում էր տվել, սակայն անցել էր 2
 տարի նա ոչինչ չէր ուղարկել: Նա ասում էր. «Ինչո՞ւ ես հարկա-
 տու պիտի լինեմ»: Փաղիշահը խիստ զայրացավ և ասաց. «Դա
 կատարելապես խոստման դրժում և պայմանի խախտում է նշա-
 նակում»: Նեսուհ փաշայի սպանությունից հետո մեծ վեզիր նշա-
 նակված Մուհամմեդ փաշային փաղիշահական գրություն ուղար-
 կելով, Ֆերման տրվեց, որ արշավանքի պատրաստություն տես-
 նի: Նա էլ, Բարձր Ֆերմանի համաձայն, անհրաժեշտ ռազմամթերք

ուղարկեց: Կափուկուլի, Անատոլիայի ու Ռումելիի բոլոր զինվոր-
ներն արշավանքի պատրաստվեցին Աջեմի երկրի վրա... Նույն
թվականի ռեբուել-ախըրր ամսի 23-ին, սերդարը հանդիսավորու-
թյամբ անցավ Սկյուտար... 20 օր այնտեղ սպասելուց հետո՝
շարժվեց և, մենզիլներն անցնելով, շաբան ամսին Հալեպ հասավ...
Ժամանակը ուշ էր և ձմեռը վրա հասավ: Ենիշերիները ձմեռեցին
Մարաշում և Մալաթիայում, սիփահիները՝ Սվազում, իսկ սիլահ-
դարը՝ Կարամանում: Նպատակահարմար համարվեց գարնանը
մտնել Աջեմի երկիրը:

ԱՋԵՄԻ ՇԱՀԻ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ

Երբ սադրազամը սերդար նշանակվեց և պատրաստվում էր
մայրաքաղաքից մեկնել, վերոհիշյալ Ինջելի Չավուշից մարդ եկավ
և հայտնեց, որ Աջեմի շահի կողմից ամեն տարի ուղարկելիք մե-
տաքսը Կասրմ անունով դեսպանը բերել և հասցրել է Երևանի
սահմաններին: Սակայն, քանի որ երկու տարուց ի վեր, առանց
որևէ պատճառի, հետաձգվել էր մետաքսի ուղարկումը, փառիշահը
զայրացել էր և ուժի մեջ թողեց արշավանք ձեռնարկելու որոշումը:

Երբ սերդարը Հալեպ մտավ, վերոհիշյալ դեսպանն էլ հասավ
Ստամբուլ և իջևանեց մի թաղում, որովհետև նրան ոչ մի հար-
գանք և պատիվ ցույց չտրվեց: Օրենքի համաձայն բավարարվեցին
նրա կարիքները: Մոտ մեկ տարի նա բոլորովին մոռացության
մատնվեց. ոչ նրա բերած նամակին նայեցին և ոչ էլ որևէ արժեք
տվեցին նրա բերած նվերներին:

(էջ 368—370)

1025 (1616) թվականի դեպֆեթից

ՄԵԾ ՍԵՐԴԱՐԸ ԳՆՈՒՄ Է ԴԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

Երբ գարունը բացվեց, Հալեպի ձմեռանոցից զինվորները
շարժվեցին և ռեբուել-ախըրրի սկզբին՝ Գյոք Մեյդանի դաշտում
վրաններ խփեցին: Ձմեռանոցներում եղած կափուկուլերին հրա-
ման տրվեց շարժվել դեպի էրզրում:

Հիշյալ ամսի 7-րդ օրը Մարաշի և Հալեպի բեյլերբեյիները Բի-
րեջիկից ճանապարհ ընկան դեպի էրզրում: Հետո շարժվեց սերդա-
րը և Քյուլքսենի դաշտից եկավ Ակ Շակի դաշտը, որտեղ նրան
միացավ Ռումելիի բեյլերբեյի Դավուդ փաշան՝ իր էյալեթի ղին-

վորներով: Ասիթանեից ստացան դրամ ու գանձ: Զեմազիել-էվվելի կեսին հասան էրզրում և բերդից 7 հատ թնդանոթ իջեցրին, հինգը 14-ական կիյա (օկկա) արկ էին արձակում, երկուսը՝ կըլնբորինա էին: Պատրաստեցին նաև անհրաժեշտ ազմամթերք: Ըստ ընդունված կարգի կափուկուլերին մթերք բաժանելուց հետո, Անատոլիայի, Կարամանի և Սվազի էյալեթների զինվորները պատրաստվեցին հարձակման: Դիարբեքի թեյլերթեյի 'Իլավեր փաշան և Երևանի թեյլերթեյի Թեքելի փաշան Երևանի վրա շարժվելու հրաման ստացան: Հրամաններ ուղարկվեցին Բաղդադի թեյլերթեյի Մուստաֆա փաշային, Մուսուլի Սեյիդ խանին և այլ վայրերի քուրդ զինվորներին, որպեսզի հավաքվեն և ենիչերիների վաշտերի հետ միասին շարժվեն Նեհալենտի վրա: Սրանք Կարս հասան ամսի վերջին:

ԿԱՐՍԻ ԲԵՐԴԻ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ

Քանի որ Կարսի բերդը ավերվել էր Շահի ձեռքով, նպատակահարմար համարվեց նորից վերանորոգել և այնտեղ զինվորներ պահել: Կափուկուլերին և թեյլերթեյիներին զինվորներ տրամադրեցին: Մեկ շաբաթվա ընթացքում հնարավորին շափ վերանորոգեցին. պաշտպանության համար հատկացվեցին զինվորներ ու թնդանոթներ, որից հետո ջեմազիել-ախըրի կեսին հասան Երևանի դաշտը: Գիշերը խրամատներ պատրաստեցին և բերդը պաշարեցին: Էմիր Գյոնե խանը բերդը ամրացնելով, վիլայեթի զինվորներին լցրեց այնտեղ: Շահ Աբբասը իր զինվորներով նախիջևանում էր: Ռումելիի բաժնում դրեցին շորս թնդանոթ, ենիչերիների բաժնում՝ երկու, և դռան դիմաց՝ երկու թնդանոթ ու քսան օր բերդը գնդակոծեցին, սակայն ապարդյուն: Սկսեցին հողը փորել. ցերեկվա փորված հողը գիշերը ներս էին տանում և անհետացնում: Խանդակներում ձգված տոպրակները և դարարները կռերով ներս էին քաշում: Ի վերջո, իսլամական զինվորները, ջանք գործադրելով, հողաբլուրներ շինեցին և զարբազան թնդանոթներով անցքեր բացելով ամեն կողմից հարձակվեցին բերդի վրա: Մազանդարանի հրացանաձիգները թաքնվեցին. նրանցից շատերը զոհվեցին մեծ մարտերում, ենիչերիների աղա՝ Մեսլի Աղան սպանվեց, իսկ Թուրքչե Բիլմեզ փաշան²⁶ վիրավորվեց, որից հետո զինվորները հետ քաշվեցին:

(էջ 374—375)

Քյաթիր Չելեբին հաջորդ հատվածներում նկարագրում է հետազայում տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունները: Վանի բեյլերբեյի թեքելի Մուհամմեդ փաշան մեծ հերոսություններ է ցուցաբերում: Երկու կողմերը խոշոր ջանքեր են գործադրում հաղթանակ ձեռք բերելու համար: Տեղի են ունենում կատաղի մարտեր, որոնք շարունակվում են 44 օր: Սակայն ձմեռը մոտ լինելու պատճառով, օսմանցիները ստիպված են լինում պաշարումը վերացնել: Վերականգնվում է նեսուհ փաշայի օրով կնքված հաշտությունը, պայմանով, որ տրվի որոշված մետաքսի և նվերների միայն կեսը: Ոչնչացվում են բերդի համար բերված մեծաքանակ պաշարները: Այսպես, աջեմները բերդից դուրս են գալիս ու սկսում են առևտուր անել: Թնդանոթները նախօրոք կարս են ուղարկվում: Ծանապարհին, սոսկալի սառնամանիքների պատճառով, բանակը մեծ նեղություններ է քաշում: Շատերը սառչում են:

Երբ արտակարգ անհաջողության լուրը Ստամբուլ է հասնում, «այդքան զինվորներով և գանձերով Երևանի նման հողաշեն բերդը չգրավելու» համար փառհիշահը գայրանում է: Մուհամմեդ փաշան հեռացվում է իր պաշտոնից: Նոր նշանակված սերդար Խալիլ փաշան պատրաստվում է նոր արշավանքի: Հատուկ ֆերմանով Ղրիմի խան Զանբեյ կիրային առաջարկվում է մասնակցել նոր արշավանքին:

Աջեմի շահի դեսպան վերոհիշյալ կասըմը բանտարկվում է Եդի կուլեյում: (էջ 376—377)

1026 (1617) թվականի դեպքերից

ԶԻՆՎՈՐՆԵՐԻ ԱՌԱՔՈՒՄԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Գուրիլի [Գուրիա] իշխողը նամակ էր ուղարկել և հայտնել, որ Աջեմի շահը ցանկանում է Գյուրջիստանի վիլայեթը իր իշխանությունը ենթարկել: Այս պատճառով Բաթումի բեյլերբեյի Օմեր փաշան իր էյալեթի զինվորներով, Չըլդերի կամուրջի բեյ Մյուրթեզ բեյը, Արփալըք սանջակի մյուսթասարրիֆ փաշան և Վրաստանի իշխաններից ու էմիրներից Դադիանի և Աչըք Բաշի մելիքներն իրենց իշխանություն տակ եղած զինվորներով հրաման ստացան Վրաստանի սահմանին օգնություն ցույց տալ: Բացի այդ, ամբողջ էրզրումի և Տրապիզոնի էյալեթներում եղած ենիչերիներին ու նրանց սպաներին, ինչպես նաև Դադստանի իշխաններին հրաման ուղարկվեց, որ անհապաղ շարժվեն և պաշտպանություն համար հավաքվեն վերոհիշյալ սերդարների մոտ: (էջ 384)

Գարնանը վեզիր Խալիլ փաշան տեղաշարժվում և Թիֆլիսի ու Վանի վրայով ուղղվում է դեպի Թավրիզ: Շահը լինում է էրդեբիլում: Թաթարական խանը միանում է փառհիշահական բանակին:

Խորհրդակցութիւնը որոշում է շարժել էրդեբիլի վրա, որի Կոչաղայ [Կար-
չաղայ] խանը այդ շրջանի բոլոր ռայաներին գաղթեցրել էր և քշել դեպի էրդեբիլ:
Թաթարական խանը, Զանբեյ Կիրայը²⁷, ուղարկում է էրդեբիլի վրա. սա
շարժում է արտակարգ արագութեամբ, բայց Սերավի դաշտում տեղի ունեցած
կատաղի կռիւմ շարաշար պարտւում է: Խալիլ փաշան, իմանալով խանի պար-
տութիւնը, ինքն էլ է շարժում դեպի էրդեբիլ: Շահ Աբբասը դատարկում է
էրդեբիլը և ետ քաշւում:

Հաշտութեան բանակցութիւնները վերսկսւում են և 1027 (1618) թվակա-
նին, Նեսուհ փաշայի օրով ընդունւած պայմաններով կնքւում է հաշտութեան
պայմանագիր: Այդ պայմանագրով Շահը ամեն տարի պետք է ուղարկեր երկու
հարյուր բեռ մետաքս և հարյուր բեռ այլ ապրանքներ: Պայմանագրի ստորագրու-
մից հետո, Շահը օսմանյան բանակին՝ իբրև նվեր, ուղարկում է 800 ուղտի բեռ
պարեն՝ բրինձ, շաքար, լիմոն, նուռ, մրգեղեն, քաղցրավենիք և այլն: Մեծ վե-
զիրն էլ իր կողմից շահին մեծ նվերներ է ուղարկում...:

Զեմազիել-էվլել ամսին գալիս է Աջեմի շահի դեսպանը, իր հետ բերելով
հարյուր բեռ մետաքս, շորս փիղ, մեկ ռնգեղջյուր և այլ նվերներ: Ստամբուլում
նա ընդունւում է մեծ պատվով ու շուքով: Հաշտութեան պայմանագրի շուրջը բա-
նակցելուց հետո, ընդունւում են հետևյալ պայմանները. պետք է պահպանվեն
սուլթան Սուլեյմանի ժամանակ ընդունւած սահմանները, օսմանցիներին մնան
Ախալցխայի էյալեթը և նրան ենթակա մասերը: Դրա փոխարեն, իրականում
իրանցիների տիրապետութեան տակ գտնվող Բաղդադին սահմանակից Դերթեի և
Դերթենկի սանջակներն իրենց նահիյեներով և գյուղերով Իրանին պետք է պատ-
կանեն: Ամեն տարի պետք է ուղարկվեն հարյուր բեռ մետաքսի արժեք ունեցող
նվերներ, Շամխալի և Դաղստանի մյուս իշխողների երկրներին վնաս չպետք է
հասցվի:

Հաշտութեան պայմանագիրը երկու կողմից ստորագրւում և հաստատւում է
շեվվալ ամսի 19-ին:

(էջ 397—398)

1031 (1621—1622) թվականի դեպֆեօրից

ԱՔԱԶԱ ՓԱՇԱՅԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ստահող լուրեր էին տարածվել, թե իբր դրանից առաջ, հանգուցյալ սուլթան Օսմանը՝ իր ախոռապետներին շրջագայելու ուղարկելով, ենիշերիներին ոչնչացնելու նպատակ էր ունեցել: Այս կապակցությամբ Այնթաբում, Աբդուլբակի անունով կադին, թշնամանալով տեղական ենիշերիների հետ՝ քաղաքացիներին նրանց դեմ էր հանել և սպանել էր տվել մի քանի մարդկանց: Օրթա Չավուշը²⁸ ուղարկվեց հետաքննության: Էրզրումի բեյլերբեյի Մուհամմեդ Աբազա փաշան և նրա մարդիկ, մի հարցի կապակցությամբ, թշնամացել էին հերթապահ ենիշերիների հետ և կովի բռնվել, որի պատճառով սպանվել էին երեք ենիշերի և փաշայի մարդկանցից՝ երեք հոգի: Փաշային անարգել էին, որի համար փաշան ցանկացել էր ենիշերիներին պատժել: Ենիշերիները քաշվեցին ներքին բերդը: Էրզրումից հրաժարեցված Հյուսեին փաշան ու վիլայեթի երևելիները միջնորդեցին և հաշտեցրին նրանց: Երբ ենիշերիները ներքին բերդից դուրս եկան, Աբազա փաշան մտավ բերդ և իր դիրքը ուժեղացնելով, սկսեց սեկբաններ գրել: Փաշան դուրս հանեց էրզրումի բերդում գտնված ենիշերիներին, որոնք գնացին Ստամբուլ: Այդ ժամանակ էրզրումի էյալեթը շնորհվեց Դիարբեքիից հեռացված նեսուհ փաշայի քեթխուդա Մուստաֆա փաշային: Սակայն Աբազա փաշան դուրս չեկավ և մյուսթեսելիմին հետ ուղարկեց: Անատոլիայում և այլ քաղաքներում սկսվեց խռովություն և խանակություն: Երկրում ծայր առան ավազակային շարժումներ: Ասում էին, թե փադիշահը խելագարվել է և պետությունը գտնվում է վալիդե Սուլթանի²⁹ ձեռքին: Այսպես, կուլերը և ստոր տարրերը երես առնելով, զավթել էին պետական բոլոր ծառայությունների ու վակֆների գործերը: Պատվի տեր և վաստակավոր մարդիկ հալածվում էին, քանի որ օրենքը կորցրել էր իր ուժը: Ժողովրդի դրությունը շատ ծանր էր: Ամեն անգամ դրությունը այսպես է եղել, երբ փադիշահը հրաժարվել է պետությունը կառավարելուց:

(էջ 28)

ԱՐԱՋԱՅԻ ՄԱՍԻՆ ԳԱՆԳԱՏՆԵՐ ԵՆ ՍՏԱՅՎՈՒՄ

Մուհարրեմ ամսի 13-ին էրզրումի հերթապահ ենիշերիները Ստամբուլ գալով, Աբաղայի մասին գանգատ ներկայացրին և հայտնեցին, որ փաշան բանտարկել է աշքի ընկնող ենիշերիներին և սեկբաններ է գրել: Նրանք հավաքական դիմում ներկայացրին նաև վիլայեթի երևելիների անունից: Ամսի 16-ին բոլոր հերթապահ ենիշերիները հայտնեցին, որ Աբաղա փաշան Կարսի և Ախալցխայի փաշաներին նույնպես հրամանագրեր է գրել և ուղարկել, որ ենիշերիներին դուրս հանեն: Խալիլ փաշան խրատական նամակներ գրեց Աբաղա փաշային և իր մարդկանցից երկուսին ուղարկեց և հատկապես խնդրեց, որ բերդից դուրս գա:

ԵՆԻՇԵՐԻՆԵՐԻ ԽԱՐԺՈՒՄԸ ԱՐԱՋԱՅԻ ՀԱՄԱՐ

Սեֆեր ամսի 19-ին ենիշերիների աղան գնալով մեծ վեզիրի պալատը՝ ենիշերիներին ոտքի հանեց: Նրանք հայտնեցին, որ Ասիթանեյում [Ստամբուլ] Աբաղայի ապստամբության պատճառը Գյուրջի Մուհամմեդ փաշան և Խալիլ փաշան են: Աբաղա փաշան մեծ վեզիրի եղբայր Հյուսեին փաշայի փեսան և Խալիլ փաշայի որդեգիրն էր:

Սպաները միջամտեցին գործին: Նրանք դոնից դուրս գալով հանդիպեցին Խալիլ փաշային և նրան շրջապատելով, ասացին. «Աբաղան իր շարժման մեջ քեզ վրա է հենվում»: Քեթխուդա Չեթեշի Ալի աղան եկավ և ցրեց սրանց: Հաջորդ հավաքույթին նրանք նորից ոտքի ելան և ասացին. «Աբաղա փաշան անպայման պետք է սպանվի»: Սպաները միջամտեցին և արգելեցին: Հրաման ստացվեց, որ էրզրումի բեյլերբեյին պաշտոնազուրկ է արված: Խալիլ փաշան այդ գործում մասնակից չէ, հետևաբար, պետք չէ նրան նեղություն տալ...

(էջ 32)

ԱՐԱՋԱ ՓԱՇԱՅԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սրանից առաջ, Գյուրջի Մուհամմեդ փաշան հավատ չընծայելով Աբաղայի մասին ժողովրդի մեջ տարածված լուրերին՝ իր եղ-

բայր Հյուսեին փաշայի խոսքին էր հավատում: Դրությունը ստու-
գելու համար նա ենիշերիական օջախից մի շորբաջի էր ուղար-
կել: Ջեմազիել-էվելի ամսի 11-ին պարզվեց, որ Աբազա փաշան
թույլ չի տվել, որ Մուստաֆա փաշայի մյութեսելիմը ընդունի էյա-
լեթը: Բոլոր սանջակները նա իր մարդկանց է տվել, ուսաների յու-
րաքանչյուր տան վրա հազարական ակշե նշանակել և մոտ 15
հազար զինվոր հավաքել...

ԿԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Քանի որ էյալեթի սահմանի վրա գտնվող Կարահիսարի Շար-
քիում Մուրթազա փաշան դիմադրություն էր ցույց տվել, Աբազա
փաշան շարժվեց նրա դեմ: Ջրի նեղության պատճառով Մուրթազա
փաշան 10 օր պաշարված մնաց և հետո ստիպված եղավ հանձնը-
վել ու բերդից դուրս գալով, միանալ այդ ամբոխին: Այնուհետև,
Աբազա փաշան շարժվեց Սվազի ու Անկարայի վրա և շրջակայ-
քի բեյերին նամակներ ուղարկեց: Շատերը հպատակվեցին: Մա-
րաշի բեյերբեյի Կլավուզ Յուսուֆ փաշան եկավ և միացավ նրանց:
Սվազի Թայար Մուստաֆա փաշան նույնպես բարեկամություն
ցույց տվեց...

Չորումից Քանդրի գնալիս նրանց դիմավորեց Նողայ փաշան
և պատիվներ տվեց: Այսպես իր գնացած բոլոր վայրերում, քա-
ղաքներում և գյուղերում նա սպանում էր ենիշերիներին և հա-
փըշտակում նրանց ունեցվածքը: Գավառներում գտնվող բոլոր
ենիշերիները վախենալով, հավաքվում էին իրենց օղաները:

ՍԵՐԴԱՐ ԶԸՂԱԼԵ-ԶԱԴԵՆ

Աբազա փաշան մոտ 40 հազար զինվորներով պաշարեց Ան-
կարան: Երբ այդ մասին տեղեկություններ ստացվեց, կարգադրու-
վեց Անատոլիայի բեյերբեյի Իլյաս փաշային և Կարամանի բեյեր-
բեյիին, որ իրենց էյալեթների զինվորներով օգնության հասնեն
Անկարային:

Մայրաքաղաքում, վեզիրներից մեկը՝ Մահմուդ փաշան նշա-
նակվեց սերդար: Չորս փաշաներ, հավաքելով 4000 ենիշերիներ և
այլ զինվորներ, ուղեբե ամսին անցան Սկյուդար: Երբ հիշյալ զին-
վորները Բեկբազար հասան, այնտեղ կանգ առան հանգստանալու,
սակայն տեղեկանալով, որ Աբազա փաշան հաղթանակ տանելու
դեպքում կարող է գիշերային հարձակում գործել, պաշտպանվելու

համար վերադարձան Բրուսա: Աբազան պաշարեց քաղաքը, ջրերը կտրեց, գրավեց վարոշը, հարձակվեց ներքին բերդի վրա: Սակայն, իր թափած ջանքերին հակառակ՝ հաղթել չկարողացավ և, երբ ձմռան ցրտերը վրա հասան, ձմեռելու համար գնաց Նիկտեի սանջակը:

(էջ 34—36)

1033 (1623—1624) թվականի դեպքերից

ԱԲԱԶԱՅԻ ԿՌԻՎՆԵՐԻ ԵՎ ՇԵՅԵԻ ԽԱՔԵՐԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Աբազա փաշան ինքնավստահ և քաջարի անձնավորություն էր, սակայն խելամիտ մարդ չլինելով՝ ընդունակ չէր ըմբռնելու գործերի ներքին կողմը: Նա իր կամքի սանձը հանձնել էր կեսարացի տգետ մի շեյխի: Նա խոտովություններ հարուցելով և ավազակներին իր շուրջը հավաքելով, խրվել էր անելանելի մի կովի մեջ: Նա չէր կարողանում իր շուրջը հավաքված հասարակությունը ցրել, իսկ Շեյխը ամեն անգամ կրկնում էր. «Այս հասարակությունը մի ցրի: Դրա շնորհիվ դու վեզիրություն կստանաս»: Մի շարք ստահող նամակներով և ֆեթվաներով Աբազա փաշան մոտ 30 հազար ավազակներ հավաքեց իր շուրջը: Դրանից առաջ հարձակվել էր Անկարայի վրա, սակայն վեց ամիս պաշարելուց հետո, չէր կարողացել հաղթություն ձեռք բերել և հետ վերադառնալով, ձմեռել էր Նիկտեի և Կեսարիայի կողմերում: Շրջակայքը վաշտեր ուղարկելով ապրանք ու հարստություն էր հավաքել տալիս Օսմանյան կայսրությունից:

Մյուս կողմից, ենիչերիների քեթխուդան՝ Մըխլաջի Սարը Մուհամմեդ աղան, ամեն օր օդա-բաշիններին³⁰ ազդարարում էր, որ փառիշահական արշավանքը ուղղված է միայն ենիչերիների ոխերիմ թշնամի՝ Աբազայի դեմ. նա բազմաթիվ շորքաջիների և անհատ ենիչերիների մահվան է դատապարտել ու սպանել: Դուրք էլ ջանքեր գործադրեք, վարվեք այդ կերպ: Չեզ տեսնեմ. քանի՞ զինվորներով եք արշավանքի գնալու:

Աբազան լսելով այս մասին, ուղարկում է իր պատասխան նամակը:

ԱԲԱԶԱ ՓԱՇԱՅԻ ՆԱՄԱԿԻ ՊԱՏՃԵՆԸ

Մեծարգո եղբա՛յր, ենիչերիների քեթխուդա Մուհամմեդ աղա, բարևից հետո դու ասում ես. «Այս գարնանը մենք Աբազայի դեմ

արշավանք ունենք. սաղրազամի հետ միասին պետք է գնանք. այս արշավանքը ենիչերիական արշավանք է, սիփահիներից և բեյերից մեզ օգնություն չկա: Արազայի հոգսը մենք ենք: Տեսնե՛մ, ինչքան ենիչերիներ կհավաքեք: Այս ասելով դու օղա-բաշիներին խիստ պատվերներ ես տալիս: Հաջողություն քեզ: Փաղիշահի հացը քեզ հալալ լինի...»:

Նամակի մնացած մասում Արազա փաշան երկար խոսում է սուլթան Օսմանի սպանության հետ կապված դեպքերի մասին:

Հաջորդ հատվածում Քյաթիր Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրում է Արազա փաշայի պատերազմական գործողություններն ու նրա վերջնական պարտությունը: Այդ հատվածի թարգմանությունը չի տրվում, որովհետև սույն գրքի առաջին հատորում, գրեթե նույն բովանդակության նյութեր թարգմանվել են պատմագիրներ Փեշեվիից և Նայիմայից*:

(էջ 53—56)

ԿԸԶԸԼԲԱՇՆԵՐԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ

Այս և հաջորդ հատվածներում (էջ 67—69) Քյաթիր Չելեբին խոսում է 1034 (1624—1625) թվականին տեղի ունեցած դեպքերի մասին, երբ վրաց հայտնի պետական գործիչ Մաղրավ բեյը³¹ սպանում է կըզըլբաշների բանակի հրամանատար Կարջղայ խանին և վրացական զինված ուժերի հետ կըզըլբաշների բանակին պարտության մատնելով, միանում է օսմանյան փաղիշահական բանակին:

Քանի որ Քյաթիր Չելեբին գրեթե նույնությամբ է տալիս այդ դեպքերը, որոնք նկարագրված են թուրք պատմագիր Փեշեվիի և տարեգիր Նայիմայի կողմից, կրկնությունից խուսափելու համար, ավելորդ ենք համարում թարգմանել Մաղրավ բեյին վերաբերող նյութերը**:

* * *

1045 (1635—1636) թվականի դեպքերից

Թուրք-իրանական պատերազմական գործողությունները շարունակվել են: Անֆեվիների կողմից վանի պաշարումը դադարում է, որից հետո մեծ վեզիր և բարձր սերդար Քաբանը-Յասսը Մուհամմեդ փաշան Ստամբուլից շարժվում է Արևելյան արշավանքի: Անձամբ Սուլթան Մուրադ IV-ը մասնակցում է Երևանի արշավանքին:

ՓԱԴԻՇԱՀԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ԳՆԱԼԸ

Մուհարրեմ ամսի սկզբին (1045) սաղրազամը իջևանեց իսլամական սահմանում գտնվող էրզրումի Բայբուրտ գավառի մոտ:

* Այս հատորի հաջորդ գլխում ևս պատմագիր Սուլաբ Չաղեն բավականաչափ խոսում է Արազա փաշայի մասին:

** Տե՛ս մեր «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» աշխատության 1 հատորը, էջ 56—59, 88—91, 94—95, 96—98:

Աղաներին նա հրամայեց, որ դարու մեկ քիլեն՝ քսան, իսկ ալյուրի քիլեն՝ երեսուն աղչե գնահատվի, և յուրաքանչյուր զինվորի հինգական քիլե գարի ու երկուական քիլե ալյուր բաժանվի: Հաջորդ օրը սադրազամը գնաց Նորին վսեմությունն փաղիշահին դիմավորելու: Սահմանամերձ դաշտում հրաման տրվեց երկրորդ վեզիր Սիլահգար փաշայի վրանում իջևանել: Խնճույքից հետո արժանացավ փաղիշահին տեսնելու և նրա աջը համբուրելու շնորհին: Հաջորդ օրը եկան Բայբուրտ: Ամսի 8-ին մտան էրզրում: Մուհարրեմ ամսի 16-ին վսեմաշուք փաղիշահը եկավ Իլիշահ³²: Մեծ վեզիրն էլ իր տրամադրության տակ եղած զինվորների հետ էրզրումից եկավ այստեղ փաղիշահի վրանի [օթաղ] առջև գահ սարքվեց ու Դիվան հրավիրվեց: Օջաղի վաշտերի աղաներն ու բոլոր ենիչերիները, սիփահիններն ու այստեղ եկած միրիմիրանները, ըստ սովորության, իրենց զորամասերով անցան վսեմաշուք փաղիշահի առջևից:

Մուհարրեմ ամսի 11-ին վսեմաշուք փաղիշահը հրամայեց, որ, ըստ սովորության, մեծ շքերթ կազմակերպվի...

Քյաթիր Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրելով այդ շքերթը, ասում է, որ նման շքերթ ու հանդիսավորություն ոչ մի ժամանակ գոյություն չի ունեցել և Ալ-Օսմանի³³ զինվորների թիվն էլ ոչ մի տեղ այդքան մեծ չի եղել:

ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՓԱԴԻՇԱՀԻ ԵՐԵՎԱՆ ԳՆԱԼԸ

Մուհարրեմ ամսի 24-ին, բեռների մի մասը էրզրումում թողնելով, նախօրոք ուղարկվեցին 25 հատ «բալյեմեզ» թնդանոթներ³⁴ և թուղ: Հաջորդ օրը էրզրումից դուրս գալով, շարժվեցին դեպի Երևան: Սեֆեր ամսի սկզբին իջևանեցին Կարսի մոտ: Փաղիշահը դիտեց Կարսը: Երկու օր այստեղ մնացին... Հաջորդ օրը հասան Մեսհենե-Գեշիդի մենզիլը, ուր և խփեցին փաղիշահի վրանը, իսկ շրջակայքի շորս կողմը նայող մի բլրի վրա սարքեցին զորամասերի վրանները. հաջորդ օրը ստացվեցին Գուրիլի երկրի [Գուրիա] հարկերն ու նվերները: Ուշ Քիլիսեում [էջմիածին] շիթեր³⁵ հյուսելու համար մեծ քանակությամբ ճյուղեր կտրեցին: Սեֆեր ամսի 10-ին հասան Երևանի ցանքերին և իջևանեցին Երևանի մոտ: Հրաման տրվեց անասուններին արածացնել ցանքսերում: Հաջորդ օրը հասան Գյոք-Քյումբետ: Երբ փաղիշահի բանակը շքերթով անցնում էր բերդի մոտից, պարսպից արձակված թնդանոթի արկերը անցան հատուկ պահեստային մասի զինվորների գլխի վրայով, սակայն Աստծո ողորմությամբ ոչ ոքի վնաս չպատճառեցին: Անցնելով Ջանգի գետը, կանգ առան պարսպից քիչ հեռու: Վսեմաշուք

փաղիշահը հրամայեց ավելի մոտենալ: Հաջորդ օրը փաղիշահի վրանը սարքվեց Հյունքար-Թեվեսի անունով հայտնի բլրի վրա, իսկ վեզիրներն ու պետութեան այլ ղեկավարները տեղավորվեցին հարմար վայրերում: Ջինվորներին բաժանեցին ռազմամթերք, բահ, բրիչ, վառոդ և պատրույգ (ֆիթիլ): Ֆերման տրվեց, որ ենիչերիները այդ գիշեր մտնեն խրամատները: Սեֆեր ամսի 12-ի գիշերը, երբ բերդի շրջակայքը լուսավորված էր լուսնի լույսով և ջահերով, ժամի 3-ին զինվորները մեծ զանգվածով առաջ շարժվելով դեպի պարիսպները, մտան խրամատները: Երբ ենիչերիներից մի քանի հարյուր զինվորներ վիրավորվեցին, վսեմաշուք փաղիշահը նրանցից ամեն մեկին 30—40 դուրուշ դեղի փող շնորհեց, իսկ ուսանց վերքերը իր ներկայությամբ վիրաբույժներին դարմանել տվեց: Մինչև առավոտ խրամատների գործերը կարգավորվեցին և յուրաքանչյուր զինվոր ամրացավ իր տեղում:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ

Գյուրջի-Թեփեից Հյուսեին փաշայի և Հալեպի բեյլերբեյի Ահմեդ փաշայի զորամասերից թնդանոթները կրակն ուղղեցին դեպի բերդը և քանդեցին էմիր Գյունե-օղլուի պալատն ու բարձր շենքերը: Երևանի բերդը մոտավորապես էսքի Սարայի³⁶ մեծութունն ուներ, այնպես որ թնդանոթի արկերը բերդի վրայից թռչում-անցնում էին: Բերդի դռան առջև դրեցին նոր ստացված վեց թնդանոթ: Բերդից դեպի վրաններն արձակված արկերից զոհվեց վեզիրի դռնապաններից մեկը՝ քեթխուդա Ալի աղան: Ամսի 13-ին, հին Երևանի մոտ խրամատ մտավ Անատոլիայի ենիչերիական զորամասը: Նրանք ունեին վեց թնդանոթ: Ամսի 14-ին, բերդի հյուսիսային կողմում անհրաժեշտ եղավ պաշտպանել գետեզերքը, որի համար նշանակվեցին էրզրումի բեյլերբեյի Ահմեդ փաշան և Չըլդըրի բեյլերբեյի Սեֆեր փաշան: Այդ վայրում դետեղվեցին ևս երեք թնդանոթներ... Ամսի 16-րդ օրը, երբ Շեմս փաշա-Չատեն իր երեք աղաների հետ միասին (որսի ժամանակ) քնել էին Կափուդան փաշայի³⁷ զորամասի պարտեզում, աջեմները բերդից իջնելով երեքին էլ գլխատեցին և նրանց գլուխները բերդ տարան: 19-ին սերդարը գետն անցավ և հասավ Գյուրջի-Թեփեի այն կողմում գտնվող անցքը. այնտեղի կամուրջը գրավեց և այդ կողմից իջնելով դեպի գետ՝ ձեռնարկեց ժայռի մեջ պատնեշ կառուցելու գործին: Հաջորդ օրը, Հալեպի բեյլերբեյին ու բոլոր պաշտոնազուրկ բեյերը ուղարկվեցին այնտեղ և վրաններ խփեցին: Հետո հասնելով մինչև խանդակի [փոս] ծայրը, ամեն կողմից Երևանի վրա տնձրեի նման հրացանի գրն-

դակներ և թնդանոթի արկեր տեղացին: Մի շաբաթվա ընթացքում՝ գիշեր-ցերեկ, թնդանոթների գնդակոծութունից պարսպի աշտարակներն ու պատնեշները խանդակի վերածվեցին, մասնավորապես, ենիչերիների աղայի և Ռումելիի զորամասերի հարձակման ենթակա պարիսպը հողին հավասարվեց: Մի օր իրանցիները, խրամատների վրա հարձակվելու նպատակով, բերդից դուրս եկան, սակայն իսլամական ղազիներին կազմ ու պատրաստ գտնելով, ստիպված եղան հուսախաբ ետ փախչել: Թշնամին փորձում էր կողովներով ու կարպետներով փակել թնդանոթների հարվածից քանդված վայրերը և անցքերը, սակայն երբ անհամար զինվորները շարժվեցին դեպի այդ կողմը, իրանցիները տեսան, որ իրենք այլևս չեն կարող հաջողության հասնել և նախօրոք իմանալով, որ հարձակման հրաման է տրված, հաջորդ օրը, սեֆեր ամսի 21-ին, թուրքմեն Հազեր բեյ անունով մի հարյուրապետ, Շամլի օջախից՝ մի պատվավոր անձ և մի անհավատ ծառայող, արդեն հուսահատված, ներողութուն խնդրող հատուկ գրությամբ դուրս եկան բերդից և սերդարին դիմելով, հաշտութուն խնդրեցին...:

(էջ 170—173)

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԵՐԴԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Սեֆեր ամսի 22-ը երկուշաբթի էր: Մուրադ քեթխուդան բերդից դուրս գալով հայտնեց, որ էմիր Գյոնե-օղլու Թահմասը Կուլուխանը որոշել է դուրս գալ բերդից և հանձնել Երևանը: Վսեմաշուր Սուլթանը գրեց պայմանագիրը և մի մարդու միջոցով ուղարկեց, իսկ քեթխուդան մնաց: Հաջորդ օրը սիփահիների զորամասերը հասան բերդ և շարքով կանգնեցին դարբասի առջև: Խանը բերդից դուրս գալով, անցավ զորաշարքերի առջևից և համբուրելով փառիշահի ասպանդակը՝ բերդը հանձնեց: Նա արժանացավ նորին վսեմութուն փառիշահի շնորհին: Մեկ օր հետո ծառայության անցնելու նրա խնդրանքը ընդունվեց և նրան շնորհվեց խալաթ, դաշույն, ակնապատ գոտի և բազմաթիվ այլ նվերներ: Այդպիսով ենիչերիները մտան բերդ: Փառիշահի հրամանով, բերդում գտնվող 5—6 հազար հրացանաձիգ թշնամիները, Երևանի բերդապահ Միրֆեթահ-օղլուի հետ միասին, երեկոյան վերցնելով իրենց ունեցվածքը՝ հեծյալ և հետիոտն, գնացին դեպի էրդեբիլ... Երևանի բերդը գրավելիս, գոյութուն ունեցող վիրայի³⁸ կարգով, պետք է հանձնըվեին բոլոր զենքերը: Սակայն այս անգամ այդ կարգը չպահպանվեց: Իրանցիներն ուղևորվեցին զինված, և ճանապարհին հան-

դիպած ձիերը քշեցին ու տարան: Երբ այդ մասին լուր ստացվեց, էրզրումի Քյուչյուք Ահմեդ փաշան և Կարամանի բեյլերբեյի Մուհամմեդ փաշան իրենց էյալեթների զինվորներին ուղարկեցին նրանց ետևից: Երբ վերջինները հասան նրանց, հրացանաձիգները, ապաստանելով սեպածև ժայռերում և քարքարոտ տեղերում, սկսեցին կռվել: Ահմեդ փաշան վիրավորվեց, Ենիշեհիրի Ռամազան բեյը սպանվեց և 15 զինվորներ վիրավորվեցին, իսկ մնացածները ստիպված եղան ետ վերադառնալ: Ուրբաթ օրը, ավետաբեր լուրով Ստամբուլ ուղարկվեցին Բեշիր Աղան և Կափուչիների քեթխուդան: Երևանի գրավման հանդեսի համար փաղիշահական օթաղի առջև ճյուղերով ծածկված քառանկյունի քյոշկ կառուցեցին և զարդարեցին... Բոլոր փաշաները և բեյերը Դիվանի հավաքվեցին: Փաղիշահը բազմեց իր գահի վրա և բոլորը հրավիրվեցին ձեռքը համբուրելու... Փաղիշահական հրովարտակով Մուրթազա փաշան նշանակվեց Երևանի պահպանության պաշտոնում:

ՊԱՐՍՊԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒՄԸ ԵՎ ՊԱՀԱՊԱՆՆԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒՄԸ

Սեֆեր ամսի 27-ին սկսվեցին բերդի քանդված մասերի վերանորոգման աշխատանքները: Ճարտարապետի հետ միասին շափեցին, հաշվեցին և սաթրանջի [շախմատի] ձևով 19280 արշին տեղից 8800 արշինը տրվեց Ռումելիի և Հալեպի էյալեթներին, սիփահիններին և սիլահդարներին, 8560 արշինը՝ Անատոլիայի զինվորներին և ենիշեհիներին, 1920 արշինը՝ էրզրումի, Կարամանի և Կարսի զինվորներին: Վերանորոգման աշխատանքները վերջացնելուց հետո, բերդի պահպանության համար ենիշեհիներից և այլ զինվորներից նշանակվեցին 1200 զինվորներ, որոնց ռոճիկների համար գանձարանից հատկացվեց շորս հարյուր քիսե³⁹ փող, անհրաժեշտ քանակությամբ ռազմամթերք և «բալյամեզ» թնդանոթներ:

Երևանից դուրս եկան 6-րդ օրը: Երևանի նախկին տիրակալ էմիր Գյոնե-օղլուն՝ նոր անունով Յուսուֆ փաշային, շնորհվեց Հալեպի էյալեթը, իսկ նրա քեթխուդային՝ Թարաբլուսի էյալեթը:

(էջ 173—175)

ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՓԱԴԻՇԱՀԻ ՌՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ԹԱՎՐԻԶ

Չորրորդ օրը, Դեհլեի լեռնանցքից, ծովանման Արաս գետից անցնելիս փաղիշահի կողքին գտնվող մի սուլաքի ջուրը տարավ: Փաղիշահը իր նվիրական ձեռքով բռնեց խեղդվողի ձեռքերից և

նրան մյուս ափը հասցրեց: Այստեղ մնացին մի օր: Ռենբելլի և այլ աշիրեթներին մյուս կողմը փոխադրեցին մոտ հազար օբա⁴⁰, հրամաններ արձակեցին դրանց Երզնկայի, Թերջանի և Բասենի անմարդաբնակ և ավերված վայրերում բնակեցնելու մասին, իսկ նրանց մելիքներին զեամեթներ շնորհեցին: Մակույում լուր ստացվեց, որ սուլթան Ալաեդդին անունով մի շեհզադե է ծնվել. այդ կապակցությամբ հանդեսներ կատարվեցին: Ամսի 11-ին կրգըլբաշները թողին Չուրսեն քանդված բերդը: Մուրթեզա փաշային ուղղված Ռուստեմ խանի գրությամբ եկավ Հազեր անունով մի մարդ և խոսեց հաշտության մասին: Ռեբիել-էվվելի 17-ին վսեմաշուք փադիշահի առողջությունը մի քիչ վատացավ: Փադիշահի համար շորս ջորիներով տարվող երեք թևավոր մի պատգարակ սարքեցին և հաջորդ օրն այդ պատգարակով խոյ հասան: Այնտեղ երեք օր մնացին, բերդը քանդեցին, այգիների ծառերը կտրեցին և ավերեցին: Երրորդ օրագնացում Մարանդ հասան և այնտեղ էլ ծառերը կտրեցին ու այգիները փշացրեցին:

Հաջորդ օրը իջևանեցին Սոֆիանեյում և Հաջի Հարամիեյում: Ստացվեց Ռուստեմ խանի կողմից Քյուլջուք Ահմեդ փաշային ուղղված մի գրություն, որով հայտնվում էր, թե հաշտություն կընքելու համար պետք է ուղարկվի Օսման աղան: Ամսի 28-ին թավրիզ հասան և իջևանեցին կամրջի գլխին՝ Սեյիդաբադ անունը կրող դաշտում: Քյուլջուք Ահմեդ փաշան և վանի բեյլերբեյին պահնորդ նշանակվեցին: Երեկոյան եկան 61 ենիչերիներ և տեղեկություններ բերին աջեմների խարդախության մասին. նրանք հայտնեցին նաև, որ Ռուստեմ խանի դեմ ուղարկված զինվորները սակավաթիվ են, իսկ շահն էլ 4—5 օրագնաց հեռու է գտնվում:

Հաջորդ օրը վսեմաշուք փադիշահը շքերթով շրջագայեց քաղաքում, դիտեց Սուլթանի ջամին և հրամայեց քանդել ու ավերել շահի պալատը: Շուկան ու բազարը ամբողջովին կրակի մատնեցին, բարեշեն տները ու գեղեցիկ մակսուրենները⁴¹ քարուքանդ արեցին: Այնուհետև սկսեցին ծառերը կտրատել: Չնայած դրան, անսահման ծովի նմանվող այգիների մեկ տասներորդն անգամ զինվորները երեք օրում շկարողացան ոչնչացնել: Հաջորդ օրը, ութի-ու-ախրրի սկզբին, Ռուստեմ խանի մոտ ուղարկված Օսման աղան և Ռուստեմ Քամիրան անունով անձը եկան քսան կրգըլբաշներով և իրենց հետ բերեցին հաշտություն կնքելու գրությունը: Սակայն նրանց առաջարկին հավատ չընծայվեց, ուստի ձեռնամուխ եղան բանակի կարիքները բավարարելու աշխատանքներին:

(էջ 175—176)

Այս հատվածում Քյաթիր Չելեբին նկարագրում է փաղիշահի վերադարձը և ճանապարհին տեղի ունեցած դեպքերը: Փաղիշահը ութի-ուլ ախլարի 2-ին մեկնում է Վան: Աջեմի շահը՝ անկարող լինելով դիմադրություն ցույց տալ, փախուստի է դիմում... փաղիշահը և նրա բանակը ճանապարհին մեծ դժվարությունների են հանդիպում: Ամսի 18-ին նրանք հասնում են Վան: Փաղիշահը ծայտված դիտում է Վանի բերդը: Ամսի 21-ին մեկնում են Դիարբեքիր: Բիթլիսում Աբդալ խանը⁴² փաղիշահի պատվին մեծ խնջույք է կազմակերպում: Ջեմադիել-էվելի 9-ին նրանք հասնում են Դիարբեքիր քաղաքը: Շարունակելով ճանապարհը, ուեջբե ամսի 9-ին հասնում են Ստամբուլ...:

(էջ 177—178)

ԷՄԻՐ ԳՅՈՆԵ-ՋԱԴԵԻ ՎԻՃԱԿԸ

Երևանի նախկին տիրակալ էմիր Գյոնե-Ջադեն, փաղիշահին ենթարկվելով, ընտանիքով և ունեցվածքով դուրս է գալիս Երևանից: Հալեպի էյալեթը շնորհվում է նրան, իսկ Թարաբլուսի Շամի էյալեթը՝ նրա քեթխուդային: Էմիր Գյոնեն անհավատ ուաֆրզի⁴³ լինելով, միայն անհրաժեշտության բերմամբ էր հպատակություն ընդունել: Երևանը հանձնելու պատճառ դարձած իր քեթխուդա Մուրադից վրեժխնդիր լինելու համար նա մի պատրվակով սպանել է տալիս նրան: Երբ փաղիշահը իմանում է այդ մասին, ասում է. «Անհարմար է նման անհավատին թողնել որպես Հալեպի էյալեթի իշխող», և նրա նախորդ Ահմեդ փաշային վերականգնում է իր պաշտոնում:

ԱՋԵՄԻ ՇԱՀԸ ԳՐԱՎՈՒՄ Է ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԵՐԴԸ

Ռեջբե ամսի սկզբին Վանի բեյլերբեյին մի գրությամբ հայտնում էր, որ Շահը Թավրիզ գալով շրջակայքից հավաքել է իր զինվորներին և, Սպահանից շորս թնդանոթ բերել տալով, որոշել է շարժվել Երևանի վրա: Այս մասին մեծ վեզիրը հայտնեց կառավարության կենտրոնին: Ռեջբե ամսի 14-ին մոլորյալ շահը, Ռուստեմ խանի հետ, պաշարեց Երևանի բերդը: Շաբան ամսի 4-ին մեծ վեզիրը հրաման ուղարկեց Անատոլիայի, Կարամանի, Սվազի, Մարաշի, Հալեպի, Շամի, Թարաբլուսի, էրզրումի, Տրապիզոնի, Կարսի և Չըլդըրի էյալեթներին, որ շտապ կարգով ներկայանան էրզրում...: Ամսի 22-ին էլ Դիարբեքիրից էրզրում ուղևորվեց մեծ վեզիրը: Էրզրումից ստացված գրությունից պարզվում էր, որ Կազդմանի բերդը պաշարված է: Ամսի 27-ին կանչվածները հասան էրզրում...:

Երկրի տարբեր մասերից նույնպես գալիս են զինվորական ուժեր. պատրաստ վիճակում էին նաև սիփահիները և սիլահարները աղաներն ու ենիչերիները քեթխուղան: Հասան Կալայում էրզրումի սաստիկ սառնամանիքից սառեցին 9 զինվոր: Շատերի էլ ձեռքերն ու ոտքերը սառեցին: Իրանցիներն էլ իրենց ուժերն էին հավաքում և դասավորում: Ստամբուլում խիստ միջոցներ են ձեռք առնվում զինվորական նոր ուժեր հավաքագրելու համար: Սակայն այդպիսի զորահավաքին խանգարում են սաստիկ սառնամանիքները: Ի վերջո, շեվվալ ամսի 22-ին, մեծ վեզիրի մոտ տեղի ունեցած խորհրդակցությունից հետո, նրանք շարժվում են դեպի Կարս: Ստացված գրությունից պարզվում է, որ Երևանի բերդի դրությունը շափազանց դժվարացել է: Անհրաժեշտ է 10 օրվա ընթացքում օգնության հասնել...: Ամսի 24-ին բերդը հանձնվեց: Այս սարսափելի լուրը հասավ սերդարին: Սակայն, քանի որ նոր տեղացած առատ ձյունը փակել էր ճանապարհները, օգնության հասնելու հնարավորությունը վերացել էր: Երևանի գրավման լուրը հաղորդվեց Ստամբուլ:

Պատմագրի ասելով, ապարդյուն են անցնում փառիշահի գործադրած բոլոր ջանքերը:

(էջ 179—181)

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ ՆԵՖԻԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

էրզրումի-Նեֆի էֆենդին⁴⁴ Ռումի⁴⁵ բանաստեղծների ամենագլխավոր և ակա-նավոր ներկայացուցիչն էր: Նա ծառայել էր մի քանի պետական պաշտոններում: Նա Բայրամ փաշայի մասին գրել էր երգիծական ոտանավոր [հիշվ]:

Սուլթան Մուրադ խանի թուլլատվությամբ, շաբան ամսի 8-ին, Նեֆիին խեղդեցին իր պալատում: Նեֆին երգիծական գրվածքներում հանդես է գալիս որպես հազվագյուտ տաղանդի տեր բանաստեղծ: Երգիծաբանության մեջ նա գերազանցել էր բոլոր բանաստեղծներին: Հայտնի են նրա պոեմները [Կասիդե]:

(էջ 183)

1048 (1638) թվականի դեպքերից

Հաշտություն կնքելու նպատակով խանի դեսպան Մակսուդ խանը գալիս է Ստամբուլ: Այդ ժամանակ Սուլթան Մուրադ IV-ը պատրաստվում է Բաղդադի արշավանքին: Դեսպանին ուղարկում են Մուսուլ, որպեսզի այնտեղ սպասի պատերազմի հետևանքին: Մուսուլում սուլթանը ընդունում է Մակսուդ խանին և նրան է հանձնում շահին ուղղված իր նամակը: Այդ նամակով սուլթանը շահից պահանջում է վերադարձնել օսմանյան պետությանը պատկանող վայրերը և ամեն տարի նվերներ ուղարկել: Հակառակ դեպքում, սպառնում է գարնանը արշավել Իրանի վրա:

113

Սուլթան Մուրադ IV-ի այդ սպառնազիրը, իբրև այդ դարաշրջանի պետու-
թյունների հարաբերության բնորոշ փաստաթուղթ թարգմանաբար բերվում է այս-
տեղ ամբողջությամբ. գրքի հավելվածում տրվում է նաև նրա թուրքերեն տեքստը:

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻ («ԵԱԹԹԸ-ՀՅՈՒՄԱՅՈՒՆ») ՊԱՏՃԵՆԸ

«Իմ փառիշահական գրությունը ստանալիս, թող հայտնի լի-
նի, որ քո մարդկանցից Խալիֆա Մակսուդին ուղարկելով հաշտու-
թյուն էիր ցանկացել: Քո դեսպանին որոշ ժամանակ սպասեցնե-
լու պատճառն այն էր, որ մենք որոշ գործեր ունեինք: Այժմ այդ
գործերը վերջացրել ենք: Հիմա, եթե հաշտություն ես ցանկանում,
նորից մեր բեյլերբեյիներին պիտի հանձնես իմ մեծ նախահայրե-
րի ժամանակից մեր փառավոր պետության մեջ մտնող երկրները,
որոնք գրավվելու են իմ հաղթական զինվորների կողմից: Հին
պայմանի և սովորության համաձայն ամենամյա նվերներն ու
փեշքեշները պետք է կանոնավոր կերպով ուղարկվեն: Իսկ եթե
դրանք չկատարես, ես այս սահմաններում ձմեռելուց հետո, գար-
նան սկզբին որոշել եմ իմ ծովածավալ զինվորներով արշավել քո
երկրի և պետության վրա: Թե տղամարդ ես, հրապարակ արի՛:
Ղեկավարելու հավակնություն ունեցողներին անվայել է թաքնը-
վել վարագույրի ետևը: Զիուց վախեցողը, եթե ձի հեծնի և սուր
կապի՝ սխալ գործած կլինի: Կլինի այն, ինչ նախապես սահման-
ված է: Մի՛ վախենա, դեմ արի: Վեսսելամ»⁴⁶:

1049 (1639) թվականի դեպքերից

Այս թվականին թուրք-իրանական պատերազմական գործողությունները վեր-
ջանում են հաշտության պայմանագրով: Սուլթան Մուրադ IV-ի սպառնազիրը շա-
հին ուղարկելուց հետո, թուրքական բանակի հաղթական շարժումները և փառի-
շահի վճռական նախազգուշացումը ունենում են իրենց ազդեցությունը: Շահը
ստիպված է լինում հաշտություն խնդրել: Մուհարրեմ ամսի 8-ին, Սեֆեվի գըլ-
խավոր հրամանատար Ռուստեմ խանը հատուկ գրությամբ դիմում է մեծ սերդա-
րին հայտնելով, որ Դերթենգի բերդը դատարկել է և հաշտության համար ուղար-
կում է իր ներկայացուցիչ Սարուխանին:

Սարուխանը գալիս է մուհարրեմ ամսի 11-ին: Երեք օրվա բանակցություն-
ներից հետո մուհարրեմ ամսի 14-ին (մայիսի 17-ին), Կարսի-Շիրիևի մոտ Զե-
հաք⁴⁷ անունով օսմանյան գլխավոր շտաբում կնքվում է հաշտության պայմանա-
գիր, որը ստորագրում են՝ օսմանյան կառավարության կողմից՝ մեծ վեզիր և
բարձր սերդար Քեմենքեշ Կարա փաշան, Իրանի կողմից՝ արտակարգ դեսպան
Սարուխանը:

Ինչպես հայտնի է, այդ պայմանագրով Բաղդադը, Բասրան և Շեհրի Զորը
(«Իրաքի-Արաբը») անցնում են թուրքիային, իսկ Երևանը մնում է Իրանի ձեռ-
քում:

Կասրի Շերինի [Զեհաբի] հաշտության պայմանագրի հայերեն թարգմանությունը տրված է սույն աշխատության առաջին հատորի «Թարիխի նախմա» գլխում*։ Նկատի ունենալով պայմանագրի պատմական կարևորությունը, «Ֆեզլե-փե»-ից, գրքի վերջում, իբրև հավելված տրվում է նրա թուրքերեն տեքստը»

1052 (1642) թվականի դեպֆեից

ԹԻՄԱՐԻ ԳՈՒՄԱՐԻ ՀԱՎԵԼՈՒՄԸ⁴⁸

Գանձարանի [խազինե] ծախքերը ավելանալով, կազմեցին եկամտի գումարի կեսը։ Այդ մասին անհրաժեշտ էր համապատասխան միջոցառում։ Ամբողջ Օսմանյան կայսրության մեջ ֆերման տրվեց թիմարատերերի վրա ավելացնել հազարին հինգ հարյուր ակչե։

(էջ 358—359)

* Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հատ. Ա, էջ 110—111։

ՍԵԼԱՆԻԿԻ ՄՈՒՍՏԱՖԱ ԷՖԵՆԴԻ

XVI դարի 2-րդ կեսի և XVII դարի առաջին քառորդի թուրք պատմագիր Սելանիկի Մուստաֆա էֆենդիի գրչին է պատկանում թուրքական պատմագրության մեջ հայտնի «Թարիխի Սելանիկի» տարեգրությունը:

Սելանիկին գրի է առել իր ժամանակի դեպքերը և նույնիսկ մասնակցել դրանցից շատերին: Այդ մասին նա բազմիցս հիշատակում է իր «Պատմության» էջերում:

Սելանիկիի վկայությամբ նա վարել է մի շարք պատասխանատու պաշտոններ և ճանաչվել որպես պետական կարևոր անձնավորություն: Այս հանգամանքն ավելի արժեքավոր է դարձնում նրա կողմից գրի առնված օսմանյան պետության այդ դարաշրջանի դեպքերը:

Սելանիկիի «Պատմությունը» արժանահավատ աղբյուր է ծառայել նաև ժամանակակից թուրք պատմագիրների համար: Այդ մասին վկայում են Ի. Հ. Ուզունչարչը՝ իր «Օսմանյան պատմության» մեջ և Ի. Հ. Դանիշմենդը իր քառահատոր «Օսմանյան պատմության բացատրական խրոնոլոգիա»-ում*:

Մինչև հիմա հրատարակվել է այդ արժեքավոր աշխատության միայն առաջին մասը: Այն տպագրվել է մոտ հարյուր տարի սրանից առաջ: Այդ մասին հրատարակիչ Լուսթին գրքի վերջում ծանոթության ձևով գրում է.

«Սրանից [այսինքն՝ հիշրեթի 1000 թվականից] հետո տեղի ունեցած դեպքերը նայիմայի «Պատմության»** մեջ գրի առնված լինելու պատճառով՝ այդ դեպքերի տպագրությունը անհրաժեշտ չհամարվեց»:

Թեև հրատարակիչը չի նշում, բայց հավանական է, որ հիշրեթի 1000 (1591—1592) թվականից հետո օսմանյան պատմությանը վերաբերող դեպքերը պատմագիր-տարեգիր նայիման վերցրել է Սելանիկիից և այդ պատճառով էլ հրատարակիչը անհրաժեշտ չի համարել տպագրել հիշյալ մասը:

Սելանիկիի պատմությունը հրատարակվել է Ստամբուլում 1281 (1864—1865) թվականին:

* Ismail Hakki Uzunçarşılı. Osmanlı Tarihi, 4 cilt, Ankara, 1949. Ismail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi kronolojisi, 4 cilt, İstanbul, 1950.

** Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները շայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հատոր Ա, էջ 63—115:

975 (1567—1568) թվականի դեպքերից

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՐԿՐԻ ԳԵՐԻՇԵՈՂ ՇԱՀ ԹԱՀՄԱՍԲԻ ԳԵՍՊԱՆԻ
ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ

Այս հատվածում պատմագիր Սելանիկին խոսում է այն մասին, որ սուլթան Սելիմ II-ը ձմեռելու համար՝ իր արքունիքով, վեզիրներով ու բարձրաստիճան սյաշտոնյաներով, փոխադրվում է կայսրության երկրորդ մայրաքաղաքը՝ էդիրնե:

Այդ ժամանակ լուր է ստացվում, որ գալիս է Շահ Թահմասբի դեսպանը՝ նախիջևանի և Երևանի իշխող Շահ Կուլի խանը, որն իր հետ բերում է շահի մեծարանակ և թանկարժեք նվերները: Դեսպանին պատվով, հանդիսավորությամբ դիմավորելու և ընդունելու համար տրվում են անհրաժեշտ հրամաններ:

Իրանի դեսպանը, թուրք պատմագիրների ասելով, գալիս է մոտ հազար հոգուց բաղկացած շքախմբով:

Այդ դարաշրջանի արևելյան պետությունների արտակարգ շքեղության և փարթամության մասին գաղափար է տալիս Իրանի դեսպան Շահ Կուլի խանի շքախմբի նկարագրությունը: Հիշյալ շքախմբում եղել են արձասների մեջ փայլող 120 բեյեր, ոսկեթել հագուստներով 120 թուրքմեն հեծյալներ, Իրանի 400 հարուստ վաճառականներ, բազմապիսի նվերներով բեռնված 1700 կենդանիներ, որոնցից միայն սուլթան Սելիմին հատկացված է եղել 44 ուղտի բեռ:

Սուլթանին ուղարկված նվերներից հիշատակության արժանի են ոսկեթել գեղանկարներով երկու մետաքսյա վրանը, ոսկեզարդ և փառակազմ «Շահնամեն», փոքր տանձի մեծությամբ մի բետեհշանի հակինթը, 40 դիհրեմ ծանրությամբ երկու մարգարիտը, Իրանի և Խորասանի ընտիր գորգերը, թանկարժեք կերպասները և այլն: Հատուկ նվերներ են հատկացվել նաև սադրազամի ու վեզիրների համար:

Պատմագրի ասելով, Շահ Թահմասբի կողմից այսպիսի մեծարժեք նվերներով ու շքեղությամբ դեսպանություն ուղարկելու նպատակը եղել է, սուլթան Սելիմի գահակալությունը շնորհավորելուց բացի, թուրքիայի և Իրանի միջև մոտ կես դար տևող թշնամության վերացումը և 962 (1555) թվականին կնքված Ամասիայի հաշտության պայմանագրի՝ վերահաստատումը:

Իրանի դեսպանը մեծ շքեղությամբ և պատվով ընդունվում է նախ՝ Ստամբուլում և ապա էդիրնեյում:

Պատմագիր Սելանիկին մանրամասն նկարագրում է Իրանի դեսպան Շահ Կուլի խանի ընդունելությունը սուլթանի, սադրազամի և վեզիրների կողմից:

(էջ 78—95)

982 (1574) թվականի դեպքերից

ԱՐՔՈՒՆԻ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԻ ԿՆՔԻՉ ՖԵՐԻԴՈՒՆ ԲԵՅԸ «ՄՅՈՒՆՇԵԱԹ-ՈՒՍ-ՍԱԼԱԹԻՆ»² ԱՆՈՒՆՈՎ ԵՐԿԸ ՆԵՐԿԱՅԱՑՆՈՒՄ Է ՆՈՐԻՆ
ՎՍԵՄՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱԴԻՇԱՀԻՆ

Ալ-Օսմանի վեհափառների (Աստված ողորմի նրանց հոգիներին) ժամանակ տեղի ունեցած պատերազմներում և կռիվներում

ձեռք առնված միջոցները, կրոնի թշնամիներին ուղարկված կայսերական նամակները, կրոնի և պետութեան թշնամիներից ստացված նամակները, որոնք վերաբերում են Օսման խան Ղազիի սուլթանութունից սկսած մինչև այժմ, այսինքն՝ երեք հարյուր տարում տեղի ունեցած դեպքերին, և որոնք բոլորովին մոռացված են ու ցրված, նիշանջի³ Ֆերիդուն բեյը, տարիներ շարունակ մեծ ջանասիրութեամբ հավաքելով դասավորել էր և այդպիսով 1880 նամակ ու կոնաքի դաֆթար ձեռք բերելով մաքուր գրի էր առել քյաֆիր [անհավատ] մելիքներին, կըզըլբաշ շահերին, Արևելքի և Արաբական երկրների իշխողներին օսմանյան սուլթանների տված փաղիշահական պայմանագրերը, երկրի դրութեան վերաբերյալ յուրաքանչյուր փաղիշահի սուլթանութեան շրջանի գործերը: Բացառիկ կարևորութուն ունեցող այս հոյակապ աշխատութունը Ֆերիդուն բեյը կազմել էր 11 հատորով, այսինքն՝ յուրաքանչյուր սուլթանի ժամանակաշրջանի համար մեկ հատոր՝ մինչև սուլթան Մուրադ խանի սուլթանութունն ու խալիֆայութունը: Այդ բոլորը՝ ավելի քան 250 մասից բաղկացած, մեկ հատորի մեջ ամփոփելուց հետո ստացվեց գեղազրված, մեծածավալ և փառակազմ մի գիրք: Այդ գիրքը սադրազամ Մուհամմեդ փաշայի ձեռքով նորին վսեմութուն փաղիշահին հանձնվեց 982 (1574) թվականի շեվվալ ամսի 9-ին: Այս գիրքը կոչվեց «Մյունշեաթ-ուս-Սալաթին»: Այս աշխատութեան անզուգական լինելու մասին բոլորովին տարակույս չկար, ուստի բոլորի կողմից հավանութեամբ ընդունվեց: Սակայն արքունիքի կողմից այնքան էլ ընդունելութուն չգտավ և վարձատրութեան շարժանանալու համար առաջացրեց ժամանակի խելամիտների զարմանքը:

(էջ 137)

984 (1576—1577) թվականի դեպքերից

ԱԶԵՄԻ ՇԱՀ ԹԱՀՄԱՍԲ ԽԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ՝ ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՎ
ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԽԱՆ ԹՈՔՄԱՔ ԽԱՆԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ

Այս հատվածում Սելանիկին նորից անդրադառնում է Շահի դեսպան, Երևանի և Նախիջևանի խան՝ Թոքմաք խանի ժամանմանը և նրա հանդիսավոր ընդունելութեանը:

Թոքմաք խանը 975 թվականին սուլթան Սելիմ II-ի դահակալութունը շնորհավորելու համար եկած Շահ Կուլի խանի որդին էր: Նա եկավ մեծ շքախմբով, իր հետ բերելով 500 ուղտի բեռ նվերներ: Նոր դեսպանը այս անգամ եկել էր շնորհավորելու և միաժամանակ նորոգելու Թուրքիայի և Իրանի միջև եղած հաշտութունը: Սա նույնպես մեծ պատիվներով է ընդունվում Սուլթանի կողմից:

Դեսպանը Ստամբուլում մնում է միայն 16 օր. Շահ Թահմասբի մահվան

լուրն առնելով, նա ստիպված է լինում վերադառնալ Շահ Քահամասը իշխել էր 52 տարի: Ըստ ավանդության, նա թունավորվել է իր գահաժառանգների միջև տեղի ունեցած պայքարի հետևանքով: Շահ Քահամասի մահից հետո շարունակվում են գահի շուրջը տեղի ունեցող խարդավանքներն ու կռիվները:

Ստամբուլի կառավարական շրջանները մեծ աշարժություններ հետևում են իրանի ներքին անցուդարձին և հատուկ հրահանգներ են տալիս օսմանյան պետության արևելյան սահմանի՝ բելլերբեյիներին, որպեսզի նրանք առանց ժամանակ կորցնելու տեղեկություններ հաղորդեն Ասիթանեի կառավարությանը՝ «կրոնի և պետության թշնամուց» [իրանից] անհրաժեշտ զգուշավորություն պահպանելու համար: (էջ 140—145)

986 (1578—1579) թվականի դեպքերից

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԱՎԱԳԱՆԻՆ ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԲԵՐԴԻՅ ԴՈՒՐՍ ԳՏԵՎՈՂ ՏՆԵՐԻ
ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԵՆՅ ՄԻՋՈՑՆԵՐՈՎ ԲԵՐԴ ԿԱՌՈՒՅՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ
ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԻՅ ԱՐՏՈՆՈՒԹՅՈՒՆ Է ԽՆԴՐՈՒՄ

Էրզրումի վիլայեթի ավագանիից (այան)⁵ և ռայաներից 5—10 մարդ գալով, հայտնում են. «Մենք աստվածային շնորհով մեծ հարստության ենք արժանացել, ոչնչի կարիք չունենք և խնայասեր ժողովուրդ ենք: Սակայն խանգարվեց խաղաղությունը անիծյալ կրգըլբաշների հետ և մենք գիտենք, որ շահի գահին տիրացած զզվելի բռնակալը անգույթ է: Մենք գտնում ենք, որ էրզրումի բերդից դուրս կառուցված մեր տները շպետք է պարսպից դուրս մնան: Դրանց և բերդի միջև եղած աշտարակների ու պարիսպների վրա պետք է թնդանոթներ դնենք և խրամներ փորենք»: Վիլայեթի բոլոր ռայաները միացան և միաբերան ասացին. «Խոստանում ենք բոլոր ծախսերը և կարիքները մեզ վրա վերցնել և ապահովել մեր ընտանիքներին ու երեխաներին: Մեր մթերքներն ու գույքը պահպանելու համար հոգով ու մարմնով կաշխատենք կառուցել մի ամբողջական և ամրակուռ պարիսպ: Աշխարհի ապավենն փառիշահի գանձարանից մի ակշի և մի հատիկի ծախս անգամ չենք ուզում: Մենք մեր դրամով, մեր բանվորներով (ըրգաթ) և ռանջբարներով կաշխատենք ու կվերջացնենք պարսպի կառուցումը: Մենք մեր այս վիճակը հայտնում ենք պետության կենտրոնին»: Նրանք այսպիսի բովանդակությամբ մի դիմում էլ ներկայացրին Նորին վսեմություն փառիշահին: Արտոնություն շնորհվելուց հետո, նրանք ձեռնամուխ եղան 10 հազար արշին երկարությամբ պարիսպ կառուցելու համար անհրաժեշտ քար և կիր պատրաստելու գործին: Պարսպի աշտարակների կառուցման աշխատանքները սկսվեցին 986 թվականի մուհարրեմ ամսի սկզբին:

(էջ 145—146)

Հիշյալ տարվա նվիրական շաբան ամսին, երբ մեծ սերդար
Լալա Մուստաֆա փաշան՝ իր տրամադրութեան տակ եղած զին-
վորներով, Գյուրջիստանի երկրի Զըլդըրի⁶ դաշտի բերդերից մեկի
պաշարման համար՝ Ռումելիի էմիրներից մեկ-երկու սանջակի բե-
յերի և զազիների հետ, թնդանոթներով պատերազմելու պատրաս-
տութեամբ էր զբաղված, վատաբարո կըզըլբաշները գալիս են վրա-
ցիներին օգնելու: Երևանի և Նախիջևանի խան Իմամ Կուլի խանը
և կըզըլբաշների շրջանում իր քաջութեամբ հայտնի Կարս խանը ու
այլ ուժերով⁷, իսլամական զինվորներից վրեժ լուծելու համար,
միահամուռ ու միաբերան, նպատակ են դնում՝ առանց հրացան և
թնդանոթ կրակելու, միայն սրերի հարվածներով ցույց տալ իրենց
ուժը: Նրանք գալիս են դեպի հիշյալ Զըլդըրի դաշտը... էրզրումի,
Դիարբեքի, Մարաշի բեյլերբեյիները և իր հերոսութեամբ պատե-
րազմներում հռչակված Յոզդեմիր-օղլու Հասան փաշայի ղեկա-
վարութեամբ, այդ անիծյալները [կըզըլբաշները] իսլամական սրի
հարվածների տակ պարտութուն են կրում. այդ պատերազմում 15
հազարից ավելի մարդ սրախողխող են լինում: Սրից ճողոպրած հա-
զարավոր անիծյալներ էլ գերի են ընկնում: Նրանց ունեցվածքը,
վրանները, նվազները և դրոշակները անարգվում են և գրավվում:
Հաջորդ օրը, կողոպուտից և թալանից ճողոպրածներն, իսլամա-
կան զինվորների միջոցով, բերվում են բարձր դիվանի առաջ՝ սեր-
դար Մուստաֆա փաշայի օթադում: Կարը-օղլի անունով հայտնի
Մինուշեհը և Գյուրջիստանի վիլայեթի անվանի կտրիճ ու երի-
տասարդ ազնավուրները տեսնելով, որ հաղթության քամին իսլա-
մական թուղի⁸ վրա է փչում, իրենց բոլոր ենթականերով եկան և
իրենց վիլայեթների բերդերի բանալիները հանձնեցին Նորին
վսեմութուն սերդարին ու իսլամի փառքին արժանանալու ցան-
կութուն հայտնեցին: Երբ այդ մասին հաղորդվեց երջանիկ գահա-
կալին (սուլթանին), նա ֆերման տվեց, որ դրանց Ասիթանե ու-
ղարկեն: Երբ մեծ սերդարն իր օթադն եկավ, հրամայեց կտրել եր-
կու հազարից ավելի շղթայակապ կըզըլբաշների գլուխը, իսկ վրա-
ցի զինված ջեբելու⁹ ազնավուրներին՝ անտառից փայտ կտրել տա-
լով, իրենց ձեռքով պատրաստված խարույկի վրա նրանց այրել
տվեց:

Այս դեպքը թշնամուն մեծ ահ ու սարսափ պատճառեց... Այդ-
տեղից դուրս գալով գնացին դեպի Վրաստանի մայրաքաղաքը՝
նշանավոր և նախանձ գրգռող Թիֆլիսի բերդը: Այդտեղի իշխող

Դավիթ խանը՝ բերդը անտեր թողնելով, փախել էր: Թիֆլիսը գրավվեց իր բոլոր նահիյեների հետ միասին: Երբ հաղթական բանակը ապահով կերպով դուրս եկավ Թիֆլիսի բերդից, Վրաստանի երկրի հարուստ և անվանի ազնվականները հպատակութուն ցույց տվեցին: Ալեքսանդրե Լեվենդ անունով խանը¹⁰ իր բոլոր ենթականերով, համբուրում է բարձր սերդարի ոտքի տակի հողը և արժանանում նրա բարձր շնորհին: Նա իսլամական զինվորներին սննդամթերք է հասցնում և այլ ծառայութուններ մատուցում:

Թիֆլիսից հոսող Կուր մեծ գետը, որ որոշ վայրերում հայտնի է Կընըք գետ¹¹ անունով, այդ ժամանակ շափազանց վարարել էր և ոչ մի կերպ չէր կարելի այն անցնել:

Երբ իսլամական զինվորները շվարած, սպասողական դրության մեջ էին, բարձր սիփահասալարին¹² Կոյուն Գեշիդի կոչված վայրում, հաջողվեց գետից անցնել մյուս կողմը: Իսլամական զինվորները հետևեցին նրան և շտապեցին գետն անցնել: Սակայն ունեցվածքը, հագուստներն ու կենդանիները ջուրը քշեց տարավ: Միայն մեծ կորուստներով նրանք կարողացան անցնել գետը:

Հաջորդ օրը գումարվեց բարձր Դիվան: Վատաբարո կըզըլբաշների մասին տեղեկութուններ ստանալու նպատակով, բերեցին բռնված գերիներին և խոսեցրին: Պարզվեց, որ Թավրիզի էմիր խանը իր տրամադրության տակ եղած թուրքմեն օյմաղներից մի շարք անվանի սուլթաններ մեծ խմբերով հանդես են գալիս հաղթական զինվորների դեմ...

Այդ կատաղի կռվում, թշնամին մեծ կորուստներ տալով, փախուստի է դիմում... Շիրվանի հնագույն երկրում ապրող և սյունների դավանանքին պատկանող հազարավոր մուսուլմաններ, որոնք կըզըլբաշներին սյուննիական հարկ¹³ անունը կրող միանվագ հարկ էին վճարում, այս հաղթութունը իսլամական բանակի մեծ բախտավորութուն համարելով, կանոնավոր զինված խմբերով եկան իսլամական բանակին դիմավորեցին և մեծ նվերներ բերեցին բարձր սերդարին մատուցելու համար: Նրանք անսահման շնորհակալությամբ աղոթեցին նորին վսեմութուն փառիշահի համար և գնացին Շիրվանի երկրի մայրաքաղաք Շամախի, որտեղ անխժյարներից ոչ մի մարդ կենդանի չթողնելով՝ բոլորին էլ կոտորեցին...

Շիրվանի պաշտպանութունը հանձնվում է Դիարբեքիրի բեյլերբեյի Օսման փաշային, որը տարբեր զորամասերից բավականաչափ ուժեր է ստանում:

(էջ 146—150)

Երբ այդ լուրը տարածվեց կըզըլբաշների մեջ, Շիրվանի նախկին խան էրես (Օրուս) խանը, շրջակա երկրների անվանի սուլթանների անարգ խմբի հետ միանալով, արշավեց երկրի պաշտպանության համար մնացած իսլամական զինվորների վրա: Քանի որ պատերազմն ու կոտորածը անխուսափելի էին, վերոհիշյալ սերդարը, իր տրամադրության տակ մնացած իսլամական զինվորներին քաջալերելով, նրանց պատիվներ տվեց և պատերազմի համար անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկելուց հետո, պատրաստվեց պատերազմի դուրս գալ: Ռումազան ամսի 17-ին, Շամախիի դաշտում, տեղի ունեցավ ճակատամարտը: Շահ Օղլիի, Շիրվանի նախկին խան Օրուս խանի, նրա որդի Դեդե խանի, Գենջեի Իմամ Կուլի խանի և այլ խաների, Լեվենտի եղբայր Իսա խանի՝ 30 հազարից ավելի ընտրյալ կըզըլբաշ զինվորների երեք օր տևած կատաղի մարտերի աղմուկն ու աղաղակը երկինքն ու երկիրը թնդացրին: Այս մարտերը կռվող կողմերին ուժասպառ արին: Սակայն պատերազմում, մի կողմին սպասում էր հուսահատությունն ու վիշտը... Հիշյալ ամսի 27-ին, երկուշաբթի օրը, Արիմի խանի եղբայր Ադիլ Կիրայ խանը թաթարական զինվորներով օգնության հասավ... Աստժո ողորմությամբ և օգնությամբ թշնամին շարաշար պարտության մատնվեց և խորտակվեց... Պատերազմական գործողությունների ժամանակ Օրուս խանի որդի Դեդե խանը կենդանի գերի ընկավ, էրթուղտի խանը սպանվեց: Թուրք իշխող Դեդե Սուլթանը և Հյուսեին խանը կռվում ընկան թնդանոթի արկից: Գելանի Սեյիդ էմիր խանի և Միրզա Ալի սուլթանի զլուխները կտրվեցին: Միրզա օղլի Այնի խանը նույնպես զխատվեց: Գենջեի իշխող Իմամ Կուլի խանի ձին գտնվեց, իսկ ինքը անհետ կորավ: Լեվենտի եղբայր Իսա խանը և Շահ-օղլին փախուստի դիմեցին և գետից անցնելիս խեղդվեցին...

Բոլորի իրերն ու բեռները իսլամական զինվորներին մնացին...: Թաթար զինվորները իսլամական բանակից բաժանվեցին և գնացին Օրուս խանի գերդաստանը թալանելու և կողոպտելու: Թեև փաշան ցանկացավ նրանց խրատնիր տալով արգելել, սակայն նրանք խոսք չհասկացան: Նրանց հաջողվեց հեշտությամբ հասնել իրենց նպատակին, կողոպտել ու թալանել բոլորին: Բայց երբ նրանք ուրախ-ուրախ իրենց թալանած բեռներն էին տանում, անիծյալ կըզըլբաշները, իրենց թաքնված տեղերից դուրս գալով, հարձակվեցին նրանց վրա: Այս անգամ գոռոզ ու հարբած թաթար

զինվորները շկարողացան դիմանալ և իրենց բեռներն ու հարրս-
տությունը թողնելով, փախուստի դիմեցին...

...Ադիլ Կիրայը գերի է ընկնում: Օսման փաշան իր սակավաթիվ զինվորնե-
րով ստիպված է լինում քաշվել դեպի հյուսիս, Դերբենդի հայտնի բերդը: Այստեղ
նա շարունակում է կռիվները կրգըլբաշների դեմ: 987 (1579) թվականին Ղրիմի
Մուհամմեդ Կիրայ խանը 100 հազարանոց բանակով օգնության է գնում օսման-
ցիներին և նրանց հետ շարժվում Շամախիի վրա: Չմեռը մոտ լինելու պատճառով
Ղրիմի խանը վերադառնում է, իր որդուն թողնելով այնտեղ: Այսպիսով Օսման
փաշայի դրությունը նորից է դժվարանում:

(էջ 150—153)

987 (1579) թվականի դեպքերից

ԿԱՐՍԻ ԼՐԻՎ ԵՎ ՀԻՄՆԱՎՈՐ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒՄԸ

Վերոհիշյալ տարում սկսվեցին Կարսի բերդի վերանորոգման
և բարեկարգման աշխատանքները: Պետության կենտրոնից հաղ-
թական բանակին ուղարկեցին բարձրագույն և խիստ հրամաններ:
Սուրհանդակներ ուղարկվեցին բոլոր բեյլերբեյիներին, զեամեթ-
ների էմիրներին և սիփահիներին, որոնք մասնակցելու էին ար-
շավանքին. հրամայվեց նովրուզին¹⁴ պատրաստ ներկայանալ իր
հաղթանակներով հռչակված սերդարի մոտ: Կարճ ժամանակում
օսմանյան զինվորները ժամանեցին որոշված վայրը և, բարձր
հրամանի համաձայն մեծ բանակ կազմեցին: Այդ նվիրական ժա-
մին շտապ կերպով սկսեցին բերդի վերակառուցման աշխատանք-
ները... Զգուշության համար թշնամու կողմում հետախույզներ
նշանակվեցին: Մեծ ջանքերի շնորհիվ կարճ ժամանակում ավարտ-
վեց բերդի սալտարակների ու պարիսպների կառուցումը¹⁵:

Թիֆլիսի բերդում պահպանության համար թողնված զինվոր-
ների վրա էմիր և սերդար նշանակված Սուլաք Ֆերհադ փաշազադե
Մուհամմեդ փաշան, երկար ժամանակ վրացի անհավատների դեմ
կռվելով և պատերազմելով հանդերձ, կարողացավ դիմանալ անիծ-
յալ կրգըլբաշների պաշարմանը: Ուտելիքի և խմելիքի պակասու-
թյան հետևանքով բոլորը հուսահատվել էին. կատուներ անգամ
չէին մնացել: Երբ այդ դրության մասին տեղեկություն ստացվեց,
Իսքենդեր փաշազադեն, Ահմեդ փաշայի միջոցներով, որպես օգ-
նություն սննդամթերք ուղարկեց... Ուղարկվեցին նաև Մարաշի և
Շամի բեյլերբեյիները, որոնք ճանապարհին և լեռնանցքներում
վրացիների դեմ անդադար պատերազմ մղելով, Աստծու օգնու-
թյամբ, միաժամանակ Թիֆլիսի բերդին օժանդակ օգնություն

ցույց տվին, բավականաչափ սննդամթերք և դրամ հասցրին: Պահակազորքը փոխարինվեց: Վերադարձի ճանապարհին նրանք համառ մարտի բռնվեցին կատաղած վրացիների հետ, որից հետո հաղթանակով ու փառքով հասան իսլամական բանակը և ընդունվեցին մեծ հանդիսավորությամբ ու ուրախությամբ:

(էջ 153—154)

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ՎՐԱ, ՆՐԱ
ԹԱՂԱՆՈՒՄԸ ԵՎ ԹՈՔՄԱՔ ԽԱՆԻ ՓԱԽՈՒՍԸ

Անատոլիայի բեյլերբեյի Ջաֆեր փաշան սերդար նշանակվելով, Երևանի վրա արշավելու կոչ է անում. «Լավ զենք ունեցողների և հարմար ձիեր պահողների օրն է: Թշնամին վիլայեթի վրա է արշավում»: Երբ մունետիկները օրվա կացության մասին հայտնեցին բոլոր քաջերին, էմիրներին և սիփահիններին, որոնք պատրաստ էին կռվի դաշտում հերոսաբար զոհվելու, բազմաթիվ իսլամական զինվորներ՝ թեթևաշարժ ու հեռիտան, շտապ շարժվեցին և երկրորդ օրը, առավոտյան, հասան բարեշեն Երևանի երկիրը:

Իսկ զգվելի թոքմաք խանը, նախօրոք տեղեկանալով այս պատրաստության մասին, կողոպտում ու թալանում է քաղաքն ու նրա շրջակայքը և փախուստի դիմում: Այդպիսի ահավոր և անասելի կողոպուտի, թալանի ու հրկիզման ենթարկված Երևանի¹⁶ բնակիչների ողբն ու կոծը, նրանց թափած արտասուքը նյութ դարձան հանրածանոթ դեսթանի համար: Այս դեպքը տեղի ունեցավ 987 (1579) թվականի շաբան ամսի 15-ին:

(էջ 154—155)

988 (1580—1581) թվականի դեպքերից

ԿԸԶԸԼԲԱՇ ԴԵՍՊԱՆԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ

Այս հատվածում Սելանիկին պատմում է Աջեմի շահ Մուհամմեդ Խոսրոսի դեմ Մակսուդ Սուլթան անունով դեսպանի գալու և հաշտության ու խաղաղության վերաբերյալ նամակ բերելու մասին¹⁷:

(էջ 160—161)

992 (1584) թվականի դեպքերից

ՎՍԵՄ ՕՍՄԱՆ ՓԱՇԱՆ ԳԱԼԻՍ Է ԹԵՄՈՒՐ ԿԱՓՈՒԻՅԻՑ, ՂՐԻՄԻ ԽԱՆ
ՄՈՒՀԱՄՄԵԴ ԿԻՐԱՅԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՔԵՑԵՈՒՄ ԵՎ ՆՈՐ ԽԱՆԻ
ՆՇԱՆԱԿՈՒՄԸ

Ֆաթիհ բարձր վեզիր վսեմ Օսման փաշան, որը վեց յոթ տարի շարունակ Բաբ-էլ-էրվաբում, այսինքն թեմուր կափոսյում և

Շիրվանի երկրում զբաղված էր բերդերի և քաղաքների գրավումով, բազմաթիվ իսլամական զինվորներով մեծ ջանքեր ու եռանդ գործ դրեց, մի շարք պատերազմներ մղեց կրճրվածների դեմ և այդ վիճակները ամբողջությամբ ազատեց նրանցից: Սա՛ մեծամեծ դժվարություններով երկրի պաշտպանության իր ծառայությունն ավարտելով, Թեմուր Կափուի ու Շիրվանի պաշտպանությունը վսեմ Ջաֆեր փաշային էր հանձնել, իսկ ինքը՝ փաղիշահական ֆերմանով, ինչպես նաև Սվազի բեյլերբեյի Հայդար փաշան և էմիրներն ու նրանց հետ եկող-գնացող բոլոր զինվորները, Կրփչաքի դաշտի¹⁹ շրջակայքի մենզիլներից և օթևաններից անցնելիս, անիծյալ թշնամի զինվորների դեմ անընդհատ կռիվներ մղելով, հասան Քեֆե: Այստեղ, Ղրիմի խան Մուհամմեդ Կիրայը սատանայական նպատակներով և վատ վարքագծով շեղվեց իր մեծ նախահայրերի ճանապարհից և նորին վսեմություն իսլամական փաղիշահի դեմ ապստամբելով, Թեմուր Կափուից եկող օսմանյան զինվորներին, վեզիր Օսման փաշային և Հայդար փաշային պաշարեց Քեֆեյի բերդում, քանդեց բերդի ջրերի ճանապարհները, խրամատներ փորեց և 37 օր թնդանոթներով պատերազմ մղեց...:

Երբ Ստամբուլում այդ մասին տեղեկություն է ստացվում, կայսերական նավաշինարանում անմիջապես մոբիլիզացնում են տարբեր մեծության նավեր և սիփահիներից, ենիչերիներից ու թնդանոթաձիգներից բաղկացած 10 հազար զինվոր: Բացի այդ, Կոնիայում բնակվող իսլամ Կիրայ խանը շտապ կարգով կանչվում է Ստամբուլ և ընդունվում մեծ շուքով, պատվով ու նվերներով:

Իսլամ Կիրայը նշանակվում է Ղրիմի խան և մեծ ուժերով Քեֆե ուղարկվում: Թաթարական զինվորները շկարողանալով դիմադրություն ցույց տալ, փախուստի են դիմում, իսկ Մուհամմեդ Կիրայը սպանվում է:

Ղրիմից Ստամբուլ վերադարձող վեզիր Օսման փաշան ընդունվում է մեծ շուքով ու հանդիսավորությամբ:

(էջ 176—179)

ԿՐՉՐՎԱՇՆԵՐԻ ԴԵՍՊԱՆ ԻՅՐԱՀԻՄ ԽԱՆԸ ԹՈՒՅԼՏՎՈՒԹՅՈՒՆ Է
ԽՆԴՐՈՒՄ ՍԵՐԴԱՐԻՆ ՆԵՐԿԱՅԱՆԱԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Հիշյալ տարվա շաբան ամսի սկզբին կարմրագլուխների խուղաբենդե Շահից խաղաղության և հաշտության նամակ բերող Կամի և Քեշանի իշխող դեսպան Իբրահիմը, որը երկու և կես տարի առաջ պետության մայրաքաղաքը գալով, Կադրըղայի նավահանգրստում Մուհամմեդ փաշայի ապարանքում էր ապրել և որի հետ

եկած բոլոր կրգըլբաշները ժանտախտից մահացել էին, դիմել էր նորին վսեմությունն փառիշահին և նրա գթությանն ու ողորմությանն արժանանալու խնդիրք ներկայացրել: Կայսերական բարձր հրամանով նա ներկայացավ Բարձր Դերգյահին: Նրա մարդկանց խալաթ շնորհվեց և արշավանքում գտնվող սերդար Ֆերհատ փաշայի մոտ գնալու հրաման տրվեց... Հետո Բարձր Դիվանում դեսպանին ընդունեց մեծ վեզիր Օսման փաշան:

Այդ ժամանակ պատմագիր Սելանիկին դեֆթերդարի պաշտոն էր վարել, որի մասին ինքը հիշատակում է իր «Թարիխի Սելանիկի»-ում:

(էջ 180—181)

ԴԱՎԻԴ [ԴԱՎՈՒԴ] ԽԱՆԻՆ ՇՆՈՐՀՎՈՒՄ Է ԲԵՅԼԵՐԲԵՅԻՈՒԹՅՈՒՆ

Այդ ժամանակ բարձր սերդար Ֆերհադ փաշայից տեղեկություն ստացվեց այն մասին, որ Վրաստանի երկրի տիրակալ Սիմոնի եղբայրը, կրգըլբաշի խաներից՝ Դավիդ խանը լքել է իր մայրաքաղաքը, աշխարհի սուլթանների նախանձը շարժող հնազույն յուրդը՝ Թիֆլիսի բերդը և շկարողանալով դիմանալ Մուստաֆա փաշայի խորտակիչ հարվածներին, հեռացել է այդ բերդից: Այժմ նա իր հինգ բեյերի և որդու հետ եկել է բարձր սերդար Ֆերհադ փաշայի մոտ և խնդրում է իրեն երջանիկ Ասիթանե ուղարկեն, որպեսզի հանձնի Վրաստան երկրի բանալիները, որը պետք է գրավվի Աստծու օգնությամբ:

Արդարև կրգըլբաշների շրջանում մեծ հարգանք վայելող հիշյալ Դավիդ խանը, երբ ներկայացավ բարձր դիվանին, մեծ պատվով ընդունվեց: Նրա որդուն ու մարդկանց պատվո խալաթ տվեցին, իրեն էլ շնորհեցին Մարաշի բեյլերբեյիությունը, որից հետո 922 թվականի զիլկադդե ամսի սկզբին, փառիշահական հրաման արձակվեց Վրաստանի վիլայեթից և իր եղբայր Սիմոնի հողերից գրավված վայրերը օջաքըլըքի²⁰ կարգով տալ նրան:

(էջ 186—187)

ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ ԽՌՈՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՈՒՄԱՐՔԻ Է ԵՆԹԱՐԿՎՈՒՄ ԵՎ ՕՍՄԱՆ ՓԱՇԱՆ ՆՈՐԻՅ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՍԵՐԴԱՐ Է ՆՇԱՆԱԿՎՈՒՄ

Այստեղ պատմագիրը խոսում է մեծ սերդար Օսման փաշայից ստացված զեկուցման մասին, որտեղ հայտնվում էր, որ Ղրիմում ծագած խոռվությունը ճնշվել է և Իսլամ Կիրայը շարունակում է իր իշխանությունը: Այդ պատճառով վերացվում է Քեֆե գնալու անհրաժեշտությունը:

«Նորին վսեմությունն բովանդակ աշխարհի խալիֆան կայսերականն հրովարտակով հայտնում է, որ ինքը ցանկանում է կարմրագլուխների վրա դարձնել իր ուշադրությունը և այդ վատաբարոնների գոյությանը վերջ տալ երկրի երեսից: Իր հիմնական ցանկությունն է խորտակել ու լքիվ ոչնչացնել նրանց [կրզլիբաշներին]:

Բարձրյալն Աստված թող քեզ և քո ձեռքի տակ եղած հաղթական զինվորներին օգնական լինի»:

Այս խոսքերով խիստ պատվերներ տվեց և մեծ պատերազմի հրամաններ հղեց օսմանյան պետության բոլոր բեյլերբեյիներին, որպեսզի նրանք կազմ ու պատրաստ սպասեն: 996 (1584) թվականի մուհարրեմ ամսի սկզբին բարձր հրաման ուղարկվեց, որպեսզի սերդար Ֆերհադ փաշան գա պետության կենտրոնը՝ Ասիթանե: Նույն թվականի սեպտեմբեր-էվվել ամսին, նախկին սերդար վսեմ Ֆերհադ փաշային կայսերական հրովարտակ գրվեց, որպեսզի նա տեսնվի սադրազամ և բարձր սերդար Օսման փաշայի հետ: Եվ քանի որ Արևելքի արշավանքի համար կայսերական բանակի գործերը նրան են հանձնարարված, ապա անհրաժեշտ է դիմել նրան և գործել Ֆերմանի համաձայն:

Տեսակցությունից հետո նա պետք է գա Ասիթանե:

(էջ 187—188)

* * *

Փերհադ փաշան թուկաթում տեսնվում է սադրազամ Օսման փաշայի հետ և ապա վերադառնում է Ստամբուլ:

Կասթեմունիում ձմեռելուց հետո, մեծ սերդար Օսման փաշան ելնում է Արևելքի արշավանքի: (էջ 188)

ԹԱՎՐԻՉՈՒՄ ՄԵՍ ՍԵՐԴԱՐ ՕՍՄԱՆ ՓԱՇԱՅԻ ԵՎ ԿՐԶԼԻԲԱՇՆԵՐԻ
ՄԻՋԵՎ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Այստեղ Սելանիկին տալիս է օսմանցիների և կրզլիբաշների միջև տեղի ունեցած կատաղի պատերազմների մանրամասնությունները:

993 (1585) թվականի շաբան ամսի 14-ին մեծ վեզիր և Բարձր սերդար Օսման փաշան էրզրումից շարժվում է դեպի Թավրիզ: Ճանապարհին իր բանակով նրան է միանում Վանի և Երևանի բեյլերբեյի Սինան փաշան:

Երբ Օսման փաշան Թավրիզին է մոտենում, կրզլիբաշները իրենց ուժերը հավաքելով, լավ զինված, կանոնավոր գնդերով դուրս են գալիս օսմանցիների դեմ... և պարսպանման պողպատյա թըն-

դանոթներով օսմանյան զինվորների դեմ երկաթյա շղթա են կապում... Իր սատանայական զինվորներով մեկ կոնաք հեռավորության վրա են գտնվում մոլորյալ շահը, բանակի սերդար, շահի որդի Համզա Միրզան, նշանավոր խաներից՝ Գենջեի և Ղարաբաղի իշխող Իմամ Կուլի խանը... և այլ խաներ ու սուլթաններ: Կրոնի և դավանանքի թշնամի մոտ 30 հազար դժոխային շներ միանալով, ընդհարվում են իսլամական բանակի տարբեր զորամասերի հետ: Մի ամբողջ օր տևող և ջահերի լուսավորության տակ շարունակվող մեծ պատերազմում երկուստեք մեծ կորուստներ են տալիս: Այս մարտերում զոհվում է Մուհամմեդ փաշան, իսկ Մուրադ փաշան փախչելիս ընկնում է մի հորի մեջ և բռնվում կրզըլբաշների կողմից: Այդ դեպքերից հետո Թավրիզի բնակիչները վատ վերաբերմունք են ցույց տալիս իսլամական բանակին, փակում են փողոցների ճանապարհները և կռվում նրանց դեմ: Սակայն իսլամական զինվորները պատնեշները քանդելով մտնում են քաղաք ու առևտուր անում: Մեծ սերդարը փոթաշանությամբ ձեռնարկում է բերդի կառուցման աշխատանքներին և «Հեշթ-բիհեշթի» պալատը վերածում ամրակուռ պարսպի: Երբ նրանք զբաղված էին պարսպի աշտարակների և պատնեշների կառուցումով, քաղաքի բնակիչներից մի շարք անիծյալներ փորձում են իսլամական զինվորներից վրեժխնդիր լինել... Զինվորների մեջ լուր է տարածվում, թե իրենք ենթարկվելու են ընդհանուր ջարդի, որպեսզի հպատակվեն...: Վսեմ սերդարը, լսելով այդ ասում է. «Բարձրյալն Աստված պահպանի», և համաձայնությունն չի տալիս ջարդին: Սակայն իսլամական բոլոր զինվորները տարված են լինում այդ ջարդին վերաբերող խոսակցություններով: Օսման փաշան ծանր հիվանդ լինելով, «Վայ-վայ» է ասում և անկարող է լինում ձին հեծնել ու այդ շարիքի առաջն առնել: Այդպիսով անհնար է լինում զսպել զինվորներին: Քաղաքը [Թավրիզը] կողոպտում և թալանում են... Որոշվում է Զաղալե Զատե Սինան փաշային, տարբեր դասերից հավաքագրված 15 հազար զինվորներով, թողնել քաղաքի պաշտպանության համար: Սակայն Սինան փաշան չի համաձայնվում: Այդ հանգամանքը մեծ սերդարին ավելի մեծ ցավ է պատճառում: Սակայն անհրաժեշտ էր հեռանալ և քանի որ թշնամին էլ տեղյակ էր դրությանը, որոշվեց գործին հմուտ և հայտնի իսլամական զինվորներից մեկին թողնել Թավրիզում: Վսեմափայլ սերդարի հիվանդությունը գնալով ավելի էր ծանրանում: Երբ տեղեկություն ստացվեց, որ կրոնի թշնամին տեղեկացել է սերդարի ծանր վիճակի մասին և օգտվելով դժվարություններից, առիթ է

փնտրում իսլամական զինվորների վրա հարձակվելու, որոշեցին թողնել թիմարի և զեամեթի տերերից մեկին՝ Դիարբեքի բեյլերբեյի Խադիմ Ջաֆեր փաշային և նրան՝ պաշտպանության համար ենիչերիների, ջեբեջիների²¹, թնդանոթաձիգների, թնդանոթի կառապանների խմբերից թերաքքի կարգով²² տալ հազարից ավելի զինվորներ, սանջակի բեյլերբեյիներ ու ալայի բեյեր և պաշտպանության համար մնացողներին ապահովել դրամով և սննդամթերքով...:

Կրզըլբաշները օսմանցիներին հանգիստ շեն տալիս և ճանապարհին, ամենուրեք, հարձակումներ են գործում: Օսման փաշան ճանապարհին մահանում է (993 թվականի զիլկադե ամսի 6-ին²³):

(էջ 198—201)

* * *

994 (1585) թվականին կրզըլբաշները շահի որդի Համզա Միրզայի գլխավորությամբ հարձակվում են Թավրիզի պաշտպանության համար մնացած օսմանյան զինվորների վրա: Երկարատև և կատաղի մարտեր են տեղի ունենում: Փաղիշահի կողմից Արևելյան արշավանքի սերդար նշանակվում է Ֆերհադ փաշան, որը մեծաքանակ ու բազմապիսի զինվորական ուժերով նույն թվականի մուհարրեմ ամսին Ստամբուլից մեկնում է Արևելք:

Նույն թվականի զիլկադե ամսի կեսին արևելյան արշավանքի սերդարից ստացված գրություններից պարզվում է, որ Թավրիզ քաղաքի պաշտպանության համար մնացած զինվորական ուժերը բերդից անդադար պատերազմել են կրզըլբաշների դեմ և միաժամանակ վերանորոգել են բերդի ավերված պարիսպները: Նոր սերդարի Թավրիզ գալուց տաս օր առաջ կողմերի միջև հաշտություն է կնքվում և հաստատվում է խաղաղություն:

(էջ 202, 205, 212—213)

995 (1586) թվականի դեպքերից

ԲԱՐՁՐ ՍԵՐԴԱՐԸ ՀԱՅՏՆՈՒՄ Է ԿՐԶԸԼԲԱՇՆԵՐԻ
ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ռեջեբ ամսի կեսին Բարձր սերդարից ստացված զեկուցումից պարզվում է, որ մոլորյալ շահը՝ Մուհամմեդ Խուդաբենդեն, դիմել է նամակով և հայտնել. «Իմ սպանված որդու՝ Համզա Միրզայի²⁴ անշափահաս որդուն՝ Հայդար Միրզային, ուղարկում եմ օսմանյան պետության մոտ պատանդ թողնելու համար: Մինչև հիմա սրի ուժով մեզնից գրավված երկրների վրա հարձակում չպետք է գործենք: Խառնակ դրությանը վերջ տալու համար պետք է հրաժարվենք երկու կողմերի վեճերից: Թող երկիրը խաղաղ և հանժարվենք երկու կողմերի վեճերից: Թող երկիրը խաղաղ և հանգիստ լինի: Մեր անվանի դեսպանի գալու համար փաղիշահական

129

թուլլտվություն ենք խնդրում»։ Այս առթիվ փաղիշահի ուղարկած գրության մեջ ասվում էր. «Կըզըլբաշների նպատակն է իսլամական զինվորներին հեռու պահել պատերազմից և ազատվել իսլամական սրից։ Նրանց ստախոսությանը վերջ չկա։ Գուք նրանց դեմ արշավելուց և կռվելուց ետ մի մնաք»։ Այս իմաստով վսեմ սերդարին ուղարկվեցին խիստ հրամաններ։

(էջ 223—224)

ՎՍԵՄ ՍԵՐԴԱՐԸ 995 (1586) ԹՎԱԿԱՆԻՆ ՎՐԱՍՏԱՆԻ
ՎԻԼԱՅԵԹՈՒՄ ԲԵՐԴԵՐ Է ԿԱՌՈՒՑՈՒՄ

Վրաստանի վիլայեթում հնարավորություն չեղավ շեղագնել անիծյալ Սիմոնին։ Ի վերջո, Սիմոնի մայրաքաղաք Գորիում կառուցվեց մի ամրակուռ բերդ. Ախալցխան ևս վերածվեց բերդի, որի հետևանքով այդ անիծյալը [Սիմոն] ստիպված եղավ անօթևան թափառականի և խելագարի պես ամառն անցկացնել լեռներում, իսկ ձմռանը ողբ ու կոծ բարձրացնել։ Կառուցված բերդերում նշանակվեցին բեյլերբեյիներ և հատկացվեցին զինվորներ, դրամ և սննդամթերք։

Այսպիսով, Վրաստանի համար Թումաշը*, Լորին, Գորին և Ախալցխան նոր պարսպի բնույթ ստացան։ Թիֆլիսի բերդի համար ծախսվեց մեծ գումար և այն ամրացվեց։ Այս բոլորի մասին հաղորդում ստացվեց 995 թվականի ուեջեբ ամսի վերջին։

(էջ 225—226)

ՎՍԵՄ ՍԵՐԴԱՐԸ ՀԱՅՏՆՈՒՄ Է ԱԶԵՄԻ ՇԱՀ ԽՈՒԴԱԲԵՆԴԵ
ՇԱՀԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴՐԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Շաբան ամսի սկզբին մի քանի ղեկուցումներ ստացվեցին վսեմ սերդարից, որը հայտնում էր, թե մոլորյալ շահը հաշտության և խաղաղության համար անդադար դիմումներ և խնդրագրեր է ուղարկում։ Նա կրկնում է. «Ինչո՞ւ այն մեծ շահնշահը մեր հարաբերությունները չպետք է բարվոքի, ո՞ր կրոնում և ո՞ր սովթանության սովորություններում է ցույց տրված, որ հաշտություն խնդրողը մերժում ստանա։ Սա լավ նշան չէ։ Միթե չկա աստվածային քննություն։ Սրանից հետո անկեղծ ցանկությամբ Ասիթանի ֆերմաններին ծառա պետք է լինենք։ Եթե Սվազի բեյլերբեյի վսեմ Մուհամմեդ փաշան Թավրիզ գա, մեր թոռանը՝ Հայդար Միրզային պետք է հանձնենք իբրև պատանդ։ Սրով գրավված բեր-

* Թումաշը աղավաղված է, հավանաբար պետք է լինի Թումանիս։

դերը թող ձեր տիրապետության տակ մնան: Բացի այդ, ինչ ֆերման էլ որ տրվի, պետք է ասեմ. «լսում եմ և հպատակվում եմ»:

Երբ նամակների բովանդակությունը կրճատումներով ներկայացրին նորին վսեմության գահին, վսեմ փառիշահը հրամայեց, որ շնայած կրզըլբաշների ստերին և խարդախություններին վերջ չկա, երկար ժամանակ երկրի դայաները դարձել են սուլթանական սիփահիների ձիերի ոտքերի կոխան: Նրանց պատանդը գալուց հետո ժամանակավոր կերպով արշավանքն ու շարժումը թող դադարեցվի: Այս իմաստով հիշյալ տարում թույլտվություն չնորհվեց:

(էջ 226)

ԴԵՍՊԱՆՆԵՐԸ ԳԱԼԻՍ ԵՎ ՀԱՅՏՆՈՒՄ ԵՆ ԷԺԵՐԽԱՆԻ (ԱՍՏՐԱԽԱՆ)
ԵՐԿՐԻ ԳՐԱՎՄԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Շեվվալ ամսի կեսին, Օղբեկի Աբդուլլահ խանի դեսպանի հետ Քյուչուկ նողայ անունով հայտնի թաթարական ցեղից մարդիկ են գալիս և հայտնում, որ սպանված Ղրիմի Մուհամմեդ Կիրայի որդին փախել և ապաստանել է ռուսական թագավորի մոտ: Նա հավաքել է մեծ թվով զինվորներ և իբրև Աստրախանի վիլայեթի բերդի բեյ, ներկայումս իր անթիվ զինվորներով ցանկանում է գրավել նողայը և հետո արշավել Ղրիմի վրա: Նա նպատակ ունի մեծ վրեժ լուծել իսլամական ժողովրդից և դրա համար պատրաստություններ է տեսնում: Բոլոր դեպքերում, անհրաժեշտ է այդ կողմի իսլամական զինվորներին մի բարձր սերդար նշանակել և Ղրիմի Իսլամ Կիրայ խանի հետ միասին, թաթարական զինվորներով, Աստրախանի բերդերն ու շրջակայքը գրավել, որով և ճանապարհի խոչընդոտը մեջտեղից կվերացվի ու կրոնի թշնամուն ճանապարհ չի մնա: Պետք է ճանապարհը փակել: Աստված մի արասցե, եթե թշնամին մի առիթով ճանապարհ գտնի, վրեժխնդրությունը անխուսափելի է:

Դրություն մասին տեղեկություն տալով, 995 թվականին նրանք ներկայացրին իրենց խնդիրն ու միջնորդությունը իշխողներին:

ՎԵՋԻՐՆԵՐԻ ՀԱՎԱՔՈՒՅԹԸ ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ՆՎԱՃՄԱՆ ՈՒ
ԳՐԱՎՄԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ²⁵

Երբ վերոհիշյալ հարցի համար եկած մարդկանց խնդիրը կարդացվեց նորին վսեմություն փառիշահին՝ ֆերման տրվեց. «Բոլորդ միասին հավաքվեք, միջոցներ ձեռք առեք և պատրաստվե-

ցեք»։ Մեծ վեզիրը՝ վսեմ Սիյավուշ փաշան, բարձր վեզիրներին և մեվլանա Սադի էֆենդիին խնջույքի հրավիրեց Սկյուդարի իր այգում և այնտեղ բարձր ժողով գումարեց։ Խոսակցության ժամանակ պարզվեց, որ սուլթան Սելիմ II-ի սուլթանության ժամանակ, Աստրախանի գրավման համար Քեֆեյում հրամանատար նշանակված Կասըմ փաշան, թաթարական խանի հետ միասին մեծ գումարներ է ծախսել և մեծ դժվարությունների գնով անգամ չի կարողացել Աստրախանը գրավել։ Սակայն ներկայումս Ղրիմի Իսլամ Կիրայ խանը իր ընտրյալ Միրզային նստեցրել է Ղրիմի գահին, պետության կողմից էլ ուղարկվել են նավատորմի նավեր և խլամական զինվորներ, այնպես որ մի զորեղ սերդարի հետ միանալով, կարելի է գնալ։ Այս մասին որոշում ընդունվեց և 995 թվականի շեվվալ ամսի 8-ին բարձր Ֆերման արձակվեց Աստրախանի արշավանքին պատրաստվելու համար։

(էջ 229—230)

ՎՍԵՄ ՍԵՐԴԱՐԸ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ Է ՏԱԼԻՍ ՎՐԱՍՏԱՆԻ
ԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՅՆՏԵՂ ԲԵՐԴԵՐ ԿԱՌՈՒՅԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Զիլհիջջե ամսի սկզբին, օսմանյան բանակի սերդար Ֆերհադ փաշան նամակներով հայտնում էր, որ իր սիլահդար Դավուդ աղան իր տասը մարդկանցով եկել և տեղեկացրել է, որ անիծյալ Սիմոնի մայրաքաղաք Գորիում կառուցվել է մեծ թվով զինվորներ պատսպարող ամուր բերդ, որը վրաստանում եղած բոլոր բերդերից ամենաամրակուռն է։ Լեվենդ ցեղի իշխող Ալեքսանդրե խանը ամեն տարի պետության Ասիթանեին 10 հազար ոսկու արժեքով ընտիր մետաքս տալու պայմանով մակթուի է²⁶ կապել և խոստացել է՝ գոյություն ունեցող պարիսպների կարիքներն ապահովել, լրիվ հացամթերքներ հասցնել և հպատակությունը շարունակել։

Հնուց ի վեր, մոլորյալ շահի ծառաներից մեկը՝ իր հերոսությամբ հայտնի չերքեզ Դրազ-օղլի Մուհամմեդ խանը, իր մոտ եղած քաջերի հետ միասին եկել էր և հպատակություն ցույց տալով, հայտնել. «եթե գրավված վայրերը բեյլերբեյիության կարգով իրեն շնորհվի, հանձն է առնում բռնել անտուն-անօթևան թափառող Սիմոն խանին»։

Հիշյալ տարին այդ բեյլերբեյիությունը շնորհվեց նրան։

(էջ 232—233)

ՎՍԵՄ ՍԵՐԴԱՐԸ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆ Է ՏԱԼԻՍ ՍԱՀՄԱՆԻ
ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այս հատվածում պատմագիրը խոսում է Կազվինում կրգըլբաշների հավաքվելու և Աբբաս Միրզայի մտադրությունների մասին... Կրգըլբաշ Աշեկ անունով սուլթանը դիմում և խնդրում է Շահին, որ իրեն թույլատրվի օսմանցիներից գրավել Սեյիդ Չուբուրին և Երևանի բերդը, պայմանով, որ իրեն շնորհվի խանություն: Թույլտվություն ստանալուց հետո նա անսպասելի կերպով մտնում է Երեվան: Սակայն օսմանյան զինվորները ջախջախիչ հարված են հասցնում կրգըլբաշներին, մի մասին գլխատում, իսկ մյուսներին փախուստի են մատնում: Փախչողներից մի խումբ հարձակվում է Նախիջևանի վրա, սակայն այնտեղ էլ պարտություն է կրում:

Հիշյալ դեպքերը պատճառ են դառնում նորից արշավելու դեպի Արևելք: Այդ առթիվ տրվում են հատուկ հրահանգներ:

(էջ 238—239)

996 (1578) քվականի դեպքերից

Դեպքերի բերումով, անհրաժեշտ եղավ մասնակցել արևելյան արշավանքին, գրի առնել և պետություն կենտրոնին պատմել այդտեղ կատարված դեպքերի ու փոփոխությունների մասին:

Հիշյալ տարին, ջեմազիել-էվլել ամսին, Արևելյան արշավանքի կապակցությամբ նվաստս նշանակվեցի սիլահդարների վաշտի քարտուղար:

(էջ 243)

ԳԵՆՋԵԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Նույն թվականին, Արևելյան արշավանքի մեկնելու համար, էրզրումի դաշտում մեծ թվով զինվորներ են հավաքվում: Շաբան ամսի 13-ին, բարձր սերդար Ֆերհրադ փաշան բանակով գնում է Հասան Կալե: Այստեղ տեղի է ունենում շատ ուժեղ երկրաշարժ, որը բազմիցս կրկնվում է մի քանի օր շարունակ: Այստեղից նրանք շարժվում են դեպի Կարս: Կարսում փաղիշահից ստացվում է նվիրական հրովարտակ, որով հրամայվում էր՝ Գենջեի և Ղարաբաղի վրա գնալու փոխարեն, շարժվել դեպի Կազվին: Այս հանգամանքը մեծ դժգոհություն է առաջացնում բանակում: Նկատի են առնելով Կազվին գնալու դժվարությունները: Բարձր սերդարին հաջողվում է Կազվինի արշավանքը հետաձգել հաջորդ տարվան և ռամազան ամսի 17-ին շարժվել դեպի Գենջե, որտեղ կրգըլբաշները մեծ ուժեր էին կենտրոնացրել:

Վրաստանից անցնելիս, վերոհիշյալ Սիմոնը, օսմանյան բանակին դժվարություններ պատճառելու համար, ամեն ինչ այրել և ոչնչացրել էր: Այդ պատճառով բանակը մեծ նեղություններ է քաշում: Բանակում առաջանում են մեծ դժգոհություններ և անկարգություններ: Սերդարը ուլուֆե²⁷ վճարելով, կարողանում է հանգստացնել զինվորներին:

Թշնամու երկրում բանակը առաջանում էր մենզիլից մենզիլ: Թաուսի գետի մոտ գիշերով մունետիկները կանչում են և հայտնում, որ անհրաժեշտ է զգույշ լինել, ծանր իրերը թողնել և շարժվել վաշտերով, որովհետև թշնամին դարան է մտել... Հաջորդ իջեվանում, լեռները քաշված կըզըլբաշները իրենց թաքստոցներից տեսնելով օսմանյան մեծաքանակ բանակը, փախչում են և կըզըլբաշ ղեկավարներին տեղեկություն տալիս: Նրանց սիփահասալարը՝ Զիյադ օղլին, Գենջե քաղաքի և նրա գյուղերում ու գավառներում ապրող բոլոր ուսյաններին՝ իրենց բոլոր մթերքներով, հագուստներով և կենդանիներով քշում տանում է: Շատերին բարձրացնում է լեռները, իսկ մնացածին՝ իր զինվորների հետ միասին, քշում տանում է Արազ գետի եզերքը: Նրա նպատակն էր պահել և պաշտպանել ուսյաններին: Գենջե քաղաքի այգիներում ու պարտեզներում կենդանի շունչ չէր թողել, բոլորին դուրս էր բերել...:

Շեվվալ ամսի 9-ին բանակը հասնում է Գենջե և ամեն կողմից շրջապատում քաղաքը: Սակայն քաղաքում ոչ մի մարդ չեն գտնում: Օսմանյան զինվորները բնակիչների թողած մթերքներն ու հագուստները հեշտությամբ դուրս բերեցին թաքցրած տեղերից և գտան մեծ քանակությամբ հացամթերք:

Արդարև, Աջեմի վիլայեթում Գենջեի տների նման գեղեցիկ և վայելուչ շինություններ ուրիշ ոչ մի երկրում չէին տեսել: Այգիներն ու պարտեզները աննման էին: Հոսող ջրերը, քաղաքի մոտ եղած երկու հոյակապ կամուրջները, գեղատեսիլ լեռները, պտղատու ծառերն ու անթիվ, անհամար ծաղիկներն՝ իրենց փարթամ գեղեցկությամբ, չկան ոչ մի երկրում: Օրհնյալ է Աստված: Այդքան բազմատեսակ ու անուշահամ պտուղներ ուրիշ երկրներին չեն շնորհված: Վճիտ և անուշահամ ջրերն էլ աննման են: Սակայն ամռան տաք օրերին անհրաժեշտ է յայլաներ բարձրանալ:

Բոլոր դեպքերում իսլամական բանակը ժամանակին եկավ, երբ ամենուրեք հանդարտություն էր տիրում: Զինվորները լիովին օգտվեցին այդ աստվածային բարիքներից: Նորին վսեմություն սերդարը, բեյլերբեյիների և այլ ավագանիների հետ միասին, զինվոր-

Ներին խստիվ արգելեց այգիներից պոկել հասած պտուղները: Ջինվորներին թույլ չտրվեց նաև ապրել քաղաքի տներում կամ քանդել դրանք: Որոշվեց կարգի բերել քաղաքը իր հրապարակով, պահպանել շուկաները, քարվանսարաններն ու բաղնիքները: Սակայն վսեմ սերդարը Շահ Թահմասբի, վրացիների դեմ մղած հաղթական պատերազմում, Սիմոնի և Լեվենդ Ալեքսանդրի հայրերի ու պապերի գլուխներից կառուցած աշտարակը քանդել տվեց և նրա կղմինդրները գործածեց բերդի պարիսպների շինության համար:

Նա [սերդարը] պարսպապատեց վեց հազար արշինից ավելի տարածություն, կառուցեց աշտարակներ և պատնեշներ, խանդակներ փորեց և մեծ տոնակատարությամբ, 40 օրվա ընթացքում, կարողացավ վերջացնել բոլոր այդ ամրակուռ կառուցումները: 996 թվականի զիլկադե ամսի 18-ին, բոլոր զինվորական մասերի «շահի» թնդանոթների համազարկերով սկսվեց հանդիսավոր տոնակատարությունը: Առանձին զինվորական մասերին տրված առաջադրանքների համաձայն ութը բեյլերբեյիություններ շինեցին ու վերջացրին բերդի առանձին մասերը:

Սերդարը բեյլերբեյիներին խորհրդակցության է հրավիրում: Ընտրյալ զինվորական մասերից առանձնացնում են որոշ թվով ուժեր և նրանց խստիվ պատվերներ տալով, նախազգուշացնում են, որ թշնամին Արազ գետի ափին կազմ ու պատրաստ կանգնած է և եթե մենք այստեղից հեռանանք, թշնամին պատրաստ է Գենջեն պաշարել, գրավել և թալանել: Որոշվում է, որ իսլամական բանակը հարձակվի կըզըլբաշների վրա և նրանց ուժերը խորտակի:

Շիրվանի վալի Ջաֆեր փաշայի հրամանատարության տակ եղած 30 հազարանոց բանակը ճանապարհ է ընկնում և երրորդ օրը հասնում Արազ գետի ափը: Կըզըլբաշական բանակի հրամանատար Ջիյադ օղլի Մուհամմեդ խանը, օսմանյան բանակի մասին տեղեկություն ստանալուն պես, բանակի ամբողջ հանդերձանքը թողնելով փախուստի է դիմում: Արազ գետը անցնելիս բազմաթիվ զինվորներ գետում խեղդվում են: Այսպես, իսլամական հաղթական բանակը վերադառնում է Գենջե...:

Ջաֆեր փաշան, որը այդ պատերազմից առաջ հիվանդացել էր, մեռնում է և նրա փոխարեն Շիրվանի վալի է նշանակվում Անատոլիայի բեյլերբեյի Խադիմ Հասան փաշան:

Չմեռը մոտ լինելու պատճառով բանակը ձմեռելու համար վերադառնում է էրզրում:

(էջ 246—251)

Սելանիկին, որը Արևելյան արշավանքի ժամանակ՝ սիփահիների խմբի քարտուղարի պաշտոնով, գտնվում էր բանակում, «նվաստիս սիփահիների քարտուղարության պաշտոնից հեռացնելու մասին» վերնագիրը կրող հատվածում գրում է.

«...Պետության կենտրոնից ստացվեց բարձր հրաման, որով հայտնվում էր, որ բոլոր սիփահիները եկել են պետության Ասիթանենք Դու էլ պետք է գաս և շարունակես քո ծառայությունը: 997 (1588—1589) թվականի ռամազան ամսին, Քեթխուղա բեյի հետ Ասիթանե եկա և բաժանեցի Ռեշենի ռոճիկները*։ Շեվվալ ամսի 25-ին, իմ քարտուղարության պաշտոնը, առանց հանցանքի և առանց պատճառի, փաղիշահական հրամանով տրվում է Իբրահիմ Չելեբիին... Այդպիսի անարդարացի վերաբերմունքի շարունակումը խանգարեց պետության կարգն ու կանոնը և պետական դանձարանը գնալով դժվարին վիճակի մեջ ընկավ»:

(էջ 258)

998 (1589) թվականի դեպքերից

Այս թվականի դեպքերի շարքում պատմագիրը հիշում է իրանցիների առաջարկը՝ հաշտության բանակցությունների համար, շեհզադե Հայդար Միրզային իբրև պատանդ ուղարկելու մասին: Շահի հատուկ դեսպանի և մեծ շքախմբի ուղեկցությամբ, բազմաթիվ նվերներով, Հայդար Միրզան գալիս է օսմանյան բանակատեղը՝ Հասան Կալե, և հետո անցնում Ստամբուլ: Մանկահասակ շեհզադեն Ստամբուլում ընդունվում է մեծ պատվով ու շքեղությամբ: Նրան հատկացվում է հատուկ պալատ:

Սելանիկին գրում է, որ փաղիշահական ֆերմանով, պատանդ ուղարկված շեհզադեին և Իրանի դեսպանությանը դիմավորելու համար, ինքը նշանակվում է մեհմանդար (հյուր ընդունող):

Առանձին մանրամասնություններով նկարագրվում է Իրանի շեհզադեի և դեսպանության հանդիսավոր ընդունելությունը փաղիշահի կողմից:

Պալատական հանդիսավորությունների նկարագրությամբ տարված, պատմագիր Սելանիկին անուշադրության է մատնում գլխավոր և հիմնական հարցը՝ 998 (1589—1590) թվականին, Իրանի և Թուրքիայի միջև կնքված հաշտության պայմանագիրը, որը հայտնի է Ստամբուլի պայմանագիր անունով²⁸:

(էջ 259, 261, 263)

ՕՐԵՆՔԻ ՀԱՄԱԶԱՅՆ ՅԵՐՄԱՆ Է ՏՐՎՈՒՄ ԱԶԵՄԻ-ՕՂՂԱՆՆԵՐԻ
ԴԵՎՇԻՐՄԵԻ²⁹ ՄԱՍԻՆ

Օսմանյան հնագույն սովորության համաձայն, աջեմի-օղլանների դեվշիրմեի համար բեռնակիր կենդանիներ քշող ենիչե-

* Ռեշենի ռոճիկը՝ տե՛ս այս գլխի ծանոթ. 27:

րինների հետ միասին, փաղիշահական ֆերմանով ենիշերինների օջաղից Անատոլիա և Ռումելի ուղարկվեցին նաև խղճի տեր և նշանավոր շորքաջիններ³⁰: Երկրի ուսյաններից հավաքագրվեցին ծառայության ընդունակ տղաներ, որոնք ընդունելով իսլամական հավատը, կրոնի սրբազան պատերազմներում (ջիհադ և դազա³¹) փրկության էին արժանացել:

Ժամանակի իշխողները տղաների դեվշիրմեի գործում անխիղճ են եղել և նվերի անվան տակ շատ մեծ կաշառքներ են վերցրել. ինչպես գայլն է հարձակվում ոչխարի հոտի վրա, այնպես էլ նրանք ագահորեն հարձակվել են երկրի ուսյանների վրա: Հարուստ ուսյաններից խլել են անթիվ անհամար հարստություն, իսկ աղքատ ուսյաններից՝ նրանց զավակներին, քանդել են նրանց տունն ու տեղը: Այսպես ենիշերինների օջաղի մեջ մտել են օտար տարրեր՝ հրեա, գնչու, ոռւա, շերքեզ: էթրաք խաժամուժին և այլ ստոր տարրերին դաֆթարում արձանագրելով, նրանցից մեծ քանակությամբ հարստություն են խլել, որի պատճառով լուսավոր աշխարհը խավարել է, վատագույն ապօրինությունները հետզհետե ավելացել են:

Նորին վաեմություն բարձր Դերգյահին ներկայացված դիմումների հետևանքով ենիշերինների Մահմուդ աղան և Քեթխուդա բեյը պաշտոնազուրկ են արվել:

...Ռայաններից մեծ քանակությամբ ակշե առնելով, տղաների դեվշիրմեին գնացողների մեծ մասը պաշտոնազուրկ է արվել և հրաման է տրվել քննություն կատարելու համար:

Ստամբուլում իրար ետևից մի քանի հրդեհներ են³² առաջանում և բազմաթիվ շենքեր հրո ճարակ դառնում:

Պաշտոնազուրկ Մահմուդ աղան Ստամբուլից արտաքսվում է այն կասկածի հիման վրա, որ նա է այդ հրդեհների պատճառը:

(էջ 263—264)

999 (1590) թվականի դեպքերից

ԳԵՆՋԵԻ ԻՇԽԱՆ ԿԸԶԸԼԻԲԱՇ ԶԻՅԱԳ ԾՂԱԻՆ ԳԱԼԻՍ Է ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՍԻԹԱՆԵՆ, ՍԱԿԱՅՆ ԶԻ ԸՆԴՈՒՆՎՈՒՄ ՈՒ ԲԱՆՏԱՐԿՎՈՒՄ Է

Սրանից առաջ Գենջեի և Ղարաբաղի իշխող Զիյադ օղլի Մուհամմեդ խանը, որը Արագ գետի ափին պատերազմի բռնվելով հաղթական սերդար Ֆերհադ փաշայի իսլամական զինվորների հետ, իր տրամադրության տակ եղած կըզըլբաշ զինվորների հետ պարտության և կողոպուտի էր մատնվել, այդ անիծյալը, նորից մի խումբ ավազակներ ու պոռնկորդիներ հավաքելով, եկել էր և

Գենջեի բերդը պաշարել: Սակայն մի քանի օր տևող մարտերից հետո հազիվ էր իր պլուխը ազատել և, փախչելով, ապաստանել էր վրաստանի երկրում՝ Լեվենդ ցեղի իշխող Ալեքսանդրեի մոտ, որտեղ բավական ժամանակ թաքնվելուց հետո, եկել էր Ասիթանե և բարեխոսական ոճով մի նամակ էր ներկայացրել: Երբ ոչ ոք նրա երեսին չնայեց և ինքը ընդունելության շարժանացավ, ստիպված եղավ գնալ շահի որդի Հայդար Միրզայի մոտ: Այդտեղ պնակալիզությամբ իր համար լավ պայմաններ ապահովեց: Սակայն շկարողանալով այդ ամենը գնահատել և ունենալով իշխանության տիրանալու ցանկություն, նա նորից պետության Ասիթանե ներկայացավ և փաղիշահական գահին խնդրագիր ներկայացրեց: Երբ նրա ինքնությունը պարզվեց, 999 թվականի ռեջեբ ամսի վերջին բանտարկվեց Եդի կուլեյում³³...

(էջ 284—285)

ՆՈՒՅՆ ԹՎԱԿԱՆԻ ԴԵՊՔԵՐԻՑ

Զիլկադե ամսի 19-ին, Շահ Աբբասի դեսպան Կարա Ահմեդ խանը գալի էր Ասիթանե, իր հետ բերելով փաղիշահին ուղղված շահի նամակը:

Դեսպանը հայտարարում է, թե ինքը եկել է շահի կողմից խնդրելու, որ Ստամբուլի հաշտության պայմանագրով Թուրքիային անցած Նիհավենդի բերդը վերադարձվի Իրանին և պատանդ շեհզադե Հեյդար Միրզային նոր լալա [խնամող] նշանակվի: Նրա խնդրանքները մերժվում են....:

ՍՈԼԱՔ ԶԱՌԵ

Մուհամմեդ էֆենդի Սուլաք Զադեն XVII դարի թուրք պատմագիրներից է։ Նրա գրչին է պատկանում «Սուլաք Զադե Թարիխի» վերնագրով գիրքը, որն ընդգրկում է օսմանյան պետության պատմությունը՝ նրա հիմնադրումից մինչև 1053 (1643—1644) թվականը։

Սուլաք Զադեի պատմության հրատարակիչը գրքի առաջաբանում գրել է. «Մուհամմեդ էֆենդին այն ժամանակի օսմանյան լեզվի արտահայտություններով ու ոճով գրած «Թարիխ»-ում ընդգրկում է 699 թվականին Կոնիայում կործանված Սելջուկյան պետությունից հետո 700 թվականին հիմնված օսմանյան պետության մինչև 1053 թվականը տեղի ունեցած դեպքերը։ Գիրքը ճշտելու և հրատարակելու հնարավորություն մինչև հիմա չի եղել։ Սուլաք Զադեի պատմության ձեռագրի օրինակները շատ հազվագյուտ էին։ Միայն 1298 (1880—1881) թվականին հնարավոր եղավ այն տպագրել Ստամբուլում՝ Բարը Ալիի մոտ գտնվող Մահմուդ բեյի տպարանում»։

Սուլաք Զադեի պատմությունը 773 էջ է։ Գրքի սկզբում տրված է բովանդակությունը։ Հետո գալիս է օսմանյան սուլթաններին ձոնված ոտանավորը՝ Օսմանից սկսած մինչև սուլթան Իբրահիմը (1049—1058)։

Սուլաք Զադեի պատմությունը գրված է տարեգրության ձևով։ Լեզուն պարզ է և հասկանալի. կան շատ բանաստեղծական տողեր, մի գրելաձև, որն, ինչպես հայտնի է, ընդունված էր այդ դարաշրջանի պատմագիր-տարեգիրների մոտ։

Սուլաք Զադեի պատմությունից քաղված և թարգմանված նյութերը վերաբերում են գլխավորապես թուրք-իրանական պատերազմներին և Աքաղա փաշայի ապստամբության դեպքերին։ Թուրքական այլ աղբյուրներից այդ նույն դեպքերի մասին բավականաչափ նյութեր բերվել են սույն գրքում. այդ պատճառով Սուլաք Զադեի նյութերը կարող են կրկնություն համարվել։ Սակայն նկատի ունենալով այդ դեպքերի կարևորությունը մեր պատմության, հատկապես Երևանի պատմության համար, այստեղ շեք խուսափել այդ կրկնությունից, մանավանդ, որ թուրք պատմագիրները միմյանց կրկնելով հանդերձ, տալիս են նաև որոշ մանրամասնություններ, որոնք կարող են լուսաբանել մեր պատմության հետ կապված առանձին հարցեր։

Սուլաք Զադեն լրիվ ինքնուրույն և հեղինակավոր պատմագիր չէ, ինչպես նախնիներ, Քյաթիր Զելեբին և Սելանիկին։ Ինչպես պարզվում է նրա «Թարիխի» բովանդակության ուշադիր վերլուծումից, նա բավականաչափ օգտվել է մյուս թուրք պատմագիրներից՝ առանց այդ մասին հիշատակելու։ Այդ պատճառով Սուլաք Զադեի պատմությունից այստեղ բերվում են սահմանափակ քանակությամբ նյութեր։

ՋԵԼԱԼԻՆԵՐԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սրանից առաջ հիշված էր, որ աշխարհի ապավեն նորին վսեմության փառիշահը ամբողջությամբ քննելով Անատոլիայի վիլայեթը, բոլոր կրգըլբաշ ստոր տարրերին սրտ ճարակ է դարձել: Այդ օրերին, մոլորյալների գլուխ կանգնած Ջելալի անունով մի անհավատ շարագործ, խելագար ձևանալով, ապուշի արտաքինով ու հագուստով, իր հավաքած ավազակների հետ միասին Բոզոքից փախել էր Թոկատ: Այդ երկրի մարդիկ նրան Աստծու ընտրյալ համարելով, հարգանք են ցույց տվել: Բազմաթիվ ավազակներ հավաքվել են նրա շուրջը և սկսել զբաղվել գաղտնի խոսակցություններով և սատանայական գործերով: Հայտարարելով, թե «Մեհդին՝ այս քարայրից պետք է երևա, և ես նրան եմ սպասում», նա [Ջելալին] նման սուտ խոսքերով մարդկանց խաբելով, հետզհետե ավելացնում է իր շուրջը խմբվածների թիվը և պատրաստվում ապրստամբության: Ի վերջո հայտարարելով, թե «Ես ինքս եմ Մեհդին», նա կոչ է անում և իր շուրջը հավաքում 20 հազարից ավելի հետիոտն ու հեծյալ, որոնք սկսում են հարձակվել այդ շրջանի գյուղերի ու գյուղաքաղաքների բնակիչների վրա և բռնություններ գործադրում: Երբ այս մասին հայտնում է Բարձր սուլթանական գահին, Ֆերհադ փաշան՝ վեզիրի աստիճանով, սերդար է նշանակվում և զորեղ էմիրների հետ միասին ուղարկվում վերոհիշյալ ապրստամբի դեմ... Չարագործ Ջելալին տեղեկանում է այդ մասին, բայց դիմադրության անկարող լինելով, կրգըլբաշների երկիրը փախչելու նպատակով շտապում է դեպի Սվազ:

Զյուլկադերի² վիլայեթի իշխող Շահսուվար-օղլի Ալի բեյը, մոտ լինելով այդ սահմանին, տեսնում է, որ եթե ինքը Ֆերհադ փաշայի գալուն սպասի, ասյա թշնամին կարող է փրկվել: Ուստի նա իր թուրքմեն կտրիճներին անմիջապես հավաքելով, շտապ կերպով առաջ է շարժվում և նրանց ետևից հասնելով Ակշեհիրի մոտ՝ նրանց պարտության է մատնում, իսկ իրեն՝ Ջելալին, կենդանի բռնելով, կտոր-կտոր անում: Այդ մասին նա հայտնում է պետության կենտրոնին և արժանանում վսեմ փառիշահի շնորհին: Ֆերհադ փաշան այս գործի պատճառով թշնամանում է Շահսուվար-օղլի Ալի բեյի հետ և ի վերջո այդ ազնվական մարդու ոչընչացման պատճառ դառնում... (էջ 414—415)

Այս հատվածում Սուլաք Ջադեն մանրամասն խոսում է Իրանի Քահմասը Շահի եղբոր՝ էլկաս Միրզայի մասին, որը Շիրվանում իշխելու ժամանակ, գահի ժառանգման խնդրում թշնամանում է Շահի հետ, որոշ ժամանակ թափառաշրջիկ կյանք վարելուց հետո, գնում է Ղրիմ ու Քեֆեից³ նավով մեկնում է Ստամբուլ:

Փադիշահի հրամանով էլկաս Միրզային մի շքեղ պալատ է հատկացվում: Փադիշահը էդիրնեից Ստամբուլ վերադառնալիս, դիմավորում է մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ: Մի քանի օր հետո էլկաս Միրզան նույնպիսի շքեղությամբ և փառքով ընդունվում է փադիշահի կողմից և արժանանում շքեղ և թանկարժեք նվերների: Միրզան իր եղբոր մասին գանգատ է հայտնում փադիշահին և խընդրում արշավանք կազմակերպել դեպի Արևելյան երկրները...

Սկսվում են պատերազմի պատրաստությունները:

(էջ 507—509)

ՍՈՒԼՔԱՆԻ ՄԵԿՆՈՒՄԸ ԻՐԱՆ

Փադիշահը հարմար առիթ էր փնտրում կրգըլբաշ ժողովրդից վրեժ լուծելու համար: Էլկաս Միրզայի փադիշահի մոտ ապաստանելը հազվադեպ առիթ համարելով, անմիջապես պատերազմի պատրաստվելու ֆերման տրվեց: 955 (1549—1550) թվականի սեֆեր ամսի 18-ին, նախօրոք, որոշ ուժերով ուղարկվեց էլկաս Միրզան, իսկ հետո ինքը փադիշահը մեծ ուժերով մեկնեց Արևելյան արշավանքի: Կոնիայից, Կեսարիայից և Սվազից անցնելով նա հասավ էրզրում և այնտեղից մեկնեց Ադիլջեվազ: Վանի բերդը, որ մինչ այդ մտնում էր օսմանյան երկրի մեջ, կրգըլբաշները նորից կարողացել էին գրավել: Այդ շրջանի բեյլերբեյի Ուլամե փաշան և Կարամանի բեյլերբեյի Փիրի փաշան ուղարկվեցին այդ բերդը ազատելու համար:

Ջեմադիել-ախրրի 14-ին, փադիշահը պրավեց Խոյը և մի-շաբաթ հետո հասավ Թավրիզ: Քաղաքի պաշտպանության համար կարևոր պատրաստություններ տեսան: Էլկաս Միրզային Թավրիզի իշխող նշանակելու մտադրությունը փոխվեց, քանի որ իր ստացած շնորհների և բարություն հանդեպ, նա հանդես եկավ իր ապերախտությամբ և Շիրվանում կատարած բռնություններով...

Պատմագիրը վանի դեպքերի մասին գրում է.

Փադիշահը Թավրիզից մեկնեց Վան: Ռեջեր ամսի 10-ին, բազմահազարանոց բանակը կանգ առավ Վանի դաշտում: Ռումի [Սվազ] և Կարամանի զինվորների հետ նախապես ուղարկված թընդանոթների համար տեղեր պատրաստվեցին, խրամատներ փորվեցին և բերդի նվաճման համար ձեռք առան բոլոր անհրաժեշտ մի-

չոցները: Մոտ 10 օր թնդանոթներով, հրացաններով և նետերով պատերազմելուց հետո, բերդում պաշարված կրգըլբաշները բերդը հանձնեցին: Այդ ամրակուռ բերդը կառուցող փորձված երկրաշափ-ների նման մարդիկ խիստ հազվագյուտ են, և սրա վաստակավոր շարտարապետները միայն իրենց երևակայությամբ են նկարել նրա պատկերը: Այս բերդը Աջեմի երկրի բանալին է և այդ կողմերի ամրակուռ պարիսպը: Մուրըյալ շահը պարծենալով ասում էր. «Քանի որ դեղին ժայռը⁴ իմ հրովարտակի տակ է գտնվում, օսմանյան սուլթաններից ի՞նչ վախ ունեմ»: Բերդը գրավվեց և նրա կարիքները բավարարելուց հետո, նրա բեյլերբեյիությունը հանձնրվեց Անատոլիայի դեֆթերդար Իսքենդեր փաշային:

Մոտալուտ ձմեռվա ցրտերի և սառնամանիքների պատճառով նրանք մեկնեցին Դիարբեքիր և շաբան ամսի 25-ին կրոնի մարտիկները⁵ անցնելով Ադիլջեվազից և Ախլաթից՝ կանգ առան Ամե-տի դաշտում: Այդ ժամանակ, կարմրագլուխները շտապ կերպով շարժվելով դեպի Ադրբեջան, ավերեցին այս բարեշեն երկրի գյուղերն ու քաղաքներն, իսկ ժողովրդին ցիրուցան արեցին: Երբ այդ լուրը հասավ վսեմաշուք փադիշահին, երրորդ վեզիր Ահմեդ փաշան, որոշ քանակությամբ աշխարհակալ զինվորներով, ուղարկվեց նրանց դեմ, որից հետո նորին վսեմությունը նույնպես շարժվեց այդ ուղղությամբ: Վերոհիշյալ Ահմեդ փաշան, երբ հասավ Քեմախի մոտ, «սերդեն գեշտիների»⁶ սերդար Չերքես Օսման փաշան, շտապ հասնելով այդ զզվելիների ամբոխին, նրանց ցիր ուցան արեց, հավաքեց նրանց ամբողջ ավարն ու հարստությունը, վերադարձավ Խարբեքիր և միացավ իսլամական բանակին...

Էլկաս Միրզան հայտնելով փադիշահին, որ Սպահանի և Քաշանի կողմերում շահը մեծ քանակությամբ հարստություն է պահում, թույլտվություն է խնդրում այդ հարստությունը կողոպտելու համար: Սուլաք Չադեի ասելով, էլկաս Միրզան փադիշահի մոտ կորցրած լինելով իր հարգանքն ու վստահությունը, այնուհանդերձ թույլատվություն է ստանում: Սակայն քրդական մի քանի խմբերից բացի, նրան զինվորական ուժեր չեն տրամադրվում: Էլկաս Միրզան «եբկնային պատոսհասի նման» հարձակվում է Սպահանի վրա, կողոպտում և թալանում է շահի անթիվ հարստությունները, և դրանցից մի մասը՝ որպես նվեր, ուղարկում է փադիշահին: Դրա փոխարեն էլկաս Միրզային ուղարկվում է ակնազարդ մի սուր, թանկագին վրան և արքայական հագուստներ: Այնուհետև, էլկաս Միրզան կողոպտելով և ավերելով հայրենի երկիրը, շարունակում է իր «արշավանքը» Իրանում: Չգուշանալով իր եղբայր Շահ Թահմասբից, նա քաշվում է Գուհիստան⁷, ապա գալիս Շեհրի Զորի շրջանը, որտեղ և հիվանդանում է: Շահ Թահմասբի մարդիկ անակնկալ կերպով հարձակվում են Միրզայի մարդկանց վրա և ցրում են նրանց, իսկ իրեն գերի են վերցնում և տանելով շահի մոտ, ըստ ավանդության, նրա քաշով ոսկի են ստանում: Շահը էլկաս Միրզային ուղարկում է Կահահա բերդը, որտեղ, ըստ ավանդության, նրան թունավորում են:

...Իսլամ մյուջահիդները⁸ գրավել էին Վանի բերդը: Իր հերոսությամբ փառք ու պատիվ վաստակած և շահի վստահությանն արժանացած Դենբելի Հաջի բեյ անունով մի ստոր արարած նշանակվեց Խոյի խան և մի երկու հազար ստոր, ավազակ կրգըլբաշներով ուղարկվեց Վանի վրա, այն հաշվով, որ զանազան խորամանկություններով կարողանա դիմադրություն ցույց տալ Վանի մյուջահիդներին: Վերոհիշյալ Դենբելի Հաջի բեյը, Վանի բեյլերբեյի Իսքենդեր փաշայից Վանի բերդը ուժով և բռնությամբ վերագրավելու նպատակով, գնում է Խոյ: Իսքենդեր փաշան, տեղեկանալով այդ մասին, անսպասելի կերպով հարձակվում է այդ շարագործների վրա: Քաջամարտիկ զինվորները բերդը ամեն կողմից պաշարում են և ուժեղ կռիվ մղելով՝ շուտով գրավում են այն: Անվանի և հաղթական Իսքենդեր փաշան հիշյալ Դենբելի Հաջիի և նրա մարդկանց գլուխները կտրել է տալիս և նրանց ունեցվածքն ու հարստությունը հափշտակում է: Կտրված գլուխները նիզակների ծայրն անցկացնելով ուղարկում է Նորին վսեմություն փադիշահի բարձր Իերգահը:

(էջ 507)

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Փադիշահն այդ ձմեռն անցկացրեց Հալեպում: Գարնանը, 956 (1549) թվականի ջեմազիել-էվվելի 10-րդ օրը, մեծ շուքով նա Հալեպից դուրս եկավ և մեկնեց դեպի Դիարբեքիր: Նա ծրագրել էր այդտեղից արշավել Վրաստանի վրա: Այս արշավանքի պատճառն այն էր, որ իրենց սեպ և անառիկ բերդերում, վրաց ապստամբ ցեղերը, մշտապես ապստամբական շարժման մեջ էին. երբեմն նրանք ապաստանում էին մոլորյալ շահի, երբեմն էլ օսմանյան փադիշահի մոտ: Մի անգամ, նույնիսկ, երբ աշխարհակալ փադիշահը գնացել էր Բաղդադի արշավանքին, վրացիները օգտվելով առիթից, մեծ բանակ էին կազմել, անսպասելի կերպով հարձակվել էին էրզրումի բեյլերբեյի Մուսա փաշայի վրա և սպանել նրան: Անշուշտ, հարկավոր էր արշավել նրանց վրա և պատժել: Երբ փադիշահը երջանկությամբ և փառքով Դիարբեքիր հասավ, Կարամանի, էրզրումի և Սվազի բեյլերբեյիները՝ իրենց ձեռքի տակ եղած զեամեթի և սանջակների բեյերի⁹, որոշ քանակությամբ արքունական ենիշերիների և ազաբ աղաների¹⁰, երկրորդ վեզիր Ահմեդ փաշայի տրամադրության տակ դնելով, նրան Վրաստան ուղարկեցին: Շաբան սմսի 19-ին, անվանի սերդարը շարժ-

վեց Վրաստանի թորթում բերդի վրա և, մի քանի օր պաշարե-
լուց հետո, գրավեց այն: Իսկ շրջակայքում գտնվող նեջահ և Սեր-
խոյի բերդերի բնակիչները, սարսափահար եղած, բերեցին և
հանձնեցին իրենց բերդերի բանալիները: Վրաստանի երկրի բա-
նալին համարվող Ակջա Հիսար բերդը Աստծու ողորմությամբ
նույնպես նվաճվեց: Վերջապես, թվով տասնհինգ բերդերից մի
քանիսը գրավվեցին ուժով, մյուսներն էլ հպատակվեցին և հնա-
զանդություն ցույց տվեցին: Այդ բերդերը մեկական սանջակի հաշ-
վով տրվեցին էմիրներին:

Դրանից հետո նրանք վերադարձան մեծ ավարով և փառքով:
Մեկ ամսից մի քիչ ավելի կարճ ժամանակում ձեռք բերվեցին մեծ
հաղթություններ և նվաճումներ, իսկ իսլամական սահմանները
մասամբ կարգի բերվեցին և ապահովվեցին... Սուլթանն ու բանա-
չը ամսի 10-ին մեկնեցին Ստամբուլ:

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԱՆՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Ամեն անգամ, երբ վսեմաշուք և երջանիկ փառիշահը մեկնում
էր Արևելք, խարդախ Շահ Թահմասբը, իր սովորության համա-
ձայն, փախչում էր և թաքնվում, իսկ Լրբ փառիշահը վերադառ-
նում էր Ռումի կողմերը, մոլորյալ շահը, բռունցք և ուժ ցույց տա-
լով, հարձակվում էր սահմանամերձ շրջանի բնակիչների ու ռայա-
ների վրա և մոտակա բերդերը էմիրներից վրեժխնդիր լինում:
Վնաս պատճառելու հետամուտ լինելով նա մշտապես թափառում
էր այդ կողմերում և առիթ ներկայանալու դեպքում՝ կողոստում էր
ու ավերում: Մի օր, անակնկալ կերպով հարձակվեց Արճեշի բեր-
դի վրա և ամեն կողմից պաշարեց: Բերդի վալին, քուրդ Իբրահիմ
բեյը, որը Ռուստեմի նման քաջ փահլևան էր, բերդից թնդանոթ-
ներով, հրացաններով ու այլ զենքերով պատերազմեց կրզըլբաշ
ամբոխի դեմ և նրանց ցիրուցան արեց: Տեսնելով, որ բերդի գրա-
վումը հնարավոր չէ, շահը գնաց Ադիլջեվազի վրա: Նրա վալին՝
Սինան Չադե Մուստաֆա բեյը, որը նույնպես անվանի զորավար
և վերին աստիճանի քաջակորով տղամարդ էր, մինչև անգամ բեր-
դի դռները փակելու կարիքը չզգալով, պաշարված ռազմիկների մի
խմբի հետ թշնամու դեմ դուրս եկավ: Ռազմիկները ուժեղ և կա-
տաղի կռվում այնպիսի խիզախություն ցույց տվին, որ անգամ եր-
կրնքի հրեշտակները փառաբանեցին նրանց:

Անիծյալներն այս անգամ ևս պարտված և կորուստներով վե-
րադարձան ու գնացին Ախլաթի բերդի վրա, որի պահապանների

մի մասը ցրված էր: Բերդում պաշարվածները բերդը պաշտպանելու համար ջանք շխնայեցին, սակայն կրղըլբաշ մի քանի խոռվարար և ստոր արարածներ բերդ էին ուղարկել սուտ և կեղծ նամակներ, որոնց մեջ գրել էին. «Ձեր փառիշահը իր զինվորներով Ռումելիի սահմանում է գտնվում: Մոտ ժամանակում դուք օգնություն ստանալ չեք կարող, այնպես, որ ձեր հոժար կամքով բերդը մեզ հանձնեցեք. դրանով դուք կփրկվեք: Իսկ եթե համառեք՝ ձեր վիճակը շատ ծանր կլինի: Թողեք համառությունն ու թշնամությունը»: Այսպիսի խորամանկությամբ նրանք բերդը գրավեցին, ամբողջ ժողովրդին սրի մատնեցին, բերդի պարիսպները քանդեցին և հողին հավասարեցրին: Երբ այս դժբախտ լուրը հասավ Արճեշ, այնտեղ գտնվողների և Իբրահիմ բեյի կողմնակիցների միջև առաջացավ թշնամություն, որի հետևանքով Իբրահիմ բեյին անսպասելի կերպով սպանեցին և բերդը թողնելով, ցրվեցին ու գնացին: Կրղըլբաշները այստեղ ևս քարը քարի վրա չթողեցին և բերդը հողին հավասարեցրին:

Դրանից հետո Շահը իր որդուն՝ Իսմայիլ Միրզային, մի քանի հազար կրղըլբաշ զինվորներով, ուղարկեց էրզրումի բերդի վրա...

Սուրբ Զադեն մանրամասն նկարագրում է էրզրումի վալի Իսքենդեր փաշայի և կրղըլբաշների միջև տեղի ունեցած խիստ կատաղի և արյունահեղ պատերազմը: Նրա ասելով, կրղըլբաշները իրենց գերազանց ուժերի և խորամանկության շնորհիվ հաղթող են հանդիսանում: Մի քանի հայտնի բեյեր սպանվում են, իսկ էրզրումի աղաների մի մասը գերի է ընկնում: Իսքենդեր փաշան, որը բերդից դուրս գալով, անձամբ մասնակցում է ամենակատաղի մարտերին, նորից ապաստանում է էրզրումի բերդում: Պատմագիրը գրում է. «Իսքենդեր փաշայից բացի, ուրիշ որևէ սերդար նման կռիվ իր երազումն անգամ չէր կարող տեսնել»: Փառիշահը հատուկ նվիրական գրությամբ Իսքենդեր փաշային շնորհավորում և նվերներ է ուղարկում:

(էջ 518—520)

960 (1552) քվականի դեպքերից

Պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է Իրանի արշավանքի հետ կապված դեպքերը: Հալեպում ձմեռելուց հետո, 960 քվականի ջեմազիել-էվլելի 5-ին, փառիշահը մեծաքանակ բանակով առաջ է շարժվում և անցնելով Դիարբեքիրից ու էրզրումից, շաբան ամսի 4-ին իջևանում է Կարսի դաշտում: Ամբողջ ճանապարհին, երկրի բոլոր կողմերից, բյլբրբեյիները իրենց բանակներով միանում են փառիշահական բանակին: Իրենց բանակներով գալիս են նաև Քուրդիստանի հայտնի էմիրները:

Կարսի դաշտից Շահին՝ ճնախազգուշացնելու և հորդորելու նպատակով, հատուկ փառիշահական գրություն է ուղարկվում:

Այդ երկարապատում նամակում օսմանյան սուլթանը Շահին համարում է

«անհավատ», «մոլորյալ», «խալամական ուղիղ և ճշմարիտ դավանանքից հեռացած» և այլն: «Հիմա այս վեհանձն [մերդիրք] կուլում, — ասված է նամակում, — նամարդությամբ, կնոջ նման ասպարեզից փախչելն ու թաքնվելը անվայել է քեզ...»: Ապա սպառնում է, որ դիմադրության դեպքում, իր [շահի] և իր մոլորյալ ավազակներից կազմված բանակի վերջնական ոչնչացումը անխուսափելի է...

Այդտեղից, շաբանի 15-ին, նրանք շարժվում են դեպի Երևան:

...Երևան քաղաքը իսկապես Իրան երկրի մարմնի հոգին էր համարվում: Այստեղ, շահի որդու և նշանավոր խաների ու սուլթանների շքեղազարդ, ոսկեզոծ պալատները կրակի մատնվեցին, այգիներն ու պարտեզները հողին հավասարվեցին, բուերի, ագռավների բույնի վերածվեցին: Այդ ամսի 21-ին Նախիջևանի դաշտը բանակատեղիի վերածվեց: Այստեղ «աքընջիների» խմբին¹¹ թույլատրվեց կործանել և թալանել կարմրագլուխների տները: Քսան օր շարունակվող ավերիչ կրակը հողին հավասարեցրեց վարդանման, գեղեցիկ, բարեշեն տներն ու ապարանքները և քարը քարի վրա շթողեց: Հիշյալ աքընջիների ձեռքն անցած ավարը այնքան անշափ ու անսահման էր, որ չի կարելի նկարագրել: Աշխարհակալ, վսեմաշուք փառիշահի շուրջը հավաքված բազմահազար զինվորների հարձակումից մոլորված շահը, աղվեսի նման այնպես էր ապաստանել սեպածե լեռներում, որ նրանից ոչ մի նշան կամ հետք չէր երևում: Երբ լուր ստացվեց, որ նա բոլորովին մտադիր չէ որևէ հարձակում ձեռնարկել և կամ որևէ կողմից հանդես գալ, նրա վրա շարժվող իսլամ-ղազիների¹² առջև չէին կարող արգելք հանդիսանալ անգամ քարերն ու լեռները...

Այդքանով բավականանալով, փառիշահը նպատակահարմար է համարում վերադառնալ: Ռամազան ամսի 7-ին իջևանում է Բայազիտ բերդի մոտ և հետո Հասան կալեոմ: Այստեղ վանի բեյլերբեյիին և Քուրդիստանի էմիրներին հրաման է տրվում վերադառնալ իրենց տեղերը: Շահը իր մարդկանցից Շահ Կուլի անունով մեկին, հաշտության և խաղաղության խնդրանքով ուղարկում է փառիշահական բանակ: Փառիշահը պատգամավորին ընդունում է մեծ պատվով ու շուքով: Շահը իր նամակում, ի միջի այլոց, հայտնում է, որ «Զալդրանում իմ հայր Շահ Իսմայիլը սխալվել էր և ներկայումս՝ հրացանով ու թնդանոթով, պատերազմի կրակի մեջ մտնելն անիմաստ է...»:

Փառիշահը պատասխանում է Շահի նամակին և սպառնում ձեռնարկել արեւելյան նոր արշավանքի: Շահը սարսափահար է լինում և նորից հատուկ գրությամբ, մեծաբանակ ու թանկագին նվերներով պատգամավոր է ուղարկում և հայտնում է հաշտության իր հաստատ մտադրութունը: Երբ փառիշահը ժամանել էր Ամասիա ձմեռելու համար, այնտեղ է գալիս շահի պատգամավորը և ընդունվում մեծ պատվով ու շուքով: Հաշտության պայմանների մասին համաձայնության գալուց հետո հաշտության պայմանագիրը հաստատվում է փառիշահի կողմից և ուղարկվում շահին: Փառիշահը էյալեթների զորամասերն ուղարկում է իրենց տեղերը և ինքը վերադառնում է Ստամբուլ:

(էջ 525—532)

Կանոնի Սուլթան Սուլեյմանը վերադառնալով Նախիջևանի արշավանքից և երկարատև բանակցութիւններ վարելուց ու զինադադարից հետո, 962 (1554—1555) թվականին, Իրանի և Օսմանյան պետութեան միջև վերջապես հաշտութեան պայմանագիր է կնքվում: Այդ պայմանագիրը երկու պետութիւնների միջև կընքված հաշտութեան առաջին պայմանագիրն էր, որի համաձայն հովանավորութիւն պետք է ցույց տրվեր Իրանի հաշիններին: Վերջինս պարտավորվում է չխախտել խաղաղութիւնը, իսկ օսմանյան պետութիւնը՝ հավատարիմ մնալ պայմանագրին:

Այս հաշտութեամբ բավականին երկար ժամանակ դադարում են Իրանի և Թուրքիայի միջև շարունակվող պատերազմական գործողութիւնները:

993 (1585) թվականի դեպքերից

ԹԱՎՐԻՉԻ ԱՆԱՐԳԵԼ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Օսման փաշան Աստծուն ապավինած, իր հաղթական զինվորներով հասավ Թավրիզի ընդարձակ դաշտավայրն ու դուրս եկավ կըզըլբաշ զինվորների դեմ: Պատերազմի ու սպանութեան կրակը բորբոքվեց և այնպիսի մարտեր տեղի ունեցան, որ նկարագրել անհնար է: Թեև Մուրադ փաշան գերի ընկավ, սակայն կըզըլբաշները սրո ճարակ դարձան: Մեծ թվով խաներ ու սուլթաններ սպանվեցին և Աջեմի զինվորները պարտութեան մատնվեցին: Թավրիզ քաղաքը իսլամական բանակի ձեռքն անցավ, գրավվեց և իսլամական երկրին միացվեց: Ներքինիների խմբից մեկը, Ջաֆեր փաշան, բավական թվով իսլամական զինվորներով նշանակվեց Թավրիզի պահապան: Սա պետք եղածին պես ամրացրեց բերդը. նրա պաշտպանութեան համար նշանակված զինվորների հետ մտավ բերդը և այնտեղ հանգստացավ: Սակայն պատերազմից հետո Օսման փաշայի առողջութիւնը խանգարվեց, նա ծանր կերպով հիվանդացավ և մի քանի օր հետո մահացավ...:

Թավրիզի անարգել գրավման առթիվ Ստամբուլում երեք օր ու գիշեր հրավառութիւն կատարվեց, բայց քանի որ կըզըլբաշների նկատմամբ վստահութիւն չկար, բեյլերբեյիներին անհրաժեշտ հրահանգներ տվեցին և սահմաններն ամրացրին: Գարնանը նորից պատրաստութիւններ սկսեցին Աջեմի դեմ արշավելու համար: Ֆերհադ փաշան նորից օսմանյան հաղթական բանակի սերդար է նշանակվում և մեծաքանակ զինվորական ուժերով շարժվում դեպի արևելյան սահմանը...

...Իսլամական բանակը, կըզըլբաշների հեռու և մոտ վայրերի վրա հարձակվելով, գրավեց մի շարք երկրներ. կըզըլբաշների մի

մասը սրո ճարակ դարձավ, մի մասն էլ գերի ընկավ: Վրաստանցի Սիմոն և Ալեքսանդրե խաներին նախազգուշական գրություններ ուղարկվեցին: Թեմուր Կափու [Դերբենդ], Շիրվանի վիլայեթ, Կարս, Թիֆլիս, Երևանի բերդ և օսմանյան տիրապետության տակ ընկած քաղաքներ ուղարկվեցին զորավոր միրիմիրաններ, պահպանության զինվորներ և բոլոր կողմերն ամրացնելու համար մեծ ջանքեր գործադրեցին:

(էջ 609—613)

1000 (1591—1592) թվականի դեպքերից

ԳԵՆՋԵԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԿՆՔՈՒՄԸ

Նախորդ տարին, երբ հավաքվեցին հաղթական զինվորները, անվանի սերդարն իր փառապանծ բանակով գնաց Գենջեն ու Բերդան նվաճելու և այդ շրջաններում եղած կրգըլբաշներին սաստելու: Գենջեն նրա հպատակների ու ռայաների հետ միասին իր տիրապետության տակ առնելուց հետո, Անատոլիայի էյալեթի իշխող Խադիմ Հասան փաշան, որը հետագայում սադրազամ նշանակվեց և ապա սպանվեց, վեզիրության աստիճանով ստացավ Գենջեի էյալեթը և այդ երկրում մետաքսի բերքի հարստությունը գրավելու համար նշանակվեց դեֆթերդար: Երեքական տարի ծառայելու պայմանով բավականաչափ կուլեր [զինվորներ] գրանցեց և այնտեղ թողեց: Այդ մետաքսի եկամտից այնտեղի կուլերի ոռճիկներն ու ծախքերը վճարելուց հետո, ամեն տարի հավասարապես 150 բեռ¹³ ակշեի արժեքով մետաքս էր ուղարկվում արքունական գանձարանը:

Գենջեի գրավումից հետո, դեպի Ռեշտ նահանջած Աջեմի շահը՝ իր եղբոր որդի Հայդար Միրզային պատանդ տալով, մտադրվեց հաշտություն կնքել: Աշխարհի ապաստան փադիշահն էլ այդքան երկար տարիներ տևած արշավանքներից հոգնած լինելով և իսլամական զինվորներին երկարատև շարժման մեջ պահելը այլևս անտեղի համարելով, գթաց նրանց ծանր վիճակին, մյուս կողմից էլ ռայաների անվտանգությունն ու հանգիստը ապահովելու նպատակով, սերդար Ֆերհադ փաշային ֆերման տրվեց, որ [շահի] հաշտության առաջարկությունը ընդունի և իբրև պատանդ տրված Հայդար Միրզային վերցնի ու վերադառնա: Սերդարը հաշտություն կնքելով և Հայդար Միրզային վերցնելով, հիշրեթի 1000 թվականին եկավ պետության մայրաքաղաքը: Տեղի ունեցավ մեծ հանդի-

սավորութիւն, և [շահի] նամականերին համաձայնութեան պատաս-
խաններ ուղարկվեցին...

Վերոհիշյալ Միրզայի բոլոր կարիքները բավարարվեցին. դե-
պի Վեֆայի հրապարակը¹⁴ նայող Փերթև փաշայի պալատում նրան
բնակարան հատկացվեց և ծառայողներ նշանակվեցին... Հայդար
Միրզան որոշ ժամանակ հետո մահանում է ժանտախտից: Նրան
թաղում են մի հարմար վայրում և գերեզմանի վրա գիշերով կա-
մար են կառուցում: Քիչ ժամանակ հետո, ռաֆրզի ավազակները
գերեզմանը բաց են անում և Միրզայի մարմինը փախցնում են ի-
րենց երկիրը...

(էջ 624—625)

1031 (1621—1622) Թվականի դեպքերից

ԱՔԱՉԱ ՓԱՇԱՅԻ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ¹⁵

Երբ Կոջա Մուրադ փաշան պարտութեան մատնեց Ջանփուլա-
դին, Աբազա փաշան խազինեդար¹⁶ էր: Այդ կովում Աբազան գերի
ընկավ, սակայն ենիշերինների Աղայի խնդրանքով Մուրադ փաշան
նրան ազատ արձակեց և իր մոտ վերցնելով, հոգ տարավ նրա կըր-
թութեան մասին: Հետագայում, երբ Խալիլ փաշան ծովակալ նշա-
նակվեց, Աբազայի ծառայութիւնը գնահատելով, նրան որդեգրեց
և ծովի բեյութիւն տվեց: Իսկ երբ Խալիլ փաշան ծովակալութիւն-
նից Արևելյան արշավանքի սերդար նշանակվեց, Աբազային իր
հետ տարավ և բեյլերբեյի նշանակեց: Ի վերջո, Աբազան նշանակ-
վեց էրզրումի բեյլերբեյի: Աբազան ամուսնացավ մեծ վեզիր
Գյուլըջի Մուհամմեդ փաշայի եղբոր աղջկա հետ... Այդ ժամանակ
էրզրումում եղած ենիշերինների մեծ մասը եկավ Ստամբուլ և սադ-
րազամ Մուհամմեդ փաշային հայտնեցին, որ [Աբազա փաշան]
«Մեզ բոլորիս բերդից դուրս հանեց և բացի այդ, մտադիր է Կար-
սի և Ախալցխայի բերդերում գտնվող ենիշերիններին ևս դուրս հա-
նել»: Ծովակալ Խալիլ փաշային էլ հայտնեցին, որ «Քո որդին ա-
պրստամբութեան է պատրաստվում»: Խալիլ փաշան Աբազային
գրութիւն ուղարկեց և հայտնեց. «Բերդից դուրս արի և եթե ինձ
հարգում ես, իմ խոսքին մի հակառակի»:

Սեֆեր ամսի 19-ին, ուրբաթ օրը, ենիշերինների Աղա Մուս-
տաֆա փաշան, գնալով մեծ վեզիր Մուհամմեդ փաշայի մոտ,
հայտնեց, որ ենիշերինների խումբը ըմբոստացել է և ասում են, որ

«Աբազա փաշան ապստամբել է, մեր պահապան ընկերներից մի մասին բերդից դուրս արել և մեր կարող ընկերներին էլ բանտարկել: Աբազա փաշան Ստամբուլում մեծ վեզիր Գյուրջի Մուհամմեդ փաշայի և ծովակալ Խալիլ փաշայի վրա հենվելով, շի ցանկանում փաղիշահի բերդից դուրս գալ և համառում է: Գյուրջի Մուհամմեդ փաշան և ծովակալ Խալիլ փաշան հովանավորում են նրան, քանի որ Աբազա փաշան ներկայումս մեծ վեզիր Գյուրջի Մուհամմեդ փաշայի եղբոր, էրզրումի Հյուսեին փաշայի աղջիկն է առել, այդ պատճառով էլ վերջինս պաշտպանում է Աբազա փաշային: Սպաները միջամտեցին, կռիվը արգելեցին»: Երբ ենիչերիների Աղան փաշայի դռնից դուրս գալով ձի էր հեծնում, ճանապարհին հանդիպեց ծովակալ Խալիլ փաշան: Երբ սա անցնում էր ենիչերիների մոտից, էրզրումի բերդից արտաքսված և ունեցվածքները հափըշտակված մի քանի ենիչերիներ առաջ անցնելով, Խալիլ փաշային ասացին. «Որդիդ՝ Աբազա փաշան, ապստամբել է: Մեր նկատմամբ նրա կատարած դավաճանությունը մենք հայտնեցինք մեծ վեզիր Մուհամմեդ փաշային. նա անտարբեր մնաց, և այդ ամենը ի պատիվ քեզ: Աբազան քեզ վրա է հենվում և նման գործեր է կատարում»...

Քեթխուդան և մյուս աղաները ենիչերիներին ցրեցին և Խալիլ փաշայի համար ճանապարհ բացեցին... Հաջորդ օրը ենիչերիները հավաքվելով հայտարարեցին. «Աբազա փաշան անպայման պետք է սպանվի: Մեր ընկերների նկատմամբ նրա կատարած դավաճանությունը մեզ էլ է վերաբերում: Նա փաղիշահի բերդի պահպանման համար նշանակված ընկերներից մի քանիսին բերդից դուրս է արել և սեկբան գրելով¹⁷ է զբաղված»: Օջաքի սպաները միջամտեցին և կռիվը դադարեցրին:

Սեֆեր ամսի 21-ին փաղիշահը գրեց մի նվիրական հրովարտակ, որով էրզրումի բեյլերբեյիին հայտնում էր, թե «Աբազա փաշան պաշտոնազուրկ է եղել: Այդ գործում Խալիլ փաշան մեղավոր չէ...»: Այդ ամսի վերջին, էրզրումի բեյլերբեյի Աբազա փաշայի ապստամբությունը քննելու համար գանգատավորներ եկան: Նրան պաշտոնազուրկ արեցին և նրա փոխարեն նշանակեցին Նեսուհ փաշայի քեթխուդա Մուստաֆա փաշային: Աբազա փաշան դիվան կազմեց, էրզրումի բերդի բոլոր բնակիչներին՝ թե՛ մեծերին և թե՛ ստորադասներին դիվանի կանչեց և հարցրեց. «Իմ բեյլերբեյիու-

թյունն եք ուզում, թե՛ ուրիշինը»։ Բոլորը վախից պատասխանեցին. «Մենք քեզնից բացի ուրիշ մարդ չենք ուզում, քեզնից գոհ ենք»։ Այս կերպ քաղաքի ժողովուրդը իր գոհունակությունը հայտնելով, իրենց կնիքով գրությունը կնքեցին և Ստամբուլ ուղարկեցին։ Սրա պատճառն այն էր, որ Աբազա փաշան իր հավաքագրած սեկրաններից ամեն մի տան վրա հինգական հոգի բաժանելով, տան տերերին պարտավորեցրել էր ապահովել նրանց ուտելիքն ու խմելիքը և այդ պատճառով էլ նրանք մյուսեւլիմի¹⁸ ներկայությամբ վկայություն տվեցին այն մասին, որ նա [Աբազա փաշան] լավ մարդ է։ Աբազա փաշան մյուսեւլիմին ասաց. «Ստամբուլից ստացա մի քանի նամակ, որոնք հայտնում են, թե Ստամբուլում գտնվող ենիչերիներն ու սիփահիները ապստամբություն են բարձրացրել և ո՛չ փաղիշահին են լսում ու ո՛չ էլ մեծ վեզիրին։ Դու այդ կողմերում զինվորներ հավաքագրիր։ Անհրաժեշտ է դրանց վռնդել»։ Նա պատասխանեց. «Ես իմ կամքով զինվորներ հավաքագրել չեմ կարող»։ [Աբազա փաշան] մյուսեւլիմին թույլ շտվեց վիլայեթը գրավելու և ինքը զբաղվեց կանոնավոր զորքեր պատրաստելու գործով, որպեսզի, եթե Ստամբուլից իր դեմ զինվորներ ուղարկվեն, կարողանա պատերազմել...

(էջ 725—729, 730, 734)

* * *

Այդ ժամանակ կրգըլբաշները, Բաղդադի բերդը ամրացնելով, այնտեղ մեծ քանակությամբ զինվոր էին կուտակել։ Ինքը՝ շահը անձամբ, անշափ զինվորներով գտնվում էր այդ կողմերում։ Բերդի պահպանության համար ծառայող բերդապահները ապահովված էին պաշարով և զինվորներով, այնպես որ բերդի գրավումը անհնարին էր, իսկ շահի բանակի հաղթությունը՝ հավանական։ Իսլամական զինվորներն իննը ամիս անցկացրին այսպիսի պայմաններում...

Երբ օսմանյան բանակը Բաղդադը գրավելու համար պատրաստություններ էր տեսնում, Աջեմի սահմանի քաղաքներից լուրեր ստացվեցին, որ կրգըլբաշները պաշարել են Ախալցխայի բերդը։ Այնտեղից օգնություն էին խնդրում։ Քանի որ գարունը եկել էր, կարելի էր սպասել հաղթական բանակի շարժմանը։ Ամենից առաջ, Ախալցխայի բերդի ազատագրմանը հասնելու համար Դիշլենգ Հյու-

սեին փաշան նշանակվեց մեծ վեզիր, իսկ խալիլ փաշան, սերդար Դիարբեքիրի էմիրների էմիր Մուհամմեդ փաշան, Սվազի բեյլերբեյին և մի քանի այլ բեյլերբեյիներ նույնպես նշանակվեցին, իսկ էրզրումի բեյլերբեյի Աբազա փաշային ուղարկվեց մի նամակ, որով հայտնվում էր. «Դու էլ Հյուսեին փաշայի և մյուս բեյլերբեյիների հետ պետք է գնաս Ախալցխայի ազատագրմանը, ես էլ ձեր հետևից կհասնեմ: Դուք ինձնից առաջ ճանապարհ ընկեք»: Հիշյալները էրզրում հասան: Դիշլենգ Հյուսեին փաշան մեծ սերդար խալիլ փաշայի նամակը հանձնեց Աբազա փաշային: Աբազա փաշան նրանց բանակները տեղավորեց բերդից դուրս, բաց դաշտում, Դիշլենգ Հյուսեին փաշային խնջույքի պատրվակով բերդը տարավ և այդ գիշերը նրան սպանելով, դիակը անհետացրեց: Հաջորդ օրը, որսի գնալու պատրվակով, մեծ թվով զինվորներով նա էրզրումի բերդից դուրս եկավ և վերոհիշյալ բեյլերբեյիների բանակների առջևից անցնելով, կողոպտեց նրանց անասուններն ու սարքերը և բանեցվածքը ոչնչացրեց: Խեղճ բեյլերբեյիները իրենց մերկ ձիերն հեծան և եկած ճանապարհով շտապ ետ գնալիս, տեսան, որ սերդար խալիլ փաշան գալիս է դեպի էրզրում: Բեյլերբեյիներին տեսնելով նա հարցրեց. «Սա ի՞նչ վիճակ է»: Նրանք պատասխանեցին «Ի՞նչ պետք է լինի, Աբազա փաշան Դիշլենգ Հյուսեին փաշային ոչնչացնելուց հետո, մեզ այս վիճակին ենթարկեց: Մենք էլ մեր գլուխը փրկելու համար մի կերպ դուրս եկանք և գնում ենք»: Երբ նրանք մանրամասն բացատրեցին իրերի վիճակը, խալիլ փաշան իր տրամադրության տակ եղած զինվորներով և փախչող բեյլերբեյիների զինվորներով շարժվեց դեպի էրզրում, պաշարեց բերդը և նամակ ուղարկելով Աբազա փաշային, նրան հպատակության կոչ արեց ու շատ խրատներ տվեց: Սակայն Աբազա փաշան ոչինչ չլսեց և բերդում փակվելով, որոշեց շարունակել կռիվն ու պատերազմը: Նա հպատակությունը անհնարին էր համարում: Էրզրումի բերդը շատ ամրակուռ և անառիկ լինելով, նրա գրավումըն ու նվաճումը դժվար էր: Այդ տարվա արտակարգ դեպքերը թույլ շտվին, որ [օսմանյան բանակը] էրդեբիլի վրա գնա և այդ բերդը գրավի, ինչպես նախատեսված էր: Աբազայի դեմ մղված կռվում Դիշլենգ Հյուսեին փաշան և մի քանի այլ էմիրներ թշնամու սրով սպանվեցին և ոմանք էլ գերության շղթաներով կաշկանդվեցին: Մեծ սերդար խալիլ փաշան այս դեպքերի պատճառով շատ վշտացավ և Աջեմի երկիրը թողնելով, անցավ էրզրումի պաշարման գործին:

Սակայն բերդը գնդակոծելու համար նա միայն մի թնդանոթ

ուններ, որ բերել էր վրաստանի էմիրներից մեկը՝ Մաղրավ* անու-
նով անձը: Անկարելի էր էրզրումի նման ամրակուռ բերդը ավերել
մեկ-երկու թնդանոթով, իսկ բերդի շատ խոր խանդակներն (խրամ-
ներ) անցնել և լաղըմներ (կոյուղի) փորելն անհնարին էր: Մյուս
կողմից շրջակա քաղաքներից թնդանոթներ բերելու և հողը դուրս
թափելու համար եղանակը աննպաստ էր: Չմեովա ցրտերը մոտ
լինելու պատճառով նրանք ստիպված եղան բերդի պաշարումից
հրաժարվել և գնալ ձմեռելու վայրերը: Ճանապարհին, սաստիկ
սառնամանիքի պատճառով, իսլամական զինվորներից շատերի
ձեռքերն ու ոտքերը սառեցին և վիրահատները ստիպված եղան
կտրել դրանք:

Երբ փառիշահը այդ մասին տեղեկություն ստացավ, անմի-
ջապես վեզիրներին և ուլեմաներին¹⁹ իր մոտ խորհրդակցության
հրավիրեց:

Որոշվեց նոր ուժեր և անհրաժեշտ ռազմամթերք ուղարկել
Աբազա փաշայի ապստամբական շարժմանը վերջ տալու հա-
մար...:

1037 (1627—1628) թվականին բանակը մեծ պատրաստու-
թյուններով մեկնում է Ստամբուլից: Ճանապարհին լուր է ստաց-
վում, որ Աբազա փաշան դիմել է Շահ Աբբասին և խնդրել, որ
քանի դեռ սերդարը իսլամական բանակով էրզրում չի հասել,
շտապ կարգով էրզրում ուղարկի որոշ քանակությամբ կըզըլբաշ
զինվորներ և մի քանի խաներ, որպեսզի ինքը էրզրումի բերդը
նրանց հանձնի, և դրանից հետո ինքը շահին ներկայանա և նրան
հպատակություն հայտնի: Իսկ սերդարի էրզրում հասնելուց հետո
բերդի հանձնումը անհնար կլինի: Շահ Աբբասը տեղեկացրել էր,
որ «մի քանի հազար զինվորներ ու զորեղ խաներից մի քանիսը
արդեն նշանակված են և մոտ ժամանակներս գալու են էրզրում»:
Այս պատճառով սերդարը, զիջելով ամսի 26-ին, մի քանի հազար
հեծյալ ենիչերիներից և այլ խմբերից շտապ կարգով ընտրեց գոր-
ծին օգտակար զինվորներ և առույգ ձիեր: Նրանց հանձնարարեց
թնդանոթների փոխադրությունը և ասաց. «Երբ ես էրզրում հաս-
նեմ, դուք էլ թնդանոթները թռչունի նման թռցնելով տեղ պիտի
հասցնեք, այնպես որ, եթե ինձնից մի քայլ անգամ ետ մնաք, ձեզ
բոլորիդ կսպանեմ. ձեզ փրկություն չկա»: Քաջամարտիկ զինվոր-
ները շտապ մեկնեցին և հաջորդ օրը, կեսօրին, Աստծո ողորմու-

* Պատմագիրը (կամ հրատարակիչը) Մաղրավ անունը աղավաղել ու գրել է
Մաղուլ (?): Դա վրաց ազգային հերոս Գ. Սաակաձեն է, որին թուրք պատմա-
գիրները Մաղրավ են կոչում:

Թյամբ հասան էրզրումի շրջակայքը: Թնդանոթները բերդի առաջ դասավորելու համար նշանակված զինվորները, թնդանոթները թոցնելով, նույն ամսի 9-ին բերդի առաջ տեղավորեցին: 1038 (1628—1629) թվականի մուհարրեմ ամսի 7-ին ենիշերիները խրամատ մտան և հաջորդ օրը սկսեցին գնդակոծել: Բերդի պարիսպների տակ մի քանի լաղըմներ փորեցին: Սակայն անհնար էր քանդել ու ավերել այդ ամրակուռ բերդը, անգամ նրանից մի քար պոկել, հատկապես շատ խորն էր նրա շուրջը փորված խրամը:

Բերդում պաշարված Աբաղա փաշան, տեսնելով մեծ սերդարի պատրաստությունները, նրա ահագին ռազմամթերքը և զգալով, որ ինքը փրկություն չունի, շատ վախեցավ և հատկապես տեսնելով, թե ինչպես են բերդը պաշարող հաղթական հռչակ վայելող զազիները հրացանով և թնդանոթով անընդհատ կռվում, իր սըրտում ահ ու սարսափ զգաց: Մեծ սերդարը Աբաղայի մոտ եղած ստոր արարածներին լուր ուղարկեց և խրատական խոսքերով հպատակության ու հանձնվելու կոչ արեց. «Ինչո՞ւ եք ապստամբում վսեմաշուք փաղիշահի դեմ: Եթե ձեր նպատակը դիրլիք²⁰ ստանալն է, եկե՛ք, ձեր ցանկացած դիրլիքին արժանացե՛ք: Ձեզ նման քաջերին անվայել է մնալ ապստամբ: Մանավանդ դուք գիտեք, որ ապստամբությունը վերջ չունի: Մինչև հիմա ո՞վ է կարողացել օսմանցիի հետ շափվել, որ Աբաղան շափվի: Հետո, երբ նա [Աբաղա փաշան] մեր ձեռքն անցնի, ձեր վիճակը հայտնի կլինի: Փաղիշահի ֆերմանի համաձայն ձեր ոճիրները պետք է ներվեն և ձեր պահանջած դիրլիքները կստանաք: Իմ նպատակն է ձեզ խրատ տալ: Թե չէ հետո՞ զղջումը օգուտ չի տա»: Այսպես, շատերը մեծ սերդարի հողը համբուրեցին և շնորհի արժանացան...

Աբաղայի զինվորների թիվը պակասեց, մնացածներն էլ երկար ժամանակ պաշարված մնալով, տառապում էին և ցանկանում հպատակություն ցույց տալ մեծ սերդարին: Աբաղան և նրա խոսվարար շեյխը տեսնելով, որ հաշտություն խնդրելուց բացի, իրենք ուրիշ ելք չունեն, հիշյալ ամսի 17-ին, վեց մարդ ուղարկեցին վսեմ սերդարի մոտ և հայտնեցին, որ պատրաստ են հաշտություն կրնալու: Ամսի 22-ին, Աբաղան ինքը բերդից դուրս եկավ և սերդարին ներկայացավ: Տեսակցությունից հետո նորից բերդ վերադարձավ: Ամսի 23-ին, մեծ վեզիր Խուսրեվ փաշան բերդը մտավ և ուրբաթ օրվա նամազը Մեծ Ջամիում կատարեց: Հետո Աբաղա փաշային իր հետ առնելով, բերդից դուրս եկավ և նրան իր վրանը տարավ: Դրանից հետո Աբաղային իր մոտ պահեց:

Ախալցխայի բերդի գրավման ու պահպանման համար նշա-

նակվեցին անհրաժեշտ քանակութեամբ զինվորներ: Ինքը Խուսրեվ փաշան Աբազա փաշայի հետ միասին մեկնեց Ստամբուլ... 1038 (1629) թվականի ռեբիուլ-ախրրի 16-ին նա մեծ հանդիսավորութեամբ Ստամբուլ մտավ: Հաջորդ օրը ընդունվեց վսեմաշուք փազիշահի կողմից և մեծ նվերների ու շնորհների արժանացավ...

(էջ 742—746)

1044 (1634—1635) թվականի դեպքերից

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱԳ ԽԱՆԸ²¹ ԳՆՈՒՄ Է ԵՐԵՎԱՆԸ ԳՐԱՎԵԼՈՒ

Այդ գարնանը, փադիշահը մտադրվեց Արևելյան արշավանքի գնալ անձամբ և գրավել Երևանի բերդը: 1044 թվականի շաբան ամսի 2-րդ օրը սուլթանական փառապանծ թուղը²² Սկուդար տարվեց և նույն ամսի 4-րդ օրը մեծ շուքով և հանդիսավորութեամբ հաստատվեց փադիշահական օթաքը: Սկուդարի դաշտում՝ Ռուժելիի զինվորներին բերելու համար ուղարկվեց վեզիր Խալիլ փաշան: Ռամազան ամսի 8-ին ստացվեց Կարսի բերդի մոտի Մազիզ բերդի գրավման լուրը: Այդ օրերին Բայրամ փաշան ավարտեց արշավանքի պատրաստութունները և ամսի 17-ին, մեծ շուքով և հանդիսավորութեամբ, բանակը դուրս բերեց. 20-ին փադիշահը, շեյխ-ուլ-իսլամը, սադրազամ Մուհամմեդ փաշան և այլ երևելիներ, սիփահիներն ու ենիչերիները՝ շքերթով, աղոթքով և գովաբանութեամբ, Ստամբուլից Սկուդար անցան և կանգ առան փադիշահական բանակում...

Բանակը շարժվում էր դանդաղ: Ճանապարհին տեղի ունեցան բազմաթիվ մահապատիժներ: Գյոքբոզեում սպանեցին մի քանի ավազակների, Դիլեքլի դաշտում՝ Սուլաք Բաշիին, Իզնիկի և Ենիշեհրի բազարում՝ մի ենիչերի օդաբաշիի. Կոնիայում Կարաիլան-օղլի Սեֆերին շղթայեցին և սպանեցին: Ինենյուի և Էսկիշեհրի մոտ բարևի կանգնած Թուշուչի Հասան փաշան հրավիրվեց փադիշահական վրանը, որտեղ դահիճը թոցրեց նրա գլուխը: Սեյիդ Ղազի մենզիլում սպանվեց զորբաներից մեկը, Բուլավադիինի մենզիլում Կարա Աղաջի կադին, որի դեմ գանգատներ կային: Ակշեհիրում սպանվում է Կարամանի բեյլերբեյի Ալի փաշան, որը փադիշահի կամքին հակառակ շրջագայութեան գնալով, բռնություններ էր կատարել: Կոնիայում մահապատժի են ենթարկվում Արաբ-օղլի և Նալիզե անունով ավազակները, իսկ սուլթան Օսմանի²³ սպանութեան գործին մեղսակից զորբաներից²⁴ սպանվեցին

Գյուրջի Օսմանը, Հաջի Հասան օղլին և Շաբանը: Թիքե Փընարում մահվան դատապարտվեց Ջեվհերի Ջադեն, Նիկդեյում սպանվեց էդիրնեի բեյլերբեյի Հյուսեին փաշան, Կեսարիայի կադին սպանվեց կաշառակերության համար, Փալասի, Թուղլայի և Չենեքի կըշլակների թուրքմեն ավազակներից 10 մարդ բերվեցին և սպանվեցին Օթաքի առաջ:

Սվազում սպանվեցին Քեսքենլի Ալի փաշան և Սուլեյման անունով ավազակը, որոնց դեմ գանգատավորներ էին եկել. նույն մենզիլը ժամանած հինգ կըզըլբաշներից շորսը գլխատվեցին, իսկ մեկը՝ Վանի բերդում բռնված Խոջա Մուհամմեդ Թեբրիզի անունով լրտեսը՝ ներման արժանացավ: Այդ վայրում սպանվեցին անհամար թվով խռովարարներ: Քանի որ էրզրումում գանգատներ էին ստացվել Սվազի բեյլերբեյի Ալի փաշայի դեմ և նրա ոճիրները ապացուցվել էին, փաշան գլխատվեց...²⁵

1045 (1635—1636) թվականի մուհարրեմ ամսի 24-ին բանակը շուքով առաջ շարժվեց: Բասիրեի մենզիլում վեց օր կանգ առան: Այնուհետև, Կարսի բերդի մոտի Քյունբեթ անունով գյուղում, Կարսի Շեյխիսան փաշան իր քաջ զինվորներով շքերթ կազմակերպեց: Այդտեղ նրանք մնացին երկու օր... Սեֆեր ամսի 14-ին անթիվ-անհամար զինվորներով իջևանեցին Գյոք-Քյունբեթ կոչված վայրում, որը սակայն անհարմար համարելով, մուսուլման ղազինների հետ միասին եկան Երևանի բերդի առաջ: Երևանում եղած անհավատները մուսուլման ղազինների վրա հրացան և թնդանոթ կրակելիս՝ թնդանոթի մի արկ կայծակի նման սլանալով փողոցների վրայով, ընկավ սիփահինների զորամասի մեջ, սակայն բարձրյալ Աստծո կամքով ոչ ոքի վնաս չպատճառեց: Վեհաշուք փադիշահը տեսնելով այդ ստոր արարածների հրացանները և թընդանոթները, Երևանի դիմացի Ջանգի խան լեռնանցքից ցասումով և զայրույթով անցնելով, կանգ առավ Երևանի առջև: Վրանները շրջապատեցին բերդը: Այդ օրը, բերդի դռան մոտ, մարտերը շարունակվեցին մինչև երեկո: Շատերը շրջապատեցին բերդի դուռը: Հաջորդ օրը զենք և ուղմամթերք բաժանվեց ենիշերիներին և մյուս զինվորներին: 16-րդ գիշերը ենիշերիները մտան խրամատները: Հին Երևանի կողմից՝ Քյուշյուկ Ահմեդ փաշան, էրզրումի զինվորներով, մյուս՝ հին քաղաքի դռան կողմից Անատոլիայի բեյլերբեյի Գյուրջի Մուհամմեդ փաշան, միջին թևից՝ մեծ վեզիրը՝ լեվենդ²⁶ և սեկրան զինվորներով, Թավրիզի դռան կողմից էլ՝ Ջանփուլադ Ջադե Մուստաֆա փաշան, ծովակալ փաշան և ծովային մասի զեամեթի ու թիմարի տերերը, սկսեցին պատերազմը:

Ռուսներին թևից շորս անհարկու թնդանոթներից արձակված արկե-
 րը բերդին դիպչելիս՝ դղրդացնում էին երկինք ու երկիր: Այդ օրը,
 Շամի բեյլերբեյի Մուստաֆա փաշան և ծովակալ Հյուսեին փաշան
 տվեցին հինգական թնդանոթ, որոնցից արձակված արկերը անհա-
 վատների տների վրա ընկնելիս մարդկանց ճիշն ու աղաղակը
 բարձրացնում էին մինչև երկինք: Ենիշերիների աղայի թևում դրո-
 ված էր շորս թնդանոթ, Գյուլբջիի թևում՝ շորս թնդանոթ, Քյուլջուկ
 Ահմեդ փաշայի կողմում՝ նույնպես շորս թնդանոթ. ամեն մի թըն-
 դանոթին լծված քառասուն գոմեշները դժվարությամբ էին տեղից
 շարժում թնդանոթները: Բերդը այդ հինգ վայրերից շրջապատելով,
 նրանք սկսեցին գնդակոծել: Իսլամական փառիշահը, բարձրանա-
 լով դեպի բերդը նայող բլրի վրա, գիշեր-ցերեկ դիտում էր պատե-
 րազմական գործողությունները և բարձրաձայն աղոթում էր Աստ-
 ծուն. նահատակներին թաղել էր տալիս, մեկ ձեռքով էլ նվերներ,
 թիմարներ էր շնորհում և աստիճանները բարձրացնում... Այդ
 օրը, նրանք 12 հազար զինվորով գնացին Թոփրաք Կալե... Դրանից
 առաջ, հանգուցյալ վեզիր Մուհամմեդ փաշայի օրով, պաշարման
 ժամանակ Թոփրաք Կալե մարդ շուղարկելու և պատրաստություն
 շտեմներու պատճառով, Մերջաղա խանը այդ կողմը գնալով շատ
 վնասներ էր պատճառել: Կափուշիների քեթխուդա²⁷ Ալի աղան
 թնդանոթի պատահական գնդակից սպանվեց՝ աբդեսթի²⁸ ժա-
 մանակ: Փառիշահը Ֆերման տվեց, որ թնդանոթաձիգները անպայ-
 ման ոչնչացնեն այդ թնդանոթը: Թնդանոթաձիգների պետը և թըն-
 դանոթաձիգները փառիշահական Ֆերմանի համաձայն, ջանքեր
 գործ դրեցին: Շամի էմիր-ուլ-ումերա²⁹ Սիլահար փաշայի և ծո-
 վակալ փաշայի զինվորները հրետանային շատ ուժեղ կրակ բացե-
 ցին, որի հետևանքով անհավատների թնդանոթը և աշտարակի
 ծածկը ավերվեց, և այսպիսով մուսուլման ղազիները վնասից
 ազատվեցին: Այնուհետև, Ռուսներին և սիլահարի զորամասերի
 դեմ ևս մի թնդանոթ ուղղվեց, որը կարող էր վնասներ պատճա-
 ոել մուսուլման ղազիներին: Առանց երկրորդ օրվան սպասելու,
 Ռուսներին զորամասից արձակված թնդանոթի արկը հողին հավա-
 սարեցրեց բերդի կեսը: Երեք օր շարունակ, օրական թնդանոթի
 հազար արկ արձակելով, բերդում եղած անհավատների տրամա-
 գրությունը խորտակեց: Էմիր Գյոնե-օղլին էլ իր պալատում շէր
 կարող հանգիստ մնալ: Երբ նա՝ մուսուլմանների թնդանոթները
 ոչնչացնելու մտադրությամբ, 5—6 հարյուր կրզըլբաշ զինվորնե-
 րով, անսպասելիորեն հայտնվեց իսլամ զինվորների մեջ, ղազի-
 ները ամեն կողմից սրբրով ընկան կրզըլբաշների վրա, որոնք Ռու-

մելիի զորամասից մի դրոշակ էին խլել: Ռուսներին մարտիկներից մեկը՝ մի երիտասարդ, հասավ և հիշյալ ռաֆրզիին սպանեց: Ազիները մնացածներին սրախողխող արեցին: Երբ վսեմաշուք փաղիշահը՝ ձին հեծած, իր զորամասերով պատերազմելու պատրաստ վիճակումն էր, թշնամին փախավ և մտավ բերդը, փաղիշահը ուղղրվեց դեպի իր վրանը և օրվա հերոսներին անշափ շատ նվերներ շնորհեց:

Հինգերորդ և վեցերորդ օրը բերդի պարիսպները այն աստիճան ավերվել էին, որ մի ենիշերի խլեց քանդված պատերի վրա եղած կրզրբաշների դրոշակներից մեկը և վազելով հասցրեց փաղիշահին, որի վրա ստացավ հարյուր աղչե: Ջեբելուններից³⁰ մի քաջ երիտասարդ՝ պարսպի վրայի դրոշակը պոկելիս, դեմը մի կրզրբաշ դուրս եկավ: Ջեբելուն կրզրբաշի գլխից խլեց դրոշակն ու թաշկինակը և դրա համար ստացավ նվեր և սիփահիություն³¹:

Երբ կրզրբաշները այս դրությունը տեսան և լաղըմ փորելու հավանականությունը նկատի առան, «Այս աստիճանի ջանքեր ոչ մի տեղում չեն եղել» կրկնելով, մտահոգության մեջ ընկան... Աստծո կամքով, պաշարման յոթերորդ օրվա կիրակի գիշերը, իսլամական փաղիշահը՝ բերդը հինգ կողմից պաշարած վեղիրների հրավիրելով, ասաց. «Բերդը վաղը անպայման պետք է գրավեք»: Նրանք բոլորը պատասխանեցին. «Մենք պատրաստ ենք մեր ունեցած միակ հոգին զոհելու կրոնի և պետության համար»: Այդ գիշեր մյուս օրերից ավելի շատ թնդանոթներ կրակեցին և բերդում պաշարված կրզրբաշները թաքնվելու տեղ չգտան: Կրզրբաշները առավոտյան տեսան, որ թնդանոթների ու հրացանների կրակը շափազանց ուժեղացել է և թշնամին հարձակման է պատրաստվում: Սիփահիներին ֆերման տրվեց, որ հող կուտակեն: Մի գիշերում կուտակված հողը նմանվեց մի լեռան: Յոթերորդ օրը վերին աստիճանի կատաղի մարտեր տեղի ունեցան: Բերդում, խանի քեթխուդա Մուրադ աղան և Երևանի դատավոր Միր Ֆեթահ-օղլին, պաշարված խաներն ու սուլթանները հավաքվեցին և քեթխուդա Մուրադ Աղային, էմիր Գյոնե-օղլիին և Թահմասը Կուլի խանին ասացին. «Մեզ վրա եկած փաղիշահը հերոս է: Եթե մենք համառենք, Ահմեդ փաշան լաղըմներ կփորի և հարձակման կանցնի: Եթե բերդը գրոհով գրավվի, մեզնից ոչ մեկին փրկություն չկա: Մենք մեր ընտանիքներով սրո ճարակ կդառնանք: Ո՞րն է փրկության միջոցը»: Մուրադ քեթխուդան ասաց. «Փաղիշահը արդարադատ է: Բերդը հանձնենք: Փաղիշահները մարդասեր են լինում: Մեր մի մազին անգամ վնաս չի հասնի»: Թահմասը Կուլի խանը, իրզրբ Ա-

ղան և մյուս խելացիներն ասացին. «Ճիշտ պատասխանը այդ է»։ Սակայն Միր Ֆեթահ-օղլին շհամաձայնվեց և ասաց. «Ես Բաղդադի նման վայրից 18 օրում եկա, 5—10 ձի զոհեցի։ Ես այդ բանին շեմ կարող համաձայնվել։ Ի՞նչ պատասխան պետք է տամ Շահին»։ Մյուսները պատասխանեցին. «Հիմա բերդը մերն է և մենք վիրայով բախտավոր փաղիշահին կհանձնենք, քեզ տեսնենք, ի՞նչ միջոցներ ձեռք կառնես»։

Այս խոսքերի վրա Միր Ֆեթահ-օղլին խելակորույս ասաց. «Հիմա դուք աշխարհի ապավեն փաղիշահից կխնդրեք, որ ինձ՝ իմ մարդկանց հետ միասին, բաց թողնի»։ Նրանք խոստացան և պատասխանեցին. «Քո ապահովությունը մենք մեզ վրա ենք վերցնում»։

Ութերորդ օրը, կեսօրին, 1045 (1635—1636) թվականի սեֆերամսի 26-ին, Աստծո հրամանով, բերդի աշտարակից երկինք հասան աղաղակներ. «Ո՛վ աշխարհի և ժամանակի բախտավոր [փաղիշահ], ամա՛ն ամա՛ն»։ Երբ այդ բարի լուրը փաղիշահին հասավ, բարձր վեզիրները և մեծ ուլեմաները փաղիշահի ոտքն ընկան և խնդրեցին. «Ո՛վ փաղիշահ, շնո՛րհ արեք ընդունել մեզ»։ Վեհաշուք փաղիշահը ֆերման տվեց. «Նրանց ոճիրները ներեցի։ Գնացեք և ասեք թող գան»։ Ուղարկվեց Չավուշ-Բաշի³² Թուրաք աղան։ Կըզըլբաշներից մեկը ասաց. «Բերդը հանձնվեց, գոնե այս մարդուկին սպանենք»,— և պարսպի որմնածակից մի գնդակ արձակեց, որը սակայն, Աստծո կամքով նրա գլխարկը ծակեց, բայց գլխին չդիպավ։

Այնուհետև, շորսհարյուր կըզըլբաշներով Թավրիզից օգնության եկած Խըզըր Աղան, թնդանոթի քանդած վայրից իջնելով և ձիերը դռնից դուրս բերել տալով, 4—5 կըզըլբաշներով սադրազամի վրանի առաջ վրան սարքեց և այնտեղ իջևանեց։ Նա հրավիրվեց փաղիշահի կողմից և նորին վսեմությանը ծանոթացրեց իրերի դրության հետ։ Փաղիշահը հրամայեց. «Քանի որ բերդը վիրայով հանձնեցիք, այսօր իսկ այնտեղից պետք է դուրս գաք»։ Շատ խնդրելով՝ հետաձգեցին մինչև առավոտ, միայն այն պայմանով, որ մինչև վաղ առավոտ թնդանոթների կրակը չդադարի և բերդը առաջվա նման գնդակոծվի։ Այդ գիշեր ավելի հզոր թնդանոթներ կրակեցին ու բերդում եղածների քունն ու հանգիստը վրդովեցին։ Հաջորդ օրը, վաղ առավոտյան, էմիր Գյոնեի քեթխուդա Մուրադ աղան բերդի տակ համբուրեց մեծ վեզիրի ձեռքը։ Սրա համար ևս վրան պատրաստվեց, փաղիշահի կողմից հրավիրվեց և ֆերման տրվեց։ Ֆերմանով հայտնվում էր. «Միր-օղլիի ցանկությամբ «ամանը» հաստատ է։ Բոլորը իրենց զենքերով, ամբողջ ունեցված-

քով ու դրոշակով կարող են դուրս գալ և գնալ»: [Մուրադ Աղան] փաղիշահի ոտքն ընկավ և փրկվեց...

Հաջորդ օրը, վաղ առա՛ւոտյան, նվիրական ֆերմանով սիփահինների և սիլահարների շորամասերը բերդի դուռը եկան և դրոշակներով կանգնեցին աջ ու ձախ կողմերում... Թահմաս Կուլին «Մնաս բարով, ո՛վ Երևանի բերդ» ասելով, մեծ շուքով ու հանդիսավորությամբ դուրս է գալիս և, անցնելով սիփահինների միջից, գնում է Բարձր Դիվանը, վեհափառ փաղիշահի առաջ համբուրում է գետինը, հրաժարվում ուժըզիությունից և մուսուլման դառնում: Իբրև հավատարիմ կուլ, Հալեպի էյալեթը վեզիրության աստիճանով նրան է շնորհվում...

Խրզըր Աղայի խնդրանքով, ինքը՝ Միր Ֆեթահ-օղլին, նրանց հետ եղած սուլթանները և իրենց ձեռքի տակ գտնվող կրզըլբաշները այդ գիշեր իրենց ընտանիքներով և զավակներով, թվով 4—5 հազար հոգի, դուրս են գալիս ու հեռանում: Սրանք իրենց ճանապարհին պատահած աթ-օղլաններից³³ ոմանց գլխատում են, ոմանց էլ շղթայում և անարգում...

Այնուհետև, բերդի պարիսպների համար նշանակվեցին շորշաջիններ³⁴ և իսլամական զինվորները լցվեցին բերդը: Զինվորներն անսահման քանակությամբ հարստություն և մթերք ձեռք բերեցին:

Հաջորդ օրը փաղիշահական վրանի դաշտում շքեղ Դիվան կազմվեց և Դիվանի անդամներն արժանացան փաղիշահի ձեռքը համբուրելու պատվին և շնորհավորեցին իսլամի փաղիշահի հաղթությունը: Բոլորին խալաթ հագցրին: Երևանի բերդի մասին «Թարիխ» է ասվել. «Սուլթան Մուրադ IV-ը նվաճեց Երևանը»:

Հինգշաբթի օրը, Թահմաս Կուլի խանը, փաղիշահի թույլատվությամբ, եկավ բերդում եղած իր պալատը, պատրաստություն տեսավ և 1045 (1635—1636) թվականի հաջորդ օրը, նվիրական ջամին զարդարվեց... Սուլթան Մուրադը մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ բերդ մտավ: Նրան դիմավորեց Թահմասը Կուլի խանը: Նամազի ժամանակ լինելով սալավաթ³⁵ կարդացվեց, որից հետո եկան Թահմասը Կուլի խանի պալատը, այնտեղ շքեմական խընջույք տեղի ունեցավ. խանը իր ծառայությունը հայտնեց մեծամեծ նվերներով: Փաղիշահը խանին սամույրի խալաթ հագցրեց և Հալեպի էյալեթը նրան շնորհելով՝ իր մարդկանցով բերդից դուրս գալու ֆերման տվեց...

Սկսվեց [Երևանի բերդի] ուժեղացումը և քանդված մասերի

վերանորոգման աշխատանքները, որը ավարտվեց 8 օրում... Մուրթեղա փաշան նշանակվեց Երևանի պահպանութչյան համար. նրան տվեցին զինվորներ և շորքաջիններ, որոնք կամավոր գրվեցին ենիչերի ու սիփահի լինելու պայմանով:

Այն հարցին, թե ո՞ր ուղղութչյամբ պետք է գնալ, սլատասխան տրվեց. «Նպատակահարմար և հեշտ է գնալ դեպի Գենջե, Ղարաբաղ և Շիրվան»: Փաղիշահական վրանը դեպի այդ կողմը շարժվեց: Երբ լուր ստացվեց, որ Աջեմի շահը Ռուստեմ խանի կըզըլբաշ զինվորներով գտնվում է Թավրիզի, Խոյի և Սոֆիանի մենզիլներում, փաղիշահը անմիջապես Թավրիզ գնալու ֆերման տվեց: Շարժվեցին դեպի այդ կողմը: Ախալցխայի մոտ գրանցվեց 15 ենիչերիական վաշտ (օրթա) և ուղարկվեց Սեֆեր փաշայի ու Քենան փաշայի հետ: Ռեբի-ուլ-էվլելի 6-ին, նրանք իջևանեցին Թոփրաք Կալեի մոտակայքում: Երևանի պահպանութչյան համար նշանակված Մուրթեղա փաշան իր 12 հազար զինվորներով շքերթ կազմակերպեց և մնաց բերդում: Էրզրումի գետի մոտ, Սեյֆեդդին մենզիլին հասնելիս, այդ կողմերի բերդերի խաները եկան, հողը համբուրեցին և բերդերի բանալիները հանձնելով վերահաստատվեցին իրենց տեղերում... Կարա Խոջա Խոյի դաշտի տասը գյուղերը, որոնց բնակիչները փախել էին, հրո ճարակ դարձան... Այդտեղից նրանք Թավրիզ հասան: Այդ շրջաններում բռնված մի քանի հազար կըզըլբաշների սրի անցկացրին և նրանց տները կրակի մատնելով այրեցին... Փաղիշահի ներկայութչյամբ բերված մի կըզըլբաշ հայտնեց, որ Աջեմի շահը իր անունն ու պատիվը մոռացած, էրդեբիլը դատարկել, ուսաներին քշել և ինքն էլ փախչելով, անուն ու հետք չի թողել: Փաղիշահը Թավրիզի մոտ վրան հաստատեց: Զինվորները Թավրիզ մտնելով, անթիվ հարստութչյուն և ապրանքներ կողոպտեցին ու թալանեցին: Ռեբի-ուլ-էվլելի 20-ին [փաղիշահը] մեծ շուքով Թավրիզ մտավ: Քաղաքը կրակի տրվեց և բոլոր շինութչյուններն այրվեցին: Այդ ժամանակ, երբ մի խումբ կըզըլբաշներ իբրև «սերդեն գեշդի» գալիս էին իսլամական բանակից մի քանի մարդ բռնելու նպատակով, հանդիպեցին Մարաշի բեյլերբեյի վարվար Ալի փաշային, որի հետ բավական երկար կովելուց հետո, դրանց մի մասը սպանվեց, մնացածները բռնվեցին և իրենց սերդար Օշար Ալի փաշայի հետ միասին գլխատվեցին...

Ռուզի-քասըմին³⁶ հիսունհինգ օր մնացած լինելով, իսլամական բանակը ապահով կերպով դուրս բերելու համար շարժվեցին դեպի Երևան և Ռեբի-ուլ-էվլելի 18-ին իջևանեցին Երևանի բեր-

դում... Երեք օր այնտեղ մնացին... Հետո Բիթլիսից, Դիարբեքի-
րից և Սվազից անցնելով Իզնիկ, այնտեղ էլ, ոեջեր ամսի 16-ին,
նալերով, մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ Ստամբուլում մտան
փառիշահական պալատ:

1046 (1636—1637) Թվականին փառիշահը մեկնեց Բաղդադի
արշավանքին:

(էջ 753—762)

ՇԱՆԻ ԶԱԿԵ

Շանի Զադե Մուհամմեդ Աթաուլլահ էֆենդին տարեգիր է նշանակվել 1235 (1819) թվականին՝ Ասրմ էֆենդիից հետո: Շանի Զադեն իր «Թարիխի Շանի Զադե»-ում գրի է առել օսմանյան պետության պատմության 1223—1237 (1808—1821) թվականների իրադարձությունները:

Շանի Զադեի պատմության սկզբում ղեկավարված կենսագրական համառոտ տեղեկություններից պարզվում է, որ նա եղել է իր ժամանակի գրական և գիտական նշանավոր անձնավորություններից մեկը: Բացի արքունական տարեգրի պաշտոնից, նա վարել է նաև այլ պետական բարձր պաշտոններ (սրբազան Մեքքայի մեվլեվի՝ սադրազամի իշխանության էվկաֆի տեսուչ և այլն): Սակայն, ինչպես նշվում է այդ կենսագրական ակնարկում, մի քանի շարամիտների խարդավանքների պատճառով Շանի Զադեն 1241 թվականին արտրվում է Թիրեի՝ իր կալվածքում ապրելու, ուր և մահանում է 1242 (1826) թվականին:

Շանի Զադեն տիրապետել է բազմակողմանի գիտելիքների. նա ուսումնասիրել է մի շարք գիտություններ՝ մաթեմատիկա, աստղագիտություն, բժշկություն, նկարչություն և երաժշտություն: Գիտության տարբեր բնագավառներին վերաբերող աշխատությունների հետ միասին, նա ունի նաև գրական ստեղծագործություններ:

Իր «Պատմության» առաջին հատորի սկզբում Շանի Զադեն շատ խրթին լեզվով խոսում է պատմության բացառիկ կարևորության մասին: Նրա ասելով, օսմանյան կառավարությունը և հատկապես օսմանյան սուլթանները պատմությունը հատուկ ուշադրության առարկա են դարձրել:

«Պատմությունը իբրև գիտություն և պատմությունը ուսումնասիրելու մեթոդի մասին առաջաբան» վերնագրով երկարապատում հողվածում Շանի Զադեն պատմական էքսկուրս է կատարում դեպի մարդկության պատմության ամենահնագույն ժամանակները և հասնում է մինչև նոր շրջանը: Շանի Զադեն հետաքրքիր դատողություններ է անում մարդկության պատմության ընդառաջի համար խոշոր դեր կատարած Չինաստանի, Հնդկաստանի և Եգիպտոսի հնագույն կուլտուրաների մասին: Նա գրում է. «Թե՛ շին և թե՛ հնդիկ ժողովուրդները, ներկայումս գոյություն ունեցող բոլոր ժողովուրդներից և պետություններից առաջ, ստեղծել են բազմաթիվ գեղարվեստական արժեքներ...»: Շանի Զադեի կարծիքով, հնագույն կուլտուրաների զարգացումը բացատրվում է այդ մեծ ժողովուրդների «հնագույն օրենքների, նրանց բարքերի, նրանց մեջ տարածված, գործածված և հռչակ ստացած տառերի, խոսակցական լեզվի շորս հազար տարուց ի վեր անփոփոխ և անաղարտ մնալու փաստով»:

Նա մեծ գովասանքով և նույնիսկ հիացմունքով է խոսում Օսմանյան կայսրության և նրա ժողովրդի կուլտուրական արժանիքների մասին. դրա ապացույց-

ներից մեկը Շանի Զադեն համարում է օսմանյան երկրում պատմության՝ իբրև գիտության, բացառիկ զարգացումը:

Շանի Զադեն իր տարեգրության մեջ, նախորդների նման, շատ մեծ տեղ է հատկացնում արքունիքին և սուլթանին, բազմաթիվ նշանակումներին, պաշտոնազրկումներին, աքսորներին, պատիժներին՝ սկսած պետության առաջին անձնավորութիւնը հանդիսացող սադրազամից, վեզիրներից, փաշաներից, ենիչերիական և այլ զորամասերի պետերից, վերջացրած հասարակ ավազակներով ու բախտախնդիր անձերով: Իսկ պատերազմական դեպքերին, բանակների շարժումներին, ավարառությանը և կողոպուտներին հատկացված նկարագրութիւնները հարյուրավոր էջեր են կազմում:

Տարեգրի լեզուն ու ոճը, ուրիշ շատ տարեգիրների նման, խրթին է և ծանր, մասնավորապես նրա բանաստեղծական անթիվ մեջբերումները («բեյթերը»), որոնք հաճախ գտնվելով պաշտոնական փաստաթղթերում և դիվանագիտական գրութիւններում, դժվարացնում են բնագրերի ընթերցումն ու թարգմանութիւնը:

«Թարիխի Շանի Զադեն» բաղկացած է շորս հատորից: Առաջին հատորը տպագրվել է Ստամբուլում 1284 (1867) թվականին, երկրորդը՝ 1290 թվականին, երրորդ և չորրորդ հատորները՝ 1291 թվականին՝ «Զերիդեի հավադիս» թերթի տպարանում:

* * *

Թուրքական արքունական տարեգիրների երկերը, ինչպես նշել ենք սույն աշխատության առաջին հատորի առաջաբանում, իրար հաջորդել են ժամանակագրական կարգով և այդ պատճառով նրանց «պատմութիւնները» կազմել են օսմանյան պատմության լրիվ ժամանակագրութիւնը:

Մեզ շահողվեց պարզել, թե ինչո՞ւ Շանի Զադեի տարեգրութիւնը կրկնում է տարեգիր Զեվդեթ փաշայի տարեգրութիւնը («Թարիխի Զեվդեթ փաշա», 1188—1241): Քանի որ Զեվդեթ փաշան տարեգիր է նշանակվել Շանի Զադեից հետո, ապա պարզ է, որ նա պետք է օգտված լինի վերջինից: Այդ մասին Զեվդեթ փաշան ունի հիշատակութիւններ իր «Թարիխի Զեվդեթ»-ում:

Կրկնութիւնից խուսափելու համար Շանի Զադեից այստեղ շեն բերվել այն նյութերը, որոնք ավելի հանգամանալից տրված են «Թարիխի Զեվդեթ»-ում:

Շանի Զադեի պատմության մեջ ընդգրկված ժամանակաշրջանը, այսինքն՝ XIX դարի առաջին երկու տասնամյակը, Օսմանյան կայսրության շատ ծանր տարիներն են եղել:

Սուլթան Սելիմ III-ի (1789—1807) իշխանության վերջին տարիներին Օսմանյան պետությունը մղում էր մի քանի պատերազմներ, թե՛ երկրի եվրոպական մասում և թե՛ Արևելքում: Այդ ժամանակ քայքայման ու անկման հասած ենիշերիական բանակը երկրի թե՛ արտաքին և թե՛ ներքին կյանքում մեծ դժվարությունների և անկարգությունների պատճառ էր դառնում:

Ենիշերիական բանակը վերացնելու և, թուրք պատմագիրների արտահայտությամբ, «նիզամի ջեդիդ»¹ անվան տակ «եվրոպական ձևով» բանակ ստեղծելու ուղղությամբ Սուլթան Սելիմ III-ի նախաձեռնությունը կատաղի դիմադրության է հանդիպում թե՛ ենիշերիների և թե՛ պետության ղեկավար շրջանների կողմից: Սուլթան Սելիմի այդ փորձը վերջանում է նրա գահընկեցությամբ և ապա սպանությամբ:

Պալատական ինտրիգների, ենիշերիների օջախների և պատահական անձերի՝ զորբանների հարուցած անվերջ խռովությունների հետևանքով արքունիքի և կառավարության հեղինակությունը շափազանց ընկնում է: Ահա այդպիսի պայմանների հետևանքով էլ գահազրկվում է Սուլթան Սելիմ III-ը և փառիշահ է հայտարարվում Մուստաֆա IV-ը, որի իշխանությունը շատ կարճատև է լինում:

Այդ շրջանի կարևոր պետական գործիչներից է լինում Բայրաքդար Մուստաֆա փաշան*, որը Ռուսջուքում իր մի խումբ համախոհների հետ կազմակերպում է «Ռուսջուք Յարանի»² կազմակերպությունը: Բայրաքտար Մուստաֆա փաշան ձեռք է բերում սադրազամության բարձր պաշտոնը և փորձում Սելիմ III-ին կալանքից ազատել և գահ բարձրացնել: Սակայն արքունիքում և Ստամբուլում ստեղծված դրության, ռեֆորմիստների և ռեակցիոներների միջև եղած ուժերի անհավասարության հետևանքով, սուլթանական պալատի ներսում տեղի ունեցած կատաղի և արյունահեղ կռվում Բայրաքտար փաշան զոհվում է. նրանից առաջ սպանվում է գահազուրկ Սելիմ III-ը:

* Այս ամենի մասին տե՛ս А. Ф. Миллер, Мустафа паша Байрактар, османская история в начале XIX века, М.-Л., 1947.

1223 թվականին սուլթան Մուստաֆա IV-ը, շորս ամսից հետո, գահազուրկ է լինում և գահ է բարձրանում սուլթան Մահմուդ II-ը (1223—1255):

1224 (1809) թվականի դեպքերից

ԼՈՒՐ Է ՍՏԱՅՎՈՒՄ ՖԱՇՅ ԲԵՐԴԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ
ՎԵՐԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Մի քանի օր առաջ ցավալի լուր ստացվեց, որ թշնամին [ռուսները] ցամաքից և ծովից հարձակվել են Ֆաշ բերդի վրա: Այդ ժամանակ Տրապիզոնի վալի և Անատոլիայի սեփական եզերքի սերասքեր Շերիֆ Մուհամմեդ փաշայից ստացված գրությունից պարզվեց, որ երբ վերոհիշյալ փաշան իմացել է այդ լուրը՝ մի կողմից ինքը անմիջապես մեծ թվով զինվորներ է ուղարկել, իսկ մյուս կողմից Ռիզեի այաններից Թուզլի-օղլուն բազմաթիվ զինվորներով շտապել է օգնության հասնել: Գոհությունն բարձրյալն Աստծուն, բազմաթիվ զազիների ուժեղ ճնշումները թշնամուն ահ ու սարսափ են պատճառել և ստիպել թողնել բերդի պաշարումն ու հեռանալ: Շեվվալ ամսի 27-ին, Դերսաադեթում [Ստամբուլում] լուր ստացվեց, որ հիշյալ բերդը [թշնամու] հարձակումից ազատվել է և գտնվում է հանգիստ, ապահով վիճակում:

(էջ 285)

* * *

Հաջորդ հատվածներում տարեգիրը տալիս է հետևյալ տեղեկությունները. «Նկատի առնելով ռուսների [ռուսյալու] նենգությունն ու խարդախությունը, անհրաժեշտ համարվեց միջոցներ ձեռք առնել Բաթումի նավահանգստի և Ֆաշի բերդի ապահովությունը ամրապնդելու համար»: Միջոցներ են ձեռնարկվում նաև Սև ծովի կարևոր նավահանգիստներից մեկը՝ Սինոպը ամրացնելու համար:

ԻՐԱՆՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ ԴԱՇԻՆՔ ԿՆՔԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ
ՖԵՐՄԱՆ Է ՏՐՎՈՒՄ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՍԵՐԱՍՔԵՐԻՆ

Հայտնի էին ռուսների նկատմամբ Իրանի պետության սնուցած թշնամությունն ու մղած պատերազմները: Հայտնի էր նաև, որ օսմանյան պետությունը նկատի ունենալով սիրո ու համակրության, իսլամական անկեղծ բարեկամության ոգով Իրանի շահի նախկին անկեղծ արտահայտությունները բարձր սուլթանության

նկատմամբ, ձգտում էր մեջտեղից վերացնել Իրանի պետութեան հետ ունեցած մի շարք երկրորդական տարածայնութիւններ⁴: Նորին վսեմութիւնն շահի հարգելի զավակ գահաժառանգ Աբբաս Միրզան՝ իր տրամադրութեան տակ եղած իրանական բանակով, շարժվելով թշնամու [ոռւսների] վրա, եկել էր սահմանները և պատերազմական գործողութիւններ սկսել:

Հիշյալ շեհադեի հետ նախակազրութիւնն պահպանելով և տեղեկութիւններ փոխանակելով՝ կրօնի թշնամու [ոռւսների] դեմ միացյալ ուժերով հարձակումը ապահովելու համար, անհրաժեշտ էր լավ հարաբերութիւններ պահպանել Իրանի շեհադեի սահմանի վրա եղած պաշտոնյաների հետ և նրանց նկատմամբ ցուցաբերել անկեղծութիւն: Այդ մասին նույն թվականին առանձին-առանձին բարձր հրամաններ ուղարկվեցին Արևելքի սերասքերին, Չըլդըրի վալիին և Վանի ու Կարսի մութասարրիֆներին:

(էջ 309)

ՖԱՇԻ ԳՐԱՎՄԱՆ ԼՈՒՐԸ

Ինչպես սրանից առաջ հիշվեց, թշնամու [ոռւսների] զինվորները ծովից և ցամաքից հարձակվել էին Ֆաշ բերդի վրա: Գիշեր ու ցերեկ շարունակվող նրանց անընդհատ կրակը մեծ նեղութիւն էր պատճառում բերդի պահապաններին: Երբ Տրապիզոնի վալի Շերիֆ փաշան և Ռիզեի ալան թուզու-օղլուն լուր ստացան այդ մասին, նրանք շուտափույթ օգնութեան հասան, որի շնորհիվ բերդը ազատագրվեց: Այս ռազմական ընդհարումը մեջտեղից վերանալուց հետո, վրացական ցեղի Գուրյալ անունով ցեղապետը դիմում ներկայացրեց վերոհիշյալ վեզիրին և հայտնեց, որ եթե օսմանյան պետութիւնը բարձր հրամանով իրեն սերքերդե (զորապետ) նշանակի, նա խոստանում և երաշխավորում է, որ սրանից հետո ինքը այդ շրջանում ամրակուռ պատվար կլինի ոռւսների դեմ և թույլ չի տա, որ թշնամիներից որևէ մեկը երթնեկի Ֆաշի և այդ շրջանի ծովեզերքի հողերում: Վերոհիշյալ Գուրյալը, նախազգուշացման կարգով, սուլթանական Բարձր Գերզյահին գրավոր հայտնել էր, որ եթե իր առաջարկը ուշադրութեան առնվի, ապա ինքը այդ ուղղութեամբ գործի կանցնի և իր ջանքերով Քեմհալը կազատի ոռւսներից: Այդ քայլով նա ապացուցած կլինի իր ասածն ու խոստումը:

Այն պահին, երբ նրան հայտնել էին, որ անհրաժեշտ ռազմական լրացումներով իրեն տրվում է սերքերդեութիւն և նա էլ այդ գործը ստանձնելով, ինչպես ասվեց վերևում, պատրաստվում էր իրագործել իր խոստումները, այդ շրջանի վեզիրների և ղեկավար-

ների միջև գոյութիւն ունեցող հակառակութեան և երկպառակութեան պատճառով, ուրիշների գործերին արգելք լինելու և նրանց խանգարելու նպատակով և, բացի այդ, վերոհիշյալ վրացու նկատմամբ մի քանիսի ունեցած ատելութեան հետեանքով, վրացու նախաձեռնութեան մասին տեղեկութիւն հաղորդեցին առական զենեքալին, որի պատճառով այդ օգնութեան գործը այս անգամ հետաձգվեց և անհետեանք մնաց: Այսպիսով վերոհիշյալ սահմանային գոտին դուրս եկավ իսլամների ձեռքից: Ախալցխայի ազնվատոհմերից մի քանի անկողմնակալ և վստահութեան արժանի անձանց տված վերոհիշյալ տեղեկութիւնները արձանագրվեցին այստեղ [Շանի Զադեի պատմութեան մեջ]:

(էջ 313—314)

1225 (1810) թվականի դեպքերից

Շանի Զադեն այս թվականի դեպքերից նշում է, որ Իրանի գահաժառանգ Աբբաս Միրզան նորից առաջ է քաշում երկու իսլամական պետութիւնների միջև բարեկամութիւն և եղբայրութիւն հաստատելու իր ցանկութիւնը: Օսմանյան կառավարութիւնը ընդառաջելով նրա այդ ցանկութեանը՝ հայտնում է, որ կրօնական կապի ամրապնդման համար անհրաժեշտ է համատեղ միջոցներ ձեռք առնել երկու իսլամական երկրների ընդհանուր թշնամու: Ռուսաստանի հարձակումների և իսլամական երկրների հաշվին իր սահմանները ընդարձակելու նրա ձգտման դեմ:

Այնուհետև, տարեգրքը մանրամասնորեն խոսում է Արևելքի երկրների նկատմամբ [Ռուսաստանի] ձեռնարկած միջոցների, ինչպես նաև այդ առթիւ հրավիրված խորհրդակցական մեշլիխի մասին: Այդ մեշլիխում, նկատի առնելով էրզրումի, Տրապիզոնի, Ախալցխայի, Կարսի, Չըլդըրի վիլայիթների վայրերի և փաշաների միջև գոյութիւն ունեցող թշնամութիւնն ու հակառակութիւնները, որովհետև է նրանցից [վախներից] մի քանիսին պաշտոնից հեռացնել և փոխարինել այլ փաշաներով: Արևելքի սահմանները պաշտպանելու և ամրացնելու համար հատուկ կարգադրութիւններ են արվում անհրաժեշտ զենքեր, հատկապես թշնամութիւն և սնդղամթերք հայթայթելու մասին: Միջոցներ են ձեռք առնվում Փաշի բերդը առանցքի վերագրավելու համար: Հատուկ հրահանգներ են արվում նավատորմին՝ Սև ծովի եզերքի և նավահանգիստների պաշտպանութեան կապակցութեամբ:

Նույն 1225 թվականի դեպքերից պետք է հիշել նաև հետևյալը:

Ռուսաստանի դեմ պատերազմական գործողութիւնները շարունակվում էին թե՛ եվրոպական և թե՛ ասիական մասերում: Ռուսները միաժամանակ պատերազմում էին Քուրդիայի և Իրանի դեմ: Սակայն երկու իսլամական երկրների միջև շարունակվող երկրորդական ընդմիջ վիճելի հարցերի պատճառով, Քուրդիան և Իրանը չէին կարողանում միասնական ճակատ ստեղծել: Ռուսների դեմ:

Ռուսները հարձակվում էին Սև ծովի եզերքի և Ախալցխայի շրջանի վրա: Օգտագործելով Իրանի և Քուրդիայի միջև շարունակվող տարաձայնութիւնները, նրանք աշխատում էին ուժեղացնել իրենց դիրքերը Դաղստանում և Վրաստանում:

1225 (1810) թվականին առաջինը Տորոսովը գրավեց Քիֆլիսը և փորձեց գերի վերցնել Ալքը Բաշի Սուլտան խանին, սակայն վերջինիս հաջողվեց փախչել Ախալցխա և օգնութիւն խնդրել Քուրդիայից և Իրանից:

(էջ 408—409)

Վեց տարուց ի վեր շարունակվող ռուս-թուրքական պատերազմը վերջանում է 1226 (1811) թվականի Բուխարեստի հաշտության նախնական պայմանագրով, իսկ վերջնական պայմանագիրը կնքվում է հաջորդ՝ 1227 թվականին:

Թուրք պատմագիրների ասելով, Բուխարեստի հաշտության պայմանագրի ստորագրումից հետո օսմանյան կառավարութիւնը ձեռնարկում է ներքին բարենորոգումների (երկրի բազմաթիվ մասերում գլուխ բարձրացրած ապստամբ, հաճախ կիսանկախ մյուսթեղալիքների⁶ տարբեր տեսակի անկարգութիւնների վերացում և այլն):

Փաշի բերդը թշնամուց [ռուսներից] ետ գրավելու պայմանով, փաղիշահական հրամանով Քունիայի սանջակը շնորհվում է Բարձր Դերգյահի Կափուջի Բաշի և Տրապիզոնի մյուսթեսելիմ [հարկահավաք] Խաղինեդար Զադե Սուլեյման աղային:

Էրզրոմի վալի և Արևելյան ճակատի սերասքեր վեզիր էմին փաշային անհրաժեշտ ուժեր և միջոցներ են տրվում Արևելյան ճակատը ամրապնդելու և պաշտպանելու համար:

Կարսի պահապան միրիմիրյան Աբդուլլահ փաշան, Ախալցխայի պատերազմում ցույց տված ջանքերի և ծառայության համար, պարգևատրվում է վեզիրության աստիճանով: Միաժամանակ նրան հանձնարարվում է ապահովել այդ շրջանի պաշտպանութիւնը:

(Հատ. II, էջ 2—7)

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՌԱՅԱՆԵՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱԶԸՔ-ԲԱՇԻ
ՆՇԱՆԱՎՈՐ ԻՇԽԱՆ ՍՈՂՈՄՈՆԻՆ ՏՐՎԱԾ ԲԱՐՁՐ ՀՐԱՄԱՆԸ

...[Ռուսաստանը] ամենից առաջ հեռացրեց իր խաբեբայության զոհ դարձած Աշըք Բաշի իշխողին [Սոլոմոնին] և աքսորեց Թիֆլիսի կողմերը: Հետո, նրա ազնավուրներից յուրաքանչյուրին՝ զանազան պատրվակներով բռնութիւնների ենթարկեց, անպատվեց բոլոր այն զինվորներին, որոնք իրենց ամբողջ կյանքում օսմանյան պետության շնորհիվ ոչ մի բռնության չէին ենթարկվել, ձանձրացրեց նրանց և այդ բարեհամբույր ժողովրդին [վրաց ժողովրդին] մեծ նեղութիւններ պատճառելով՝ դավեր լարեց նրա դեմ:

Միայն այդ ժամանակ վրաց ժողովուրդը դժվարությամբ կարողացավ հասկանալ, թե ինքը ի՞նչ մեծ դժբախտության առաջ է կանգնած: Խելամիտ մարդկանց մեծ մասը առանձին-առանձին, մեկ կամ երկու հոգով, մի կերպ Ախալցխա փախան և այնտեղ վերոհիշյալին [Սոլոմոնին] տեղեկացրին կատարվածների մասին:

Այդ քաջարի և հազվագյուտ հերոսը [Սոլոմոնը] բոլորին իր շուրջը հավաքելով և ապացուցելով իր՝ Ռուստեմ Զալի սերնդից լինելու մասին տարածված լուրը, իր բազուկի ուժով ռուսների մեջլիսից ազատվեց և նորից Ախալցխա եկավ: Այստեղ իր հավաքած քաջերով սկսեց կռվել ռուսների դեմ:

Ընդունելով թշնամու մոտ եղած ժամանակ իր թույլ տված

սխալները և արտահայտելով իր գղջումը դրանց համար, նա դիմեց սուլթանական կառավարութեանը և ներողամտութիւն ու օժանդակութիւն խնդրեց:

Նորին վսեմութեան գահին ներկայացրած նրա [Սուլթանի] խնդրագիրը նախօրոք Ստամբուլ հասած լինելով, օսմանյան բարձր կառավարութեան ողորմութեան շնորհիւ, նորին վսեմութիւն փառիշահի կողմից նրան շնորհվեց արքայական խալաթ և փառիշահական ֆերման, փառիշահական նվերներ ու մի քանի պատվերներ և հրամաններ, որոնք [Սուլթանի] վերոհիշյալ հավատարմութեան խնդրագիրը բերող մարդկանց միջոցով նրան ուղարկվեցին:
(հատ. II, էջ 27—29)

* * *

Նկատի ունենալով, որ օսմանյան կառավարութեան վարած կեղծ և դավադիր քաղաքականութիւնը Վրաստանի նկատմամբ բավականին պարզ կերպով արտահայտված է սուլթանի՝ Աշրք Բաշի իշխան Սուլթանին ուղարկված ֆերմանում, այստեղ թարգմանաբար բերվում է այդ ֆերմանը, իսկ դրա թուրքերեն տեքստը տրվում է հատորի հավելվածում:

ԲԱՐՁՐ ՀՐԱՄԱՆ

Աշրք Բաշի իշխան Սուլթանին [Սուլթան] հրաման:

Բարձր սերդար Քեյխուսրեվի* և սերդարի օգնական Դավիթի ձեռքով ուղարկված քո և քեզ հետ համախոհ, հնազանդ և հպատակ ազնավորներ խնդրագրերը այս անգամ հասել են բարձր և փառապանծ ապարանքին և իր ողորմութեամբ հոշակված Դուանը: Բովանդակութիւնից [երևում է] օսմանյան պետութեան հանդեպ ձեր հնուց ի վեր ունեցած անկեղծութիւնն ու հավատարմութիւնը:

Համաձայնութեան և ուղղամտութեան մեջ հարատև վրացական ցեղերին խաբելով և մոլորեցնելով, խարդավանքով և որոգայթներով Վրաստանը գրավելու և նվաճելու միտում ունեցող Ռուսաստանը [Մոսկոլու], սրանից առաջ խարդախութեամբ և դավերով ձեռքը երկարել էր Թիֆլիսի կողմերը: Իմ օսմանյան պետութեան ռայաներին, նրանց կալվածներին և հողերին վնասներ չպատճառելու մասին Աստուծու անունով երդում տալով, սկզբում արտաքուստ վստահութիւն էր ցույց տվել, իսկ հետո՝ դավադրութեամբ և խաբերայութեամբ, քեզ ուղարկել էր Թիֆլիսի կողմերը՝ ձերբակալելու և քանտարկելու սպառնալիքներով:

* Շանի Զադեի պատմութեան մեջ Քեյխուսրեվը հիշատակված է աղավաղված ձևով՝ Քենչերեվ:

Սակայն դո՛ւ, որ վերոհիշյալ մելիքն էս, քո բնածին ջանասիրությամբ և արիությամբ, ոուսների [ոռոպայալու] բռնակալ ու շարագործ ձեռքից ազատվելուց և այս կողմերը գալուց հետո, ձեռնարկեցիր պաշտպանվելու ոուսական զորքերից: Քո բոլոր հպատակներն ու ազնավուրները քեզ հետ համախոհ են: Սրանից հետո, իմ պետության հավերժական թշնամու դեմ շարժվելու համար, ներկայումս քո բոլոր ռազմական միջոցներով գտնվում էս Ախալցխայում: Այդ մասին գրված և հայտնված է ինձ:

Վերոհիշյալ խնդրագրով եկած իմ բարձր սուլթանության վեֆիլներին կատարած քո մարդկանց բերանացի և գրավոր դիմումները մատուցվեցին իմ կայսերական բարձր ունկընդրությանը և էս ծանոթացա բոլորի բովանդակությանն ու հավատարմական արտահայտություններին: Իմ մեծ նախնիների բարձր հոգատարությամբ Վրաստանի երկիրը իմ կայսերական երկրի մաս կազմելու օրից մինչև այսօր, նրա բնակիչները, էմիրները և վարիչները մշտապես շնորհից, համակրանքից, ապահովությունից և հանգստությունից բացի ուրիշ ոչինչ չեն տեսել: Իմ հավերժական պետության մեջ ապրող բոլոր ռայաների, տկարների ու թուլլերի, բոլոր բեյերի ու ծառաների (գյադա) ընտրած ծիսակատարություններին և սովորություններին միջամտություն ցույց չտալը իմ բարձր սուլթանության մեջ ընդունված կարգերից է, որը հայտնի է բոլորին և փորձված է բոլորի կողմից:

Ակնհայտ է, որ այսպիսի ռայասեր, արդարադատ և հաստատուն պետության ծառայությունը թողնելով, վտանգավոր հետեվանք և ցավալի վախճան ունեցող այլ ճանապարհով գնալու համախտություն ցույց չպետք է տրվի: Այդ կապակցությամբ՝ իրենց օգուտն ու վնասը հասկացող և գործի վախճանը նախատեսող իմ ծառաները, դու և քեզ հետ միասին իմ փառիշահության համար հավատարմությամբ աշխատողներդ, ամեն կողմից հովանավորություն և պաշտպանություն եք գտնում իմ բարձր փառիշահական շնորհներով: Իմ արքայական գթասիրությունն ու ողորմածությունը ձեր նկատմամբ, իմ փառիշահական շնորհները միշտ անպակաս են լինելու: Քանի որ այս ամենը պարզ է ու ակնհայտ, ապա՝ ժամանակի և պայմանների համաձայն, այդ շրջաններին հատկացված մեծաքանակ և առատ սննդամթերքը ու ժամանակին հասցնելու և պատերազմական միջոցներով Վրաստանից ոուսներին բոլորովին դուրս հանելու ու վճնդելու համար էրզրումի վալի և Արեվելքի ճակատի սերասքեր, իմ բարձր վեզիր էմին փաշային անհրա-

ժեշտ միջոցառումներ ապահովելու մասին գրվեց և կարևոր պատ-
վերներ տրվեցին:

Գնահատելով քո ցույց տված հավատարմական գործերը, վե-
րահաստատվում ես քո իշխանության ենթակա Աշրք Բաշի երկրի
մելիքության մեջ, որի համար անհրաժեշտ նոր հրովարտակը (մեն-
շուրը) և դրա հետ միասին իմ կայսերական հատուկ խալաթները՝
սամույրից կարված մի բերկրալի խալաթ ու ծախսի համար՝ առ-
այժմ հինգ հազար դուրուշ, իբրև նվեր, ուղարկված է վերոհիշյալ
սերասքերի միջոցով:

Դրության մասին հայտնված է նաև իմ բարձր վեզիր Չըլդըրի
վալի Շերիֆ փաշային, իսկ սույն բարձր հրամանը ուղարկվում է
քո մարդկանց միջոցով:

Այժմ, իմ բարձրարժեք նվերի հետ քո [իշխանության] վերա-
հաստատման մասին տրված փաղիշահական հրամանը, երբ վերո-
հիշյալ սերասքերի միջոցով քեզ հասնի, դու պետք է դիմավորես
հարգանքի, մեծարանքի նշաններով և պարծանքի արտահայտու-
թյուններով:

Օսմանյան պետության հանդեպ քո ցույց տված անկեղծու-
թյունն ու հավատարմությունը շարունակելու ես սրանից հետո ևս,
և պետք է հաստատակամ լինես քո հպատակության մեջ: Հավա-
տարմություն և հպատակություն ցույց տվողները, սուլթանական
հնագույն սովորության համաձայն, կարժանանան իմ կայսերական
շնորհներին և ողորմությանը: Աշխատեցե՛ք և ջանացե՛ք հասկաց-
նել և ներշնչել Վրաստանի բոլոր այն ցեղերին, որոնց անհրա-
ժեշտ է:

Վերոհիշյալ վեզիրի ու սերասքերի հավանությամբ և միջոցա-
ռումներով Չըլդըրի վալիի թշնամուց պաշտպանվելու գործում մըշ-
տապես գործակցե՛ք միմյանց հետ:

Ռայաներին օգնելու և երկրում կարգ ու կանոնի պահպանու-
թյան քո ջանքերը շարունակելու դեպքում, քո նկատմամբ իմ փա-
ղիշահական ակնհայտ համակրանքը օր ավուր պետք է աճի ու
ավելանա և, ինչպես քեզ հայտնի է, իմ արքայական շնորհներն
ու փաղաքշանքը անպակաս պետք է լինեն:

Քո բնածին անկեղծությունն ու հավատարմությունը, ինչպես
և անհրաժեշտ հպատակությունը պահպանելով, ամեն պարագա-
յին իմ փաղիշահական համակրությունն ավելանալու համար քո
ջանասիրության մասին տրված է իմ բարձր ֆերմանը:

Գրվեց 1226 (1811 թ.) ռեբի-ուլ-էվլելի կեսին:

(հատ. II, էջ 29—30)

ՎԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄ ՈՐՈՇ ԻՐԱՆՑԻՆԵՐԻ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՍԱՀՄԱՆԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՏՐՎԱԾ ՖԵՐՄԱՆԸ

Դրանից առաջ, որոշ իրանցիներ հարձակում են գործել Վանի էյալեթի սահմանում: Երբ այդ դեպքի մասին հարցում արվեց իրանի պետական պաշտոնյաներին, նրանք պատասխանեցին, որ [այդ մասին] լուր չունեն: Նրանք ավելացրին, որ Մուհամմեդ Ալի Միրզան՝ Բաղդադի կողմերում, իսկ Խոյի խանը՝ Վանի կողմերում, իրենց կատարած ասպատակություններով դավաճանություն են արել, որի համար իրենք էլ են դժգոհ: Այս մասին Արևելքի սերասֆեր Փահլևան Իբրահիմ փաշան գրել էր և հայտնել փառապանծ [սուլթանական] Դերգյահին: Նկատի ունենալով, որ վերոհիշյալների շարժումը ասպատակական բնույթ ունի, Վանի պահապանին և Արևելքի վերոհիշյալ սերասֆերին հանձնարարվեց և պատվիրվեց, որ արգելի իրանի սահմանի որևէ խախտում, իսկ Օսմանյան կայսրության սահմանն անցնողներին վճռելու մասին հոգատար լինեն և միջոցներ ձեռք առնեն:

Այս անգամ Ստամբուլում ստացված գրություններից պարզվում էր, որ վերոհիշյալ Մուհամմեդ Ալի Միրզան կողոպտել և թալանել է Բաղդադի շրջանը: Աբաս Միրզան մեծ քանակությամբ զինվոր էր հավաքել Բաղդադի շրջակայքում ապրող քուրդ աշիրեթներից, որպեսզի հարձակվի Դեվանդեր աշիրեթի վրա: Երբ այդ դեպքը ստուգվեց, նախազգուշության համար՝ ներկայիս Բաղդադի վալի Մուհամմեդ Սաիդ փաշային վերոհիշյալ Աբբաս Միրզային ու Մուհամմեդ Ալի Միրզային հատուկ գրություններ ուղարկելով, հայտնեցին, որ համաձայն շեն փադիշահական երկրի սահմաններից մի թիզ հող անգամ տալ:

Կատարված հարձակումները ետ մղելու համար՝ իբրև պատասխան այդ շրջանի բնակիչների ուղարկված գրությունների, պարսկերեն լեզվով գրված հավաքական մի դիմում ստացվեց ժողովրդից:

Սերասֆերից ստացված գրությունից փադիշահը ծանոթացավ իրերի դրությանը: Պարզվեց, որ նրանք խախտում են օսմանյան պետության սահմանները և քանի որ իրանական պետության պաշտոնյաները հայտնում են, որ իրենք ևս համաձայն շեն այդ գործերին, ապա պարզ է, որ եթե այդ դեպքերի վրա աչք փակվի և թուլություն ցուցաբերվի, այդ շրջանում նման խախտումները կշարունակվեն: Դեվանդերի աշիրեթը և այդ շրջանում եղած լիվաներն ու կազաները Օսմանյան կայսրության մասն են կազմում: Տեղի

ունեցած հարձակումները արգելելու համար անհրաժեշտ միջոցների իրականացումը պետք է ընդունել իբրև ժամանակի պահանջ: Նկատի ունենալով, որ վերոհիշյալ աշիրեթը և նրա շրջակայքը Մուսուլին մոտ են և սահմանակից, միաժամանակ շատ հեռու չեն, ջեմադիել-ախրրի վերջին փառիշահական հրաման ուղարկվեց Մուսուլի վալիին և Փահլևան փաշային, որպեսզի ամեն կերպ օժանդակութուն ցույց տան վերոհիշյալ աշիրեթին և անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնեն այդ շրջանում իրանցիների միջամտութունները արգելելու համար:

(հատ. II, էջ 290—291)

ԱՊՍՏԱՄԲԱԿԱՆ ԴԵՊՔԵՐ ՉԸԼԴԸՐԻ ԷՅԱԼԵԹՈՒՄ

Այս հատվածում Շանի Զադեն մանրամասնորեն նկարագրում է փաշաների և պետական այլ բախտախնդիր պաշտոնյաների հրահրած ապստամբական շարժումները, խլրտումները և ավազակութունները Չըլդըրի էյալեթում, որոնք ինչպես հայտնի է, այդ դարաշրջանում Օսմանյան կայսրության գրեթե բոլոր մասերում դարձել էին սովորական երևույթ, խանգարում էին երկրի անդորրը և ծանր հարվածներ հասցնում ժողովրդական մասսաներին: 1231 թվականին Չըլդըրի դեպքերը նույն բնույթն ունեին: Չըլդըրի վալի Սելիմ փաշա Զադե Ահմեդ բեյը գրգռելով էյալեթի վերին Աջարայի ժողովրդին, նրան ոտքի է հանում և ապստամբում: Փառիշահական հրամանով նրա վրա են ուղարկվում էրզրումի և Տրապիզոնի վալիները: Ուղարկված ուժերի ղեկավար Բաշբուղը գրավում է Աջարան: Ահմեդ բեյը փախչում և թաքնվում է անտառում: Վերին Աջարայի թվով 150 ուլեմաները և սուլեհաները⁷, աղաներն ու ժողովուրդը հպատակութուն են հայտնում Բաշբուղին և խոստանում են բռնել և հանձնել Ահմեդ բեյին:

Ախալցխայի օջախի աղաներից մեկը՝ Աղզը-աչըք Մուհամմեդ բեյ անունով անձը, որը կապված է եղել ապստամբ Ահմեդ բեյի հետ, սուտ լուրեր տարածելով, իր շուրջն է հավաքում մի շարք բախտախնդիրների և փորձում է օգնել Ահմեդ բեյին:

Անտառում թաքնված Ահմեդ բեյը տեսնելով, որ չի կարող ազատվել կառավարական ուժերի հետապնդումից, փախչում և ապաստանում է վերոհիշյալ Աղզը-աչըք Մուհամմեդ բեյի մոտ: Այս վերջինը հավաքելով իր բոլոր ուժերը, բռնում և բանտարկում է Ախալցխայի միրիմիրանին: Նա Չըլդըրի էյալեթի էրզուների (?), Մամրվանի, Օլթիի և Փենեբի սանջակներին գրութուն ուղարկելով, փորձում է նրանց ևս մասնակից դարձնել այդ խռովարարական շարժմանը:

Սակայն հիշյալ սանջակների ժողովուրդները մերժում են ապստամբությանը մասնակցելու այդ առաջարկը և պաշտպանվելու համար խրամատներ են կառուցում ճանապարհների քարքարոտ վայրերում: Տեղի ունեցած կռիվներում սպանվում են բազմաթիվ զինվորներ: Խրամատները քանդում են:

Վերոհիշյալ Աղզը-աչըքը իր ավազակախմբով գալիս և պաշարում է Գենչեվան անունով գյուղը, որտեղ ամրացել էին կառավարության ուժերը: Պաշարումը և մարտերը շարունակվում են տասնհինգ օր: Էրզրումից օժանդակ ուժեր են հասնում:

Տարեգիրը գրում է.

«.. Երբ այս դեպքերի մասին տեղեկություն տրվեց փառիշահին, նա շկարողացավ հանդուրժել այդ բոլորը: Նկատի ունենալով, որ Չըլդըրի էյալեթում և հատկապես Ախալցխայում մի քանի անգամ տեղի են ունեցել նման ապստամբական շարժումներ, բայց այդ վայրերը իսլամական [երկրի] սահման լինելու պատճառով, նախքան այդ նրանց նկատմամբ ճնշում և բռնություն չի գործադրվել, այլ բավականացել են նախազգուշացումով, խրատներով և գթություն ու ողորմություն ցուցաբերելով: Սակայն նրանք ապրստամբության վարժված լինելով և դրանից հաճույք զգալով, նման նախազգուշացումներով չեն խրատվել և այս անգամ նորից են ապստամբել և օսմանյան երկրում խռովություն առաջացրել...»

Փառիշահը ուրիշներին օրինակ տալու նպատակով անհրաժեշտ համարեց խիստ պատժել նման վատ գործերի դիմող հիշյալ Աղզը-աշըքին և նրա գործակիցներին: Այդ դավաճաններին մահվան դատապարտելու և Ախալցխայում կարգ ու կանոնը վերականգնելու մասին նա հրաման տվեց և փառիշահական հրովարտակով այդ գործին նշանակեց վերոհիշյալ Փահլևան փաշային: Նկատի ունենալով նաև, որ Ախալցխան կայսերական երկրի սահմանն է և պաշտպանության համար ամբողջություններ ունի, որոշվեց վերոհիշյալ ապստամբների այնտեղ ապաստանելու դեպքում՝ նրանց զսպել և ոչնչացնել: Դժվարության դեպքում որոշվեց էրզրումի և Չըլդըրի էյալեթների բոլոր էշքինջի թիմարների և զեամեթների զորամասերը՝ ուժեղացնել և ուղարկել այնտեղ: Բացի այդ, օգնության կարիք լինելու դեպքում, պետք է ուղարկվեին նաև համապատասխան բոլոր պաշտոնյաները: Այս բոլորի մասին անհրաժեշտ հրամանները տրվեցին և անհրաժեշտ հասցեներով գրություններ ուղարկվեցին: Այս մասին, շաբան ամսի սկզբին, տրվեց և ուղարկվեց փառիշահական բարձր հրաման:

(հատ. II, էջ 296—298)

1233 (1817—1818) թվականի դեպքերից

ԻՐԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Իրանի դեսպան Մուհիբ Ալի խանը, իր դեսպանության գործերը ավարտելուց հետո, վերադառնալու արտոնություն էր ստացել: Նրա հետ տեղի ունեցած մի քանի տեսակցությունների ժամանակ պարզվեց, որ դրանից առաջ վսեմ շահը ընդունել և հաստատել էր մի կարգ, որ Քուրդիստանից ձեռք քաշի և պատանդներից բացի՝

մնացածներին վերադարձնի: Օսմանյան դեսպաններին բերանացի խոստում էր տվել, որ այլևս փախստականներին չընդունեն, սահմանը խախտելու դեպքերն արգելեն, ինչպես նաև՝ կարգավորեն Սեղմանիչ բերդի ավերման հարցը:

Երբ դեսպանին հարցրին վերոհիշյալների մասին, նա պատասխանեց, որ խոստացածի համաձայն, էրզրում հասնելուն պես իր մարդկանցից մեկին կհանձնարարի, որ վանի կողմերում գտնվող օսմանյան պետութւյան պաշտոնյաների հետ միասին ձեռնարկեն վերոհիշյալ բերդի վերականգնման և նորոգման աշխատանքներին, քանի որ բոլոր ծախսերը օսմանյան պետութւյան պաշտոնյաներին ինքն է վճարելու: Մնացած հարցերը կարգավորելու մասին ինքը կհայտնի Իրանի կառավարութւյանը:

Դրանից հետո, դեսպանը մեծ պատվով և հարգանքով Իրան է վերադառնում՝ իր հետ տանելով շահին, Իրանի սադրազամին, գահաժառանգ Աբբաս Միրզային և պետական այլ անձանց ուղղված նամակներ:

(հատ. II, էջ 380)

ՍՎԱԶԻ ԽՌՈՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1233 թվականի դեպքերից Շանի Զադեն մանրամասնորեն նկարագրում է Սվազում տեղի ունեցած խռովութւյունները, որոնք տարածվել էին ամբողջ երկրում: Փաշաների և այլ բարձրաստիճան անձանց այդ կարգի խռովարարական շարժումներից, անտարակույս ամենից ավելի տուժել են ժողովրդական մասսաները*:

* * *

Սվազի բնակիչ Քենան-օղլու անունով բախտախնդիր մի մարդ սպանում է մյուլթեզիմ Մուհամմեդ աղային և կողոպտում է նրա հարստութւյունը: Սպանվածի եղբայրը գնում է Ստամբուլ և դիմում է ներկայացնում: Փադիշահը Սվազի վալիին հրամայում է գործը քննել դատական կարգով և պատժել մարդասպանին: Վերջինս իր շուրջը հավաքելով իր նման մի շարք ավազակների, հարձակվում է դատարանի, ինչպես նաև վալի փաշայի պալատի վրա և նոր շարագործութւյուններ կատարում:

Երբ այս բոլորի մասին լուր է հասնում Ստամբուլ՝ սադրազամը զեկուցում է փադիշահին: Վալին Ստամբուլ է կանչվում: Նման

* Այդ շարժումների մասին տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հատ. Ա. «Թարիխի Զեվդեթ», էջ 303—307:

դեպքերը մյուս քաղաքներում կանխելու նպատակով որոշվում է դրանց պատճառ հանդիսացողներին աքսորել տարբեր վայրեր, իսկ կատարված դեպքերը բազմակողմանի կերպով քննելու համար հատուկ մյուսաշիր ուղարկել և վալիին օգնական ուժեր տալ:

Տարեգրի ասելով, «այդ դեպքերը դադարի պահվեցին»:

Սվազի վալին՝ փառիշահական հրամանի համաձայն, խառնակիչ ավազակներին աքսորելու համար մեկ-մեկ ձերբակալում է: Վալիի քեթխուդայի դրանից առաջ կատարած բռնություններից ձանձրացած Սվազի ժողովուրդը սարսափում է և վալիին սպանելու համար հարձակվում է պալատի վրա և պաշարո մ այն: Մի քանի օր անց՝ պալատում բանտարկվածներին ազատելու պայմանով, երկուստեք վեճը դադարեցվում է: Այդ դեպքերից հետո՝ նկատի առնելով ժողովրդի և վալիի միջև համաձայնության հասնելու անկարելիությունը, որոշվում է Սվազի վալիին հեռացնել պաշտոնից:

(հատ. II, էջ 394—395, 411—412)

1234 (1819) թվականի դեպքերից

Այս տարվա կարևոր դեպքերից են վանում և Դիարբեքիրում տեղի ունեցած ապստամբական շարժումները: Այդ դեպքերի նկարագրությունը կա նաև «Թարիխի Զեվդեթ»-ում: Կրկնությունից խուսափելու համար Շանի Զադեից շեն թարգմանվել «Ապստամբությունը վանի բերդապահությունում» վերնագրով հատվածը և հաջորդ հատվածները:

(հատ. III, էջ 4—9, 46—50, 54—57)

Նույն թվականի բնորոշ դեպքերից են նաև Ստամբուլում ապրող քրդերի և խումբարաջի⁹ զորամասերի միջև տեղի ունեցած կատաղի ընդհարումներն ու անթիվ սպանությունները: Այդ հատվածները թարգմանվում են կրճատումներով:

ԹՇՆԱՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԽՌՈՎՈՒԹՅՈՒՆ ԽՈՒՄԲԱՐԱՋԻՆԵՐԻ ԵՎ
ՔՐԴԵՐԻ ՄԻՋԵՎ

Ստամբուլի Խասքյոյ թաղամասում պոռնիկի պատճառով մի խումբարաջի սպանում է մի քրդի: Հաջորդ օրը, 15 քուրդ հարձակվում են մի խումբարաջի սրճարանի վրա և սպանում մի քանի խումբարաջիների: Այդ պատճառով քրդերի և խումբարաջիների թշնամությունը գնալով ուժեղանում է և խորանում: Մի քանի օր հետո քրդերը հարձակվում են խումբարաջիների զորանոցի վրա: Խումբարաջիներն ու մյուս զինվորները զինվում և պատրաստվում են թնդանոթներով հարձակվելու նավաշինարանում (թերսանե) աշխատող քրդերի վրա: Կափուդան փաշան, այս թշնամության առաջն առնելու նպատակով, կանչում է երկու կողմի սպաններին ու խելահաս մարդկանց և փորձում է նրանց հաշտեցնել: Երբ պարզվում է, որ այդ թշնամությունը հրահրողները խումբարաջի և լա-

ղըմջի օջախների շավուշներն են, դրանց անմիջապես հեռացնում են պաշտոնից և աքսորում: Խոսվությունը լրիվ վերացնելու համար կափուդան փաշան, փաղիշահական հատուկ հրամանով, նոր խորհրդակցություն է հրավիրում և քրդերի պարագլուխ Մանդե Աղայի միջոցով հանգստացնում է քրդերին: Մանդե Աղան խոստանում 'և Երաշխավորում է, որ այլևս նման դեպքեր տեղի չեն ունենա: Նման խոստումներ են տալիս նաև խումբարաջիների պարագլուխները: Այդ ձևով խոսվարարական շարժումը և արյունահեղությունը կանխվում է:

(հատ. III, էջ 41—43)

1235 (1819—1820) թվականի դեպքերից

ԿՈՒՄ ԿԱՓՈՒԻՍՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԹԱՆՋԲԱՐՆԵՐԻ ԵՎ
ԵՆԻՉԵՐԻՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԿՌԻՎԸ

Ստամբուլում տիրող դրության բնորոշ պատկերներից է նաև այս դեպքը, որի մասին Շանի Զադեն խոսում է, այն համարելով սովորական երևույթ:

Այդ ժամանակաշրջանում իրենց ենիշերի համարող մի շարք բախտախնդիր մարդիկ, այս ու այն կողմ թափառելով, զանազան պատրվակներով, թե՛ մուսուլմաններին և թե՛ հարուստ ու աղքատ ուսաներին մեծ նեղություններ էին պատճառում: Այսպես, տարբեր արհեստավորների (ներկարար, ծեփող, նկարազարդող և այլն) անվան տակ իրենց «ըրղադ-բաշը» (շինարարական բանվորների պետ) համարելով, երկու անգամ ավելի բարձր աշխատավարձ էին ստանում և զանազան խաբեբայական միջոցներով, բանվորներին հասնող շաբաթական աշխատավարձից ավելին բռնությամբ առնում էին շինարարությունների տերերից և միայն կեսը տալիս բանվորներին: Շինարարական բոլոր տեսակի նյութերը միայն ըրղադ-բաշիների միջոցով ձեռք բերելով, դրանից էլ մեծ գումարներ էին կորզում, իսկ խեղճ բանվորներին ստիպում էին աշխատել ամենածանր պայմաններում:

Կում Կափու թաղամասում ծագած հրդեհի ժամանակ այրվում է նաև հայկական եկեղեցին, որի վերաշինման համար մեծ դժվարությամբ են հրաման ձեռք բերում: Եկեղեցու կառուցման կապակցությամբ շրջակայքի բախտախնդիրները և շարագործ տարրերը, դրամ կորզելու նպատակով, միջամտում են և դժվարություններ հարուցում: Եկեղեցու կառուցման գործով զբաղվող հայերը փորձում են կաշառք տալու միջոցով այդ շարագործներից ազատվել, բայց՝ ապարդյուն. դրանց թիվը գնալով ավելանում է: Չարագործները շինարար բանվորներին մեծ նեղություններ են պատճառում, հաճախ խանգարում են նրանց աշխատանքը և բան-

վորներին ցրում: Ի վերջո գործը հասնում է ընդհարումների, կովի և սպանութ-
յունների: Տարեգրի ապելով, ավանքի (եկեղեցու) համար լինում են իրենց անձը
գոհողներ:»:

(հատ. III, էջ 87—88)

ՀԱՅԵՐԻ ԵԼՈՒՅԹԸ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ԴԵՄ

Այս հատվածում տարեգիրը նորից է անդրադառնում հայ լուսավորչական-
ների և հայ կաթողիկոսների միջև շարունակվող վեճերին ու պայքարին: Այդ մասին
գրեթե նույնությամբ պատմում է պատմագիր Զեվդեթ փաշան իր «Թարիխի Զեվ-
դեթ»-ի 11 հատորում*:

(հատ. III, էջ 118—120)

1236 թվականի դեպքերից Շանի Զադեն կանգ է առնում նաև Իրանի սահ-
մանի վրա տեղի ունեցած իրադարձությունների վրա, որոնք ավելի մանրամասն
տրված էր Զեվդեթ փաշայի «Պատմության» 12-րդ հատորում**:

(հատ. III, էջ 87—88, 127—128)

* * *

1236 (1820—1829) թվականի դեպքերի շարքում Շանի Զադեն բավականա-
չափ կարևոր տեղ է հատկացնում Մորայի (Հունաստանի) ապստամբությանը: Այդ
կապակցությամբ իր պատմության IV հատորում հիշատակում է նաև Ստամբուլի
հունական պատրիարքի և մի քանի մետրոպոլիտների կախաղան բարձրացնելը:

Այդ նյութերից բերվում են մի քանի բնորոշ հատվածներ:

ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏՆԵՐԻ ԿԱԵԱՂԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՆԵԼԸ

Ռեջեբ ամսի 19-ին Զատկի կիրակի օրը, նորին վսեմություն
փառիշահի հրովարտակով, սադրազամը հունական պատրիարքին
բերելով Բաբը Ալի, հարցրեց. «Դու նախապես տեղեկություն չե՞ս
ունեցել այս ապստամբության մասին, ինչո՞ւ մեզ ոչինչ չես հայտ-
նել»: Երբ հիշյալը [պատրիարքը] ժխտեց այդ, սադրազամը, շա-
րունակելով իր հարցումը, ասաց. «Երբ ձեր կրոնի համաձայն, մի
պոռնիկ կնոջ մեղքի և շնության հարցում լրիվ տեղեկություն ու
ծանոթություն եք ստանում, մի՞թե կարելի է հավատ ընծայել ամ-
բողջ մի ազգի համար մեծ և ընդհանուր խոռվարարական շարժ-
ման մասին ձեր «տեղեկություն չունեմ» ասելուն: Երբ այս խոս-

* Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները...», հատ. I, էջ 300—302:

** Տե՛ս նույն տեղում, էջ 308—315:

քերով [պատրիարքին] կշտամբեց, վերջինս պատասխանեց. «Իմ վեհաշուք տե՛ր, ձեր ծառան իննսուն տարեկանից ավելի անգիտակից մի ծերունի է, իսկ եթե որևէ մեկը գիտե, ապա դա «տասներկուսն»¹¹ են»: Այս անճիշտ պատասխանը, արդարև, հասարակ մի ծերունու և վարդապետի պատասխանը չէր: Երկար ժամանակից ի վեր իրեն [պատրիարքին] լավ հայտնի ազգային շարժման մասին նրա անտեղյակ լինելը անհավանական էր և անհիմն:

Հետևաբար, [սաղրագամը] ոստիկաններին հրամայեց, որ առայժմ [պատրիարքին] տանեն Կազը Քյոյ¹²: Այսպես դուրս վազնդեց այդ անիծյալին:

Հիշյալի [պատրիարքի] նկատմամբ վսեմ փառիշահի ունեցած զայրույթը ավելի ևս հրահրվեց և տրված ֆերմանի համաձայն նրան նորից պատրիարքարան տարան ու իր քեթխուղայի հետ միասին՝ Փեթրեի դռան մոտ, իրար դեմ առ դեմ կախեցին և այդպիսով նրանց մասին տրված վճիռը ի կատար ածեցին: Դրանից հետո Կեսարիայի, Իզմիրի և Թարաբիայի մետրոպոլիտներին բերեցին և տարբեր վայրերում կախաղան բարձրացրեցին:

Բացի այդ, հույն ժողովրդի ավագանիից և մեծ վաճառականներից հինգ հոգու մահվան դատապարտեցին՝ մարդաշատ վայրում կախաղան բարձրացնելու միջոցով, այն մեղադրանքով, որ տեղեկություններ և գրավոր փաստաթղթեր էին ձեռք բերվել խռովությանն ունեցած նրանց մասնակցության մասին:

(հատ. IV, էջ 29—30)

* * *

Ինչպես հայտնի է, կախաղան բարձրացնելիս դատապարտյալի հանցագործության մասին հատուկ պատրաստված գրությունը (դատավճռի բովանդակությունը) կախվում է դատապարտյալի վզից: Այդ գրությունը կոչվում է «յաֆթա» (պիտակ, հայտագիր):

Հունական պատրիարքի «յաֆթան», որ բերում է տարեգիրը, երկու տպագրական էջից ավելի է: Այստեղ թարգմանաբար բերվում են «յաֆթա»-յի մի բանի բնորոշ մասերը միայն:

ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՅԱՖԹԱՅԻ ՊԱՏՃԵՆԸ

Ամեն մի դասի և ժողովրդի ղեկավարները իրենց պաշտոնում պարտավոր են հետևել իրենց վարչությանը հանձնված մարդկանց վիճակին ու գործերին և նրանց ապօրինի շարժումների ու գործերի մասին հաղորդեն օսմանյան կառավարությանը:

Պատրիարքներն էլ նշանակված են նորին վսեմության ողորմության շնորհիվ հանգիստ և խաղաղ կյանքով ապրող ռայաների

վրա: Նրանք պարտավոր են նախ և առաջ իրենք անձամբ հավատարմություն ցուցաբերել, և հետո, իրենց ժողովրդի մեջ լավն ու վատը ճանաչել և մշտապես հետևել նրանց ընթացքին ու գործերին, խրատով շուղղվողներին առհարկին պատժել կամ պատժել տալ...»:

«... Հունական անարգ պատրիարքը, վաղուց ի վեր, թեև արտաքուստ հավատարմություն էր ցույց տալիս, բայց վերջերս օժանդակում էր անգիտակից խռովարարների սատանայական և ցնորամիտ նպատակներին... Հազար տարիներից ի վեր, գոհությունն Աստծո, հաստատ և անսասան Մուհամմեդի կրոնի և պետության դեմ նման մտքերի անիրականանալի լինելը ինքը գիտենալով և չգիտեցողներին հասկացնելու փոխարեն, իր մեջ կենտրոնացած դավաճանության և մոլորության բերմամբ, միամիտ խռովարարներին արգելք լինելու փոխարեն, ինքը այդ խռովություններին առաջնորդ և ուղեցույց էր հանդիսացել...»

«...Վերոհիշյալ [պատրիարքը] թե՛ օսմանյան պետության հանդեպ և թե՛ իր ազգի նկատմամբ կատարել է ամեն տեսակ դավաճանություններ, որոնք լրիվ կերպով երևան են հանված: Դրանով անհրաժեշտ էր դարձել այդ անարգ և ստոր անձնավորությանը մեջտեղից վերացնելը: Դավաճանը, ուրիշներին օրինակ լինելու համար, կախվեց...»:

Պատրիարքի դիակը երեք օր կախված մնալուց հետո, փառիշահի հրամանով, հրեաները նրա դիակը տանում են դեպի ծովը և քարեր կապելով նրանից նետում են ծովը...

Տարեգիրը իբրև հավելված հիշում է նաև. «Իրազեկ և գիտակից մարդկանց տված տեղեկության համաձայն, [պատրիարքը] հույների շրջանում մեծ հեղինակություն էր վայելում: Եվրոպայում նրա խոսքը մեծ կշիռ ուներ և եթե նրա նկատմամբ այդ պատիժը չգործադրվեր, նա կարող էր խաղաղեցնել հույների խռովությունները... (?!)»

Պատմում են, որ մի ռուսական առևտրական նավի նավապետ, Ստամբուլի Ոսկեղջյուրից (Խալիջ) մի պատահական դիակ է տարել Պետերբուրգ և այնտեղ ժողովրդին ցուցադրել է իբրև պատրիարքի դիակ...

Կայսրի [ռուսական] մոտ ծառայության մեջ գտնվող հարգելի մի անձնավորություն այդ դիակը թաղել է իրենց եկեղեցում: Այսպիսով [ռուսները] ուղեցել են հույներին իրենց կողմը գրավել»:

(հատ. IV, էջ 30—33)

Օսմանյան պետութիւնը մշտապես հավատարիմ է մնացել բոլոր պետութիւնների և ազգերի հետ կնքած դաշնագրերին և պաշտպանել է ռայաների իրավունքները:

Միաժամանակ, պայմանագրերը խախտողների և դրանց հակառակ ընթացք բռնողների նկատմամբ, համաձայն իր կրօնական պարտավորութեան, գործադրել է շարիաթի վճիռները:

Հետևաբար, հնուց ի վեր ընդունված պատրիարքի ընտրութեան ծիսակատարութեան համաձայն, ազգի կողմից տասներկուսից [բարձր հոգևորականներ] մեկի ընտրութիւնը այս անգամ էլ անհրաժեշտ համարվեց և ռեջբը ամսի 19-ին, հուլն ժողովրդի մեծերին և փոքրերին ուղղված փառիշահական բարձր հրաման տրվեց...

(հատ. IV, էջ 29—33)

ՄՅՈՒՆԵՋՋԻՄ ԲԱՇԻ¹

XVII դարի պատմագիր Մյունեջջիմ Բաշին (Դերվիշ Ահմեդ էֆենդին) առանձնահատուկ տեղ է գրավում թուրքական պատմագրության մեջ: Նրա «Պատմությունը»՝ գրված այդ դարերի արաբական պատմագրության տրագիցիաներով, ավելի շուտ ընդհանուր պատմություն է: Մյունեջջիմ Բաշին թուրք պատմագիրներից առաջինն է, որ փորձել է ստեղծել համաշխարհային պատմություն, որի կարևորությունը այդ դարաշրջանում մեծ էր օսմանցիների համար:

Դերվիշ Ահմեդ էֆենդին, որի ծննդյան թվականը անհայտ է, մեռել է 1113 (1702) թվականին: Նա սուլթան Մուհամմեդ IV-ի պալատում վարել է աստղագուշակի պաշտոնը, որը ձևական և ժամանակավոր բնույթ է կրել: Հիմնականում նա զբաղվել է պատմագրությամբ: Իր կյանքի վերջին տարիները պատմագիրն անց է կացրել իսլամական նվիրական քաղաքներում՝ Մեքքայում և Մեդինեում:

Դերվիշ Ահմեդ էֆենդին, Մյունեջջիմ Բաշին, իր հիմնական աշխատությունը, որը հայտնի է «Մյունեջջիմ Բաշիի պատմություն» («Մյունեջջիմ Բաշի թարիխի») անունով, գրել է արաբերեն: Սուլթան Ահմեդ III-ի իշխանության տարիներին (1707—1730) բանաստեղծ Նեդիմ էֆենդին Մյունեջջիմ Բաշիի «Սահաիֆ-ու-Ախրար»² անունով պատմությունը թարգմանել է թուրքերեն: Թարգմանիչը գրում է. «...Այդ շատ արժեքավոր ժողովածուն հրատարակելու և տարածելու, այն պարզ թուրքերեն լեզվով թարգմանելու պատվավոր աշխատանքը նվաստիս հանձնարարվեց սուլթանական հրովարտակով: Սուլթան 1132 թվականի (1719) ջեմադիել-ախրը ամսին ձեռնարկեցի թարգմանական աշխատանքի»*: Մյունեջջիմ Բաշիի պատմության թարգմանությունը կատարվել է նրա մահվանից հետո: Գիրքը տպագրվել է միայն 1285 թվականին (1868) Ստամբուլում, պետական տպարանում («Մաթ-բաաի Ամիրե»):

Մյունեջջիմ Բաշիի «Սահաիֆ-ու-Ախրարը» կազմված է երեք մեծածավալ հատորներից՝ ընդամենը 2200 էջ ծավալով:

Մյունեջջիմ Բաշին, պատմության բնորոշման և պատմությունը գրելու մեթոդի մասին առաջաբանից հետո տալիս է աշխարհի և Ադամի ստեղծման, հրեական մարգարեների պատմությունն ու նրանց գործունեությունը: Նա հանգամանորեն կանգ է առնում իսլամի ծագման վրա: Իրանի մասին խոսում է ըստ պարսկական ավանդությունների, իսկ արաբական իշխողներին ներկայացնելիս հենվում է արաբական ավանդությունների վրա: Մյունեջջիմ Բաշին խոսում է նաև «Մյուլքի Ռուժի», «Մյուրյանիյանի», «Ասորիյանի», «Նինվեյանի», «Բաբելիյանի» փառիշահների մասին: Այնուհետև հիշում է հնդիկ, շին և թուրք փառիշահներին: Անցնելով իսլամից հետո առաջացած պետություններին, խոսում է Հմելիների, արբասյանների, էնդելուսի (Անդալուզիա) էմիրների և այլոց մասին: Դրանց շարքում որոշ

* «Մյունեջջիմ Բաշի թարիխի», հատ. I, էջ 6:

տեղեկություններ է տալիս «Թուրք հյուրյամդարների» (տիրակալների), թուրքեստանի իշխողների, Չինգիզյան մյուլուքների, Դեշտի Կըփշաքի, Կազանի խաների և այլնի մասին:

Մյունեջլիմ Բաշին իր «Սահաիֆ-ուլ-Ախրար»-ի III հատորի երկրորդ կեսից սկսած (165-րդ էջից) տալիս է օսմանյան պետության պատմությունը՝ սկզբից մինչև 1083 (1672) թվականը՝ սուլթան Մուհամմեդ IV-ի իշխանության շրջանը (1648—1687):

Իր առաջաբանում պատմագիրը նշում է, որ այդ հսկա աշխատությունը կազմելու համար օգտվել է արաբական ու պարսկական բազմաթիվ աղբյուրներից և մի քանի թուրքական պատմագիրներից: Արաբական աղբյուրներից հիշում է 32 հեղինակների, պարսկականից՝ 15, թուրքականից՝ 7*:

Սովետական հայտնի արևելագետ ակադեմիկոս Ի. Յու. Կրաչկովսկին, խոսելով Մյունեջլիմ Բաշիի «Պատմության» մասին, նշում է. «Ա. Չ. Վալիդին³, Ստամբուլի արաբերեն ձեռագրի հիման վրա ցույց է տվել, որ Մյունեջլիմ Բաշին օգտվել է Դերբենդի ու Անդրկովկասի պատմությունը և աշխարհագրությունը նվիրված «Դերբենդնամեի» արաբերեն քնագրից»**:

Պատմության ամբողջ գիրքը (երեք հատոր) բաժանված է երեք մասի: Ագրքում խոսվում է աշխարհի ստեղծագործության, գլխավոր մարգարենների և սրբերի մասին: Բ գրքում՝ իսլամից առաջ գոյություն ունեցած պետությունների մասին: Գ գրքում իսլամից հետո եղած պետությունների մասին: Այնուհետև, օսմանյան պատմությունը սկզբից մինչև XI դարի վերջը (հիջրի): Ամբողջ պատմությունը տրված է առանց վերնագրերի: Նյութերի բաժանումը կատարված է փակագծերում առնված հատուկ տերմիններով՝ «Ունվան» (անվանում), որը բաժանված է տարբեր մասերի՝ «սահիֆե» (էջ), «սաթրը» (տող), «քելիմե» (բառ) և «հարֆ» (տառ): Գիրքը ունի բազմաթիվ հավելումներ և հավելումների հավելվածներ:

Այդ բաժանման հիման վրա գրքի սկզբում տրված է բովանդակությունը, որը որոշ չափով հեշտացնում է ընթերցումը և օգտագործումը:

Մյունեջլիմ Բաշին իր «Սահաիֆ-ուլ-Ախրար»-ի տարբեր մասերում օգտվելով, հավանաբար, արաբական և պարսկական աղբյուրներից, բավականաչափ նյութ է տալիս նաև Հայաստանի և հայերի մասին: Հայ ժողովրդի պատմության խիստ համառոտ բովանդակությունը տալիս է շորս մասով՝ ըստ դինաստիաների (հեղինակը գործ է ածում «թաբակա»-տոհմ տերմինը), հետևյալ բաժանումով 1) Հայկյաններ⁴ իրենց մի քանի ճյուղերի հետ միասին, 2) Արշակունիներ՝ իրենց ճյուղերով, 3) Բագրատունիներ՝ իրենց ճյուղերով, 4) Ռուբինյաններ՝ իրենց ճյուղերով:

Մյունեջլիմ Բաշին հայկական տեղանունների և անձնանունների մի կարևոր մասը տալիս է խեղաթյուրված ձևով: Դրա պատճառն այն է, որ նա, ինչպես ասվեց, իր պատմությունը գրել է արաբերեն, որը հետագայում թարգմանվել է թուրքերեն: Եվ քանի որ երկու բնագրերն էլ արաբատառ են, ապա այդ անունների սխալ տառադարձումը երբեմն անխուսափելի է: Այստեղ, հնարավորին չափ, աշխատել ենք տալ այդ անունների ճիշտ ձևը՝ պատմագրի տված ձևի հետ միասին:

* «Մյունեջլիմ Բաշի թարիխի», հատ. I, էջ 6—7:

** И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, том IV, М.—Л., 1957, стр. 633.

Մյուսնեջջիմ Բաշին իր «Սահաիֆ-ուլ-Ախրար»-ի առաջին հատորի երկրորդ գլխի «Իսլամից առաջ եղած պետությունները» բաժնում՝ այլ երկրների շարքում ունի նաև «Արմենիայի մելիքները» և «Արմեն ազգը»¹, հետո նաև «Գյուրջի ազգը» («Վրաց ազգը») մասերը:

ԱՐՄԵՆ ԱԶԳԸ

Սրանք էլ Եաֆեսի [Հաբեթի] որդիներից են: Վիլայեթը² [երկիրը] Արմենիան է, մայրաքաղաքը՝ Ախլաթ քաղաքը: Հնուց ի վեր քրիստոնյա են եղել, հետո իսլամականները տիրել են նրանց վիլայեթը: Իրենք ունենալ են եղել: Այնուհետև, նորից հաղթելով, նրանք գրավել են իրենց դերբենդները³: Իսլամականներից գրավել են Տարսոնն (Տարսուս) ու Մսիսը (Մսիսեն)⁵ և, արշավելով Սիս քաղաքի վրա, նվաճել են այն: Սիսը մի քաղաք է, որն ունի ամուր բերդ և ներկայումս Արմենիա վիլայեթի [երկրի] մայրաքաղաքն է:
(հատ. I, էջ 400)

ԳՅՈՒՐԶԻ ԱԶԳԸ⁶

Եաֆեսի [Հաբեթի] որդիներից են: Վիլայեթը [երկիրը] Ախլաթի երկրին սահմանակից է՝ Կոստանդինյան ծոցի⁷ եզերքի ուղղությամբ: Այստեղ կան հսկա լեռներ: Բազմաքանակ ժողովուրդ է, մեծ մասը քրիստոնյա: Վիլայեթը ընդարձակ է և ունի ամուր բերդեր: Մայրաքաղաքն է Թիֆլիս քաղաքը: Սրանք բեյական (ազնւական) ցեղին են պատկանում, ուրիշներից [հասարակներ] չեն. տղամարդ թե կին, բոլորն էլ այդ տոհմից պետք է լինեն: 986 (1579) թվականի ռեջեբ [ամսին] Մուստաֆա փաշան⁸ սուլթան Սուրադ խանի հրամանով նվաճել է Վրաստանը:
(հատ. I, էջ 400)

* * *

Երկրորդ գրքի երրորդ մասում հունական, ֆրանսիական և այլ երկրների ու իշխողների համառոտ նկարագրությունների շարքում Մյուսնեջջիմ Բաշին զետեղել է նաև Արմենիայի մյուս լուսնային [մելիքներին]:

Սրանց [Արմենիայի] պատմությունից տեսնում ենք, որ նրանք ունեցել են շորս տոհմ⁹, դրա համար էլ մենք նրանց կհիշենք շորս «տառով»¹⁰:

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՌ («հարֆ»). առաջին տոհմը Հայկյաններն են: Սրանք 10 հոգի են. մայրաքաղաքը Նախշվանն [Նախիջևան] է: Սրանց սկիզբը [ծագումը] Հայկն է՝ Թերջոմի [Թորգոմի] որդին, Թերասի որդին, Զոմերի որդին, Եաֆեսի որդին, Նոհի [Նոյի] որդին: [Հայկը] Բաբելի արքաների (Նեմրուդ)¹¹ գլխավոր Գեվալքին ծառայելուց ձանձրանալով, հավաքեց իր հպատակներին, գնաց դեպի հյուսիսային կողմը և Արարատ անունով լեռան վրա բնակություն հաստատեց: Այնտեղ երևացին շենքեր և կոշիկեց Նախշվան (Նախիջևան), որ նշանակում է սկզբնական բնակավայր: Հետո այդ [անունը] արաբականանալով, կոշիկեց Նախիջևան: Նեմրուդներից մեկը նրանց վրա զորք ուղարկեց, բայց ոչինչ չկարողացավ անել: Մինչև անգամ ասում են, որ Նեմրուդը նրանց վրա գնաց անձամբ: Հայկը մի նետով նրան խփեց և սպանեց: Այդ օրվանից [Հայկը] անկախություն ձեռք բերեց, երկարատև կյանք ունեցավ և հպատակները բազմացան: Մահվանից հետո նրան հաջորդեց անդրանիկ որդին՝ Արմենակը: Արմեն (բառը) նրանից [Արմենակից] է առաջացել: [Սա] իր եղբայրներին՝ և՛ Խոռին և՛ Մենավասին [Մանավազին] մաս տվեց իր երկրից, ունեցվածքից և հպատակներից: Խոռին բաժին ընկավ Խոռխոռյան ցեղը, իսկ Մենավասին [Մանավազին] Մանավազյան ցեղը: Կրտսեր որդուն Եասին [Բաղին] նույնպես որոշ տարածությամբ երկիր տվեց. Եասունական [Բզնունյան] ցեղը նրանից է առաջանում: Այս ցեղերը հաստատվելով Վանի լճի շուրջը, շենացրին այդ երկիրը և կառուցեցին Վանի բերդը: Արմենակի մահից հետո նրան հաջորդեց իր մեծ որդին՝ Արամայիսը, որը Արմենիա երկրում իր հպատակների ու ցեղերի համար շատ քաղաքներ կառուցեց: Իր որդուն Շարազն [Շարան] ուղարկեց, նրա անունով մի քաղաք կառուցեց, այնտեղ բնակություն հաստատեց և այնտեղ էլ մահացավ: Նրան հաջորդեց Ամասիան, որը նույնպես մի շարք շինություններ կառուցեց և հետո մեռավ: Նրան հաջորդեց իր որդին՝ Գեղամը, հետո՝ նրա որդին Գեղամը, հետո նրա որդին Հարմանը, հետո նրա որդին Արամը: Սրա պետությունը հաղթեց հունական և սուրեանի (ասորական) թագավորներին և նրանցից շատ վիլայեթներ գրավեց: Սրա ժամա-

նակ ուղարկվեց Իբրահիմը [Աբրահամը]: Սա հիմնեց Կեսարիա քաղաքը և իր իշխաններին Մշակ անունով մեկին այնտեղ կառավարիչ նշանակեց, նրա մոտ զինվորներ թողեց, որպեսզի մնացած հունական քաղաքներն էլ գրավեն: Նրա մահվանից հետո նրան հաջորդեց իր որդին՝ Արան, որը խիստ վայելուչ և գեղեցիկ լինելով, նրա վրա սիրահարվեց Ասորեստանի թագավոր Նինոսի կին Շամրամը [Շամիրամը]: [Շամիրամը], թագավորութունը նրան փոխանցելու պայմանով ուզեց տիրանալ Արային, բայց որովհետև հավանութուն չստացավ, նրա վրա քանակ ուղարկեց: Պատերազմի ժամանակ Արան սպանվեց և նրա որդին՝ Կարդոսը, գերի ընկավ: Բայց հետո Շամիրամը նրան գերութունից ազատեց, Արայան անունը տվեց և հոր տեղը թագավոր նշանակեց, սակայն նրան իր մոտ պահեց և նրա վիլայեթը գրավելու համար իր կողմից փոխանորդ նշանակեց և ուղարկեց: Հետո Շամիրամի որդի Նինոսը կռվում հաղթեց Շամիրամին ու նրան սպանելով, նրա տեղը գրավեց և քանի որ Արայանն էլ իր մոր նման ամբաստանվում էր, ուզեց նրան էլ սպանել, բայց Արայանը փախավ իր երկիրը և ազատվեց: Այնուհետև, նրա տեղն անցավ նրա որդի Անուշավանը: Նինոսը մի քանի անգամ հարձակվեց նրա վրա, սակայն ոչ մի կերպ չկարողացավ հաղթանակ տանել: Նրա [Անուշավանի] մահվանից հետո Հայկի սերունդը վերջացավ:

Հավելված. ինչպես որ հավելվածում կհիշենք, Արմենի ազգն իր բեյերին [իշխաններին] նշանակեց իբրև առանձին-առանձին իշխողներ:

Կրացում. Հայկյանների ճյուղի հիշատակության մասին: Սրանք սկիզբ են առնում Կադերից: Երբ հայկյանները վերջացան, Արմենի ցեղը նրան հպատակվեց՝ իբրև ամենամեծ իշխանի: Հետո նրան հաջորդեցին էրբակը [Արբակը], հետո Դավանը [Զավանը], հետո Փառնասը, հետո Սուրը, որի ժամանակ Նունի* որդի Հակոբը¹² Իսրայելի որդիներին Քանաանի երկիրը բերեց, իսկ քանաանցիները փախան շրջակա քաղաքները: Նրանցից Քանդոսը Արմենի երկիրը գալով նշանավոր մարդ դարձավ. Քանդոսական ցեղը նրան է պատկանում: Հետո [նրան հաջորդեցին] Խեվանակը [Հավանակը], էշվակը [Վասակը], հետո Հայկակը, հետո էմյալը [Ամպակը], հետո Առնակը [Արտակը], հետո Շավարշը, հետո Նորայրը, հետո Կարը [Վարասկարը], հետո Գր(արակը) [Գրրակը], հետո էբխակը [Ընձակը], հետո Գլակը, հետո Հորոյր [Հորան], հետո Զարմայրը, որը

* Բնագրում՝ Յաշա բին-Նուն:

ժամանակակից է Դավիթ Մարգարեին. սպանվել է հին Ստամբուլի կովում. հետո Արբունը, հետո Խոյը [Հոյը], հետո Օսուկը [Հուսակը], հետո Կիրակը [Կայակը], հետո Սեկան [Սկայորդին], հետո Բուրավիրը [Պարույրը], հետո Հրաչեն [Հրաչյան], որի ժամանակ Բախտ-Նասարը [Նաբուգոդոնոսորը] Երուսաղեմն ավերեց ու Իսրայելի որդիներին գերի տարավ: Հրաչեն Իսրայելի ազնվականներից մեկին՝ Շեմյաթ [Շամբաթ] անունով մարդուն, Նաբուգոդոնոսորի մոտ միջնորդելով, իր երկիրը բերել տվեց: Շեմյաթը մնաց Արմենի երկրում: Նրա որդիներն օրեցօր մեծ հռչակ ստացան և հետո թագավոր դարձան, որի մասին կխոսենք ստորև: Հրաչի մահից հետո նրան հաջորդեցին Փարդեսը [Փառանավազը], հետո Բաջուհը [Պաճույճը], հետո Կերտնոկը [Կոռնակը], հետո Փարսը [Փավոսը], հետո Դիասը, հետո Հայկակը, հետո Երվանդը, հետո նրա որդի Տիգրանը: Սա [Տիգրանը] հարձակվելով հույների վրա, սպանեց նրանց թագավորին: Նա քաջ և բարի վարքի տեր անձնավորութուն լինելով մեծ հռչակ ստացավ: Նրա իշխանութունը երկար տևեց և նրա երկիրը ընդարձակվեց: Նրանից հետո իր շորս որդիները մեկ-մեկ թագավոր եղան: Առաջինն էր Պապը, հետո Տիրանը, հետո Վահագը, հետո Աովանը [Առավանը], ապա սրա որդի Ներսուհը, հետո սրա որդի Զարեհը, հետո սրա որդի Փազամը, հետո սրա որդի Վանը, հետո երկրորդ որդի Վահեն: Վահեն պատերազմելով Ալեքսանդրի¹³ դեմ, կովում սպանվեց և նրանով էլ կործանվեց թագավորական ցեղը ու պետութունն անցավ Արամենի իշխաններին, որոնք իշխեցին մոտ յոթանասուն տարի, մինչև որ Արշակ Մեծը հաղթութուն տարավ: Դրա մասին կխոսենք հետո:

Հավելված: Նրանց ճյուղի մասին է: Ասքենդերը [Ալեքսանդրը] տիրելով Արմենի երկրին, մահվանից առաջ իր կողմից վալի (կուսակալ) նշանակվեց: Արամենեն հավաքվելով, իրենց իշխաններից Աելեֆկոս անունով մեկին՝ Ալեքսանդրի թագավորության իններորդ տարում, իրենց վրա թագավոր նշանակեցին: Սա 31 տարի հետո մեռավ և նրան հաջորդեց Տիտոսը, որը իշխեց 11 տարի: Նրանով էլ վերջացավ այս տոհմը:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՌ. Արմենի իշխաններից երկրորդ տոհմի («քաբակա»)՝ Արշակունիների մասին: Տրվում է մեկ «վերնագրով» մեկ «նպատակով» և մեկ հավելվածով:

ՎԵՐՆԱԳԻՐ: Արշակ Մեծի գործունեության մասին է: Արշակը... սուրբ Աբրահամի սպասուհի Քեղուրայի որդիներից է, Բելխի¹⁴ և Խորասանի իշխաններից է և շորս տարի իշխանութուն է վարել:

Սա մեծ բանակով եկավ Արմենիայի վրա, Տիտոսից գրավեց այն և նրան էլ գերի բռնելով՝ տարավ Բելիս: Հետո հանդես եկավ Տիտոսի եղբայր Անդրոքսը: Երբ Արշակը իմացավ, որ իր երկիրը գրավել են, նորից եկավ և բոլոր դիմադրողներին ոչնչացրեց: Այնուհետև, գրավելով Իրանի և Ասորեստանի երկրները, բոլորի վրա իշխան նշանակեց իր եղբայր Աղարշակին [Վաղարշակին]: Սա Արշակունյան տոհմի սկիզբն է: Հետո Արշակը գալով իր մայրաքաղաք Բելիս քաղաքը, 31 տարի իշխանութուն վարելով՝ մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Արտաշեսը: Սա իշխեց 21 տարի:

ՆՊԱՏԱԿ. Արշակունյանների մասին է:

Սրանք 26 մարդ են, իրենց երկիրը Արմենիան է, սկիզբը Ալեքսանդրի թվականության 70-րդ տարին է: Կործանումը 605 թվականին: Իշխանության ժամանակաշրջանը 535 տարի է: Սկիզբ են առնում Արշակ Մեծի եղբայր Աղարշակից [Վաղարշակից], որը բարի վարքի տեր անձնավորություն էր. նա իր զինվորների և ռայաների համար լավ օրենքներ մշակեց, ամեն մի ցեղի համար պարտականություններ որոշեց և խորայելցի Շեմյադի [Շամբադի] որդիներին մեծ «խասեր»¹⁵ տվեց: Նա մեծ քաղաքներ կառուցեց և մի շարք երկրներ բարեշեն դարձրեց: 22 տարի իշխելուց հետո, մեռավ Նիսիբին քաղաքում՝ Ալեքսանդրի թվականության 22-րդ տարին, և նրան հաջորդեց իր որդի Արտաշեսը, որը գրավեց Խորասանը և Միջագետքը, հետո գնաց դեպի Ռումերի¹⁶ քաղաքները՝ գրավեց, սպանեց Լիբիայի թագավորին և հետո հաղթություն տարավ նաև Եգիպտոսի թագավորի դեմ: Հետո վերցրեց նաև Սպիտակ ծովի¹⁷ կղզիները և այսպիսով մեծապես ուժեղացրեց ու ընդարձակեց իր պետությունը, այնպես որ Արևելքի և Արևմուտքի թագավորները հպատակվեցին ու ենթարկվեցին նրան: Կառուցեց մեծ քաղաքներ: Մեռավ 25 տարի իշխելուց հետո և նրան հաջորդեց իր որդի Տիգրանը [Տիգրան Բ.], որը իշխանության գլուխ անցավ 130 թվականին: Նա գնաց Երուսաղեմ և գերեց քաղաքի բնակիչներին, ավերեց նաև Նաբելսը և նրա բնակիչներին էլ գերի վերցրեց: Մեռավ 33 տարի իշխելուց հետո: Նրան հաջորդեց իր որդի Արտավասդը [Արտավազդը]: Սա շոայլ և զբոսասեր լինելով, շկարողացավ երկրներ գրավել: Երկու տարի հետո, երկրի ավագանիները նրա վրա հարձակվեցին և սպանեցին: Նրան հաջորդեց իր հորեղբայր Արշամը, որը 22 տարի իշխելուց հետո մեռավ և, 185 թվականին, նրան հաջորդեց իր որդի Աբգարը: Սրա իշխանության երկրորդ տարում, ասում են, որ տեղի է ունեցել Քրիստոսի ծնունդը, բայց դա ճիշտ չէ: Սա էլ 38 տարի իշխելուց հետո մեռավ և նրան

հաջորդեց իր եղբոր որդի Սանատրուկը, որի իշխանությունը տևեց 30 տարի: Հետո նրան հաջորդեց Երվանդը՝ 253 թվականին, որը մոտ 20 տարի իշխելուց հետո մեռավ, ու նրան հաջորդեց Սանատրուկի որդի Արտաշեսը [Արտաշեսը]: Սրա իշխանությունը տևել է մոտ 41 տարի: [Նա] մեծ հռչակ ձեռք բերեց, տիրեց հունական քաղաքների մեծ մասին, Պարսկաստանի և այլ սահմանակից երկրրների բազմաթիվ վայրերին, որով ավելացավ նրա փառքն ու հզորությունը:

314 թվականին մեռավ, և նրան հաջորդեց իր որդի Արտավազը [Արտավազը]: Սա աքսորեց իր եղբայրներին, երկու տարի հետո, որսի ժամանակ, նրա ձին սայթաքեց, ընկավ և ինքն էլ մահացավ: Նրան հաջորդեց իր եղբայր Արտաշեսի որդի Տիրանը: Սա հաշտություն կնքեց հունական թագավորի հետ: Ընդհանրապես զբաղվում էր որսորդությամբ և սիրում էր զվարճություններ: 21 տարի իշխելուց հետո մեռավ և նրան հաջորդեց իր եղբայրը՝ Արտաշեսի որդի Տիգրանը: [Տիգրանը] իշխանության գլուխ անցավ 337 թվականին: Նա կողոպտեց Շամը [Դամասկոսը] և Երուսաղեմը, հետո՝ հույների դեմ մղած կռվում, գերի ընկավ: (Լուկիոս Վեդոս) Բունկիանո կայսրը նրան ազատեց, իր ազգականներից Ռագիե [Ռոփի] անունով կնոջ հետ ամուսնացրեց և նորից իր երկիրն ուղարկեց: Ռագիյեն [Ռոփին] երկու որդի ունեցավ, բայց հետո Տիգրանը՝ մի պատճառաբանությամբ կնոջն ապահարզան տվեց և որդիների հետ միասին աքսորեց իր երկիրը: [Տիգրանի] իշխանությունը տևել է 42 տարի: 379 թվականին մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Վաղարշը: Սա կառուցեց երեք մեծ քաղաք, քանիցս իր բանակով արշավեց Խորասանի և Պարսկաստանի վրա: Ի վերջո, կռիվներից մեկում սպանվեց: Սրա իշխանությունը տևել է մոտ 20 տարի: 399 թվականին նրան հաջորդեց իր որդի Խոսրովը [Խոսրովը]: Սա մեծ թվով զինվորներ հավաքելով արշավեց Խորասանի և Միջագետքի վրա, պարտության մատնեց նրանց արքաներին, շատերին սպանեց և լուծեց իր հոր վրեժը: Պարսկաստանի արքա Արտաշիրը [Արտաշիրը] նրա ձեռքից փախավ Հնդկաստան: Հետո, Բելխի վեզիրներից Անակ անունով մեկը եկավ և Խոսրովի մոտ ապաստանեց. շատ մոտեցավ և բարեկամացավ նրա հետ: Մի օր, որսի ժամանակ, հարմար առիթ գտնելով, նրան սպանեց ու փախավ: Իշխանությունը տևել է 48 տարի: 447 թվականին նրան հաջորդեց իր որդի Տիրդատը [Տրդատը]: Սա քաջ և դյուցազն անձնավորություն լինելով, շատ երկրներ նվաճեց: Արմենի թագավորներից սա է առաջին Քրիստոսին հավատացողը: Նա կործանեց իր երկրում

եղած կուսակցութիւնն ու մեհայանները և նրանց փոխարեն կառուցեց
 եկեղեցիներ ու վանքեր: [Քրիստոսի] առաքյալների աշակերտնե-
 րից Գրիգոր անունով մեկին իր երկրում նշանակեց իբրև պապ [կա-
 թողիկոս]: Իսկ երբ լսեց, որ Հռոմի կայսր Կոնստանդինը նույն-
 պես ընդունել է քրիստոնեութիւնն, սկզբում նամակագրութիւնն ու-
 նեցավ նրա հետ, ապա անձամբ գնաց նրա հետ տեսնվելու, իր
 հետ տանելով Գրիգոր պապին [կաթողիկոսին] և 70 հազար մարդ:
 Կայսրի հետ տեսակցութիւնը տեղի ունեցավ Հռոմում: Նրանք կըն-
 քեցին փոխադարձ բարեկամութեան պայմանագիր: Հետո վերա-
 դարձավ իր երկիրը: Նա մեծ հաջողութիւններ ունեցավ շենքեր
 կառուցելու, քաղաքներ նվաճելու և հաղթանակներ տանելու գոր-
 ծում: 54 տարի իշխելուց հետո, 503 թվականին թունավորվեց իր
 վեզիրների [նախարարների] կողմից: Նրան հաջորդեց իր որդի
 Խուսրեվը [Խոսրովը]: Զբաղված լինելով զվարճութիւններով, պե-
 տական գործերը վարում էին նրա վեզիրները: 9 տարի իշխելուց
 հետո մեռավ ու նրան հաջորդեց իր որդի Տիգրանը: Սրա գործերից
 է թոփրակ Կալե¹⁸ բերդը: Մեռավ 527 թվականին և նրան հաջոր-
 դեց իր որդի Արշակը: Սա պատերազմելով Պարսկաստանի դեմ՝
 հաղթանակ տարավ, բայց հետո Պարսկաստանի թագավորը մեծա-
 քանակ զորքով եկավ և Արշակին գերի վերցրեց: Մեռավ գերու-
 թեան մեջ և 557 թվականին նրան հաջորդեց իր որդի Պապը: Սա
 լինելով զբոսասեր և վատ բարքի տեր անձնավորութիւնն, դավա-
 ճանեց քրիստոնեութեանը: Յոթ տարի իշխելուց հետո, կայսրը
 նրան տարավ և 564 թվականին սպանեց: Նրան հաջորդեց Վարազ-
 դատը, որը քաջ, դյուցազն անձնավորութիւնն էր: Նա մարդ ուղար-
 կեց Պարսկաստանի թագավորի մոտ և խնդրեց նրա աղջկա ձեռքը:
 Նա կայսրից երես դարձնելով, նրան [Պարսից թագավորին] հպա-
 տակութիւնն ցույց տվեց: Արմենի ավագանիներն այս մասին հայտ-
 նեցին կայսր Սեողիոսին [Թեոդոսին], որը նրան Ստամբուլ տանե-
 լով, շղթայակապ աքսորեց մի կղզի: Այնտեղ նա մեռավ: Իշխանու-
 թիւնը տևել է 4 տարի: Նրան հաջորդեցին Պապի որդիներ Արշակն
 ու Վաղարշակը, որոնք թագավոր եղան միասին: [Նրանք] Պարս-
 կաստանի թագավորի դեմ մղած կռիւմ պարտութիւն կրեցին: Յոթ
 տարի հետո, 575 թվականին, իշխանութեան գլուխն անցավ Խոս-
 րովը: Սա բազմաթիւ պատերազմներ մղեց պարսից թագավորի
 դեմ: 580 թվականին գերի ընկավ: Նրան հաջորդեց իր եղբայր
 Տիրամ-Շափուխը [Վռամշապուհը], որը նշանակվեց Պարսկաստա-
 նի թագավորի կողմից, սակայն կայսրին էլ բարեկամութիւնն ցույց
 տվեց: Մեռավ 601 թվականին՝ 21 տարի իշխելուց հետո, և պապի

[կաթողիկոսի] ջանքերով նրա տեղն անցավ նրա եղբայր Խոսրովը, որը սակայն մի տարի հետո գահընկեց եղավ ու նրա փոխարեն թագավոր նշանակվեց իր եղբորորդի Արդեիսը [Արտաշեսը]: Սա զվարճասեր և կնամուլ անձնավորություն լինելով, Պարսկաստանի թագավորը հարմար առիթ գտավ, գրավեց նրա երկրի մեծ մասը, բռնեց նրան և բանտարկեց: Բանտում նա մահացավ և նրանով էլ վերջացավ Արշակունյան տոհմը: Արմենի ավագանիները հավաքվելով առանձին-առանձին թագավորներ ընտրեցին իրենց իշխաններից:

Հավելված. Արշակունիների ճյուղի մասին: Սրանք 12 անձնավորություն են. մայրաքաղաքը [երկիրը] Արմենիան է. սկիզբը 605 թվականն է, կործանումը՝ 932 թվականը և տևողությունը 325 տարի: Սկիզբ են առնում Իսհակ պապի թոռ Վարդանից: Երբ Արտաշեսը գերի ընկավ, Արշակունիների գերդաստանում թագավոր դառնալու արժանի ոչ ոք չգտնվեց: Արմենի ժողովուրդը վերոհիշյալ Վարդանին թագավոր ընտրեց: Վարդանը թագավոր դառնալով՝ բազմիցս պատերազմ մղեց Պարսկաստանի դեմ: Բայց հետո որոշ հարստություն տալով հաշտություն կնքեց: Սակայն Պարսկաստանի թագավորը դրանով չգոհացավ: Նա ուզում էր նրանց [արմեններին] բռնություններ կոպտաշտ դարձնել և նորից հաշտությունը խախտելով, պատերազմ սկսեց: Կովի դաշտում Վարդանը սպանվեց Արմենի ավագանիներից շատերի հետ: Պարսկական թագավորի կողմից Արմենի իշխաններից թագավոր նշանակվեց Վարդը. նրանից հետո՝ Մանգոսը, հետո Արշամը, հետո Վահանը, հետո երկրորդ Վարդը, հետո Դավիթը, հետո Թոտերվորսը [Թեոդորոսը]: Այս վերջինի ժամանակ պարսկական պետությունը կործանվեց և երբ իսլամականները պատերազմում էին Արմենի ներկրում, Թեոդորոսը նրանց հպատակվեց և սրբազան Ռաշիդյան խալիֆաների կողմից նրան կայսերական ֆերման շնորհվեց: Նրան հաջորդեց Համազասպը, հետո Գրիգորը, հետո Մեթեթը [Մեթեթը], հետո Ներսեն, որով և վերջացավ պետական իշխանությունը:

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՌԸ. Արմենի մելիքներից երրորդ տոհմի («թաբակա»)՝ Բագրատունյան տոհմի մասին: Սրանք Շմփոտ [Սմբատ] Իսրայելի որդիներից 13 իշխաններ են: Նրանց մայրաքաղաքը [երկիրը] դարձյալ Արմենիան է. ծագումը՝ Ալեքսանդրյան թվականի մոտավորապես 930 տարին է: Կործանումը տեղի է ունեցել 1225 թվականին, տևողությունը 195 տարի է եղել: Սկիզբ են առնում Արմենի մելիքներից՝ Աշոտից, որը մեծ պատիվ և համբավ էր վաստակել: Բագրատունիները նրա ցեղից են: Այս տոհմը վերո-

հիշյալ Բագրատունիներին է պատկանում: Աշոտի իշխանությունը
 տևել է 17 տարի: Նրա մահվանից հետո, 947 թվականին, նրան
 հաջորդեց իր որդի Շմփատը [Սմբատը]: Սա մոտ 20 տարի
 շարունակեց իր հոր ուղին, 967 թվականին մեռավ և նրան
 հաջորդեց իր որդի Աշոտը: Սա հարկ վճարելու խնդրում համա-
 ություն ցույց տվեց և այդ պատճառով էբուջաֆեր էլ-Մենսուր
 էլ-Աբասին նրա վրա բանակ ուղարկեց և նրան բռնելով, կա-
 պեց և Բաղդադ տարավ: Հետո բանտում մեռավ: Իշխանությու-
 նը տևել է 20 տարի: Երբ վերոհիշյալը 987 թվականին գերի ընկավ,
 նրա որդի Շմփատը [Սմբատը] իշխանության գլուխ անցավ. նրա
 հայրանունը էբու ուլ-Աբասի է: Սրա իշխանության 35-րդ տարում,
 խալիֆան իր սերասքեր Բեղային մեծ բանակով սրա վրա ուղար-
 կեց: Մեծ պատերազմից հետո իսլամական բանակը հաղթեց, Շմ-
 փատին [Սմբատին] բռնեցին և կապելով խալիֆայի մոտ տարան,
 որը նրան սպանել տվեց և նրա փոխարեն 1022 թվականին նշա-
 նակեց նոր որդի Աշոտին: Սա թե՛ խալիֆայի և թե՛ կայսրի նկատ-
 մամբ բարյացակամ գտնվեց, մինչև անգամ կայսրը նրան մի ար-
 քայական թագ ուղարկեց: 37 տարի իշխելուց հետո, 1059 թվակա-
 նին մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Շմփատը [Սմբատը], որը,
 հետևելով իր հոր ճանապարհին, շատ մեծ հռչակ ձեռք բերեց:
 Գյուրջի [վրացական] քաղաքների մեծ մասը նույնպես նրա իշխա-
 նությանը ենթարկվեց: Ռոմանոս կայսրը նրան թագ ուղարկեց: Այդ
 ժամանակ խալիֆայական պետության մեջ խառնակություն էր
 առաջ եկել. [Սմբատը] քանիցս հարձակվեց իսլամական և խալի-
 ֆայական քաղաքների վրա և ավերեց: Հետո հիշյալի [Սմբատի]
 բրոջ տղան՝ Վանի իշխանը, օգնություն ստանալով սուլթանից,
 պատերազմի դուրս եկավ Շմփատի [Սմբատի] դեմ: Արմենի իշ-
 խանները վերոհիշյալին [Սմբատին] բռնեցին և հանձնեցին: Իս-
 լամական սուլթանը նրան կախեց Թոփրակ Կալեի աշտարակից:
 Իշխանությունը տևել է 24 տարի: 1083 թվականին նրան հաջորդեց
 իր որդի Աշոտը, որին կայսրը թագ նվիրեց: Աշոտը շատ քաջ լի-
 նելով Պողպատ [Երկաթ] անունը ստացավ: Մեռավ 8 տարի իշ-
 խելուց հետո և, 1091 թվականին նրան հաջորդեց իր եղբայր
 Սմբատը, որը Կարս քաղաքում մի մեծ եկեղեցի և շորս մեծ...* կա-
 ուցեց, քաղաքները մաքրեց խոռվարարներից: Մեռավ 1115 թվա-
 կանին, 24 տարի իշխելուց հետո, և նրան հաջորդեց իր որդի Աշո-
 տը: Սա լավ վերաբերմունք ցույց տվեց թե՛ իսլամականներին և

* Անընթեռնելի:

թե՛ անհավատներին: Կինը երկու մեծ եկեղեցի է կառուցել: Մե-
 ռավ 27 տարի իշխելուց հետո և 1142 թվականին նրան հաջորդեց
 իր որդի Շմփատը [Սմբատը]: Սա ընդարձակեց իր մայրաքաղա-
 քը՝ Անին: 13 տարի հետո մեռավ և 1155 թվականին նրան հաջոր-
 դեց իր եղբայր Գագիկը. սա Մաղկաձորում¹⁹ . . . անվան²⁰
 մի եկեղեցի է կառուցել: Մեռավ 29 տարի իշխանությունն վարելուց
 հետո և նրան հաջորդեց իր որդի Շմփատը [Սմբատը], որը իշխեց
 մոտ 20 տարի և մեռավ 1204 թվականին: Նրան հաջորդեց իր եղ-
 բորորդի Գագիկը: Սա իմաստուն և փիլիսոփա մի անձնավորու-
 թյունն լինելով, 21 տարի ապրեց աշխարհիկ գործերից ու պետական
 իշխանությունից հեռու և անտարբեր: Հետո նրա իշխանների միջև
 անհամաձայնությունն առաջացավ: Սրանցից մի խումբ դիմեց
 կայսրին, իսկ մյուսները՝ իսլամական փառիշահին: Ֆելաջերմ
 Ալբ-Արսլանը մեծաքանակ զորքերով հարձակվեց Արմենիայի վրա
 և Գագիկի բանակի դեմ մղած մարտերում հաղթեց նրան՝ 25 օրվա
 պաշարումից հետո: Հիջրեթի 456 (1063) թվականին գրավեց Անի
 մայրաքաղաքը, կոտորեց բնակչության մեծ մասին և թալանեց
 նրանց ունեցվածքը: Այդ ժամանակ, Անի քաղաքում, բացի բազ-
 մաթիվ բարձր շինություններից, կար 400 հսկա եկեղեցի: Գագիկը
 400 զինվորով փախավ և ապաստանեց Ստամբուլում՝ կայսրի մոտ:
 Որոշ ժամանակ այնտեղ ապրելուց հետո, նրան իբրև խաս²¹ շնորհ-
 վեցին Սվազն [Սեբաստիա] ու Կայսերին [Կեսարիան]: Բացի այդ,
 նա խոստում ստացավ նորից վերագրավելու իր երկիրը: Գագիկը
 եկավ Սվազ և որոշ ժամանակ այնտեղ մնալուց հետո, մի օր, հույն
 բնակիչներից մի քանի հոգի, որսորդության ժամանակ հարմար
 առիթ գտնելով, նրան սպանեցին: Նրանով վերջացավ Բագրա-
 տունյան պետութայունը:

Հավելված. Արմենի իշխանների պառակտումը շարունակվեց:
 [Սրանցից] ոմանք տուրք էին տալիս իսլամներին, իսկ ոմանք էլ՝
 անհավատներին:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏԱՌԸ Արմենի մելիքներից շորթորդ տոհմի՝ Ռու-
 բինյան տոհմի մասին:

Սրանք 11 անձնավորութայուն են: Իրենց մայրաքաղաքը Սիս-
 քաղաքն է: Երկիրը հունարեն Կիլիկիա է կոչվում: Սրանց սկիզբը
 Ալեքսանդրյան թվականության մոտավորապես 1230 տարին է,
 հիջրեթի թվականության՝ 460 տարին, կործանումը՝ հիջրեթի 722
 (1322) թվականին, տևողութայունը՝ 262 տարի է: Ռուբենը վերջին
 երրորդ տոհմից էր, Գագիկի ազգականներից, որը նրա սպանու-
 թյունից հետո փախել և թաքնվել էր Սվազում: Երբ դուրս եկավ՝

այնտեղից, Գագիկի հպատակները և Արմենի իշխանները նրա շուրջը հավաքվեցին: Նա [Ռուբենը] երկրի բերդերից գրավեց Գուսենդարը և այդ բերդում ու շրջակայքում իշխանութուն վարելուց հետո, 480 թվականին մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Կոստանդինը, որը բազմաթիվ բերդեր և քաղաքներ գրավելով, ընդարձակեց իր երկիրը: Հինգ տարի հետո մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Թորոսը: Սա իմաստության և քաջության մարմնացում էր: Նրկրում կառուցեց եկեղեցիներ, նվաճեց Իմալսիյեն (?): Մեռավ 508 թվականին և նրան հաջորդեց իր եղբայր Լևոնը, որը գրավեց Տարսուսի և Սիսի շրջանները: Կայսրը նրա վրա զայրացած լինելով, էմիր Ահմեդ Դանիշմենդին զինվորներ տալով նրա վրա ուղարկեց: Լևոնի դեմ մղած կռվում [էմիրը] նրան գերի վերցրեց և ուղարկեց կայսրին: [Լևոնը] բանտում մեռավ. կայսրը նրա որդու՝ Ռուբենի աչքերում միլ քաշել²² տվեց: Նրան հաջորդեց փոքր որդի Թորոսը, որը իր հոր և եղբոր վրեժը լուծելու համար բազմաթիվ հույների սպանեց և շատ քաղաքներ գրավեց: Կայսրը անձար մնալով, դաշինք կնքեց Կոնիայի փառիշահ Կըլըջ Արսլանի հետ և նրան որոշ քանակությամբ զինվոր տալով, Թորոսի վրա ուղարկեց: Սակայն սա էլ չկարողացավ նրան հաղթել: Կայսրը ստիպված եղավ միջնորդության ուղին բռնել և գեղեցիկ խոստումներով նրան իր կողմը գրավել: Որոշ ժամանակ նրանց հարաբերությունները լավ ընթացք ունեցան, բայց հետո Թորոսը դարձյալ կայսրից երես դարձրեց և հարձակվեց նրա երկրի վրա: Կայսրը այս անգամ ավելի մեծ նվերներ ուղարկեց Կըլըջ Արսլանին և խնդրեց, աղաչեց, որ նորից հարձակվի Թորոսի վրա: Կըլըջ Արսլանը զորքեր հավաքելով, պաշարեց Սիսի բերդերից Թելնավանը: Իսկ Թորոսը մեկ այլ ճանապարհով գնաց և կողոպտեց Կոնիայի շրջակայքը: Կըլըջ Արսլանը ստիպված եղավ հաշտութուն կնքել և իր երկիրը քաշվել: Թորոսը 14 տարի իշխանութուն վարելուց հետո մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Ռուբենը: Մի տարի հետո Կըլըջ Արսլանը՝ Հալեպի փառիշահի օգնությամբ, հաղթեց և սպանեց Ռուբենին: Նրան հաջորդեց Թորոսի որդի Կըլըջը: Սրա իշխանութունը տևեց 7 տարի: Սա վատ բարքի տեր լինելով, զինվորները հարձակվեցին նրա վրա և սպանեցին: Նրան հաջորդեց իր հորեղբոր որդի՝ Իստեֆոնի որդին՝ Ռուբենը, որը խելացի և բարի վարքի տեր անձնավորութուն լինելով, իր երկիրը շենացրեց և ամուսնացավ Ֆրենգի [Ֆրանսիայի] թագավորի աղջկա հետ: 22 տարի հետո աշխարհիկ

գործերից հեռացավ և հոգևորական դարձավ: Նրան հաջորդեց իր
եղբայր Լևոնը: Սա շատ ընդարձակեց իր երկիրը՝ Անթալիայից
մինչև Անթալիա և Վարկելիե: [Լևոնը] այդ երկրների մի մասը
նվաճեց, մի մասն էլ զնեց հույներից և ֆրանսիացիներից: Կառու-
ցեց բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վանքեր: Հունական կայսրը նրան
թագ ուղարկեց և Կիպրոսի թագավորի քրոջը նրան կնուխյան տվեց:
Մեռավ 24 տարի իշխելուց հետո և նրան հաջորդեց իր ազգական
Յիլիպպը [Փիլիպպոսը], որի իշխանությունը տևեց երեք տարի: Հե-
տո պետության ավագանիները նրան սպանեցին և նրա փոխարեն
նշանակեցին նրա ազգական Հեթում անունով մեկին: Սա նվաճեց
Եասմի և Մարաշ քաղաքները, շինել տվեց մի եկեղեցի՝ Այա Սոֆիա-
յի²³ պատկերով [նմանությամբ]: Երբ [Հեթումը] նրան հպատա-
կություն ցույց տվեց և ներման հրովարտակ ստացավ... նորից
խալամների վրա հարձակվեց և բռնություն ցույց տվեց: Սիսում պա-
տերազմ տեղի ունեցավ. [Հեթումը] պարտվեց: Նրա մի որդին ըս-
տանվեց, իսկ մյուսը գերի ընկավ և Եգիպտոս ուղարկվեց: Իսկ երբ
հաշտություն կնքվեց, ազատ արձակվեց: Երբ [Հեթումի] որդին
եկավ հոր հետ տեսնվելու, նա թագավորությունն հանձնեց իր որ-
դուն և ինքը մի եկեղեցում հոգևորական դարձավ: Իշխանությունը
տևել է 44 տարի: Նրան հաջորդեց իր վերոհիշյալ որդի Լևոնը: Սա
էլ, իր հոր նման, լավ հարաբերություն պահպանեց թաթարական
մելիքների հետ և իր երկիրն ապահովեց նրանց շարագործություն-
ներից: Եվ որովհետև Լևոնը մեծ սեր ուներ դեպի գիտությունն ու
գիտնականները, նա իր ժամանակի մեծ մասն անց էր կացնում
նրանց հետ տեսակցելով և զրուցելով: Հավաքել է բազմաթիվ գրք-
քեր: Մեռավ 18 տարի իշխելուց հետո և նրան հաջորդեց իր որդի
Հեթումը: Սա ենթարկվում էր թաթարական իշխաններին. մի շարք
կռիվներ մղեց Եգիպտոսի և Շամի իշխողների դեմ: Իսլամների
նկատմամբ խստություն ցույց տվեց: Վեց տարի իշխելուց հետո
հոգևորական դարձավ և նրա փոխարեն նշանակվեց իր եղբայր
Շմփատը [Սմբատը], որը նրան սպանեց և իշխանությունը խլեց:
Սակայն երեք տարի հետո սա բանտարկվեց, և նրան փոխարինեց
իր եղբայր Կոստանդինը: Սա էլ մի տարի հետո բանտարկվեց և
նրան հաջորդեց իր եղբորորդի Լևոնը: Երեք տարի հետո թաթարա-
կան բեյերից մեկը՝ Արգոնը, նրան սպանեց և փոխարենը նշանա-
կեց նրա որդուն՝ Օշինին: Օշինը մարդ ուղարկեց թաթարական փա-
ղիշահին և զանգատվեց իր հոր սպանության համար: [Թաթարա-
կան] փաղիշահը մարդիկ ուղարկեց հիշյալ Արգոնին սպանելու
համար: Օշինը 13 տարի իշխանությունը վարելուց հետո մեռավ և

նրան հաջորդեց իր որդի Լևոնը: Սա փոքր էր: 23 տարի իշխելուց հետո, էմիր Չորանի որդի Թեմուր Դաշը 30 հազարի շափ զինվորներով հարձակվեց Լևոնի վրա: Բայց հետո հաշտություն կնքեց և Թեմուր Դաշը վերադարձավ իր երկիրը: Այնուհետև, եգիպտական բանակը եկավ և պաշարեց Այաս բերդը, սակայն չկարողացավ գրավել: Երկրորդ անգամ առաջինից ավելի մեծ բանակով հարձակվելով, 722 թվականին, [եգիպտացիները] գրավեցին բերդը: Այս պատերազմում Լևոնը սպանվեց և նրանով էլ վերջացավ [Ռուբինյան] տոհմը:

Հավելված. Չորրորդ տոհմի ճյուղի²⁴ մասին է:

Այս վերջին՝ չորրորդ տոհմից, սկզբում իշխանությունը վարեց Լևոնի ազգականներից մեկը՝ Կոստանդին անունով անձը, որի իշխանությունը տևեց մոտ 7 տարի: Հետո Լևոնի ազգականներից՝ Խելանը [Հովհաննեսը], հետո նրա եղբայր Կիտանը [Գվիդոնը], հետո Ֆրանսիական տոհմից՝ երկու եղբայրներ: Սակայն Արմենի իշխանները նրանց չհպատակվեցին և սպանեցին: Նրանց հաջորդած Լևոն անունով անձը իշխեց միայն մեկ տարի: Հետո Եգիպտոսի թագավորը եկավ և հիշյալին [Լևոնին] իր կնոջ Մարունի [Մարիամի] հետ միասին գերի տարավ. գրավեց ամբողջ Արմենի երկիրը, կործանեց եկեղեցիներն ու վանքերը և նրանց փոխարեն կառուցեց ջամիներ և մեսջիտներ²⁵: Լևոնին և կնոջը տարավ Եգիպտոս: Լևոնը բանտում մեռավ, կինն ազատվեց և Երուսաղեմում հոգևորական դարձավ: Այսպես, Արմենի երկիրն ամբողջությամբ ավերվեց և կործանվեց:

(հատ. I, էջ 652—663)

* * *

Մյունխենիմ Բաշին իր «Պատմության» II հատորի երրորդ մասում նույն ձևով տալիս է իսլամից հետո առաջացած պետությունների պատմությունը: Արաբական խալիֆայությունները, Պարսկաստանի, Միջագետքի իշխանությունները, Եգիպտոսի մեխիթությունները թվարկելուց հետո, նա տալիս է հիջրեթի IV դարում իրաքում և Ադրբեջանում գոյություն ունեցած իշխանությունների համառոտ պատմությունը:

ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՏՎԱԾ. Տարմի²⁶ և Ազեյբայջանի [Ադրբեջանի] իշխողների՝ «Մեսաֆիրի որդիների»²⁷ մասին: Սրանք կոչվում են նաև Սալարի որդիներ²⁸: Սկիզբ են առել 330 թվականին և կործանվել 420 թվականին: Նրանց տոհմը շարունակվել է հետևյալ կարգով. Սալար Մուհամմեդ բին-Մեսաֆեր, էլդիլմի Սալարի որդիները՝ Դեսուդան և Մարզբան, Դեսուդանի որդի Իսմայիլ, Իսմայիլի որդի երկրորդ Մարզբան, երկրորդ Մարզբանի որդի Իբրահիմ, առա-

ջին Մարգարանի որդի Ջեսրան Իբրահիմ: Հայտնի պետք է լինի, որ
 Տարմը՝ Դելիմ երկրի սահմանում, Գազվինի նվիրական լեռներում
 մի մեծ գավառ²⁹ է, որի ջուրը և խոտը շատ առատ է և գտնվում է
 լեռների մեջ: Այս երկիրը երկար ժամանակ գտնվել է անկախ իշ-
 խանների ձեռքում, որոնք կոչվում էին Սելար, որը հավանաբար
 Սալար³⁰ բառի արաբական ձևն է: Ադրբեջանը մի ընդարձակ եր-
 կիր է. խառն է Արանի և Արմենիայի քաղաքների հետ: Նրա արե-
 վելյան կողմում են գտնվում Դելիմի քաղաքները և Ջեբլեյի քաղաք-
 ների մի մասը: Հարավային կողմից սահմանակից է Իրաքին և Ջե-
 ղիրեի մի քանի քաղաքներին, արևմտյան կողմից՝ Արմենիայի
 քաղաքներին ու հունական մի քանի երկրներին, հյուսիսային կող-
 մից սահմանակից է Արանի քաղաքներին և վերջանում է Խազերի
 [Կասպից] ծովեզերքում: Այս վիլայեթի մայրաքաղաքներից մեկը
 էրդեբիլ քաղաքն է, որը գտնվում է շորրորդ կլիմայում³¹: Երկարու-
 թյան 37 աստիճանի, լայնության 38 աստիճանի վրա այդ կլի-
 մայի ամենամեծ քաղաքը և ամրացված երկիրն է: Հավանաբար
 այս քաղաքը կառուցել է էրդեբիլ բին-Արդմին բին-Լեմբդի բին-
 Յուհան և նրա անունով էլ հայտնի է եղել: Թավրիզի և նրա [էրդե-
 բիլի] միջև եղած տարածությունը 25 փարսախ է: Մյուս մայրաքա-
 ղաքը Թեբրիզ [Թավրիզ] քաղաքն է, որը գտնվում է հինգերորդ կլի-
 մայում՝ երկարության 73 աստիճանի և լայնության 39 աստիճանի
 վրա: Սա կոչվում է նաև Թուրիզ: Երրորդը Շիրվանն է, որը գտնը-
 վում է հինգերորդ կլիմայում՝ երկարության 68 աստիճանի և լայ-
 նության 42 աստիճանի վրա: Ադրբեջան երկրում են գտնվում նաև
 հետևյալ քաղաքները. Խուսրեվ, Ջեզե, Սալմաս, Նախջևան, Բեր-
 դիճ, Խույիխ, Խոյ, էրմիյե [Ուրմիա], Մարաղա, Օջան, Միեանիջ,
 Մերենդ, Մուգան, Բերզենդ, Բարդա, Սուլթանիե, որը Չինգիզյան-
 ներից մեկը՝ էրզրում-օղլու Խուդաբենդեն, կառուցել և իր համար
 մայրաքաղաք էր դարձել: Թավրիզից արևելք՝ ութ կոնաք³² հեռու
 է: Այդ ցեղից վերոհիշյալ Սալար Մուհամմեդը հնուց ի վեր Դելի-
 մի սերասքերներից լինելով, նրա կողմից վալի [կուսակալ] նշա-
 նակվեց Տարմի սահմաններում: Հետո Մագանի պետության մեջ
 հեղաշրջում տեղի ունեցավ և նա, անկախություն ձեռք բերելով,
 որոշ ժամանակ իշխելուց հետո մեռավ և նրան հաջորդեց Սալար
 Մարգարանը: Սրան հաջորդեց Սալար Ջեստոնը: Սա էլ որոշ ժամա-
 նակ իշխելուց հետո մեռավ և նրան հաջորդեց Սալար Դեսուդան:
 Սրան հաջորդեց Իսմայիլը, իսկ վերջինիս՝ Իբրահիմը: Սրա մեռնե-
 լուց հետո էլ հաջորդեց Մարգարանը: Վերևը հիշատակված թվակա-
 նին ամբողջովին կործանվեցին: Նրանք նման էին մի երկրի վրա

իշխող վալիի [կուսակալի]: Երկրների ու սուլթանության տեր հայա-
նի մելիքներ չէին, այդ պատճառով նրանց մասին համառոտակի
խոսեցինք և մանրամասն կանգ չառանք:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՏՎԱԾ. Արանի մելիքների՝ Շեդադի-որդիներ³³
մասին է: Սրանց տոհմը հետևյալ կարգով է. Մուհամմեդ բին-Շե-
դադ, Մուհամմեդի որդիները՝ Մարգբան և Ֆազը, Լեշկերի Մարգ-
բանի որդի էբու-ուլ-Ֆեթհ Մուսա, Մուսայի որդի Լեշկերի, Լեշկերի
որդի Նուշիրվան, Ֆազլի որդի էբու-ուլ-Սեվար Շաբուր, Շաբուրի
որդիներ Ֆազլ, Շուբ և Ֆազլուն: Սկիզբը 340 թվականին է: Կոր-
ծանումը տեղի է ունեցել 468 թվականին: Արան կոչված այս երկ-
րի արևմտյան կողմը Արմենիան է, արևելյան և հարավային կող-
մը՝ Ադրբեջանը, իսկ հյուսիսային կողմը՝ Կընըքի լեռները: Մայ-
րաքաղաքներից մեկը Նախիջևանն է, որը գտնվում է հինգերորդ
կլիմայում՝ երկարության 73 աստիճանի և լայնության 43 աստի-
ճանի վրա: Մյուս [մայրաքաղաքը] Դեմիր Կափու կոչված քաղաքն
է, որը գտնվում է երկարության 75 աստիճանի և լայնության 41
աստիճանի վրա: Մյուս [մայրաքաղաքը] Գենջեն է, որը գտնվում
է երկարության 71 աստիճանի և լայնության 43 աստիճանի վրա:
Հինգերորդ կլիմայում է գտնվում: Արանի երկրի նշանավոր քա-
ղաքներից մեկն էլ Թիֆլիսն է: Շեմկորը [Շամխոր], Բելեգանը և
Սերիր Ալանը մեծ գավառներ են: Լեկզ³⁴ կոչված ցեղն այս շրջա-
նում է ապրում:

Արմենիայի վիլայեթը մեծ է: Նրա արևմտյան կողմը Արմեն
վիլայեթն է, արևելյան և հարավային կողմը՝ Արանի և Ադրբեջա-
նի սահմաններն ու Զիզիրեի մի քանի քաղաքներն են: Հյուսիսա-
յին կողմը նորից Արանի սահմաններն են: Այս երկրի մեծ մասը
լեռնային լինելով, բաժանվում է երեք մասի: Մի մասը՝ Գալիգա,
Շիմշադ և սրանց հարակից սահմաններն են, մյուս մասը՝ Հեզ-
րան և Բաբի Ալաև քաղաքներն ու դրանց միջև ընկած տարածու-
թյունը: Երրորդ մասը՝ Բերդան, Բաբ էլ-էբվաբը և հարակից մա-
սերը: Ուրիշներն այս [երկիրը] բաժանում են չորս մասի, որից մի
մասը Բելգան և Շիրվանն է և դրանց միջև ընկած տարածությունը:
Մի մասը Մեզրանն է, որ Թիֆլիս է կոչվում, և Ֆիրուզ Աբադի ու
Լեկեզի գավառները: Հաջորդ մասը՝ Սիրխանն ու Նախիջևանն են,
իսկ մյուս մասը՝ Խըրդ Բըրթը, Ախլաթը, էրզրումը և նրանց հա-
րակից մասերը: Այս գավառներից ամեն մեկում անկախ վալիներ
[կուսակալներ] են իշխում:

Արմենիայի կլիմայի³⁵ և Ռումի կլիմայի միջև ընդհանուր քա-
ղաքներն են՝ Կաստեմունին, Սինոպը և Սամսոնը: Արմենիայի սև-

ծովյան նավահանգիստը Տրապիզոնն է. Տրապիզոնի նշանավոր քաղաքները հետևյալներն են. Երզնկա, Մուշ, Էրզին [Էրզրում], Մելազքերդ [Մանազկերտ], Բիթլիս, Ախլաթ, Արճեշ, Ոստան, Շիրվան և Դեբեղ, որը մայրաքաղաք է և գտնվում է շորրորդ կլիմայում՝ երկարության 72 աստիճանի և լայնության 38 աստիճանի վրա: Դվինը շորրորդ կլիմայի վերջում է՝ երկարության 72 աստիճանի և լայնության 39 աստիճանի վրա, Դանը՝ երկարության 68 աստիճանի, լայնության 38 աստիճանի վրա: Երբ 337 թվականն եղավ, Ադրբեջանի իշխողը՝ Սալաթ Մուհամմեդը, գերի ընկավ, անվանի և հպատակներ ունեցող նրա բոլոր բեյերը տարբեր կողմերում անկախություն ձեռք բերեցին: Վերոհիշյալ Մուհամմեդ բին Շեդադը նույնպես ձեռնամուխ եղավ երկրներ գրավելու և թշնամուց պաշտպանվելու: Հետզհետե նվաճեց իր շրջակայքը և մինչև 344 թվականը իշխեց և ապա մեռավ: Նրա իշխանության վերջին շրջանում [երկրում] կարգը խանգարվեց և նրա ձեռքից դուրս եկավ: Որոշ ժամանակ հետո հրապարակ եկավ նրա որդին՝ Լեշկերի էբու-էլհասան Ալին, և 360 թվականին իր հոր տիրապետած երկրները թըշնամուց ազատեց ու ինքը իշխանության գլուխ անցնելով՝ շրջակայքը գրավեց, բանակը պատշաճ կերպով կարգի բերեց և վարչական կարիքները լրացրեց. ութ տարի իշխելուց հետո մեռավ, և նրա տեղը թագավոր դարձավ իր եղբայր Մարգբանը: Սակայն սա պետական գործերում անկարող և անտարբեր լինելով, նրա իշխանության շրջանը խռովությամբ անցավ: Սրա և իր եղբայր Ֆազլլի միջև թշնամություն էր առաջացել. մի օր, որսի ժամանակ, Ֆազլլի հարմար առիթ գտնելով, սպանեց նրան և նրա փոխարեն պահ բարձրացավ: Այս դեպքը տեղի է ունեցել 375 թվականին: Ինքը լավ բարքի տեր լինելով, ժողովուրդը նրանից գոհ էր: 418 թվականին Արազ գետի վրա մի մեծ կամուրջ շինել տվեց, որը նրա լավագույն գործը եղավ: 47 տարի իշխելուց հետո մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի էբու-ուլ-Ֆեթհ Մուսան: Երեք տարի հետո նրան հաջորդեց իր որդի Լեշկերի բին-Մուսան: Սա իշխեց 15 տարի և նրան հաջորդեց իր որդի Նուշիրվանը: Որոշ ժամանակ իշխելուց հետո, նրան հաջորդեց էբու-ուլ-Սեվար Շաբուտ-բին Ֆազլը: Սա լավ կառավարեց իր երկիրը և որոշ ժամանակ անց երկրում տիրող անկարգությունները վերացրեց, վերանորոգեց քաղաքները և բանակը կարգի բերեց: 457 թվականին, Սելջուկների սուլթան Ալի Արսլանը Արմենի և Ռումի երկրներում սրբազան պատերազմ հայտարարեց և քաֆիրների [անհավատների] ձեռքից ազատած երկրները միացրեց էբու-ուլ-Սեվարի երկրներին և այդ երկրները նվի-

րեց ու շնորհեց նրանց: 459 Թվականին Էբու-ուլ-Սեվարը մեռավ և նրան հաջորդեց Ֆազլ բին-Շավերը, որի ժամանակ, երբ սուլթան Ալի Արսլանը Արանի երկրի վրա եկավ, Ֆազլը նրան դիմավորեց և հպատակութուն հայտնեց, որով և արժանացավ նրա նվերներին ու պատիվներին: 466 թվականին նրա որդի Ֆազլուն ապստամբվեց և նրա երկիրը ձեռքից խլեց, բայց երկու տարի շարունակ չկարողացավ երկրում կարգ հաստատել: Ալի Արսլանը հարձակումներ գործեց Արանի երկրի վրա և այդ տոհմը կործանվեց:

(հատ. II, էջ 500—508)

ՖԵՐԻԴՈՒՆ ԲԵՅ

«ՍՈՒԼԹԱՆՆԵՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ»

XVI դարի պետական գործիչ և գրող Ֆերիդուն Ահմեդ Բեյը իր կրթությունն ստացել է սուլթան Սյուլեյման Կանունիի Բաշ Դեֆթերդար Չիվի-Չադե Արդուլաս Չելեբիի մոտ 960 (1563) թվականին, քարտուղարի պաշտոնով, նա ծառայել է սադրազամ Սոկուլու Մուհամմեդ փաշային: Մասնակցել է մի շարք արշավանքների: Իր ընդունակության և բարձր կրթության շնորհիվ աստիճանաբար բարձրանալով, 978 (1570) թվականին նշանակվել է արտաքին գործերի ընդհանուր քարտուղար (ռեյիս-ուլ-բյութթար), այնուհետև, 981 (1573) թվականին, նշանակվել է արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնին համապատասխանող Tevkiilik-ի և Niçancilik*-ի պոստերում:

Ֆերիդուն Բեյը թուրքական պատմության մեջ հայտնի է իր «Սուլթանների գրություններ» (Müngeat-üs-Selatin) անունով հայտնի աշխատությամբ, որը պատմական և քաղաքական փաստաթղթերի մի ժողովածու է և իր մեջ ընդգրկում է օսմանյան կայսրության (սուլթան Օսմանից սկսած մինչև սուլթան Մուրադ III-ը՝ մոտավորապես 700 (1300) թվականից մինչև 1600 (1591) թվականը) սուլթանների, սադրազամների, վեզիրների, շեյխ-ուլ-իսլամների պետական պաշտոնական բնույթի ֆերմանները, օտար պետությունների վեհապետներին և իշխաններին գրված պաշտոնական գրությունները, Թուրքիայի և այլ պետությունների միջև կնքված պայմանագրերը, համաձայնագրերը, հայտարարությունները և այլն, ինչպես նաև վերոհիշյալ գրությունների առթիվ ստացված պատասխանները: Ֆերիդուն Բեյի «Սուլթանների գրությունները» ընդգրկում է այդ դարի արևելյան և արևմտյան բոլոր երկրները:

Թուրք պատմագիրները նշում են, որ Ֆերիդուն Բեյը իր ժողովածուում հավաքել է մոտ 1880 փաստաթուղթ և տարբեր բնույթի գրություններ:

Հասկանալի է, որ իր գրված դիրքի պատճառով մոտ կանգնած լինելով սուլթանական արքունիքին, կառավարական շրջաններին, նրա համար մատչելի են ևղել պետական բոլոր տեսակի փաստաթղթերը, մինչև անգամ ամենակարևոր զազանի գրությունները:

Ֆերիդուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ»-ի պատմական և գիտական արժեքը մեծ է: Այդ աշխատությունը լուսարանում է Օսմանյան կայսրության, մասնավորապես XIV—XVI դարերի ներքին և արտաքին կյանքին վերաբերող բազմաթիվ կարևոր հարցեր:

* Տե՛ս I հատորի բառարանը, էջ 360, 372:

Ֆերիդուն Բեյը աշխատությունը ավարտել է 982 (1574) թվականին և իր հովանավոր սադրազամ Սոկուլլու Մուհամմեդ փաշայի միջոցով ներկայացրել է սուլթան Մուրադ III-ին:

XVII դարի հայտնի թուրք պատմագիր Սելանիկին իր «Քարիխի Սելանիկի»-ում նշելով Ֆերիդուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ»-ի՝ այդ «Տոյակապ աշխատության», բացառիկ կարևորությունը, գրում է. «տարակույս չկա այդ աշխատության անգուգական լինելու մասին, որը բոլորի կողմից ընդունվել է մեծ հովանությամբ: Սակայն [Արքունիքի կողմից] շարժանացավ բավարար ընդունելության, որի համար շատ զարմացան ժամանակի խելամիտները»*:

Ժամանակակից թուրք պատմաբան Ի. Հ. Դանիշմենդը, նշելով «օսմանյան պատմության ամենակարևոր աղբյուրներից այս արժեքավոր աշխատության»**, սուլթանի կողմից անուշադրության մատնվելու փաստը, քննադատում է սուլթան Մուրադ III-ին: Դանիշմենդը և մյուս թուրք պատմագիրները սուլթան Մուրադի այդ անտարբերությունը Ֆերիդուն Բեյի աշխատության նկատմամբ բացատրում են սուլթանի ունեցած ատելությունը և թշնամությունը դեպի սադրազամ Սոկուլլու փաշան: Արդարև, սուլթան Մուրադը 984 (1576) թվականին Ֆերիդուն Բեյին զրկում է նիշանջիության պաշտոնից և Ստամբուլից նրան հեռացնելով, նշանակում է Բելգրադի, իսկ հետո՝ Քյոսթենդեզի սանջակի բեյի պաշտոնում: Միայն Սոկուլլու Մուհամմեդ փաշան մահվան դատապարտվելուց հետո, Ֆերիդուն Բեյը վերադառնում է Ստամբուլ և նորից նշանակվում է նիշանջիության պաշտոնին:

Ֆերիդուն Բեյը մեռել է 991 (1583) թվականին:

Ժամանակակից թուրք պատմաբանները, բարձր գնահատելով Ֆերիդուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ» աշխատությունը, նշում են նաև, որ այդ աշխատության մեջ, մասնավորապես, Օսմանյան կայսրության սկզբնական շրջանին վերաբերող գրություններում, կան մի շարք անճշտություններ և թերություններ:

Ֆերիդուն Բեյի ժողովածուն տպագրվել է Ստամբուլում երկու անգամ՝ նրա մահվանից մոտ 270 տարի հետո: Առաջին անգամ տպագրվել է 1265 (1848) թվականին սուլթան Աբդուլ Մեջիդի թույլտվությամբ և Մուհամմեդ Սաիդի խրմբագրությամբ: Երկրորդ, ավելի հաջող տպագրությունը տեղի է ունեցել 1274 (1857—1858) թվականին:

Ֆերիդուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ»-ի պատմական և գիտական արժեքը մեծ է: Գրքում ընդգրկված փաստաթղթերը լուսաբանում են սուլթանական թուրքիայի XIV—XVI դարերի ներքին և արտաքին քաղաքականության բազմաթիվ հարցեր, որոնք սերտորեն կապված են նաև մեր աշխատության առարկա հանդիսացող հայ և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների պատմության հետ:

Ֆերիդուն Բեյի «Սուլթանները գրություններ»-ից բերված նյութերը մեծ մասամբ կրճատված են. միայն առավել ուշագրավ նյութերն ու փաստաթղթերն են տրվում նույնությամբ և լրիվ: Բացի դրանից որոշ նյութերի թարգմանությունները տրվում են հատորի հավելվածում:

* «Քարիխի Սելանիկի», էջ 137: Մանրամասնությունները տե՛ս այս հատորի «Քարիխի Սելանիկի»-ի 982 թվականի դեպքերից հատվածը և 2-րդ ծանոթագրությունը:

** I. H. Danişmend, İzahli Osmanlı Tarihi kronolojisi, cilt III, s. 5.

ՎԱՆԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ԱՌԹԻՎ ԴՐԱԽՏԱԲՆԱԿ
ՍՈՒԼԹԱՆ ՍՈՒԼԵՅՄԱՆ ԽԱՆԻ ԳԵՐԳՅԱԶԻՑ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ
ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ ՈՒՂԱՐԿԱՄ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝

Փաստաթղթում Ֆրանսիայի թագավորին հայտնվում է, որ թշնամու նկատմամբ իսլամական բանակի տարած հաղթանակը մեծ գոհունակություն և ուրախություն է պատճառել իսլամական ժողովրդին:

«.. Սրանից առաջ ստոր և խավարի մեջ ապրող կըզըլբաշ ցեղը, որը խռովության ու երկպառակության կրակը բորբոքելով և ռաֆրզիական անհավատության անվան ներքո ծածկված մոլորության ճանապարհով տարածում է գարշելի շիա դավանանքը, այդ ցեղի պետությունը զրկել է հավատի լույսից:

Նրանց մոլորյալ սերդար Թահմասի [Թահմասբի] եղբայր էլկաս [Միրզա] սատանան, ապաստանելով մեր բարձր Դռան, գանգատ ներկայացրեց իր կրած բռնությունների մասին: Նրանց անհավատության պատճառով կրոնում առաջացած ժանգն ու արատը Զյուլֆիկարի փայլուն սրով մաքրելու և ոչնչացնելու համար, հաղթանակի դրոշը բաց անելով, իմ հաղթական բանակով փառիշահական արշավանքի դուրս եկա դեպի արևելք: Ադրբեջանի երկիրը նվաճելով, իմ հովանու տակն առա և, Թավրիզի երկիրը իմ բախտավոր դրոշակի [իշխանության] կենտրոնը դարձավ: Շրջակա և հարևան երկրներն ազատվեցին խռովարարներից և անհավատներից [կըզըլբաշներից], նրանց սիրապետությունից: Ստոր և եղկելի շահը, արիության ու քաջության նշույլ անգամ երևան չբերեց և պարզ ու ակնհայտ եղավ, որ [նա] մեր սրի առաջ վիզը ծռած թուլամորթի նման թաքնվել է մեր փառապանծ զինվորների ահից ու սարսափից:

Այդ երկրի ուսյաներն ու հպատակները, մեր Բարձր հովանավորության ներքո, արժանանալով թագավորական արդարության և աշխարհապարփակ ողորմության, զերծ մնացին կողոպուտից ու թալանից և վայելեցին իմ փառիշահական գթության ու ողորմության շնորհիվ ստեղծված ապահովությունը և անդորրությունը:

Մեր հաղթական արշավի և Ադրբեջանի երկիրը գալու բուն նպատակն էր ձեռք բերել այդ երկրի իշխանությունը և ապահովել այն: Անտարակույս, նվաճման այդ նպատակը իրականացնելու համար իմ փառիշահական ուղևորության ժամանակ անհրաժեշտ էր ազատել Վանի բերդը, որը հանդիսանում է Աջեմի երկրի ամրակուռ բերդը: Երջանկաբեր 955 թվականի ռեջեբ ամսի սկզբին ևկա [Վանի] բերդի վրա: Վերոհիշյալ անհավատը [շահը], այդ երկնամբարձ բերդը կարգի բերելով և ամրացնելով, լցրել էր ան-

հավատներով [զինվորներով]: Փա՛ռք և պատի՛վ ամենահզոր Աստ-
ծուն, որը մշտապես օգնել է իմ բարի նպատակներին: Ապավինե-
լով նրա շնորհներին և հետևելով տիեզերքի ու բոլոր արարածների
պարծանք [փեյղամբերի] ցուցմունքներին... իմ մեծ վեզիր Ռուս-
տեմ փաշայի և մյուս բարձր վեզիրների ու իմ կուլեր՝ բեյլերբե-
չիների, սանջակի բեյերի և բոլոր հաղթական ղազի զինվորների
հետ միասին ձեռնարկեցինք [բերդի] նվաճմանը... Կարճ ժամանա-
կում մեզ հաջողվեց գրավել [Վանի] բերդը, նրա շրջակայքն ու հա-
րակից վայրերը, որոնք մեր Մուհամմեդի երկրի մասն էին կազ-
մում. նրանց գրավման և պահպանման համար իշխողներ նշանա-
կեցի մեր առյուծաբար կովոդներից և հաղթական մյուջահիդներից:
Իմ հավատարիմներից մեկին նշանակեցի բեյլերբեյի: Այդ ժամա-
նակ վերոհիշյալ պարտվածի [շահի] իշխանության ներքո գտնվող
Շիրվանիի երկիրն էլ մեր հաղթական էվլիյաների ձեռքն անցավ և
այդ երկիրը մաքրվեց անհավատ ու ֆրզիներից: Այս հաջողութուն-
ներից հետո, մեր հաղթական զինվորներով շարժվեցինք դեպի
Դիարբեքիր և, որովհետև մոտենում էին ձմեռվա օրերը, երջանիկ
և բախտավոր ձմեռեցինք Հալեպում, իսկ մեր զինվորներն էլ ձմե-
ռեցին Դիարբեքիրի տարբեր վայրերում...

Այնուհետև մանրամասն խոսվում է Վանի բեյլերբեյի և թշնամու բազ-
մաթիվ ուժերի միջև խոչում տեղի ունեցած կատաղի մարտերի մասին, որոնց
ժամանակ օսմանցիները միշտ հաղթութուն են տարել: Նշվում է, որ օսմանցիների
մոտ ապաստանած էլկաս Միրզան, իր ստացած փոքրաթիվ զինվորներով, Հա-
մադանից գնում է Սպահանի և Կազվինի վրա, ավերում, կողոպտում և թա-
լանում է այդ երկրները: Այնուհետև, դարնանը, փաղիշահական բանակը Հա-
լեպից շարժվում է դեպի Դիարբեքիր և հետո՝ Վրաստան:

... Իմ փաղիշահական երկրին սահմանակից Վրաստանի ան-
հավատները երկերեսանի խռովարարներ են և երբեմն իմ Բարձր
իշխանության են ապավինում, երբեմն էլ ապաստան փնտրում հա-
վատուրաց կըզըլբաշների մոտ: Նկատի առնելով նրանց խռովու-
թյուններին վերջ տալու կարևորությունը և անհրաժեշտությունը,
որոշ քանակությամբ զինվորներ ուղարկեցի դեպի այդ կողմը
[Վրաստան], որոնք քյաֆիրներ՝ դժոխանման Սերլեքան անունով
ամրակուռ և բարձրադիր բերդի վրա գնալով, հաղթանակ ձեռք բե-
րեցին. անհավատները պարտության մատնվեցին և սրո ճարակ
դարձան: Այդ բերդից հետո նվաճեցին նաև բազմաթիվ այլ բեր-
դեր, որոնք միացվեցին իմ կայսերական երկրին: Հաջողությամբ և
բախտավորությամբ իջևանեցինք Դիարբեքիրի մոտի Կըզըլ Դեփե

կոչված վայրում և այնտեղ մնացինք մի քանի օր: Այն ժամանակ
 իմ երջանկաբեր Դուռն ապաստանած էլկասը [Միրզան], որը իմ
 փաղիշահական բազմաթիվ շնորհներով հարգանքի էր արժանա-
 ցել և իր խոսվարարական բճուժյան պատճառով հակամիտ էր
 հավատարմությունը փոխարինելու գծտությամբ և թշնամությամբ,
 մի շարք անգիտակից քրդերի խաբելով և մոլորեցնելով, ապստամ-
 բել էր և ապաստանել Քուրդիստանի լեռներում: Իմ հաղթական և
 առյուծանման զինվորներից մէք բանակ նրա [էլկասի] դեմ ուղար-
 կեցի. բանակը շտապ շարժվեց դեպի այդ կողմը: Բարձրյալն Աստ-
 ծո օգնությամբ մեր զինվորները սրո ճարակ դարձրին թշնամու
 զինվորներին, նրանց ունեցվածքն ու տունուտեղը կողոպտեցին և
 թալանեցին: «Ով փրկում է իր գլուխը, նա է շահում» առածի հա-
 մաձայն վարվելով, նա իր երկու-երեք մարդկանց հետ թաքնվեց
 լեռներում, որի հետևանքով երկիրը և ժողովուրդը ազատվեցին ու
 մաքրվեցին նրա շարությունից և խառնակչությունից: Այդ կողմե-
 րում ապրող բոլոր քուրդ էմիրները մեր հատու սրի սարսափից մեր
 պաշտպանությունը խնդրեցին. նրանց մարդիկ ու զավակները
 Էկան մեր բանակը և արժանացան իմ փաղիշահական Բարձր գը-
 թությանը: Այսպիսով, այդ կողմերի անարգ կրգըլբաշիների հետ
 կապված հպատակ էմիրներն ու ավագանին հպատակվեցին ու
 հնազանդվեցին իմ երջանկաբեր Դուռնը և ցույց տվեցին հավա-
 տարմություն ու ծառայություն: Լրիվ վրեժխնդիր եղան նաև
 Վրաստանում ապրող և վնասի ու դժբախտության ենթարկված
 անհավատներից: Այդ կողմերը [երկրները] ամբողջովին կազմում
 էն մեր իսլամական երկրի մասը: Այդ պատճառով իմ բարձր վե-
 զիր Ահմեդ փաշան, թո՛ղ Աստված նրան մշտապես պահպանի,
 որոշ թվով Կափու-կուլի, թյուֆենքջի և ենիշերի կուլերով, ինչպես
 նաև Կարամանի, Ջյուլիկադերի և էրզրումի բեյլերբեյիները՝ իրենց
 բոլոր զինվորներով, մտան Վրաստան: Հսկա և բարձրադիր Թու-
 թումի [Թորթում] բերդը, լինելով դժբախտ անհավատների որջն
 ու հավաքատեղին, այդ երկրի մայրաքաղաքն էր հանդիսանում և
 նշանավոր էր իր ամրությամբ ու անառիկությամբ...

Օսմանյան բանակը պաշարում է Թորթումի բերդը. երկար ու կատաղի հար-
 ձակումներից և թնդանոթաձգությունից հետո քանդվում են բերդի ամրակուռ
 պարիսպները. վրացիներն ստիպված անձնատուր են լինում: Թորթումի բերդը
 գրավվում է 956 թվականի շաբան ամսի 18-ին (սեպտեմբերի 17). Ահմեդ փա-
 շան Թորթումում նշանակվում է սանջակի բեյ. նշանակվում են նաև բերդապահ-
 ներ: Հետո օսմանցիները գրավում են նաև Թորթումի մոտ գտնվող Լահոն կոչ-
 ված բերդը, Ակշակալան և այլ բերդեր...

... Թշնամուն պատկանող 35 բերդերից 14-ը հողին հավասարեցրին, իսկ մնացած 21 բերդերում բերդապահներ նշանակելով, երկրում մի բեյլերբեյիություն և շորս սանջակ կազմակերպեցին... ողջ և առողջ, ավարով հարստացած [օսմանյան բանակը] վերադարձավ Վրաստանի նվաճումից հետո...: Վանի բեյլերբեյին շարժվեց կրգըլբաշի [շահի] ազգականներից Հյուսեին խանի, Կիթմաս և Նեշեր անունով սուլթանների վրա: Անհավատների զինվորները շկարողանալով դիմադրել, ցրվեցին և ապաստանեցին լեռներում:

Նախիջևանը, Սաաթ Չուկուրի և Դերդան անունով վայրերը ամբողջովին թալանի ու հրի մատնեցին: Բարձրյալն Աստծո ողորմությամբ և օգնությամբ իմ վսեմությունը մեծ հաղթության արժանացավ: Այս հաղթական արշավանքով բովանդակ Ադրբեջանի երկիրը միացվեց իմ կայսերական տիրապետությանը:

Այս սրբազան արշավանքից երջանիկ և բախտավոր վերադարձա սուլթանության կենտրոնը [մայրաքաղաքը]:

Բովանդակ իսլամական հասարակության և իմ բոլոր հպատակներին մեծ խնդություն ու ուրախություն պատճառող այս փառավոր հաղթանակի ավետիսը ձեզ հաղորդեցի իմ կայսերական նամակով, իմ... կուլի միջոցով: Երբ բարձրյալն Աստծո կամքով այս նամակը ձեզ հասնի և դուք այն ստանաք, այս ավետաբեր լուրը հայտնեք և ծանուցեք ձեր շրջակայքին, բոլորին և զարդարեք ձեր քաղաքները»:

(հատ. II, էջ 603—606)

ԿԱՐՍԻ ԲԵՐԴԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՇԱՀ ԹԱՄԱՍԲԻՆ
ՈՒՂԱՐԿՎԱՄ ՓԱԴԻՇԱՀԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԸ²

Նամակի սկզբում, սուլթանական գրություններին հատուկ բարձր ոճով և անձականների ու տիտղոսների շքանշաններով, խոսվում է ազգություններին հանգիստ ու խաղաղ կյանք ապահովելու համար սուլթանության և իսլամական խալիֆայության պարտավորության և բարձր կոշման մասին: Ապա նշվում է, որ Ամասիայի հաշտության պայմանագրով երկու երկրների միջև թշնամությունը վերացվել է և խաղաղությունը ապահովվել, որը համապատասխանում է սուլթանության ցանկությունն ու նպատակներին: Այնուհետև փառիշահը հայտնում է, որ ներկայումս այդ խաղաղությունն ու անդորրությունը խանգարվում են անգիտակից և կրոնի լույսից զուրկ որոշ տարրերի, հատկապես վրացիների կողմից...

Աչքք Բաշի էմիրները կողոպտել և թալանել են վիլայեթի մի շարք նահիյեները, մեծ վնասներ են պատճառել և [երկիրը] ավերակի վերածել: Արդահանի վիլայեթում նրանց կատարած բռնու-

թյունները հայտնի են և ծանոթ: Ներկայումս, որոշ մարդկանց ուղարկելով, նպատակ են ունեցել գրավել Կարսը: Հաշտության կրնքումից հետո Կարսի վիլայեթը քանիցս նվիրել եմ իմ բարձրության ծառաներից մի քանիսին՝ իբրև սանջակ: Նրան [Կարսին] ենթակա մի շարք գյուղեր և հողեր իմ փաղիշահական դաֆթարում գրանցված են և՛ իբրև զեամեթ, և՛ թիմար և տրված են իմ սիփահի ղազի-ն:երին: Սրանք [սիփահիները] այդ տեղերում տներ ու շենքեր են կառուցել և ապրում են այնտեղ: Սակայն վիլայեթի սահմանի վրա գտնվող որոշ մարդկանց միջամտությունը նրանց [գործերին] և պատճառած վնասները բոլորովին հակառակ են օրենքին ու իրավունքին:

Այժմ շի կարելի թույլ տալ, որ խախտեն և խանգարեն կրնքված պայմանները, պատվի ու դիրքի տեր մարդկանց գործերը: Այդ պատճառով հարմար է, թերևս նաև անհրաժեշտ է, որ սրանից հետո էլ՝ համերաշխության, միության և բարեկամության հիմքերը պահպանելու համար, վերացվեն բռնության դեպքերը: Կարս եկած մեծերին ու փոքրերին այդտեղից հեռացնելու և իմ փառքին ու պատվին համապատասխան անհրաժեշտ ջանքեր գործադրեք, կատարեցեք այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է, որ ուժի մեջ մնան պայմանագրի պայմանները: Անցած ժամանակներից ի վեր իմ արքայական հովանու տակ գտնվող և վիլայեթների ու էյալեթների դաֆթարներում հիշատակված բերդերը, գյուղերը և հողերը պետք է միշտ աշալուրջ լինեն և զգուշանան հարձակումներից, որոնք հակառակ լինելով սուլթանական օրենքներին, անընդունելի գործեր են:

Իմ սուլթանության օրով փաղիշահական ամենամեծ ցանկությունս է՝ խռովարարների բռնությունից և վնասարար մարդկանցից ապահովել երկրի և ժողովրդի պաշտպանությունը, նրանց զերծ պահել ամեն տեսակի շարիքներից... Սակայն սահմանի վրա գրտնրվող ձեր բեյլերբեյիներից՝ Շահ Կուլիի, Մենսուրի և այլոց ուղարկած նամակները այդ դեպքերի մասին հաստատում են լուրերի ստուգությունը: Այս մասին ծանուցվել և հայտնվել է այդ կողմերին:

(հատ. II, էջ 625—626)

ԵՐԿՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԷՄԻՐՆԵՐԻՆ ԵՎ ԽԱՆԵՐԻՆ ԳՐՎԱԾ ՓԱԴԻՇԱՀԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆԸ³

Վրաստանի հավատարիմ էմիրները, հնուց ի վեր հպատակվելով իմ Բարձր և հարատև ազնվական գերդաստանին, խնդրել են

իրենց հովանավորել վատաբարո կըզըլբաշի հարձակումներից, պաշտպանել իրենց երկիրը, փրկել իրենց պատիվն ու գույքը շըրջակայքի զինվորների ոտնձգություններից, բոլորին՝ հարուստին ու աղքատին, ապահովելու երջանիկ օրեր և հանգստություն:

Սակայն ոմանք [վրացի իշխաններից], խաբվելով սևերես շահի խարդավանքից, նրան ցույց են տվել հպատակություն և առերես բարեկամություն, որի հետևանքով կողոպուտի են ենթարկվել նրանց բազմաթիվ բարեշեն վայրերը, մեծ վնասներ են կրել նրանց ընտանիքներն ու զավակները, թալանվել են սեփականություններն ու գույքերը: Օրեցօր ուժեղացել են թշնամու [կըզըլբաշի] ճնշումն ու բռնությունները:

Իրենց բնավորության մեջ ունեցած եռանդով ու փութաջանությամբ [վրացի իշխանները] շկարողացան հանդուրժել և տանել կըզըլբաշների ստոր արարքները: Ջեքեմի իշխող Թահմուրաս [Թեյմուրազ] խանը, Քարթլիի իշխող Մաղրավ խանը, Գորիլի (Գուրիա), Դադիանի, Կարա Կալկանի և Վրաստանի մյուս էմիրները միաբերան և համերաշխ դիմադրություն ցույց տվեցին և կովեցին վատնապատակներով Վրաստան եկած կըզըլբաշների նենգ ու սատանաբարո զինվորների դեմ: Սպանեցին նրանց մի քանի խաներին, իսկ սրից ազատվածներին և փախչողներին հետապնդեցին մինչև Ղարաբաղի սահմանը: Սպանեցին բազմաթիվ անվանի կըզըլբաշների և կողոպտելով ու թալանելով նրանց երկիրը, զրավեցին մի շարք բերդեր:

Երբ այդ անիծյալները [կըզըլբաշները], վրեժ լուծելու նպատակով, մի քանի անգամ հավաքվեցին ու եկան, [վրացիները] նրանց դեմ դուրս գալով, մեծ մարտեր մղեցին, բռնեցին կըզըլբաշների սերդարին և սպանեցին նրանց բազմաթիվ երեւելիներին, բարձրյալն Աստծո օգնությամբ նրանց պարտության մատնեցին և մեծ հաղթանակ տարան:

Մաղրավ խան! [Այդ մասին] դուք մանրամասնորեն ինձ զեկուցել և հայտնել եք, որի շնորհիվ ավելի հաստատուն է դարձել իմ փառիշահական բարյացակամ կարծիքը ձեր մասին: Դուք արժանացել եք իմ աղոթքներին և բարձր համակրանքին: Ես այժմ ձեզնից սպասում եմ այնպիսի եռանդ և փութաջանություն, որ միշտ ցուցաբերել եք դուք: Հիմա ձեր ցույց տված օգտակար ծառայությունների փոխարեն, ձեր նկատմամբ իմ արքայական ողորմածությունը ավելի հաստատուն դառնալով, ձեզ շնորհեցի իմ թանկարժեք խալաթներից մի երջանկաբեր հագուստ, որը ձեզ ուղարկելու համար հատուկ մարդ է նշանակված: Հրամայեցի, որ դուք հագ-

նելով այդ պատվո խալաթը և փառավոր հազուստը, ձեր եռանդի ու փութաջանության, ձեր կորովի և արիության համապատասխան, ձեր բոլոր ուժերը տաք ձեզ բազուկներին: Իմ բարձր Դերգյահից նշանակված ենիշերիների հետ միասին, այդ սահմաններին մոտ էյալեթների բեյլերբեյիների, Զեքեմի իշխող Թեյմուրազ խանի, Քարթլիի իշխող Մաղրավ խանի, Գորիլի, Դադիանի, Կարա Կալկանի մելիքների և Վրաստանի մյուս էմիրների հետ միաբան և համերաշխ լինեք: Աստժո կամքով, մինչև իմ հաղթական սերդարը այդ կողմերը հասնի, դուք պետք է կողոպտեք և թալանեք անարգ կրգըլբաշների երկիրը, պետք է գրավեք սահմանամերձ բերդերը և այդ ստոր ամբոխին ամբողջովին ոչնչացնելու գործում ցուցաբերեք ձեր արիությունը:

Դո՛ւք, Վրաստանի էմիրներ՝, ձեր բազմաթիվ փորձերով գիտեք, թե ինչ աստիճանի կհասնի անկեղծություն ցուցաբերողների պատիվն ու արժեքը: Ամենքին հայտնեցե՛ք և վստահեցրե՛ք, որ շի կարելի հավատ ընծայել խոստմնադրուժ, երդումն ու հավատը թույլ [կրգըլբաշների] ցեղին, շի կարելի հավատալ նրանց խարդավանքներին ու պատրանքներին և, վերջապես, շի կարելի վստահել այդ աստվածուրացներին: [Ուստի] պետք է լինեք հեռատես և զգույշ, պատվի ու նամուսի արժանի և իմ կայսերական հավանությունը համապատասխան միջոցներ ձեռք առնեք, եռանդ ու ջանք շխնայեք երկիրը պահպանելու և պաշտպանելու գործում:

Բարձրյալն Աստժո կամքով, ձեր ցույց տված ծառայությունները շեն կորչի և անպայման կարժանանաք իմ բարձր ու բազմատեսակ շնորհներին:

Սրանից հետո էլ տեղի ունեցած դեպքերի մասին պետք է գրեք ու հայտնեք երջանիկ Ասիթանեին և իմ վսեմաշուք սերդարին:

(հատ. I, էջ 223)

ԱՐՔՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ ՎՐԱՍՏԱՆԻ
ՏԻՐԱԿԱԼԻՆ ՇՆՈՐՀՎԱԾ ՓԱԴԻՇԱՀԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

Դո՛ւ, որ արիությամբ և քաջությամբ հայտնի Վրաստանի էմիրների երևելին ես և իսլամական եռանդով ու փառասիրությամբ Ալբրեզիստանի⁴ անվանիների գլխավորը:

Սրբազան կրոնի և ընտրելագույն Ռաշիդյան խալիֆաների (թող Աստված ողորմի՛ նրանց հոգուն) բարություն համար, բարեպաշտ ու ազնիվ մարդիկ՝ մեծ եռանդով և փութաջանությամբ, մշտապես վրեժխնդիր են եղել անհավատ ու Ֆրզդիների ցեղից: Իմ մեծ նախորդների օրով Արևելյան երկրները նվաճելու համար նշա-

նակված սերդարներն ու սերասքերները՝ դեպի Շիրվան ուղևորվելու ժամանակ, այդ երկիրը մաքրել են սյուննի դավանանքն ու մաքուր հավատը արատավորող ռաֆրզիներից և հնազանդեցրել բազմաթիվ ըմբոստներին:

Քո հավատարիմ նախորդներն էլ՝ միասիրտ և միահոգի, միաբանեցին կրոնի անիծյալ թշնամի ռաֆրզիների դեմ և կրոնի պաշտպանության գործում իրանց մատուցած ծառայությունների փոխարեն արժանացան իմ փառիշահական գովասանքներին և սիրաշահությանը:

Այժմ, դու էլ իմ ազնվատոհմ գերդաստանին լրիվ հավատարմություն և անկեղծություն ցույց տալով, արդարության ճանապարհին, հաստատակամ և անսասան ես մնում քո նախորդների հավատարմության մեջ, որը հայտնի է դարձել իմ արքայական լսողությանը և հաստատուն դարձրել իմ փառիշահական բարյացակամ կարծիքը քո մասին: Դու արժանացել ես իմ աղոթքներին, բարձր ուշադրության շնորհներին: Բախտավոր լինես:

Այժմ, իմ բախտավոր Դերգյահի նկատմամբ քո ցույց տված անկեղծության փոխարեն, իմ արքայական ողորմածությունը ավելացած լինելով, քեզ նվիրեցի և շնորհեցի իմ մեծարժեք խալաթներից մի երջանկաբեր հագուստ, որը ուղարկելու համար մարդ է նշանակված: Երբ ստանաս իմ շնորհած մեծարժեք խալաթն ու փառավոր հագուստը, պիտի հազնես մեծ պատվով ու մեծարանքով և քո բնության մեջ պահած ու արմատացած եռանդին և արիությանը համապատասխան, մեծաթիվ զինվորներով՝ ցեղերի և աշիրեթների երևելիների հետ միասին, կազմ ու պատրաստ պիտի լինես:

Բարձրյալն Աստծո կամքով, երբ իմ հաղթական սերդարը գա այդ կողմերը և, եթե Վրաստանի էմիրներն էլ շարժվեն իրենց տեղերից, դու նրանց պիտի միանաս՝ պետք եկած վայրում: Արարչի կամքին հակառակ, դաշինքն ու ուխտը դրժող անհավատ ռաֆրզիների ղեկավարներից վրեժ լուծելու համար բոլոր ուժերդ բազուկիդ տալով, ստոր կըզըլբաշներին ոչնչացնելու գործում ցույց պիտի տաս քո արիությունը, պատիվն ու նամուսը և ջանքեր գործ դնես նվիրական շարիաթը պաշտպանելու համար: Վստահ եղի՛ր, որ քո ծառայությունները շեն կորչի, անպայման արժանի կլինես իմ բարձր շնորհներին և բազմատեսակ ողորմածություններին:

Սրանից հետո էլ՝ կրոնի և պետության գործերի մասին պետք է զեկուցեք և հայտնեք երջանիկ Ասիթանեին և իմ հաղթապանժ սերդարին:

(հատ. II, էջ 224)

Սրբազան Մեֆֆայի շերիֆությունը⁶

- Հիվա — Ռեդուա՝ Դեզիրմենլիքի հետ միասին
- Հիվա — Սուղլե
- Հիվա — էնդրե

Ղրիմի խանություն

- Հիվա — Նակշե

Մովակալություն (Կափուղանլըքի — Դեյրա⁷)

Հիվա	—	Լեմիե՝ Կավալայի հետ միասին	
Հիվա	—	Միդիլի	
Հիվա	—	Սակըզ	
Սալյանե	—	Սակըզ (?)	բեռ
Սալյանե	—	Սակըզ	100.000 բեռ
Սալյանե	—	Սակըզ	800.000 բեռ
Սալյանե	—	Սակըզ	800.000 բեռ
Սալյանե	—	Սակըզ	800.000 բեռ
Հիվա	—	Մորե	Սալյանե Մորե 800.000 բեռ
Հիվա	—	էդրիբոզ	—»— 100.000 բեռ
Հիվա	—	Մեզեսթրե	—»— 800.000 բեռ
Հիվա	—	էյամորե	—»— 800.000 բեռ
Հիվա	—	Ինչե Բեխսթի	—»— 800.000 բեռ
Հիվա	—	Բենեկշե	—»— 800.000 բեռ
Հիվա	—	Իսքենդերիյե	
Հիվա	—	Դեմյատ	
Հիվա	—	Մադոսե	
Հիվա	—	Բաֆ	
Հիվա	—	Լիմոսոն	
Կափուղանլըք	—	Լեվին	
Կափուղանլըք	—	Անաբուլի	
Հիվա	—	Թուզլե	
Հիվա	—	Կասթեղ	
Հիվա	—	Բիդա	
Հիվա	—	Կոջա-Իլի	

Լիվա — Բերե
 Լիվա — Կարլը-Իլի

Կայսերական Եգիպտոսի էյալեթ

Սալյանե ⁸	—	Եգիպտոս	Սալյանե	—	Եգիպտոս
Սալյանե	—	Եգիպտոս	Սալյանե	—	Եգիպտոս
Սալյանե	—	Եգիպտոս	Սալյանե	—	Եգիպտոս
Սալյանե	—	Եգիպտոս	Սալյանե	—	Եգիպտոս
Սալյանե	—	Եգիպտոս	Սալյանե	—	Եգիպտոս
Սալյանե	—	Եգիպտոս	Սալյանե	—	Եգիպտոս
Սալյանե	—	Եգիպտոս	Սալյանե	—	Եգիպտոս
Սալյանե	—	Եգիպտոս	Սալյանե	—	Եգիպտոս
			Լիվա-Ջետտեի	—	Մամուրե

Եգիպտոսի Դիվանի դեֆթերդարուքուն⁹

Ռումելիի էյալեթ

Լիվա — Քոսթենդիլ
 Լիվա — Թերհալե
 Լիվա — Փերշերին
 Լիվա — Յանյա
 Լիվա — Դելվինե
 Լիվա — Վելջեթրին՝ Իսքյուբի նեզարեթի հետ միասին
 Լիվա — Իսքյուբ
 Լիվա — Էլբիսան
 Լիվա — Ավլոնիա
 Լիվա — Դոնկեզին
 Լիվա — Իսքենդերիյե
 Լիվա — Օխրի
 Լիվա — Ալաջա Հիսար
 Լիվա — Սելանիկ
 Լիվա — Վինոջան — Ռումելի
 Քեթիսուդայոսթյուն¹⁰ — Ռումելիի դեֆթերի
 Դեֆթերդարուքուն — Ռումելիի թիմարների
 Լիվա — Նիկոպոլիի և Սիլիսթրեի միրի-աքընջյան¹¹
 Լիվա — Ռումելիի միրի-յուրուքան¹²

Բոսնիայի էյալեր

Լիվա	—	Հերսեք
Լիվա	—	Քելիս
Լիվա	—	Էզուրնիկ
Լիվա	—	Կարկե, այլ անունով՝ Լեկե
Լիվա	—	Չախեսթե, այլ անունով՝ Չերնիք
Լիվա	—	Բոսնիա
Քեթխուդայուլթյուն	—	Բոսնիայի թիմարների,
Գեթթերդարուլթյուն	—	Բոսնիայի թիմարների:

Բողինի էյալեր

Լիվա	—	Սեմենդրե	Լիվա	—	Ուսթերջան
Լիվա	—	Շերմ	Լիվա	—	Նեվի Բելգրադ
Լիվա	—	Կոբան	Լիվա	—	Սեջան
Լիվա	—	Շեմուլթուրթե	Լիվա	—	Սեքսար
Լիվա	—	Ուսթունի Բելգրադ	Լիվա	—	Մեհաջ
Գեթթերդարուլթյուն	—	Բողինի ելեմտականի (մալիյե) ¹³			
Քեթխուդայուլթյուն	—	Բողինի գեթթերի			
Քեթխուդայուլթյուն	—	Բողինի թիմարների			

Թեմեշվարի էյալեր

Լիվա	—	Լիվե
Լիվա	—	Չենար
Լիվա	—	Քյոլե
Լիվա	—	Մեդվե
Լիվա	—	Յանվե
Գեթթերդարուլթյուն	—	Թեմեշվարի ելեմտականի
Քեթխուդայուլթյուն	—	Թեմեշվարի գեթթերի
Գեթթերդարուլթյուն	—	Թեմեշվարի թիմարների

Կանիժեի էյալեր

Լիվա	—	Սեքթեվար
Լիվա	—	Փեշեվի
Լիվա	—	Փոզդե

Քեթխուղայություն — Կանիժեի դեֆթերի
 Դեֆթերդարություն — Կանիժեի թիմարների

էյրիի էյալեթ

Լիվա — Սեքտին, այլ անունով՝ Փեչկե
 Լիվա — Սուլթիք
 Լիվա — Խեթվան
 Քեթխուղայություն — էյրիյի դեֆթերի
 Դեֆթերդարություն — էյրիյի թիմարների:

էոզիի էյալեթ

Լիվա	— Սիլիսթրե	Լիվա	— Վիդին
Լիվա	— Նիկեպոլի	Լիվա	— Կըրք Քիլիսե
Լիվա	— Չերմեն	Լիվա	— Վիզե

Դեֆթերդարություն — Թունիայի
 Քեթխուղայություն — էոզիի դեֆթերի
 Դեֆթերդարություն — էոզիի թիմարների:

Քեֆեի էյալեթ

Լիվա	— Ակկերման	Լիվա	— Աշաք
Լիվա	— Բենդար	Լիվա	— Կըլ Բոբրուն

Անատոլիայի էյալեթ

Լիվա — Խուղավենդիդյար
 Լիվա — Կասթեմունի
 Լիվա — Կարասի
 Լիվա — Սուլթան էոնի
 Լիվա — Սարուխան
 Լիվա — Կարա Հիսար (Սահիք)
 Լիվա — Համիդ
 Լիվա — Բոլի
 Լիվա — Անկարա
 Լիվա — Քանկրի
 Լիվա — Այդըն
 Լիվա — Թեքե
 Լիվա — Մենթեշա

- Քեթխուղայություն — Անատոլիայի դեֆթերի
- Դեֆթերոդարություն — Անատոլիայի թիմարների:

Կարամանի էյալեթ

- Լիվա — Նիկդե
- Լիվա — Կայսերիե [Կեսարիա]
- Լիվա — Բեկչեհրի
- Լիվա — Ակչեհրի
- Լիվա — Ակսարայ
- Դեֆթերոդարություն — Կարամանի ելեմտականի
- Քեթխուղայություն — Կարամանի թիմարների
- Դեֆթերոդարություն — Կարամանի թիմարների

Մարաշի էյալեթ

- Լիվա — Մալաթիա
- Լիվա — Այնթաբ
- Լիվա — Կարս՝ Մարաշի
- Քեթխուղայություն — Մարաշի դեֆթերի
- Դեֆթերոդարություն — Մարաշի թիմարների

Սվազի էյալեթ

- Լիվա — Ամասիա
- Լիվա — Ջանիկ
- Լիվա — Չորում
- Լիվա — Դիվրիկի
- Լիվա — Բոզոք
- Լիվա — Արաբկիր
- Դեֆթերոդարություն — Թոկատի ելեմտականի
- Քեթխուղայություն — Սվազի դեֆթերի
- Դեֆթերոդարություն — Սվազի թիմարների:

Շամի [Դամասկոսի] էյալեթ

- Լիվա — Կուղսի Շերիֆ [Երուսաղեմ]
- Լիվա — Ղազա
- Լիվա — Սեֆեդ

Լիվա — Նաբլոս

Լիվա — Ջերել Աջլուն

Լիվա — Լեջուն

Լիվա — Թեղմեր

Լիվա — Կերք-վե Ջերեք

Դեֆթերդարություն — Շամի ելեմտականի

Քեթխուդայություն — Շամի թիմարների

Դեֆթերդարություն — Շամի թիմարների:

Հալեպի էյալեթ

Լիվա — Մարե

Լիվա — Նաբլոս

Լիվա — Ազիր

Լիվա — Բերեջիկ

Դեֆթերդարություն — Հալեպի ելեմտականի

Քեթխուդայություն — Հալեպի դեֆթերի

Դեֆթերդարություն — Հալեպի թիմարների:

Թարաբլուսի-Շամի էյալեթ

Լիվա — Համա

Լիվա — Հումս

Լիվա — Ջերլիե

Լիվա — Սելմիյե

Դեֆթերդարություն — Թարաբլուսի — Շամի ելեմտականի

Քեթխուդայություն — Թարաբլուսի — Շամի դեֆթերի

Դեֆթերդարություն — Թարաբլուսի թիմարների:

Ադանայի էյալեթ

Լիվա — Թարսուս

Լիվա — Սիս

Քեթխուդայություն — Ադանայի դեֆթերի

Դեֆթերդարություն — Ադանայի թիմարների

Կիպրոսի էյալեթ

Լիվա — Ալայիե

Լիվա — Քերինե

Լիվա — Մաղոսե

Լիվա — Յաֆ

Լիվա — Ջեզիրեի — Իներուզ

Լիվա — Սելեֆկե, այլ կանունով՝ Իշ—Իլ

Լիվա — Հարսոյ

Դեֆթերդարուիթյուն — Կիպրոսի ելեմտականի

Քեթխուդայուիթյուն — Կիպրոսի դեֆթերի

Դեֆթերդարուիթյուն — Կիպրոսի թիմարների:

Ռակայի [Ուրֆա] էյալեր

Լիվա — Հաթուր

Լիվա — Համասիյե

Լիվա — Բենի Ռաբիե

Լիվա — Սերուհեջիք

Քեթխուդայուիթյուն — Ռուհայի դեֆթերի

Դեֆթերդարուիթյուն — Ռուհայի թիմարների:

Դիարբեհիւրի էյալեր

Հյուբյումեթ¹⁴ — Ջետր օջաքլըք¹⁵

Հյուբյումեթ — Հետր օջաքլըք

Հյուբյումեթ — էքուր օջաքլըք

Հյուբյումեթ — Բերհել օջաքլըք

Հյուբյումեթ — Բալու օջաքլըք

Հյուբյումեթ — Գենջե օջաքլըք

Լիվա — Ջերնեք օջաքլըք

Լիվա — Հիսնի Քեֆ

Լիվա — Բերմեք

Լիվա — Մարկերտ օջաքլըք

Լիվա — Չեմեշկեդեք [Չմշկածագ]

Լիվա — Խարփուիթ [Խարբերդ]

Լիվա — Սիվիրեք

Լիվա — Կալեք օջաքլըք

Լիվա — էքակ օջաքլըք

Լիվա — Արղնի

Լիվա — Մեհրանի օջաքլըք

Լիվա — Չաքաքջուր

Լիվա — Սղերտ

- Լիվա — Քորթիշ օջաքլըք
 Լիվա — Ահաքես օջաքլըք
 Լիվա — Մեֆարկին օջաքլըք
 Լիվա — Բեսթան
 Լիվա — Սուման
 Լիվա — Նիսիբին
 Լիվա — Ակշա Կալա
 Լիվա — Սանջար
 Լիվա — Քուրդքան օջաքլըք

- Դեֆթերդարուսթյուն — Դիարբեքիրի Ջեզրեի
 Դեֆթերդարուսթյուն — Դիարբեքիրի թիմարների
 Քեթխուդալուսթյուն — Դիարբեքիրի դեֆթերի:

Էրզրումի էյալեք

- Լիվա — Կարահիսարի Շարքի
 Լիվա — Փասեն (Բասեն)
 Լիվա — Խնուս
 Լիվա — Մելադեք [Մալադկերտ]
 Լիվա — Թորթում
 Լիվա — Մջնկերտ, օջաքլըք
 Լիվա — Կուրջան [Կողիջան], օջաքլըք
 Լիվա — Իսպիր
 Լիվա — Բայբուրդ (Բաբերտ)
 Լիվա — Քղի
 Լիվա — Բայազիտի բերդ
 Լիվա — Մամրվան
 Լիվա — Ալաշկերտ
 Լիվա — Թեքման
 Լիվա — Քեոյ

- Դեֆթերդարուսթյուն — Էրզրումի ելեմտականի
 Քեթխուդալուսթյուն — Էրզրումի դեֆթերի
 Դեֆթերդարուսթյուն — Էրզրումի թիմարների:

Չրլդրի էյալեք

- Լիվա — Արդահանի Բյուզուրք [Մեծ Արդահան]
 Լիվա — Էրլի [Օլթի]
 Լիվա — Բերմեքդեք [Բերթքերք]

- Լիվա — էրլուհ
 Լիվա — Շուշատ, օջաքլըք
 Լիվա — Նրսֆի — Լիվանի, օջաքլըք
 Լիվա — Մամեհջել [Մահջել], օջաքլըք
 Լիվա — Լիք
 Լիվա — Աջարեի Ուլյա [Վերին Աջարա], օջաքլըք
 Լիվա — Աջարեի Սուֆլա [Ստորին Աջարա] օջաքլըք
 Լիվա — էմիրհոյ
 Լիվա — էսթիշե
 Լիվա — Բոսջոք [Փոսխոպ]
 Լիվա — Խեքթվիս
 Լիվա — Ալթուն Կալա՝ Օսթհետի հետ միասին
 Լիվա — Մեհրեք
 էյալեթ — Ահմեդ խան, օջաքլըք
 Քեթխուդայություն — Չըլդըրի դեֆթերի
 Դեֆթերդարություն — Չըլդըրի թիմարների:

Կարսի էյալեթ

- Լիվա — Չարշատ
 Լիվա — Կեչվան, օջաքլըք
 Լիվա — Արդահանի Քյուչուք, օջաքլըք
 Լիվա — Կաղզման
 Լիվա — Քուլե
 Քեթխուդայություն — Կարսի դեֆթերի
 Դեֆթերդարություն — Կարսի թիմարների:

Բաթումի էյալեթ, այլ անունով՝ Տրապիզոն

- Լիվա — Քունիյե
 Քեթխուդայություն — Բաթումի դեֆթերի
 Դեֆթերդարություն — Բաթումի թիմարների:

Վանի էյալեթ

- Հյուբյումեթ — Բիթլիս, օջաքլըք
 Հյուբյումեթ — Հարան, օջաքլըք
 Հյուբյումեթ — Հեքքարի, օջաքլըք
 Հյուբյումեթ — Մահմուդի

- Աիվա — Քերքեր [Կարկար]
 Աիվա — Վերֆայի, օջաքլըք
 Աիվա — Սերվի
 Աիվա — Մոկս, օջաքլըք
 Աիվա — Շենավ, օջաքլըք
 Աիվա — Էլբաֆ
 Աիվա — Կուրկուր, օջաքլըք
 Աիվա — Էսնաներտ [Սպարկերտ]
 Աիվա — Էրջիշ [Արճեշ]
 Աիվա — Քեսան
 Աիվա — Բարկիրի [Բերկիրի], օջաքլըք
 Քեթխուդայություն — Վանի դեֆթերի
 Գեթթերդարություն — Վանի թիմարների:

Բաղդադի էյալեթ (Դար-ուլ-իսլամ)

- Հյուբյունմեթ — Ամադիե
 Աիվա — Խելե
 Աիվա — Ջելազեր
 Աիվա — Կաբայիլի-ուրբանի-բերիյե¹⁶
 Աիվա — Դերթենք
 Աիվա — Կասրի Շիրին
 Աիվա — Ջախո
 Աիվա — Մեհլան
 Աիվա — Սեքերմեթ
 Աիվա — Մաջլան
 Աիվա — Ջենգ Աբադ
 Աիվա — Ջեսան
 Աիվա — Աթր, օջաքլըք
 Աիվա — Հարիր Դումեք
 Աիվա — Էրհե
 Աիվա — Կըզըլ Ռաբաթ
 Աիվա — Ալթուն Քիփրի
 Աիվա — Հարիր, այլ անունով Շեհրանի, հյուբյունմեթ-օջաքլըք
 Գեթթերդարություն — Բաղդադի ելեմտականի
 Քեթխուդայություն — Բաղդադի դեֆթերի
 Գեթթերդարություն — Բաղդադի թիմարների

Շեհր-Ջորի էյալեթ

Լիվա — Հորի

Լիվա — Կըզըլջա Կալա

Լիվա — Սեհրան

Լիվա — Դենքենի, օջաքլըք

Լիվա — Կարա Դաղ

Լիվա — Քյոյ

Լիվա — Շեմամեք

Լիվա — Դուլկըրան

Քեթիուդայուսթյուն — Շեհրի Ջորի դեֆթերի

Դեֆթերդարուսթյուն — Շեհրի Ջորի թիմարների:

Մուսուլի էյալեթ

Լիվա — էսքի Մուսուլ

Լիվա — Քեշան

Լիվա — Խարուն

Դեֆթերդարուսթյուն — Մուսուլի ելեմտականի

Բասրայի էյալեթ

Լիվա — Ռումլե ենթակա Ջեզարիի Հիդիթի

Լիվա — Հաֆար

Լահսայի էյալեթ

Լիվա — Կաթիֆ

Լիվա — Սանաս

Լիվա — Հաշե

Հաբեշի էյալեթ

Էյալեթ — Ջեզայիրի Արաբ

Էմիր Հաջլեք — Ջեզայիրի Արաբ

Էյալեթի Թունուս, Կափուդանլըք Բենի Դերտ

Վոյվոդալըք¹⁷ — Բուդտան

Վոյվոդալըք — էֆլաք:

(Հատ. II, էջ 298—300)

Ֆերիդուն Բեյը իր աշխատութեան երկրորդ հատորում այս վերնագրով տալիս է մի սուլթանական հրաման:

Հրամանի մեջ նշվում է, որ Ստամբուլը երկար ժամանակից ի վեր քննութեան շի ենթարկվել: Փաղիշահը լսում է, որ քաղաքի տարբեր մասերում նկատվում է բարքերի ապականութուն: Շարիաթին հակառակ ամեն տեսակի գործեր արգելելու և վերացնելու համար փաղիշահական ֆերման է տրվում, որ յուրաքանչյուր թաղամասի իմամը, մյուսեղինը և թաղամասի բնակչութեան ներկայացուցիչը քննեն ու պարզեն, թե ո՞վքեր են քաղաքի կարգ ու կանոնը խանգարողները, ապօրինի աշխատանքով և վաստակով զբաղվողները, գավառներից եկածները (բեքար) և այլն: Այդպիսի տարրերին հրամայվում է խիստ քննութեան ենթարկել, ցուցակագրել, կալանավորել, մասնավորապես, անկարգութեան և խռովութեան պատճառ հանդիսացողներին: Ֆերմանում ասված է.

«... Որոշ դերձակների, նպարավաճառների և այլ արհեստավորների խանութներից և սենյակներից (օդա) յուրաքանչյուրում ապրում է հինգ, նույնիսկ տասը և ավելի մարդ: Այդպիսիներից ում անհրաժեշտ է, հարկավոր է երաշխավորութեան տակ առնել, արձանագրել ուսյա դասին պատկանողներից այն մարդկանց, որոնք իրենց վարն ու ցանքը թողած՝ շրջակայքից և տարբեր վայրերից եկել են [Ստամբուլ]. այդպիսիներին քննութեան ենթարկել և պարզել, թե ովքեր են եկել, ե՞րբ են եկել, այստեղ ի՞նչ աշխատանքով են զբաղվում. այդպիսիներին հարկավոր է խիստ նախազգուշացնել, որ սրանից հետո այլևս չմնան քաղաքում, վերադառնան իրենց հայրենիքը և զբաղվեն իրենց աշխատանքով ու վաստակով: Նախազգուշացումից հետո իրենց տեղերը շվերադարձողներին հականե-հանվանէ պետք է ցուցակագրել և ինձ ներկայացնել: Այդպիսիներին պատժելու համար ինչպիսի հրաման որ տամ, դրա համաձայն պետք է վարվեք: Քաղաքը [Ստամբուլը] պետք է ապականութունից և անառակութունից սրբել ու մաքրել ամբողջապես և լիովին: Պետք է պարզել, թե [քաղաքում] ովքեր են բնիկները և ովքեր նորեկները: Իրենց հայրենիքը թողած և եկած օտարներին պետք է ետ ուղարկել իրենց տեղերը, իսկ վաղուց եկածներին երաշխավորութեան տակ առնել, որպեսզի սրանից հետո շարիաթին հակառակ և իմ Բարձր հրամաններին հակառակ չվարվեն»:

(հատ. II, էջ 131—132)

ԿՈՇԻ ԲԵՅ

Կոշի բեյի մասին շատ քիչ տեղեկություններ են հասել մեզ: Նրա գրքի հրատարակիչ Ահմեդ Ռեֆիք էֆենդիի տված տեղեկություններից պարզվում է, որ Գյումրիջեի կոշի Բեյը եղել է սուլթան Մուրադ IV-ի մտակ անձնավորություններից, որին ներկայացրել է իր «Ռիսալեն» («գեկուցագիր») 1041 (1631—1632) թվականին:

Կոշի բեյը լինելով փառիշահի անձնական ծառայողներից, դեռևս մանկությունից կապված է եղել արքունիքի հետ:

Սուլթան Մուրադ IV-ից հետո սուլթան Իբրահիմը, հետևելով իր նախորդին, հրամայել է Կոշի Բեյին իր համար էլ մի «Ռիսալե» գրել: Կոշի Բեյը իր երկրորդ Ռիսալեն գրում է գրեթե նույն բովանդակությամբ:

Ահմեդ Ռեֆիք էֆենդիի վկայությամբ Կոշի Բեյը հավանաբար արդեն վախճանված է եղել, երբ Քյաթիր Չելեբին գրել և վերջացրել է իր «Ֆեղլեքե»-ն: Այդ պատճառով էլ «Ֆեղլեքե»-ում Կոշի Բեյի մահվան մասին հիշատակություն չկա: Ահմեդ Ռեֆիքի կարծիքով, Քյաթիր Չելեբին, հավանաբար չի էլ ճանաչել Կոշի Բեյին, քանի որ վերջինս գրական ասպարեզում հայտնի անձնավորություն չի եղել և նրա «Ռիսալե»-ները պետական գաղտնի փաստաթղթեր լինելով, մատչելի չեն եղել բոլորի համար:

Կոշի Բեյը «Ռիսալե»-ներում իր մասին կենսագրական տեղեկություններ գրեթե չի հաղորդել: Եղած հիշատակություններից պարզվում է, որ նա Ստամբուլ է եկել Ռումելիից Ալբանական Գորիցա (թուրքերեն՝ Կորչա) քաղաքից, որը գտնվում է Օխրիդա լճի եզրերին: Կոշի Բեյը կոշվել է նաև Գյումրիջի-նեի (Գյումրիջի-նեի)՝ Գյումրիջի-նեի քաղաքից լինելու համար:

Ռուս հայտնի արևելագետ Վ. Դ. Սմիրնովը, որը հատուկ ուսումնասիրության առարկա է դարձրել Կոշի Բեյի «Ռիսալե»-ն*, իր հետազոտական աշխատանքի ժամանակ ձեռքի տակ է ունեցել Կոշի Բեյի «Ռիսալե»-ի հինգ ձեռագիր օրինակ, որոնք եղել են Պետերբուրգի հանրային գրադարանում:

Կոշի Բեյի «Ռիսալեն» տպագրվել է մի քանի անգամ: 1860 թվականին այն հրատարակել է Աթաբեյը՝ լիտոգրաֆիայով: Ահմեդ Ռեֆիքը «Ռիսալեն» յույս է ընծայել 1862 թվականին, էրուդիան՝ 1887 թվականին: Թարգմանվել է ֆրանսերեն, գերմաներեն և հունգարերեն:

* В. Д. Смирнов, Кучибей Гюмюрджинский и другие Османские писатели XVII века о причинах упадка Турции, С.-Петербург, 1873.

Կոշի Բեյի «Ռիսալե»-ում արժարժված հարցերը, հեղինակի տված տեղեկութունները և նրա դատողությունները վերաբերում են XVII դարի Թուրքիայի պետական-վարչական, սոցիալ-տնտեսական հարցերին, որոնք կարող են որոշակի պատկերացում տալ նաև հայ և հարևան ժողովուրդների կյանքի պայմանների մասին, մանավանդ, որ Կոշի Բեյը խիստ քննադատության է ենթարկել Օսմանյան Թուրքիայում ժողովրդական մասսաներին ճնշող և շահագործող տիրող շրջանների շարաշահությունները և բռնությունները, հարկերի և այլ պարտավորությունների գործում արմատացած ապօրինությունները, երկրում ստեղծված անապահովությունը, թալանն ու կողոպուտը, ենիչերիական բանակի և այլ զորամասերի սանձարձակությունները:

«Ռիսալեն» կազմված է զեկուցման ձևով: Կոշի Բեյը քննության է առել այն բոլոր հարցերը, որոնք իր կարծիքով հանդիսանում են երբեմնի հզոր օսմանյան պետության քայքայման ու անկման պատճառները:

Չնայած Կոշի Բեյը չի կարողացել տալ կայսրության քայքայման իսկական պատճառները, այնուամենայնիվ, նրա հաղորդած տեղեկությունները իրենցից ներկայացնում են պատմական որոշակի արժեք: Վ. Դ. Սմիրնովը Կոշի Բեյի «Ռիսալե»-ի մասին գրում է. «Նրանում, ինչպես մի ֆոկլորում, հավաքված են Թուրքիայի անկման պատճառները և նրա հզորության մասին այն մտքերը, որոնք ցրված են նրա ժամանակակիցների աշխատությունների մեջ... Նկատի ունենալով Կոշի Բեյի աշխատության անկասկած արժանիքները... ես որոշեցի նրան առաջին տեղը տալ Թուրքիայի պատմության և թուրքական ցեղի պետական-հասարակական կյանքի գրականության իմ ուսումնասիրության մեջ»*: Կոշի Բեյի «Ռիսալեն», որպես XVII դարի պատմական աշխատություն, իր նշանակությունը պահպանել է մինչև մեր օրերը:

«Ռիսալե»-ի 17 գլուխներում Կոշի Բեյը մեծ հմտությամբ և պարզությամբ քննության է առել Թուրքիայի պետական, հասարակական, վարչական և տնտեսական կյանքի բոլոր բնագավառները, քննադատության ենթարկել երկիրը դեպի քայքայում և անկում տանող երևույթները: Այդ բազմաթիվ հարցերը վերաբերում են սուլթանների, վեզիրների, պետական խորհրդի անդամների բնութագրությանը, մեծ և փոքր ազարակատերերի պետական ծառայությանը, նրանց կարգապահությանը, պետությունից ռոճիկ ստացողների թվի անընդհատ աճմանը, ենիչերիական օջախի քայքայմանը, աղքատ ռայաներից գանձվող հարկերի ավելացմանը, իսլամական երկրներում² առաջացած ապստամբություններին և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, XVII դարի պատմաբան-քննադատը ուշադրության է առել պետական կյանքի, ժողովրդի և «աղքատ-ռայաների» առօրյա կյանքի հետ կապված բազմաթիվ հարցեր, փորձել է երևան հանել շարիքի արմատը և ներկայացնել պետության ղեկավարների, գլխավորապես ռազմա-ֆեոդալական ռեժիմի գլուխ կանգնած սուլթանի ուշադրությանը:

Պարզ է, որ քննադատի բոլոր անկեղծ ջանքերն ապարդյուն են, անցել: Կոշի Բեյը իր պատմական արժեքավոր երկով՝ «Ռիսալե»-ով, Թուրքիայի պատմագրության մեջ գրավում է իր պատվավոր տեղը:

* В. Д. Смирнов, նշվ. աշխ., էջ 33—37:

Կոչի Բեյը միջնադարյան մյուս թուրք պատմագիր-տարեգիրների նման պետությունը և երկիրը չի պատկերացնում առանց սուլթանի: Այդ պատճառով էլ միջնադարյան քննադատը իր աշխատության մեջ առաջին հերթին խոսում է մի քանի սուլթանների և նրանց գործերի մասին:

Այսպես, Յավուզ սուլթան Սելիմի մասին գրում է.

«Հին Դիվանխանեում անձամբ Դիվան էր կազմում. փառիշահը գիտեր իր կուլերին³, կուլերն էլ գիտեին իրենց փառիշահին... Մեծ վեզիրը անկախ էր և ոչ ոք չէր միջամտում սուլթանության գործերին... Թե՛ փառիշահները և թե՛ վեջիլներն ու մյուս մարդիկ չէին ձգտում շքեղության ու փառքի, հավատարիմ էին նվիրական շարիաթին, հարգում էին օսմանյան օրենքները, անհրաժեշտ շափով և խիստ զգուշանում էին ապօրինություններից»:

Սուլթան Սյուլեյման Կանունիի մասին.

«Այս սուլթանի ժամանակ աշխարհի կարգը խանգարվել էր, որովհետև փառիշահը ինքը չէր հարգում նախկին կարգերն ու կանոնները... Փառիշահը իրեն շրջապատում էր իր ծառաներով, որոնք կարճ ժամանակում հասնում էին ամենաբարձր, անգամ վեզիրության աստիճանի, յուրացնում բազմաթիվ պետական և հասարակական կալվածները և հողերը, հարստանում ու ապրում շոայլ և փարթամ կյանքով...»:

«Մեծ վեզիր Ռուսթեմ փաշան՝ իր գործունեությամբ, նվիրական շարիաթին հակառակ, կայսերական խասերը և մուկաթաաները, որոնք իսլամական բեյթ-ուլ-մալեո են, սկսեց իլթիզամի տալ: Եվ որովհետև պատվավոր էմինները մերժեցին իլթիզամ վերցնել, այդ իլթիզամները անցան անարժան և անբարոյական հրեա էմինների ձեռքը, իսկ այդ հանգամանքը պատճառ դարձավ կայսերական խասերի և մուկաթաաների գյուղերի քայքայմանը... Շոայլությունն ու զեխությունը հետզհետե այնպիսի աստիճանի հասան, որ պաշտոնյաների և «կուլ» դասի եկամուտը չէր բավականացնում նույնիսկ հացի փողի... Բռնության և թշնամության պատճառով, աշխարհը ավերվեց»...

ՆԵՌԻՄՆԵՐԻ ԵՎ ՄՅՈՒԿԱՐՐԻԲՆԵՐԻ ՉԱՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

«Մինչև 982 (1574) թվականը բարձր վեզիրները միանգամայն ինքնուրույն էին գործում Մեծ վեզիրի նախագահության ներքո և ոչ ոք չէր կարող միջամտել նրանց գործերին: Պաշտոններում նշա-

նակելու և ազատելու իրավունքը նրանց էր պատկանում և ոչ ոք չէր իմանում փաղիշահի հետ նրանց ունեցած գործերի մասին...: Վերոհիշյալ թվականներից սկսած նեղիմներն ու այլ մոտիկ անձինք, փաղիշահի մոտ դիրք և պատիվ ձեռք բերելով, սկսեցին միջամտել սուլթանության գործերին: Նրանք մինչև անգամ մեծ վեզիրներին մի շարք առաջարկներ ներկայացրին...

Մեծ վեզիրները նրանց [նեղիմների և մյուս կարրիբներին] ցանկություններին շքեղաբանելու դեպքում, բոլորը միասիրտ և միաբերան, փաղիշահին դիմելով բազմաթիվ զրպարտություններ էին ներկայացնում և փաղիշահի բարկությունն ու զայրույթը գրգռելով, անմեղներից ոմանց սպանության, ոմանց աքսորի և ոմանց էլ ունեցվածքի ու հարստության հափշտակման և նրանց անարգանքի ենթարկվելու պատճառ էին լինում...»:

Հեղինակը իբրև օրինակ հիշում է Իրանի դեմ մղված պատերազմում սերդար նշանակված Ֆերհադ փաշային, որը Օսմանյան պետության մատուցած իր բազմաթիվ ծառայությունների համար փոխանակ փաղիշահի շնորհներին և պատիվներին արժանանալու, վերոհիշյալ նեղիմների ու մոտիկ մարդկանց զրպարտությունների և թշնամության հետևանքով, մահվան էր դատապարտվել...

«Սրանից առաջ սուլթան Մուրադ III-ի և սուլթան Մուհամմեդ III-ի սուլթանության ժամանակ սիփահի զորամասերը անհնազանդություն ցույց տալով և պետության վեքիլների դեմ բռնություն գործ դնելով, Ռումելիի բեյլերբեյի Կարա Մուհամմեդ փաշային, «Բաբ-ուս-սեադեի»⁵ աղա Ղազենֆեր Աղային շենք ուղղում» ասելով, սպանել տվին և բազմաթիվ պատվավոր մարդկանց վրա հարձակվեցին, ռայաների և բերայաների⁶ նկատմամբ բռնություններ կատարեցին: Ոչ ոք չկարողացավ սրանց գործունեությունը կանխել: Միայն հանգուցյալ Եմիշլի Հասան փաշան, իր խելամտությամբ, ենիշերիների օջախը իր կողմը գրավելով, անսպասելի կերպով փակեց Ստամբուլի դռները. վերոհիշյալ խմբի [սիփահիների] ավազակապետներին և շարագործներին միանգամից սրի քաշեց և նրանց հետ իր հաշիվը մաքրեց: Սակայն անմեղ և անպարտ [Հասան փաշային] փաղիշահի առաջ թշնամական ապրտամբությամբ սպանել տվեցին: Որոշ մարդկանց միջոցով զրպարտություններ ներկայացնելով Դերվիշ Մահմուդ փաշայի և Նեսուհ փաշայի նման վեհանձն, հերոս և հավատարիմ բազմաթիվ վեզիրների մասին ևս, Բարձր սուլթանության նկատմամբ, Աստված մի արասցե', դավադրություն կազմակերպելու մեջ ամբաստանեցին և նրանց փաղիշահի զայրույթին արժանացրին: Նրանցից հետո եկած վեզիրները ստիպված էին ենթարկվել «ներքին մարդկանց»⁷ [ար-

քունիքի մարդկանց] և ծառայել նրանց ցանկություններին. ինչ որ նրանք ցանկանում էին, այն էլ կատարում էին: Ներքին մարդիկ սկսեցին միջամտել նաև մի շարք այլ գործերի: Այսպես, հարյուրավոր տարիներ առաջվա նվիրական պատերազմների [ղազավաթ]⁹ հետևանքով նվաճված գյուղերն ու մշակելի հողերը տարբեր ճանապարհներով, մի մասը իբրև քաջմախլր⁹, մի մասը իբրև առփալր⁹, մի մասն էլ իբրև մյուլ⁹ յուրացրին: Իրենց բավարարելուց հետո, իրենց ենթակա մարդկանց բաժինը տվին որպես թիմար և զեամեթ, կտրեցին սրի մարդկանց դիրլիքները: Նրանք մուսուլմանների բեյթ-ուլ-մալերը քայքայելով, աշխարհը այսպիսի վիճակի հասցրին: Դրանով էլ նրանք շքավականացան: Կաշառակերության դուռը բաց անելով, սկսեցին միջամտել սանջակների բեյլերբեյիների և փադիշահի մյուս ծառայողների գործերին: Կաշառակերության մուլուցքով տարված, մի շարք անկարող և անարժան մարդկանց բեյլերբեյիություն պարտադրելով, դրան արժանի բազմաթիվ գործունյա և վաստակ ունեցող մարդկանց, իրենց կորովով և քաջությամբ հայտնի կուլերին, անարգանքի ու անուշադրության դատապարտեցին և աղքատության դուռը հասցրին: Թիմարի և զեամեթի տերերը լրիվ կերպով ոչնչացվեցին: Նվաճումներն ու գրավումները դադարեցին: Աշխարհի երեսից կարգն ու կանոնը վերացվեց... Աշխարհը լցվեց ուլուֆե [ռոճիկ] ստացող կուլերով, սիփահիների խումբը խորտակվեց, նրանցից անվանիները ենթարկվեցին վեքիլներին և դրանց միջոցով երևան եկան ամեն տեսակի անկարգություններ ու խռովություններ, «փադիշահական հարեմը մտան թուրք և յուրուք¹⁰, շինգանե (գնչու), հրեա, անկրոն և անհավատ բազմաթիվ սրիկա և հարբեցող քաղաքի օղլաններ»:

ԵՆԻՉԵՐԻԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՊԱՀՈՒԹՅԱՆ ԽԱԽՏՈՒՄԸ

Ենիշերիական օջախում օտարների մուտքը սկսվում է 909 (1503) թվականից: Դրա պատճառը հետևյալն էր. հիշյալ թվականին տեղի ունեցավ նորին վսեմություն սուլթան Մուհամմեդ III-ի հարսանեկան հանդեսը և շարունակվեց գիշեր-ցերեկ՝ մոտ երկու ամիս: Շրջակայքից և ամեն կողմից անթիվ-անհամար մարդիկ հավաքվեցին ու այնպիսի խառնաշփոթություն առաջացավ, որ բազմաթիվ մարդիկ ոտքի կոխան դարձան: Բազմությունը ցրել անհնարին էր. կտավատի յուղով յուղված պարկեր բերեցին և դրանցով հարձակվեցին ժողովրդի վրա... երբ բազմությունը մի քիչ ցրվեց, փադիշահական հարսանիքը վերջացավ. փոխանակ [ենի-

չերիական] դասի հանդեպ հարգանք ցուցաբերելու, հավաքված բազմությունը միաբերան պահանջեց, որ իրենց էլ ընդունեն ենիչերիների շարքերը: Փառիշահը ստիպված եղավ նրանց ցանկությունը ընդունել: Այդ ժամանակ ենիչերիների աղա Ֆերհադ Աղային հրաման տրվեց այդ մասին: Սա էլ խորհրդակցելով օջախի սպաների հետ, հետևյալ կարծիքը հայտնեց. «Եթե այդպես լինի, ապա օտար տարրերը մուտք կգործեն մեր օջախը, օջախում գոյություն ունեցող կարգն ու կանոնը և օսմանյան պետությունը դրանով վնաս կկրեն»: Այս խորհրդածությամբ նրանք այդ հրամանը չընդունեցին...:

Փառիշահը պնդում է իր հրամանի վրա և ենիչերիների աղան հեռացվում է պաշտոնից: Նրան փոխարինող Յուսուֆ Աղան այդ օտար տարրերին՝ «աղա շրադի» անունով, ենիչերիական օջախն է ընդունում և դրանով ստեղծում մի նոր ապօրինություն ևս: Հետագայում, 1030 (1620) թվականին, ստեղծվում է «բեջայիշ» [փոխարինում] անունով մի ապօրինություն ևս. այդ միջոցներով ենիչերիների շարքերն են ընդունվում օտար տարրեր: «Օջախը իր մաքրությունն ու փայլը կորցրեց, գոյություն ունեցող օրենքը խախտվեց և առաջ եկան խառնակություններ... 10 հազարից ավելի «օթուրաքներ» [թոշակի անցածներ] երևան եկան և այսպիսով ոչնչացվեց մուսուլմանների բեյթ-ուլ-մալը...»:

Այնուհետև Կոչի Բեյը հիշատակում է բազմաթիվ «նորամուծություններ», որոնց հետևանքով աշխարհում տարածվում են շարությունը, խռովությունն ու դավադրությունը, խանգարվում է աշխարհի կարգն ու կանոնը:

«Եթե այս եղանակով հավաքված զինվորներով կարելի լիներ կրոնին և պետությանը վայել գործեր տեսնել, մեր նախկին սուլթանները... զեամեթները և թիմարները միայն սիփահիներին չէին շնորհի և կուլերի դասին տարեկան այդպիսի գանձեր [դրամ] չէին տա: Միայն փառիշահական արշավի ժամանակ տարբեր ցեղերից մեկ-երկու հազար զինվորներ չէին հավաքի և ըստ իրենց ծառայությունների՝ դերձակը դերձակությամբ, նպարավաճառը նպարավաճառությամբ, անուշահոտություններ վաճառողը իր գործով, ամենքը չէին զբաղվի իրենց արհեստներով...»:

XI ԴԱՐԻ [ՀԻՋՐԵԹԻ] ԱՂՔԱՏ ՌԱՅԱՆԵՐԸ

Ուշադրության է արժանի նաև Կոչի Բեյի գրքի այս հատվածը, որի մեջ նա տալիս է ժողովրդական մասսաների կյանքի իրական պատկերը:

Մինչև 990 (1582) թվականը աղքատ ուսանողների ամեն մեկ շնչից գանձվում էր 40—50 ալշե՝ ջիզիե և 40 ալշե՝ տան ավարից: Երկու ոչխարից մեկ ալշե՝ ոչխարի հարկ: Սակայն մյուրաշիրն ու տուրքահավաքները ջիզիեից և տան ավարիցից երկուական, երեքական և մինչև հինգական ալշե փող էին առնում որպես «ղուլամիյե»¹¹, և ոչ ոք չէր համարձակվում միջամտել: Փաղիշահական խասերի գրանցումը երկու հազար շորս հարյուր քառասուն մեկ ալշե էր: Ներկայումս կուլ դասի թիվը ավելացել է. երբ կուլերի թիվը ավելանում է, ծախքերն էլ կավելանան, իսկ երբ ծախքերն ավելանում են, ուսանողների ճնշումն էլ է ավելանում և աշխարհը ավերվում է:

Սկզբում տան ավարիցից առնվում էր 40—50 ալշե, ներկայումս ջիզիեից միայն պետութայան համար նշանակվել է շնչից 240 ալշե, ամեն մեկ տան ավարիցից՝ 300 ալշե, ամեն մեկ գլուխ ոչխարի համար՝ մեկ ալշե: Սիփահինների վեց վաշտի զինվորները, մի քանի տարուց ի վեր փաղիշահական եկամուտների գանձումը յուրացնելով, սուլթանութայան վեքիլներից բռնի կերպով վերցրել են բոլոր գեֆթերները: Սուլթան Մուհամմեդի ջամիի բակում ժողովրդի ներկայությամբ աճուրդի են դնում և մեկ, թերևս մեկ ու կես «ղուլամիեյով» վաճառում, իսկ գնողները մեկ դուրուշով շքավականանալով, իսլամական երկրում սկսել են յոթ-ութ հարյուր ալշե ջիզիե առնել, իսկ վիլայեթներում մեկ ոչխարի դիմաց 30—40 ալշե են առնում: Ռայաները ինչպե՞ս կարող են տանել այս բռնությունները: Երկրի ժողովուրդը ինչպե՞ս կարող է ապրել այսպիսի պայմաններում: Փաղիշահական խասերի դրությունն էլ է վատացել: Չորս հարյուր ութսուն բեռ ալշե արձանագրված վրաստանի, Գենջեի, Երևանի և Բաղդադի երկրներում փաղիշահական խասերի գյուղերը ձեռքից դուրս են եկել և անցել թշնամու ձեռքը: Սրանց մի մասը, շարիաթին հակառակ, սեփականացվել է և վերածվել մյուլքի, վակֆի և բաշմաքլըքի, մի մասն ավերվել է և քայքայվել, մի մասն էլ վեզիրների խասերի վերածվել: Ներկայումս գոյություն ունեցող փաղիշահական խասերի գյուղերից հազիվ հարյուր բեռ ալշե եկամուտ է մտնում պետութայան գանձարանը, իսկ մնացած [գումարից] անուն և հետք անգամ չի մնացել:

Վերջապես աղքատ ուսանողների նկատմամբ ներկայումս կիրառվող այդ ճնշումներն ու բռնությունները տեղի չեն ունեցել ո՛չ մի ժամանակ, ո՛չ մի տեղ և ո՛չ էլ փաղիշահի որևէ երկրում:

Իսլամական երկրներից որևէ մեկում որևէ անձի նկատմամբ եթե մի հյուլեի շափ բռնություն գործադրվի, վերջին դատաստանի

օրը այդ երկրի իշխողն է պատասխան տալու. վեքիլներից չեն պահանջելու և իշխողը աշխարհի արարիչ Աստծուն չի կարող պատասխանել և ասել, որ ինքը վեքիլներին է հանձնարարել: Այս, ուժեղ բռնությունը գերդաստաններ կոչնչացնի և վշտաբեկ մարդկանց արտասուքը դժբախտության մեջ կխեղդի աշխարհը:

Աշխարհը անհավատություն կարող է հանդուրժել, սակայն բռնություն չի հանդուրժի: Արդարությունն է երկարակեցության պատճառը: Երկրի կարգն ու կանոնը փառիշահի աղքատների համար արքայություն է ստեղծում: Այս ասածներս իմ խոսքերը չեն, ուլեմաների և շեյխերի խոսքերն են: Եթե հավատ չընծայվի, նրանցից պետք է հարցնել:

XI ԳԱՐԻ [ՀԻՋՐԵԹԻ] ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

Սկսած 990 (1582) թվականից փառիշահական պաշտոնները անարժաններին կաշառքով էին տրվում, իսկ պատերազմի և կովի իրավունք ունեցող զեամեթների և թիմարների տերերը խրամատներ մտնելով [պատերազմների գնալով] քայքայվում էին...

Սրանից առաջ Անատոլիայի վիլայեթներում «ջելալի» ավազակներ երևան գալով կողոպտեցին և թալանեցին Անատոլիայի, Կարամանի, Սվազի, Մարաշի, Հալեպի, Դամասկոսի (Շամ), Ուրֆայի, Դիարբեքիրի, էրզրումի, Վանի և Մուսուլի էյալեթների գյուղերն ու գյուղաքաղաքները, որով բազմաթիվ երկրներ քանդվեցին ու ավերվեցին: Նույնիսկ օսմանյան պետութայն հնագույն մայրաքաղաք Բրուսան թալանվեց, կրակի մատնվեցին ու այրվեցին բազմաթիվ քաղաքներ և վայրեր: Վրանաբնականները և թուրքմեն ցեղերը հպատակությունից դուրս գալով, աղքատ ուսանների նկատմամբ ծայր աստիճանի բռնություններ գործադրեցին, որի պատճառով բազմաթիվ գյուղեր ավերվեցին:

Սև ծովի կողմից էլ կազակներ են գալիս և կողոպտում ու թալանում են ծովեզերքում գտնվող գյուղերն ու գյուղաքաղաքները, բնակիչներին գերի են տանում, որովհետև նրանց դիմադրություն ցույց տվող չկա: Կազակները մոտենալով Ռումելի Հիսարին¹²; այրել են Ենի Քյոյն ու մի շարք այգիներ, կողոպտել ու թալանել են մուսուլմանների ունեցվածքը: Դրանց պատճառած վնասների ու շարիքների առաջն առնելու համար անհրաժեշտ եղավ նեղուցու՞ (Բոսֆորում) բերդեր կառուցել և պաշտպանել Ստամբուլի շրջակայքը:

Իրանի շահն էլ իր գրաված մի քանի էյալեթներից բացի, մեր

ձեռքից խլեց Բաղդադի նման ամրակուռ բերդը և մեր իմամն ու կրոնի առաջնորդը հանդիսացող Նորին սրբություն մեծ իմամ էբու-
Հանիֆեի նվիրական և լուսավոր գերեզմանը գրավելով, անթիվ դավաճանություններ կատարեց: Այսքան ժամանակ է [շահի] դեմ արշավանքներ են կազմակերպվում, անհաշիվ բեյթ-ու-մալեր են ոչնչացվում, սակայն բոլորովին ապարդյուն. նրանից [շահից] երկու գյուղ անգամ շեն կարողացել գրավել, իսկ այս դարի զինվորներով գրավելու հավանականություն անգամ չկա: Միակ միջոցը այն է, որ փադիշահը ինքն անձամբ [պատերազմի] գնա և շնորքի արժանանա:

Եմենի երկիրն էլ ձեռքից դուրս է եկել և իմամ համարվող մի անձի սեփականությունը դարձել. Մուանի-օղլին էլ հպատակու-
թյուն ցույց տալու փոխարեն, ապստամբել է և բռնությամբ գրավել մեկ բեյլերբեյիության շափ երկիր: Բասրայի և Հասասայի վա-
լին էլ «թավայիֆի-մյուլուքի»¹³ ձևն է ստացել: Սկսած 1005 (1596) թվականից իսլամական երկրից գրավվել է ընդամենը 19 էյալեթ:

Մնացած երկրներն էլ բռնությունների ներքո այրվում են, իսկ ռայաներն ու բերայաները քայքայվում...

Ինչպիսի՞ դժբախտություն է այս:

Եվ վերջապես, Օսմանյան սուլթանության հզորությունն ու փառքը զինվորով է ապահովվում, իսկ զինվորի գոյությունն ապահովողն էլ դրամն է: Դրամը ռայաներից կգանձվի: Ռայաների ապահովությունը կարելի է իրագործել արդարությամբ և արդարադատությամբ: Իսկ ներկայումս աշխարհը քայքայված է, ռայաները ցրված են, գանձարանը դատարկ է և կռվող մարդիկ մեր նկարագրած վիճակումն են: Մեկ կողմից իսլամական երկիրը ձեռքից գնում է, բայց դարձյալ միջոցներ ձեռք չեն առնվում և դրաման չեն հասցնում: Սակայն ամեն տեսակի զեխությունները նորից անպակաս են: Այս ի՞նչ անգիտակցություն է...

ԿՈՉԻ ԲԵՅԻ ԵՐԿՐՈՐԳ «ՌԻՍԱԼԵՆ»

Կոչի Բեյը 1041 (1631—1632) թվականին սուլթան Մուրադ IV-ին ներկայացրած «Ռիսալե»-ից հետո, սուլթան Իբրահիմի հրամանով նրան ներկայացնում է իր երկրորդ «Ռիսալեն»¹⁴:

Իր երկրորդ «Ռիսալե»-ում Կոչի Բեյը սուլթան Իբրահիմին առաջարկում է հիմնական ուշադրությունը դարձնել պետական գանձարանի կարգավորման և ռազմական ուժերի (գլխավորապես ենիչերիական բանակի) վերակազմության գործերին: Կոչի Բեյը իր այս «Ռիսալե»-ում հիմնականում կրկնում է իր տեսակետներն ու դատողությունները Օսմանյան կայսրության անկման և քայքայման պատճառների, «աղքատ ռայաների» տնտեսական վիճակի վատթարացման, գյուղատնտեսության դեգրադացիայի մասին և այլն:

Ինչպես իր առաջին գեկուցագրում, այստեղ ևս, փոքր և միջին ավատատեր-թիմարատերերի գաղափարախոս և նրանց ձգտումների արտահայտիչ Կոչի Բեյը հավատացած է, որ «բավական է միայն վերականգնել «սրի մարդկանց» առանձնաշնորհումները և ամեն ինչ կստանա իր նորմալ վիճակը... Բարձրյալն Աստծու կամքով պետության մեջ կարգ կհաստատվի, բարձրագույն իշխանությունը [փառիշահական իշխանությունը] կվերստանա իր նախկին փայլը, իսլամի սուրը կլինի անպարտելի և թշնամիները՝ հլու-հպատակ»*:

Երկրորդ «Ռիսալե»-ի 19 գլուխներում ընդգրկված են բազմատեսակ վարչական, ռազմական, տնտեսական, հողային, հարկային և այլ հարցեր:

Նրա քննության առած հարցերից առանձնապես պետք է նշել սուլթանական արքունիքի կազմակերպության, շնորհումների [պաշտոններ, աստիճաններ, տիտղոսներ և այլն], պատմությունը կարգալու և գործի հանգամանքներին ծանոթանալու, ենիչերիական բանակը վերակազմելու, սեփականությունների [հողային] բաժանման և խասերի քանակի, հարկերի, դատավարության, դրամների մասին և այլ հարցեր:

* А. С. Тверитинова, *նշվ. աշխ.*, էջ 218:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ

ՖԵՐԻԴՈՒՆ ԲԵՅԻ «ՍՈՒԼԹԱՆՆԵՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ»-ԻՑ

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԳԱՆՁԱՐԱՆԻ (ԽԱԶԻՆԵԻ ԱՄԻՐԵ) ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԻ ԵՎ
ՄԱԽՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԴԵՖԹԵՐԴԱՐ ԷՖԵՆԴԻԻ ԹԱՔՐԻՐԸ²

Նվաստս հայտնում եմ, որ կայսերական գանձարանի լրիվ տարին մուկաթաաից³, ջիզիեից⁴, ավելի ջիզիեից, ավարիզից⁵ իջևւ վանի (օթևանի) տուրքից⁶ և տարբեր ստացվածքներից եկող եկամուտները կազմում են գանձարանի ելքն ու մուտքը, և որոնք հատկացված են կարիքների և ծախքերի՝ ընդամենը 14503 քիսե ակչե է:

— Հիշված ակչեից 7448 քիսեն ստացվում է մուկաթաաից և կայսերական խասերից.

— 297 քիսեն՝ ջելեպների ոչխարի աղնամից⁷.

— 50 քիսեն բեյթ-ուլ-մալից, բերաթների և հրովարտակների եկամտից.

— 1203 քիսեն՝ օթևանի և իջևանի տուրքերից.

— 150 քիսեն՝ զեամեթի և թիմարների տերերի՝ թիմարի համար վճարած ակչեններից.

— 47 քիսեն՝ կայսերական անշարժ կալվածների և հողերի ամրացման եկամտից⁸:

— 71 քիսեն՝ օգնության...

— 115 քիսեն՝ Բոզդանի բեյլերբեյի, Բոսնիայի դեֆթերդարի և Հերսեգի բեյի կուլերի ոռճիկները վճարելու համար ապահովված ակչեից:

Լրիվ տարվա ընթացքում կատարված ծախքերը հետևյալներն են.

— Փոքր ուղնամեջիի⁹ գրասենյակում գրանցված և թվով 2301 մարդուց բաղկացած փաղիշահական ասպանդակի աղաների, շավուշների և այլ նշանավոր անձերի լրիվ տարեկան ոռճիկները՝ 573 քիսե:

— 19843 մարդուց բաղկացած սիփահիների, սիլահարների,

աջ և ձախ ուլուֆեջիների, աջ և ձախ ղարիքների¹⁰ լրիվ տարվա
նոճիկն է 3116 քիսե.

— 2465 մարդուց բաղկացած կափուջի կուլերի լրիվ տարվա
նոճիկը կազմում է 180 և կես քիսե.

— Աջեմի օղլանների¹¹, բոստանների օղլանների¹² և բալթա-
ջի կուլերի¹³, որոնք թվով 13826 մարդ են, լրիվ տարվա նոճիկն է
442 և կես քիսե.

— 5128 մարդուց բաղկացած ջեբեջի կուլերի լրիվ տարվա
նոճիկը՝ 264 և կես քիսե.

— 1455 մարդուց բաղկացած թնդանոթածիզ կուլերի լրիվ
տարվա նոճիկը՝ 111 և կես քիսե.

— 320 մարդուց բաղկացած թնդանոթի կառապանների լրիվ
տարվա նոճիկը՝ 27 և կես քիսե.

— Թվով 3217 թամբագործ կուլերի լրիվ տարվա նոճիկը՝ 195
և կես քիսե.

— Կայսերական խոհանոցի 1321 ծառայողների լրիվ տարվա
նոճիկը՝ 73 քիսե.

— 735 արհեստավոր կուլերի լրիվ տարվա նոճիկը՝ 40 քիսե.

— 221 խալաթի դերձակ կուլերի լրիվ տարվա նոճիկը՝ 10
քիսե.

— 909 վրանի նվագողների լրիվ տարվա նոճիկը՝ 55 քիսե.

— Դրոշակի 100 նվագողների լրիվ տարվա նոճիկը՝ 12 և կես
քիսե.

— Դիվանի 35 ջրկիրների լրիվ տարվա նոճիկը՝ երեք քիսե.

— Միայն մի մարդ մնացած եվրոպացի խմբի տարեկան նո-
ճիկը՝ 10600 ալշե.

— Վարաթի բերդի 717 բերդապահների լրիվ տարվա նոճի-
կը՝ 227 քիսե:

Ներկայումս գրանցված և նոճիկ ստացող բոլոր կուլերին ըն-
դամենը վճարվում է 9206 քիսե նոճիկ:

— Ներկայումս արքունական նավաշինարանում (թերսանե)
եղած 50 նավերի (կատարղա) բոլոր կարիքների և ալշեյով թիա-
վարների վարձի և բեյլիք (պետական) գերիների հացի, կայսերա-
կան նավատորմի 13 կալիոնների¹⁴ նավաստիների վարձի և այլ
կարիքների համար կանխիկ դրամով վճարվում է 988 և կես քիսե.

— Օջաբլըքներից իբրև ավարիզ առնված թիավարներին վճա-
րում է 621 և կես քիսե ալշե: Այս ծախսերին ավելացնելիք նավա-
շինարանի սարքավորանքը կազմում է 1609 քիսե: Սակայն վերո-
հիշյալ 621 քիսեն օջաբլըքի անվան է պատկանում և չի մտցված

եկամտի և ծախսերի մեջ, միայն նավաշինարանի ընդհանուր ծախսը իմանալու համար է, որ այստեղ այդ մասին բացատրություն տրվեց:

— Արքունական խոհանոցի կարիքների համար, բացի Եգիպտոսի իրսալիեյից¹⁵ ամբողջ տարին ծախսվում է 965 և կես ֆիսե.

— Քաղաքապետության ծառայողների համար, թե՛ նրանց ոռճիկների և թե՛ հին պալատի, Իբրահիմ փաշայի պալատի և Ղալաթայի պալատի մսի և այլ կարիքների համար ամբողջ տարին ծախսվում է 724 և կես ֆիսե.

— Կայսերական ախոռի հատկացումների համար, բացի Արփա էմինի¹⁶ և օջաքլըքների միջոցով կատարված ծախսերից, ծախսվում է 254 և կես ֆիսե.

— Ստամբուլի աղայի միջոցով, օջաքլըքներից բացի ամբողջ տարին ծախսվում է 114 և կես ֆիսե.

— Գավառական գանձարանի միջոցով խալաթի ատլասի և այլ իրերի համար ամբողջ տարին ծախսվում է 225 ֆիսե.

— Արքունի պալատի կանանոցի (էնդերուն) համար բազմատեսակ դիպակի, ասվիի և ատլասի ծախսերը ամբողջ տարին կազմում են 150 ֆիսե.

— Ենիշերիների համար ասվիի և աստառի արժեքը ամբողջ տարին՝ 436 և կես ֆիսե.

— Ենիշերիների համար մսի արժեքը ամբողջ տարին 210 և կես ֆիսե.

— Էդիրների և պալատի տղաների (ղուլամ) համար ամբողջ տարին 46 ֆիսե.

— Սեքբանների փոխի համար անհրաժեշտ ալյուրի արժեքը ամբողջ տարին 25 ֆիսե.

— Ղրիմի խանի և Կալդայի¹⁷ սալյանեի համար որոշ միրմիրանների և ծովային բեյերի սալյանեի համար ամբողջ տարին 400 ֆիսե.

— Նվիրական Հաջջի համար ամբողջ տարին 139 և կես ֆիսե.

— Արքայական սովորույթների, ներբողի, գովասանքի և սովորությունների, շնորհումների և ճանապարհածախսերի համար ամբողջ տարին 50 ֆիսե.

— Կարամանի էյալեթում վառոդ պատրաստելու համար ամբողջ տարին 10 ֆիսե.

— Թոշակի անցածների և աղոթքով զբաղվողների, ինչպես նաև որոշ բերդերի զինվորների համար ամբողջ տարում 1911 ֆիսե.

— Մի քանի մուկաթաա ստանալու, բրնձի մշակույթի և մու-

կաթաանների ծախսերի, մզկիթների, վակրֆների և մենզիլների ձիերի ծախքերի համար ամբողջ տարին 427 և կես քիսե:

— Պետական մսագործների աղնամի (ոչխարի) տուրքերը, որը հատկացված է արքունական խոհանոցի, հին պալատի, Իբրահիմ փաշայի պալատի, Ղալաթայի պալատի և ենիչերիների պետերի համար, ամբողջ տարին 188 քիսե:

Ներկայումս բոլոր ծախսերի գումարը հավասար է 16400 քիսե ակչեի, որը գերազանցում է եկամտի գումարից 2000 քիսեով:

Գրվել է 1064 (1653) թվականին:

(հատ. II, էջ 304—307)

ԱՇԱՐԻ (ՏԱՍԱՆՈՐԴ) ԵՎ ԽԱՐԱԶԻ ՀՈՂԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՏՎՈՂ ՇԵՅԽ-ՈՒԼ-ԻՍԼԱՄ ԷԲՈՒՍՈՒՈՒԴ ԷՖԵՆԴԻԻ ՆՎԻՐԱԿԱՆ ՖԵԹՎԱՆԵՐԸ¹⁸

ՀԱՐՑ. Ի՞նչ է տասանորդային և խարաջային¹⁹ հողը, շնորհ արե՛ք մանրամասնորեն բացատրել:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ. Եթե իմամը մի երկիր նվաճելով նրա հողերը բաժանի հաղթողների միջև, այդ հողերի համար տրված պարտավորությունը, հարկավ տասանորդ է, որովհետև մուսուլմանների համար տրված պարտականությունը չի կարող լինել սոսկ ապրուստի միջոց: Եթե նվաճման ժամանակ [հողը] քյաֆիրների ձեռքում է եղել, տեղն ու տեղը տրված որոշումով, հողը պահպանվում է իբրև սեփականութուն: Այդ հողում նշանակվածը, հարկավ, խարաջ կլինի, չի կարող տասանորդ լինել, որովհետև տասանորդը բովանդակում է նաև բարեպաշտութուն, իսկ քյաֆիրը արժանի չէ դրան: Խարաջի մի մասը ըստ հողաբաժնի է, տարեկան ուրոշ շափով ակչե է առնվում, մի մասն էլ ըստ եկամտի ստացվածի (եկամտի) կամ տասանորդն է, կամ արժեքը, որը նշանակում է ըստ հողի բերրիության աստիճանի՝ մինչև կեսը:

Այս երկրի, այսինքն՝ Ռումելիի, հասարակության հողերը ո՛չ տասանորդային են և ո՛չ էլ խարաջային, այլ երկրին պատկանող հողեր են, որոնք իրենց տերերին շեն տրվում իբրև սեփականութուն, այլ տրվում են ժամանակավոր օգտագործման կարգով: Դրանց [հողերի] ըստ հողաբաժնի և ըստ եկամտի խարաջները տալիս են սիփահիներին, [հողը] մշակում են, բայց շեն կարող վաճառել կամ սեփականացնել. [մշակողը] եթե զավակ ունենա, սա ևս հոր նման հող կմշակի, բայց [հողը] չի անցնում ժառանգորդներին: Տասանորդային հողերն ու խարաջային հողերը իրականու-

թյան մեջ իրենց տերերի սեփականությունն են, որոնք օգտվում են այդ հողերից, որպես իրենց կալվածքի:

... ՀԱՐՑ. Եթե մի երկրում տասանորդի փոխարեն յուրաքանչյուր շիֆթից հնուց ի վեր առնվել է որոշ քանակի հացահատիկ, այդ երկրում թիմարատեր սեփահինների այդ կարգի տասանորդի փոխարեն առած հացահատիկը արդյոք հալալ կլինի:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ. Այն հողերը, որոնք երկիրը նվաճելիս բաժանվել են նվաճողների միջև և որոնցից առնվում է շարիաթական տասանորդ և կամ այն հողերը, որոնք իմամի որոշումով թողնվել են իսլամ ընդունողներին, այդպիսի հողերը չեն կազմում երկրի հողերի մեծ մասը: Քյաֆիրների վրա խարաջ է նշանակվում ըստ շնչի և, բացի այդ, խարաջ է նշանակվում նաև իրենց ձեռքում ունեցած հողի համար: Խարաջը նշանակվում է ըստ հողի բերրիության աստիճանի, տասից մեկ, ութից մեկ, ավելի կամ պակաս: Եթե հիշված վայրերը տասանորդային հողեր են, տասանորդից ավելին առնելը հալալ չի լինում, իսկ եթե խարաջային հողեր են ու խարաջ է նշանակվում, և եթե այս հողերը կարող են [ավելիին] դիմանալ, արտոնված է այդպիսի հողերից առնել ավելին:

(հատ. II, էջ 302—303)

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՒՄ ԵՂԱՄ ԹԻՄԱՐՆԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երկրում ընդհանուր առմամբ զեամեթը 20 հազար ակչե է, ամենապակասը՝ 20 հազար, եթե ավելի լինի [դրանից] 20 հազար ակչեն կըլըջ, իսկ մնացածը հիսս է համարվում: Ռումելիում եղած թիմարների կըլըջը երկու տեսակ է, մեկը վեց հազար ակչե, մյուսը՝ երեք հազար: Օրինակ՝ Ռումելիում եղած բեյլերբեյիները տալիս են մինչև 5999 ակչեով փոխանցված թիմարները և իրենց կնիքով կնքված բերաթները²⁰. 6000 ակչե լինելու դեպքում բեյլերբեյիները բերաթ չեն տալիս, այլ տալիս են գրություն (թեզքերե)²¹ և ուղարկում երջանիկ Ասիթանե (Ստամբուլ):

Անատոլիայի, Ջեզայիրի և Կիպրոսի էյալեթներում կըլըջ թիմարը 5000 և 2000 ակչե է: Մինչև 4999 ակչեի [թիմարները] բեյլերբեյիներն են բաժանում և բերաթները տալիս իրենց կնիքով, իսկ 5000 ակչե լինելու դեպքում, բերաթ չեն տալիս, ինչպես վերևում նշվեց, այլ տալիս են թեզքերե, որով և ստացվում է բերաթը [Ստամբուլից]:

Բասրայի, Դիարբեքի, Էրզրումի, Շամի [Դամասկոս], Հա-

լեպի, Բաղդատի և Շեհրի Զորի էյալեթներում կիրառվում է Ռու-
մելիում գործող կարգը:

Կարամանի, Մարաշի և Ռումի [Սվազ] բեյլերբեյիները իրենց
բերաթներով տալիս են մինչև 2999 ակչեի թիմարներ, իսկ 3000
ակչե լինելու դեպքում, թեզերքեով ուղարկում են Ստամբուլ: Եթե
թիմար ստացողը չի հրաժարեցված և թիմար է ստացել նախնա-
կան կարգով, նրան բերաթի փոխարեն տալիս են թեզքերե, որով-
հետև օրենքով բերաթը սկզբում տրվում էր Ասիթանեից:

Օրենքի համաձայն սիփահիի որդիները ևս իրենց հոր սկզբ-
նական բերաթները պետք է տանեն Ասիթանե և [բերաթը] այնտե-
ղից ստանան: Բեյլերբեյիների կողմից բերաթ եղած թիմարները
տրվում են երջանիկ Ասիթանեից և սերդարների կողմից, հետո
դեֆթերխաններից թեզքերե է տրվում և բերաթ լինում: Սրա պատ-
ճառն այն է, որ մի քանի տարուց ի վեր արշավանքներ են տեղի
ունենում դեպի Արևելք և Արևմուտք, բեյլերբեյիները իրենց տեղե-
րում շեն լինում և շարժման մեջ են գտնվում:

Ինչպես բացատրվեց, բեյլերբեյիների կողմից բերաթ եղած
թիմարներից բացի, երջանիկ Ասիթանեից ուլուֆե (ոռճիկ) ունեցող
կամ թիմարի իրավունք ունեցող մարդկանց բերաթ է տրվում և
հաստատվում հրամանով: Երբեմն երջանիկ Ասիթանեում թեզքե-
րե է գրվում և բերաթ լինում, երբեմն էլ բեյլերբեյին է ուղարկ-
վում նախապես տրված հրամանը, որից [բեյլերբեյից] եկած թեզ-
քերեով բերաթ է լինում Ստամբուլում:

Բեյլերբեյիների բերաթներով տրված թիմարները անունների
մատյանում կոչվում են առանց թեզքերեի [թիմարներ]:

Իսկ իրենց [բեյլերբեյիների] բերաթներով շտրված, այլ թեզքե-
րեով տրված և պետության մայրաքաղաք ուղարկված ու ներկա-
յացված թիմարները կոչվում են թեզքերեով թիմարներ: Վեսսելում!

(հատ. II, էջ 304)

ՖԵՐՀԱԴ ՓԱՇԱՅԻՆ²² ՇՆՈՐՀՎԱԾ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՏՐՎԱԾ
ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԿԱԼՎԱԾԱԳԻՐԸ

Սույն կայսերական նիշանի հրամանը հետևյալն է...

Փաղիշահական գրություններին ու հրովարտակներին հատուկ երկար նա-
խաբանից և Ֆերհադ փաշայի գործերն ու արժանիքները թվարկելուց հետո նըշ-
վում է, որ Ֆերհադ փաշան շատ գեղատեսիլ, հոյակապ և նվիրական մի մզկիթ
է կառուցել Կասթեմունի քաղաքում:

«...Կասթեմունի քաղաքում վեց հազար ակչեով գրանցված
Սարկավան անունով գյուղի բերքերը, վերոհիշյալ մզկիթում ծա-

ուսյողներին ծախսերին հատկացնելու համար, Ֆերհադ փաշան դի-
 մում ներկայացնելով խնդրել է, որ բարեգթորեն այդ գյուղը իրեն
 տրվի՝ սեփականության իրավունքով: «Իմ բարձր գթության և փա-
 դիշահական բարերարության համաձայն... հիշյալը իր բոլոր շա-
 րիաթական իրավունքներով և սովորութային հարկերով իբրև սե-
 փականություն շնորհեցի վերոհիշյալին [Ֆերհադ փաշային] և, տա-
 լով այս բարեբաղդ կալվածագիրը, հրամայեցի, որ սրանից հետո
 վերոհիշյալ գյուղը իր որոշյալ սահմաններով և այդ սահմանների
 մեջ եղած խաս-շիֆլիքը, հողերն ու ցանքսերը, լեռները, գետերը,
 ծառերը իրենց հարակից ենթակա մասերով, պատրաստ եղածնե-
 րով և փոխվածներով²³, հեյթ-ուլ-մալը, պատրաստի և բացակա
 հարստություններով, բաղահավան, հանցանքի և ոճիրի, ոչխարի և
 հացահատիկների հարկերը և բոլոր շարիաթական ու հանրային
 իրավունքները, ինչպես նաև սովորութային հարկերը, առանձին
 մասերով կամ ընդհանուր կարգով, սերնդից-սերունդ նրա [Ֆեր-
 հադ փաշայի] անձնական սեփականությունն ու իրավունքն է...
 մինչև որ Աստված ինքը ժառանգի հողն ու նրա վրա գտնվողնե-
 րին, ու նա է ժառանգների լավագույնը»: Նա՛ Ֆերհադ փաշան,
 սեփականության բոլոր տեսակներով սեփականատեր է: Եթե ցան-
 կանա՛ կվաճառի, եթե ցանկանա՛ կնվիրի, եթե ուզենա՛ վակըֆի
 կտա:

Այդ մասին իմ զավակները և հետագա փառապանծ սերունդ-
 ները, բարձր կարողության տեր վեզիրները, բարեպաշտ մենա-
 կյացները, բոլոր առաքինիներն ու բարեպաշտները, բոլոր ընտիր
 և հասարակ իրերի [ապրանք, հարստություն] սեփականատերերը,
 գործակալները, վերջապես ոչ մի անձ և ոչ մի արարած, հավի-
 տյանս շպիտի միջամտեն և արգելք չպիտի լինեն այս որոշման
 գործադրմանը: Եթե որևէ մեկը փոփոխի, խախտի կամ ջնջի [այս
 որոշումը]... թող Աստծու առաջ մշտապես հանցավոր և մեղավոր
 լինի:

(հատ. II, էջ 275—286)

ՍԱԴՐԱԶԱՄ ՆԵՍՈՒՉ ՓԱՇԱՅԻՆ²⁴ ՇՆՈՐՀՎԱԾ ԳՅՈՒՂԵՐԻ
 ԵՎ ՀՈՂԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՏՐՎԱԾ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԿԱԼՎԱԾԱԳԻՐԸ

Սույն կայսերական նշանի հրամանը այս է որ... ..Խուդավեն-
 դիգյարի սանջակում²⁵, Ակհիսարի սանջակում հազար ակշեոզ
 գրանցված գյուղերը, և նույն սանջակի Կարահիսարնալլու նահի-
 յեում հազար ակշեով գրանցված գյուղերը, նոր համառոտ և ըն-

դարձակ դեֆթերներում²⁶ արձանագրված բոլոր հացահատիկներից և բերքերից գանձվող շարիաթական ու սովորութային հարկերը²⁷, բեննաքի, մյուջերրեդի, բադհավայի և հողի թափուի հարկերը²⁸, ինչպես նաև [այդ գյուղերի] սահմաններում գտնվող հողերը, արտավայրերը և խոտհարքները, նաև դրանց կից եղած վայրերը, շենքերը և ավերակները, մարգագետիններն ու անմշակ վայրերը, «ինչ որ հիշված է կամ չի հիշված, ինչ որ գրված է կամ չի գրված» [բոլորը] շնորհեցի [Նեսուհ փաշային] իբրև սեփականութուն և [դրանց] կալվածագիրը տալով, հրամայեցի, որ վերոհիշյալ գյուղերի վրա, վերևում նշվածի համաձայն, [Նեսուհ փաշան] անձնական կալվածքի և սեփականության իրավունք ունի, կարող է տիրանալ իր ցանկացած ձևով, եթե ցանկանա՝ կծախի, եթե ուղենա՝ կարող է ուրիշին նվիրել, եթե նպատակ ունենա, կարող է վակըֆի տալ: Այդ մասին իմ սուլթանական գերդաստանը, նրա ճյուղերն ու գլխավորները, իմ նվիրական խալիֆայության հետնորդներն ու հաջորդները, Դիվանի բարձրաշնորհ վեքիլները, այանները, էմիրները, կալվածների դեֆթերդարները և այլ անձինք, բարձրաստիճան ու հասարակ մարդիկ արգելք չլինեն, շխանգարեն և ոչ մի կերպ չմիջամտեն: Եթե որևէ մեկը [այս հրամանը] փոփոխի, խախտի կամ ջնջի, թո՛ղ հանցավոր ճանաչվի բարձրյալն Աստծու առաջ: Թո՛ղ այդպես գիտենան: Այս կալվածագրի բովանդակությունն ու անունները հաստատվեցին իմ փառավոր նշանով փաղիշահական թուղրայով: Թո՛ղ վստահեն բարձր նիշանին²⁹:

(հատ. II, էջ 283—285)

ՇԱՆԻ ԶԱԴԵՆ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ-ԴՐԱՄԱԿԱՆ ԵՎ ԿԵՆՑԱՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Շանի Զադեն իր տարեգրային դեպքերի շարքում բավականաչափ նյութեր է տալիս նաև XVIII դարի վերջի և XIX դարի սկզբի Թուրքիայի և նրա ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական դրության մասին:

Անհրաժեշտ է նշել, որ տարեգիրը այդ հարցերը շոշափում է ոչ թե երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքի իր կատարած ուսումնասիրությունների կամ դիտումների հիման վրա, այլ որպես արքունական-պետական տարեգիր, որի պարտականությունն էր «սպասմության» տարեգրություններում նշել փաղիշահական բոլոր հրամանագրերն ու կարգադրությունները, տալ նրանց պատճենը նույնությամբ:

Հատկանշական է, որ Շանի Զադեն, ի տարբերություն նույն ժամանակի պատմագիր-տարեգիր Զեվդեթ փաշայի, կարծեք թե ձեռնպահ է մնում իր կարծիքն ու տեսակետները հայտնելու ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական կյանքին վերաբերող հարցերի մասին: Մինչդեռ պատմագիր-տարեգիր Զեվդեթ փաշան, գրեթե միշտ, վերլուծելով պետական-քաղաքական և տնտեսական-կենցաղային

բազմատեսակ հարցերը, տալիս է իր սեփական կարծիքը, որը անշուշտ, միշտ չէ, որ ճիշտ է և ընդունելի:

Շանի Զադեից թարգմանաբար բերված են թվով 7 նյութեր, որոնք, ըստ բովանդակության, կարելի է բաժանել երկու մասի:

1. Ֆինանսական-դրամական և տնտեսական միջոցառումներ, որոնք պետության և ժողովրդի համար ունենին բացառիկ կարևոր նշանակություն:

2. Կենցաղային (բնակարան, հագուստ) միջոցառումներ, որոնք բնորոշ են երկու տեսակետից. ա) փաղիշահական ֆերմանով որոշվում և հաստատվում է մուսուլմանների և ոչ-մուսուլմանների նկատմամբ Օսմանյան երկրում նույնիսկ բնակարան կառուցելու գործում կիրառված խտրականությունը և բ) օսմանյան կառավարության և մասնավորապես սուլթանական արքունիքի ֆանատիզմն ու խիստ պահպանողական վերաբերմունքը դեպի առաջադիմական քայլերը և նորաձևությունները հագուստի, արդուզարդի նկատմամբ: Սուլթանը հատուկ ֆերմանով փորձել է արգելակել ժողովրդի լավ, գեղեցիկ և կոկիկ հագնվելու ձրգտումը:

ԴՐԱՄԻ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ

Տարեգիր Շանի Զադեն 1224 (1809) թվականի դեպքերից հիշատակում է նաև այդ ժամանակի դրամական միավորների և շրջանառության մեջ եղած դրամների մասին՝ «Դրամի կարգավորումը» վերնագրով հատվածում:

Արքունական փողերանոցում (զարբխանե) կտրված տարբեր տեսակի ոսկիների (ալթուն) գինը գնալով բարձրանում է, իսկ ներկայումս փողերանոցից [ոսկիները] բաց են թողնվում հին գներով և պետությունը վնաս է կրում:

Ներկայումս շրջանառության մեջ եղած բազմատեսակ ոսկիները ժողովրդի մեջ վաճառվում են բարձր գներով, իսկ դրամի արժեքի կարգավորումը պատճառ պետք է լինի, որ Աստծու ծառաները՝ [ժողովուրդը] վնասի շենթարկվեն: Թե՛ պետությանը վնաս չպատճառելու և թե՛ Աստծու ծառաներին վնասից զերծ պահելու նպատակով, անհրաժեշտ համարվեց հատուկ որոշում ընդունել այս մասին: Այդ պատճառով Շահնշահի [սուլթանի] հրովարտակով Շեյխ-ուլ-իսլամության դիվանում մի քանի անգամ գումարված խորհրդակցական մեջլիսում քննության առնվեց այս հարցը և միաձայն որոշվեց, որ տարբեր տեսակի ոսկիները գնվեն և վաճառվեն հետևյալ գներով.

Ներկայումս շրջանառության մեջ եղած, «յալդըզլի ոսկին» պետք է արժենա տասը դուրուշ, «մաջար ոսկին»՝ իննը և կես դուրուշ, «ֆրնտըք ոսկին»՝ իննը դուրուշ, սրա քառորդը արժե հարյուր փարա, Ստամբուլի «զերրի մահբուբեն»՝ վեց և կես դուրուշ, իսկ նրա կեսը՝ երեք դուրուշ, «եգիպտական մահբուբեն»՝ հինգ և կես դուրուշ, իսկ կեսը՝ հարյուր տաս փարա:

Օրինական համարելով փողերանոցի գները շրջանառության գների հետ համաձայնեցնելու գործը, Շեյխ-ուլ-իսլամության կողմից այս առթիվ տրվեց նվիրական ֆեթվա, որպեսզի առևտուրը կատարվի հրամանով սահմանված գներով:

Ոսկու գների բարձրացման պատճառներից մեկն էլ այն է, որ որոշ ժլատ մարդիկ առևտրական կարգով ոսկիները ուղարկում են այլ քաղաքներ: Ուստի հայտարարվեց, որ այդ նպատակով ուղարկված ոսկիները սրանից հետո մյուսաշիրների միջոցով պետք է բռնագրավվեն պետութայան օգտին: Այս մասին հայտարարվեց կայսերական երկրում, որպեսզի բոլորը նկատի ունենան այդ որոշումը:

(Հատ. I, էջ 242—243)

* * *

Երեք տարի անց, 1227 (1812) թվականին տարեգիրը նորից է անդրադառնում դրամների շրջանառութայան հարցին և «Դրամի շրջանառութայան կարգավորումը» վերնագրով հատվածում խոսում է փողերանոցի կտրած արծաթ դրամի մասին: Հատվածը թարգմանվում է կրճատումներով:

ԴՐԱՄԻ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ

Նախապես տեղի ունեցած խորհրդակցութայան ընդունած որոշման համաձայն՝ զիլհիջջե ամսի սկզբին արքունական փողերանոցում որոշ քանակով բարձրորակ արծաթից, շրջանառական գնով, սկսեցին կտրել հինգ ղուրուշ «ջիհադիե» անունով դրամներ: Բացի այդ, «Ֆրնտըք քառորդ» անունով ոսկին, որը նախապես արժեք հարյուր փարա, գավառներում առնվում ու վաճառվում էր երեք ղուրուշով, այսինքն՝ հարյուր քսան փարայով...

Տարեգիրը նշում է նաև հետևյալ փաստը: Առևտրականները հաշվի առնելով թուրքական դրամի բարձր գնողական ուժը, փոխանակ ապրանք տանելու Ռուսաստան, նախընտրում էին ոսկի և արծաթ դրամ տանել: Այսպիսով վաճառականները շահում էին, սակայն այդ ոսկու արտահանումը Ռուսաստան, պակասեցնում էր թուրքիայի փողի քանակը: Այդ հանգամանքը հաշվի առնելով, դրամների արժեքը փոփոխութայան է ենթարկվում հետևյալ կերպ. «Մյուսիյեն»՝ հարյուր տաս փարա, «յալդըզ ոսկին»՝ տասը ղուրուշ, «Ֆրնտըք ոսկին»՝ ինը ղուրուշ: Արգելվում է առևտուրը եվրոպական դրամներով և ռայալով: 90 օրվա ընթացքում այդ դրամները իջեցված գներով պետք է փոխանակվեին սուլթանական դրամներով: Այդ կապակցությամբ խիստ միջոցներ են ձեռք առնվում:

Տարեգիրը այնուհետև շարունակում է. «Սակայն սարրաֆներն ու առևտրականները [եվրոպական] այդ դրամները, իբրև սպեկուլյատիվ դրամագլուխ անմիջապես թաքցրին. այնպես, որ դրանից վնասվեցին միայն իրենց ձեռքում մի քանի ուսյալ և դինար ունեցող աղքատներն ու շքավորները, որոնք ստիպված էին այդ դրամները հատկացնել իրենց օրական ապրուստին: Ինչ վերաբերում է կառավարական գանձարանին, ապա նա գրեթե օգուտ չունեցավ այդ միջոցառումից:»

(հատ. II, էջ 160)

ՓՈՂԵՐԱՆՈՅԻ ԷՄԻՆԻՆ ՏՐՎԱԾ ԲԱՐՁՐ ՀՐԱՄԱՆԸ

1234 (1818) թվականի դեպքերից Շանի Զադեն նորից անդրադառնում է դրամի կարգավորման հարցին³ և այդ կապակցությամբ մեջ է բերում փողերանոցի էմինին տրված փաղիշահական հրամանը: Հրամանը թարգմանվում է կրճատված:

«.. Վերջերս կեղծ (կալթ) դրամները շատացել և գրեթե իսկական որակի դրամին հավասար մտել են շրջանառության մեջ: Շարիաթի կողմից անթույլատրելի համարված այդ կեղծ և աղարտված դրամների շրջանառությունը պատճառ է լինում ընդհանուր առևտրի խանգարման: Կարգադրվում է Ստամբուլում և շրջակայքում, երեք քաղաքներում⁴ և բովանդակ Օսմանյան կայսրության մեջ կեղծ և աղարտված դրամները (փարա, դուրուշ և այլն) լրիվ կերպով դուրս հանել շրջանառությունից և խստորեն պատժել այդ կարգը խախտող սարրաֆներին, շարաշահողներին և դրանց նմաններին:»

(հատ. III, էջ 37)

ԴՐԱՄՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ

1236 (1820) թվականի դեպքերից տարեգիրը կրկին անդրադառնում է շրջանառության մեջ եղած դրամների կարգավորման հարցին:

Նախ հանգամանորեն խոսում է առևտրի, կենցաղի մեջ դրամի ունեցած կարևորության մասին: Այնուհետև նշում է.

Ժողովրդի տարբեր խավերում երևան եկած ճոխությունն ու շքեղությունը ավելացնում է հատկապես արտասահմանյան ապրանքների պահանջը: Այդ պատճառով դրամը հոսում է այլ երկրներ և արժաթի գինը սովորականից ավելի է բարձրանում: Կայսերական դրոշմով կտրված սպիտակ ալշեի արժեքը հետզհետե ավելանալու հետևանքով շարաշահողները այդ դրամը հավաքում են և թաքցնում: Մյուս կողմից, կտրված հինգ դուրուշանոցը և մյուս տե-

սակի դրամները ավելի մեծ շահով են պահանջվում գավառների և արտասահմանի վաճառականների կողմից: Այս հանգամանքը դրամի պակասության պատճառ են դառնում...

Արժաթի գնի տարբերության պատճառով, ներկայումս հատր երեք դիրհեմ ծանրությամբ կտրված ղուրուշի մեջ՝ տասը փարա, ֆրնտըք ոսկու քառորդի հազար հատի մեջ՝ ավելի քան երկու հարյուր ղուրուշ տարբերություն է առաջացել, որը արքունական փողերանոցին մեծ վնաս է պատճառել...

Արժաթի շարաշահությունների հետևանքով պետությանը հասնող վնասի առաջն առնելու համար, որոշվեց դրամները կարգավորել հետևյալ կերպով. արժաթի հին որակը (այար) պահպանելու պայմանով կտրել երկու դիրհեմից՝ մեկ ղուրուշանոց, շորս դիրհեմից՝ երկու ղուրուշանոց և այդ հաշվով քառորդ դրամներ: Ավելի մեծ քանակությամբ կտրել ունի քառորդ, ֆրնտըքի քառորդը բարձրացնել երեք ղուրուշի, Ստամբուլի քառորդը՝ երկու և կես ղուրուշի: Այս գների և սրանից առաջ ընդունված դրամների տեսակների գների խստիվ պահպանման մասին հատուկ փաղիշահական բարձր հրովարտակ (խաթթ-ի հյումայուն) տրվեց...

Վերոհիշյալ կարգավորումից հետո էլ արքունական փողերանոցը որոշակի օգուտ շունեցավ, որովհետև շարաշահությամբ պարապողները և դրամի առևտրով զբաղվողները սկսեցին հին դրամները մի քիչ ավելի բարձր գնով հավաքել, թաքցնել և ավելի բարձր գնով ու դիրհեմով ծախել օտար վաճառականներին⁵:

(հատ. IV, էջ 51)

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀԱՆՔԵՐԻ (ՄԱԴԵՆ) ՎԵՐԱՔԵՐՅԱԼ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐ

Հանքերի [հանքավայրեր ունեցող] կազաներում ապրող Օմերգանլու քուրդերը անհանգիստ վիճակում լինելով և մշտապես աղքատներին ու այլոց նկատմամբ բռնություններ կատարելով, անկարգության և խռովության պատճառ էին դառնում: Երբ նորին վսեմությունն արդարադատ փաղիշահը տեղեկացավ այդ մասին, ամբողջ Օսմանյան երկրի և հատկապես կայսերական հանքերի կազաների ժողովրդին և բնակիչներին ծանուցեց, որ նորին վսեմության բարեխնամության շնորհիվ բոլորը պարտավոր են մըշտապես հանգիստ ու խաղաղ ապրել, և վերոհիշյալ վատաբարոք քուրդերի նման անկարգություններ կատարելու համար համարձակությունը բոլորովին հակառակ է ուսանների հովանավոր փաղիշահի կամքին և ցանկություններին: Վերոհիշյալ քուրդերին ոչ ոք հովանավորություն ցույց չպետք է տա և ամեն պարագային նրանց

այդ շրջաններից հանելով և հեռացնելով, պետք է կայսերական հանքերի կազաների մաքրման գործին ուշադիր և հոգատար լինի, ինչպես նաև ապահովի ժողովրդի, աղքատների և ուսյանների հանգիստ և խաղաղ կյանքը: Այս բոլորի մասին Փալուի և էֆիլի իշխողներին, Քղիի բեյին, Ջավի սանջակի և Ճաբաքջուրի վոյեվոդաներին, էրզանիի կառավարիչներին⁶ ուղղված բարձր հրամանը վերոհիշյալներին ուղարկվեց ուսմազան ամսի կեսին:

(հատ. I, էջ 272)

ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻ ՀԱԳՈՒՍՏՆԵՐԸ ԿԱՐԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ
ՏՐՎԱԾ ՖԵՐՄԱՆԸ⁷

«Մաքրությունը հավատքի մասն է կազմում» [շարիաթական] սկզբունքը վերաբերում է նաև մուսուլմանների հագուստին: Սակայն անմիտ պճնասիրությունից խուսափելն էլ հավատացյալների բարքի պահանջներից է:

Ներկայումս [պճնասիրությունը] տարածված է շատերի, հատկապես տգետների և անգիտակիցների շրջանում:

Բարեկրթության և ամոթխածության բացակայության պատճառով, մարդիկ իրար նայելով, կանանց նման զարդարանքի միտում են ցուցաբերում... [այդպիսիները] մարդկայնությունն ու արժանապատվությունը միմիայն զարդարանքի և շքեղության մեջ տեսնելով, հագուստն ու տարազը այլանդակում են. հարուստն ու աղքատը ձգտում են հագնվել բազմատեսակ ձևերով, իսկ մարդկանց մեծամասնությունը աղքատ լինելով, տարվում է հագուստի և իրերի ցուցամոլությամբ՝ հաճախ իրար նախանձելու և իրար հետ թշնամանալու աստիճան:

... Չնայած նախապես հայտարարված արգելքներին և կարգադրություններին [հագուստի և հագնվելու մասին], ներկայումս այդ պճնասիրությունը ավելի մեծ շափերի է հասնում:

Հասարակ մարդիկ թողնում են անգամ իրենց հին տարազները և բազմատեսակ շքեղ ու թանկագին սարլքներ (գլխի փաթթոց) են կապում: Մի խումբ պճնասերներ մեջքերին արծաթյա յաթաղան և դանակ կապած, սրճարաններում, գինետներում, հանրատներում և այլ զբոսավայրերում աղմուկ, կոիվ և անկարգություններ են առաջացնում, իսկ ոստիկանությունը ի վիճակի չէ այդպիսիներին զսպելու և պատժելու...

Այնուհետև հիշում է հագուստի և տարազի զանազան տարօրինակությունները և այլանդակությունները, որոնք տարածված են հասարակության տարբեր խավերի մեջ:

... Այսպիսի անմիտ և ավելորդ տարազներ, վարք ու բարքեր, նորին վսեմություն փաղիշահի խառնվածքին ու ցանկությանը հակառակ լինելու պատճառով և նման վտանգավոր ու անկարգ բարքերի վերացումը անհրաժեշտ համարելով, դրան առանձին ուշադրություն ընծայվեց և մանրամասն բացատրություններով՝ կայսերական հրամանով, կարգադրվեց, որ այսուհետև ժողովրդից յուրաքանչյուրը հագնի իր կարողությանը և վիճակին համապատասխան հագուստ: Այդ հիման վրա կափուղան փաշային (ծովակալ), Ստամբուլի կադիին, սեկբանների պետին, բոստանջիների պետին և այլ կառավարիչներին ուղղված բույրուլթիներ (հրամանագիր) ուղարկվեցին...»

(հատ. I, էջ 287—288)

ԲՆԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ (ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ) ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ

Շանի Զադեն հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս նաև բնակարանների (տների) կառուցման կանոնների մասին, որոնք թեև ընդհանրապես վերաբերում են Ստամբուլին, բայց բնորոշ են ոչ-մահմեդական ժողովուրդների նկատմամբ Թուրքիայի ղեկավար շրջանների ունեցած խտրական վերաբերմունքի համար:

.. Հնուց ի վեր ընդունված կարգով մուսուլմանների շենքերի երկարությունը 12 արշին էր, իսկ ռայաներինը՝ 10 արշին, ավելին արգելված էր: Ռայաների դասի շենքերի համար ընդամենը 10 արշին հատկացված լինելով, այն հողամասը (արսա), որի վրա կառուցվում էր շենքը, շատ նեղ, շենքերի միջև ընկած տարածությունը նույնպես նեղ էր, իսկ շենքերը ցածր էին: Չնայած գոյություն ունեցող արգելքին, [ոչ-մուսուլմանները] ստիպված էին դարատափներ (տեռասա), հարկերի միջև քյոշկեր և նման մասեր կառուցել:

Վերոհիշյալ արգելքները հաստատելով և ուժի մեջ պահելով հանդերձ, թույլատրվեց սրանից հետո կառուցվելիք բնակարաններին մեկ-երկու արշին ավելացնել և հրդեհից պաշտպանվելու համար, կարողություն ունեցող բնակարանատերերին թույլատրել, որ բնակարանի շորս կողմում հողամաս (արսա) գնեն և դրանք իրար միացնելով պարտեզի վերածեն, իսկ եթե դա հնարավոր չլինի, այդ դեպքում արսայի վրա ամբողջությամբ բնակարան չպետք է կառուցեն, այլ մի փոքր մասը ազատ պետք է թողնեն: Չնայած այդ մասին անհրաժեշտ էր հատուկ հրամաններ և պատվերներ տալ, սակայն նկատի առնվեց, որ գնվելիք արսաները էվկաֆին պատկանելու համար, վակըֆը դրան չի համաձայնի և հետո իրար միաց-

ված արսանների (հողերի) տերերի միջև վեճեր կարող են առաջանալ: Բացի այդ, նկատի առնելով, որ ոչ-մուսուլման ռայաները իրենց [բնակարանների] շրջակայքում թանկարժեք արսաներ գնելու և իրենց բնակարանները ընդարձակելու կարողություն և միջոցներ չունեն, որի հետևանքով ստիպված են բաց տարածություն չթողնել և առաջվա նման ամբողջ արսայի վրա բնակարան կառուցել, բնակարանների ընդարձակման ու լրացուցիչ արսանների հարցը վերացվեց և որոշվեց, որ կարողութան տեր թե՛ մուսուլմանները և թե՛ ռայաները, երկու տների միջև եղած ձեղնահարկից (չերդակ) մի արշին ավելացնելով, հրդեհի տարածումը արգելող քարուկիր պատեր շինեն և այդ գործը հեշտությամբ գլուխ բերելու համար ծախքերը վճարեն հավաքաբար:

Դար-ու-հելաֆեթում⁸ և շրջակայքում կառուցված բնակարանների, խանութների և այլ շինությունների արտաքին մասերը ու քիվերը (սանաք) պետք է տախտակապատ լինեն, բոլորը պետք է իսկական խուրասանիով⁹ ծեփվեն. կառուցվելիք տների ու խանութների օջաքները և նրանց դռները շինվեն թրծված աղյուսից:

Կարողութան տեր մուսուլմաններին թույլատրվում է տարբեր տեղերում իրենց տների կեսը կառուցել քար ու կրից: Այդպիսի տներում եղածի նման թրծված աղյուսից պետք է շինել կամար, շրջակայքը պատել քարաշեն պատով, իսկ հատակը շինել տախտակամածով:

Փայտաշեն շենքերի երկարության համար տրված փաղիշահական թույլատրությունը վերաբերում է նաև այս կես քարուկիր շինություններին: Քարուկիր շենքերի կառուցումը միայն մուսուլմաններին է վերաբերում, իսկ ռայաներին երբեք չի թույլատրվում. այս պայմանների վերաբերյալ թաքրիրը նորին վսեմություն փաղիշահին ներկայացվեց և այդ մասին կայսերական թույլտրություն շնորհվեց...

Վերոհիշյալ կանոնագրի գործադրությունը հատուկ հրամաններով հանձնարարվում է համապատասխան անձանց և հիմնարկներին:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՔՅԱԹԻՔ ՉԵԼԵՔԻ

1. Հաջջ, հաջի — իսլամական սրբազան Մեքքա քաղաքում գտնվող նվիրական Քաաբայի (Սև քար) ուխտագնացությունը կոչվում է հաջջ, իսկ այդ ուխտագնացության մասնակցողը՝ հաջի: Հաջջի ուխտագնացությունը և հաջի բարձր կոչման արժանանալը իսլամական կրոնի կարևոր պայմաններից է: Հաջի կոչման արժանացող անձինք համարվում են բարեպաշտ, կրոնասեր և հարգանքի արժանի մուսուլմաններ:

2. Պոլիգիստոր — բազմազան գիտելիքների տեր մարդ:

3. ա) Ակադեմիկոս Կրաչկովսկի Իգնատիյ Յուլյանովիչ (1883—1951) — հայտնի արևելագետ-արաբագետ: Ունի բազմաթիվ աշխատություններ արաբական գրականության և արաբական ձեռագրերի մասին: ՍՍՌՄ ԳԱ հրատարակությամբ լույս է տեսել նրա ընտիր երկերի ժողովածուն՝ 7 հատորով:

բ) Ակադեմիկոս Բարբուղ Վասիլիյ Վլադիմիրովիչ (1869—1930) — արևելագետ:

գ) Համմեր (1774—1856) — ավստրիացի դիվանագետ, պատմաբան: Իբրև արևելյան լեզուների մասնագետ, 1799 թվականից ուսումնասիրել է հնագույն գրություններն ու մումիաները: 1802 թվականից Ստամբուլում վարել է ավստրիական դեսպանության քարտուղարի պաշտոնը, իսկ 1835 թվականից նշանակվել է Վիեննայի գիտական ընկերության նախագահ:

Հայտնի է Համմերի «Օսմանյան կայսրության պատմությունը» (ծագումից մինչև մեր օրերը) գերմաներեն կապիտալ աշխատությունը՝ 18 հատորով: Համմերը Օսմանյան պատմությունը սկսում է 1300 թվականից և հասցնում մինչև 1774 թվականը: Համմերի աշխատությունը թարգմանվել է նաև ֆրանսերեն և թուրքերեն:

դ) Թեշներ Ֆ. (ծնվ. 1888) գերմանացի արևելագետ: Ուսումնասիրել է Թուրքիայի պատմական աշխարհագրությունը: Զբաղվել է հատկապես էվլիյա Չելեբիի և Քյաթիբ Չելեբիի աշխատությունների ուսումնասիրությամբ:

ե) Մորդրման Յ. Ն. (1852—1922), գերմանացի արևելագետ: Հատուկ աշխատություն ունի Քյաթիբ Չելեբիի և Իբրահիմ Մյուսթեֆերիկայի մասին:

զ) Բաբինգեր Ֆ. (ծնվ. 1891) գերմանացի թրքագետ, զբաղվել է Քյաթիբ Չելեբիի «Զիհան նյումա»-ի ուսումնասիրությամբ:

«ԶԻՀԱՆ ՆՅՈՒՄԱ»

1. Թուրքիայում տպագրական արհեստը սկսվել է շատ ուշ, XVIII դարի առաջին քառորդից, այսինքն տպագրության գյուտից մոտ երեք դար հետո: Թուր-

գիտյում տպագրութեան հիմքը դրել է ազգութեամբ հունգարացի Իբրահիմ Մյու-
թեֆերիկան, 1140 (1727—1728) թվականին: Տպարանը հիմնվում է սուլթանա-
կան հատուկ հրովարտակով («Հաթթը հյումայուն») Իբրահիմ էֆենդիի տանը:
Առաջին տպագրված գիրքը Վանի ուլեմաներից Մուհամմեշ բին-Մուստաֆայի
բառարանն է: Այնուհետև տպագրվում է Քյաթիր Չելեբիի «Մովային պատմությու-
նը», «Ջիհան նյուման», Նայիմայի «Թարիխի Նայիման», տարեգիր Ռաշիդի «Թա-
րիխի Ռաշիդը» և այլն:

«Մյութեֆերիկա» էին կոչվում կայսերական Դիվանի որոշ ծառայողներ:

2. էվլիյա Չելեբին XVII դարի հայտնի թուրք ճանապարհորդ է, որը երկար
տարիներ ուղևորութուններ է կատարել Մերձավոր արևելքի, Ասիայի և Արևելյան
Ֆլորոպայի բազմաթիվ երկրներում: Իր ուղևորութեան ընթացքում հավաքած նյու-
թերի հիման վրա նա գրել է 10 հատորանի մի աշխատություն, որը հայտնի է
«էվլիյա Չելեբիի Ուղեգրություն» Evliya Çelebi seyahatnamesi անունով: Այդ
աշխատասիրության մեջ բավականաչափ նյութեր են տրվում նաև Հայաստանի և
հայերի մասին: Հեղինակի նկարագրութուններն ու տեղեկութունները խիստ բազ-
մակողմանի և բազմազան են: Նա տալիս է պատմական-աշխարհագրական,
էտնոգրաֆիական, կենցաղային և այլ նյութեր, խոսում է ժողովուրդների արհեստ-
ների, լեզվի և կուլտուրայի, տեսարժան վայրերի, պատմական հուշարձանների և
նրանց նշանակության մասին:

«էվլիյա Չելեբիի ուղեգրություն» առաջին վեց հատորները տպագրվել են
Ստամբուլում 1896 թվականին՝ արաբատառ, իսկ մնացած հատորները՝ հանրա-
պետական Թուրքիայում, ըստ որում, 9-րդ և 10-րդ հատորները՝ լատինատառ
թուրքերենով:

«Ուղեգրություն» որոշ հատորներ թարգմանվել են նաև անգլերեն, հունգա-
րերեն և այլ լեզուներով:

ՍՍՌՄ գիտությունների ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտը «էվ-
լիյա Չելեբիի ուղեգրությունից» ռուսերեն թարգմանել և տպագրել է այն նյութե-
րը, որոնք վերաբերում են Ուկրաինական և Մոլդավական ՍՍՌ-ների պատմու-
թյանը:

3. Թեշդիդ—արաբերեն տառը կրկնակի հնչյունով կարդալու համար տառի
վրա դրվում է հատուկ նշան, որը կոչվում է թեշդիդ: Այսպես «Արան» բառը թեշ-
դիդով կարդացվում է «Արրան»: Թեշդիդով են կարդացվում բազմաթիվ բառեր՝
շիդդեթ, շեվվալ, թեշեքքյուլ, թերակկի և այլն:

Թուրքերենում ևս այդ բառերը կարդացվում են կրկնակի հնչյունով: Բայց
հաճախ թեշդիդը, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ նշաններ, չի գրվում բառի վրա:
Այդ դեպքում ընթերցողը, եթե ծանոթ է տվյալ բառին, պետք է այն կարդա կրկ-
նակի հնչյունով:

4. Թեռնվե—միջնադարյան արաբ պատմագիր-աշխարհագրագետ. «էհսեն
իլթիկասի»-ն նրա աշխատությունն է:

5. Համդուլլահ կամ Համդուլլահ ալ-Կազվիևի (1281—1349)— Իրանի պատ-
մագիրներից է:

6. «Կարմրագլուխ» (կըզըլբաշ) պարսկերեն՝ «սերխասեր»: Իրանի Շահ Իս-
մայիլի զինվորները իրենց գլխին կարմիր թաշկինակ կապելու պատճառով կոչվել
են «կըզըլբաշներ»: Հետագայում այդ անունը տարածվեց Իրանի բոլոր զինվո-
րների և ժողովուրդների վրա: Օսմանյան թուրքերը և առանձնապես թուրք պատմա-
գիրները, արհամարհական և անարգական իմաստով «կըզըլբաշ» են անվանու

իրանցիներին: Կըզըլբաշներին համարում են «անհավատ» և «կրոնի թշնամի», Իրանի Շահին անվանում են «կըզըլբաշների շահ» և այլն:

7. Իբնի Սալիդ կամ Իբնի Սալիդ ալ-Մագրիբի — արաբ պատմագիր, աշխարհագրագետ և ուղեգիր:

8. Դիվանային իրավունքը (հուբուրի-դիվանիյե) այն գումարն է, որ տվյալ քաղաքի բնակչությանը պարտավոր էր վճարել պետությանը:

9. Էմին Ահմեդ — պարսիկ գրող աշխարհագրագետ, աշխարհագրական հանրագիտարանի հեղինակ:

10. Մենջենիֆ (հունարեն) — ծանր քարերով գնդակոծելու մեքենա:

11. Հոջա (խոջա) Նասեր Թուսի — XII դարի երկրորդ կեսի պարսիկ աշխարհագրագետ:

12. Բար էլ-էբվար — բառացի նշանակում է դռների դուռ:

13. Բար էլ-Հադիդ — բառացի՝ երկաթյա դուռ:

14. Նեվշիրվան, Իրանի Սասանյան շահերից: Նա իր իշխանությունը տարածելով դեպի արևելք, գրավել է նաև Դաղստանի և Կասպից ծովի շրջանները: Կասպից ծովի ափին, Դերբենդի շրջանում կառուցել է մի մեծ պարիսպ:

15. Սուլաքներ էին կոչվում փաղիշահի ասպանդակին ծառայող զինվորները:

16. Սուլթան Մուրադը 1045 (1635) թվականին Երևանի արշավանքի ժամանակ անցել է Զանգի գետը:

17. Կաֆ լեռ, առասպելական լեռ: Արաբական տիեզերագիտական առասպելական գրականության մեջ Կաֆի լեռնաշղթան իբր շրջապատում է ամբողջ երկրագունդը:

Կաֆ լեռան մասին հիշատակություն կա նաև դուրանում:

18. Էբու Բեֆիր բին-Բեհրամ էլ-Դեմեշկին ակտիվ մասնակցություն է ունեցել XVII դարի թուրք գիտնական-աշխարհագրագետ Քյաթիր Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ի խմբագրման և հրատարակման գործին: Նա շարունակել և ավարտել է «Ջիհան նյումա»-ն: Այդ մասին հիշատակություն կա «Ջիհան նյումա»-ում: Մեռել է 1691 թվականին:

19. Ալ-Օսման, Ալ բառացի նշանակում է գերդաստան, գինաստիա: Օսմանյան սուլթանների գինաստիան կոչվում էր նաև Ալ-Օսման:

20. Ներիզ, արմավից և շամիչից քամված խմելիք (շուրուբ):

21. Օջաֆլըֆ — Տե'ս «Ջիհան նյումա»-ի 58-րդ ծանոթագրությունը:

22. Կըլըջ — բառացի սուր, թուր. Օսմանյան կայսրության մեջ ֆեոդալական հողաբաժինների (թիմար և զեամեթ) սիփահիների կողմից ուսյաններին մշակելու տրվող հողերի երեք կամ հինգ հազար ակշեի եկամուտը կոչվում էր կըլըջ: Սիփահիների ընդհանուր եկամտի այդ «կըլըջ» կոչված գումարի համար սիփահին ոչ մի պարտավորություն չունեի պետության հանդեպ, քանի որ այդ գումարը համարվում էր նրա «սրի իրավունքը»: Այդ գումարից բացի, եկամտի մնացած ամբողջ գումարի յուրաքանչյուր երեք և հինգ հազար ակշեի համար սիփահիները պարտավոր էին մեկ «չեբելու» տալ: Չեբելու էին կոչվում թիմարի և զեամեթի տերերի կողմից պատերազմի ուղարկվող հեծյալ զինվորները, որոնք պետք է զինվեին իրենց սեփական միջոցներով:

23. Թեզֆերեով թիմարներն այն թիմարներն էին, որոնց բերաթները (հրամանագրերը) տրվում էին Ստամբուլից: Իսկ առանց թեզֆերեի թիմարները բեյլերբեյի կողմից ավելի փոքր եկամտի գումարով տրվող թիմարներն էին:

24. Ջերեյու — Տե'ս սույն գլխի 22-րդ ծանոթագրությունը:

25. Քյաթիր Չելերին Ախալքալաքը սխալմամբ թարգմանել է Սպիտակ բերդ: Պետք է լինի նոր քաղաք:

26. Շերենշին (Շարիշի, Ալ-Շարիշի) — արաբ աշխարհագրագետ, որը հայտնի է իբրև «վայրերի» (մականների) մեկնաբանող: Մեռել է 619 (1222) թվականին:

27. Մասիս (կամ Մսիս) — հայտնի պատմական քաղաք Կիլիկիայում: Թուրք պատմագիրները գործ են ածում նաև Մսիս, Մըսիս անունները: Պատմական անունները՝ Mamistra, Mapsuhista.

Ներկայումս Ադանա քաղաքից 30 կմ դեպի արևելք, Ջիհուն գետի ափին ընկած գավառական փոքր Սեյհուն քաղաքն է:

28. էնլի զիմեթ. էհլը՝ նշանակում է տեր, իմացող, հասկացող, գիտակ, էիմմեթ նշանակում է հովանավորություն: էհլի զիմմեթ էին կոչվում իսլամական պետության հովանավորության ներքո գտնվող աստվածապաշտ ժողովուրդները, այսինքն՝ քրիստոնյաները և մովսիսականները:

29. Թափվիմ ալ-Բուլղան — արաբական գիտնականների կազմած տարեցույցները կոչվում էին «Թափվիմ»: «Թափվիմ ալ-Բուլղանը» արաբ պատմագիր և աշխարհագրագետ Աբուլ Ֆիդայի տարեցույցն է, որի մասին և հիշում է Քյաթիր Չելերին:

30. Հյուֆյումեթ — բառացի նշանակում է կառավարություն, բայց պատմական նշանակությունը այլ է: Օսմանյան կայսրության XVI—XVII դարերի վարչական բաժանման մեջ ինքնավար և կիսանկախ բոլոր տերիտորիաներ կոչվում էին «հյուֆյումեթ»: «Հյուֆյումեթներ» կային գլխավորապես քրդաբնակ էյալեթներում: Մանրամասնությունները տես սույն գրքի «Ֆեզլեթ»-ի I հատորի 13-րդ ծանոթագրությունը:

31. Այնի Ալի էֆենդի XVII դարի թուրք պետական ծառայող և պատմագիր: Նրա կարևոր աշխատություններից են «Օրենքների գրքույկները», որոնց մեջ հեղինակը տալիս է կայսրության 17-րդ դարի վարչական բաժանումը: Մանրամասնությունները տես մեր «XVII դարի օսմանյան պետության վարչական բաժանումը» հոդվածում. (Արևելագիտական ժողովածու, հատ. I, Երևան, 1960, էջ 285—301):

32. Կոչա Նիշանջի Մուստաֆա Չելեբի — սուլթան Սուլեյման Կանունիի (Օրենսդիր) ժամանակաշրջանի հայտնի նիշանջիներից է: Նիշանջի էին կոչվում սուլթանական հրովարտականների և այլ պաշտոնական գրությունների վրա սուլթանական հատուկ նշան՝ բուլբա, դրոշմող բարձրաստիճան պաշտոնյաները: Նիշանջիները կոչվում էին նաև «թուղրաքեշ» (թուղրա նկարող) և «թեվքիի»:

33. Թյուրբե — դամբարան, գերեզման: Իսլամական սրբերի դամբարանները կոչվում էին թյուրբե, որոնք հաճախ դառնում էին ուխտատեղի: Օսմանյան սուլթանների դամբարանները նույնպես կոչվում էին թյուրբե:

34. Միբ Շերեֆ — հայտնի է Միբ Շերեֆ խան Բիդլիզի անունով. Բիթլիսի քուրդ խաների ցեղից է: Հայրը՝ Շեմսուդին III-ը Թուրքիայից փախել և ապաստանել է Իրանում: Շերեֆ խանը Սեֆեվիդների ժամանակ նախիջևանում եղել է վալի, իսկ հետագայում, 986 (1578) թվականին Արևելյան արշավանքի ժամանակ, անցել է օսմանցիների կողմը: «Շերեֆ նամե» անունով հայտնի քրդական պատմության հեղինակն է:

«Շերեֆ նամեն» գրված է պարսկերեն, հետո թարգմանվել ֆրանսերեն, ապա

նակ՝ թուրքերին: Թուրքական աղբյուրներում Միր Շերեֆը անվանվում է Շերեֆ-խանի-Բիղլիչի:

35. Այս առասպելը Բիթլիսի մասին Քյաթիր Չելեբիից բացի կրկնում են նաև այլ հեղինակներ՝ ինչպես էվլիյա Չելեբին և ուրիշներ:

36. Սովորական կամ սովորութային հարկեր (էորֆիյե). Օսմանյան կայսրության մեջ, մինչև թանզիմատի* հայտարարումը, գոյություն ունեին բազմաթիվ և բազմատեսակ հարկեր, որոնք հիմնականում բաժանվում էին երկու խմբի.

ա. շարիաթական հարկեր և բ. սովորական կամ սովորութային հարկեր:

Շարիաթական հարկերը՝ զեֆաթ, աշար, խարաջ և ջիզիե ընդհանուր անուններով հայտնի հարկերի հիման վրա մոտ 80 անուն հարկատեսակ կար:

Սովորութային հարկերը, որոնք թվով 97-ի էին հասնում, գանձվում էին ժողովրդից ուղղակի և պետության այլ կարիքների համար:

XVI—XVII դարերում Թուրքիայում գանձվող հարկերի մասին միջնադարյան թուրք պատմագիրները շատ քիչ և կցկտուր տեղեկություններ են հայտնում:

37. Քուֆի տառերը — Քուֆեն արաբական հնագույն քաղաք է եղել: Քուֆի՝ Քուֆե քաղաքին հատուկ արաբական գրերի ամենահին տեսակն է: Քուֆին ուղղանկյան ձև ունի և ներկայումս անգործածելի է և պատահում է հին գրքերում և հուշարձաններում:

38. «Հեշթ-բեհիշթ» — բառացի նշանակում է ութը դրախտ, դրախտի ութը հարկեր: Պարսկերեն լեզվով գրված Ալ-Օսմանի պատմությունն է, որ գրել է Իդրիսի Բիթլիզին սուլթան Բայազիտ II-ի հրամանով:

«Հեշթ-բեհիշթը» XV դարի պատմական ուշագրավ հուշարձաններից է:

39. Աբֆայական դաֆթար (Դեֆթերի խաբանի) — կալվածների և հողերի արձանագրության հատուկ արքայական մատյան է, որի գործերի վարիչը կոչվում էր դեֆթերխանեի էմին:

40. Զիմմի — իսլամական պետություններում ոչ-իսլամ հպատակները կամ ուսյաները կոչվում են զիմմի:

41. Մակրու, մակրուի կարգով — տե՛ս Սելանիկի «Թարիխի-Սելանիկի»-ի 26-րդ ծանոթագրությունը:

42. Չալդրանի դաշտը — Իրանական Ադրբեջանում, Մակու քաղաքի հարավում և Խոյ քաղաքի հյուսիս-արևմուտքում հայտնի դաշտ է, ուր տեղի է ունեցել օսմանյան պատմության մեջ հայտնի «Չալդրանի հաղթանակը», որ Յավուզ սուլթան Սելիմը տարել է Իրանի Շահ Իսմայիլի դեմ 920 (1514) թվականին:

43. Բիդաթ — բառացի նշանակում է նորամուծություն, նոր սովորություն կամ կարգ, որը շարիաթով նախատեսված չլինելով, համարվում է ապօրինություն: Սակայն բիդաթ բառը իսլամական երկրների պատմության մեջ գործածվում է շատ լայն իմաստներով: Ռիսմի-Բիդաթ նշանակում է ապօրինի ձևով առնված հարկը: Դրա հայտնի օրինակներից է սուլթան Սուլեյման II-ի (1687—1691) ժամանակ Ստամբուլում և նրա հարևան վայրերի մաքսատներում

* Սուլթան Աբդուլ Մեջիդի (1255—1277) իշխանության առաջին տարին, 1255 (1839) թվականի շաբան ամսի 26-ին, սուլթանական հրովարտակով («խաթթը-հյումայուն») հրատարակված բարենորոգումների ծրագիրը հայտնի է «թանդիմաթ» անունով:

Ներմուծվող սուրճից գանձվող հարկը, ըստ որում մուսուլմաններից գանձվում էր օկկայից* 8 ակչե, իսկ ոչ-մուսուլմաններից՝ 10 ակչե:

XV—XVI դարերի օսմանյան պետության էյալեթներին և լիվաներին վերաբերող օրենքներում հիշված են այն բոլոր հարկերը, տուրքերը և մաքսերը, որոնք գանձվում էին ժողովրդից: Այդ հարկային սիստեմում ներմուծվել էին բազմաթիվ և բազմատեսակ հարկեր, որոնք իբրև բիդաթ (ապօրինություն), վերացվում էին փառիշահական ֆերմաններով:

Ժամանակակից թուրք գիտնական Օմեր Լուսթֆի Բարկանը վերոհիշյալ կանոններից և կանոննամեններից կազմել է մի սովաբաժավալ աշխատություն. «XV ve XVI asırlarda Osmanlı İmparatorlugunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları», cilt I. kanunlar, İstambul, 1945. «XV և XVI դարերի Օսմանյան կայսրության գյուղատնտեսական էկոնոմիկայի իրավական և ֆինանսական հիմունքները», հատ. 1, օրենքներ, Ստամբուլ, 1945**:

Չնայած բիդաթների վերացման համար տրված հրամաններին, նման ապօրինի հարկեր և պարտավորություններ շարունակվել են պահպանվել օսմանյան պետությունում:

44. Բի-Սյուբուն — բառացի նշանակում է առանց սյունի:

45. Ռում — բառացի նշանակում է հույն: Սակայն թուրքերեն լեզվում և պատմության մեջ գործածվել է տարբեր իմաստներով: Միջին Ասիայի ժողովուրդները և նույնիսկ Թուրքիայում ապրող որոշ ժողովուրդներ օսմանյան թուրքերին «ռում» էին անվանում: Հոտմեական կայսրությունը երկու մասի բաժանվելուց հետո Բյուզանդական կայսրությունը կոչվել է Ռումերի երկիր:

Օսմանյան պետության եվրոպական մասը, ինչպես հայտնի է, կոչվել է Ռումելի (Ռումի երկիր): Միջին դարերի թուրքական աղբյուրներում Սվազ քաղաքը և վիլայեթը նույնպես կոչվել են «Ռում», հաճախ «Ռումի-սուղրա»՝ Փոքր Ռում: Քյաթիր Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ում էրզրումի էյալեթի սահմանները որոշելիս «Ռումը» գործածվել է Սվազ իմաստով:

46. «Նյոբեթլու բիմար» — նյոբեթ բառացի նշանակում է հերթ, կարգ, նյոբեթլու՝ հերթով:

Թուրքիայում, ֆեոդալական կարգերի օրոք, երբ թիմարը տրվում էր ոչ թե մի անհատի (սիփահիի), այլ մի քանի սիփահիների, պատերազմի դեպքում այդ թիմարատերերը հերթով էին պատերազմի գնում: Այդ կապակցությամբ նման թիմարները կոչվում էին «նյոբեթլու թիմար»:

* Օկկա կամ գըյա, 400 դիրհեմ, թուրքական ծանրության շափ է, որը հավասար է 1 կգ. 225 գր.: Օկկան շատ էր տարածված Մերձավոր արևելքի և Բալկանյան երկրներում:

** Նկատի ունենալով Օ. Լ. Բարկանի այս աշխատության բացառիկ նշանակությունը (նա առաջին անգամ այդ «կանոնները» թուրքական արխիվներից դուրս բերել, վերծանել և անհրաժեշտ բացատրություններով լույս աշխարհ է հանել), Հայկ. ՍՍՏ ԳԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Մ. Զուլալյանի հետ Բարկանի «Կանոններ»-ից թարգմանել ենք Արևմտյան Հայաստանին և այլ հայաբնակ շրջաններին վերաբերող օրենքները «Օրենքների ժողովածու» ընդհանուր անունով: Գիրքն ունի ծավալուն առաջաբան և ծանոթագրություններ, լույս կտեսնի 1964 թ.: Կարևոր սկզբնաղբյուր է Արևմտյան Հայաստանի XV—XVI դարերի սոցիալ-տնտեսական կյանքի ուսումնասիրության համար:

Քյաթիր Չելեբին նշում է, որ նման թիմարներ գոյություն ունեն միայն էրզրումի էյալեթում: Ոչ մի աղբյուրում չի հիշատակված էրզրումի էյալեթում ընդունված այդպիսի բացառիկ կարգի պատճառը:

47. Մեվլեվիություն (մեվլեվիյեթ) — տե՛ս պատմագիր Շանի Ջադեի «Քարի-ի Շանի Ջադեի» 1 ծանոթագրությունը: Այստեղ գործածված է մեծ կադիի կահության շրջանի իմաստով:

48. Բեգիսդան (կամ Բեդիստան) — թանկագին իրերի, զենքերի և գոհարեղենի վաճառքի հատուկ շուկա, որն առհասարակ ծածկված էր լինում:

49. Քյաթե — ըստ ավանդության, Աբրահամից մնացած սրբազան շինությունն է Մեքքա քաղաքում, որը համարվում է բոլոր մուսուլմանների ուխտատեղին և կրքին: Աշխարհի բոլոր մուսուլմանները աղոթելիս իրենց երեսները դարձնում են դեպի կրքին: Քյաթեն միաժամանակ համարվում է հաջջի ուխտատեղի (տե՛ս նաև Քյաթիր Չելեբիի 1 ծանոթագրությունը):

50. Կալիկա, Կալիկայի լեռներ — լեռներ էրզրումի շրջանում:

51. Մուկաթաա — որևէ հողից կամ կալվածից տասանորդի (աշար) փոխարեն գանձվող նախապես որոշված միանվագ գումար:

Թուրք պատմագիրների տված տեղեկություններից երևում է, որ հիջրեթի 1000 թվականից հետո, այսինքն XVI դարի վերջերին և XVII դարի սկզբներին, մեծ թիմարները և զեամեթները ազատ մնալու դեպքում, նոր թիմարատերերի (սիփահիների) շէին տրվում, այլ փոխանցվում էին արքունական գանձարանին (խազինեի ամիրե) և իլթիզամի կարգով այդ հողամասից ստացված եկամուտը մտնում էր պետական գանձարանը: Այս կարգի մուկաթաաները կոչվում էին պետական մուկաթաաներ (մուկաթաաի մերիյե):

52. Սուրաշի, սուրաշիություն — տե՛ս Քյաթիր Չելեբիի «Ֆեզլեթե»-ի I հատորի 16 ծանոթագրությունը:

53. Ուրբաթ օրվա աղոթք — իսլամական կրոնի համաձայն ուրբաթ օրը (չումա) համարվում է հանգստի և նվիրական օր: Այդ օրը ջամիում կատարվում է մուսուլմանների հավաքական աղոթքը՝ ուրբաթօրյա աղոթքը կամ ուրբաթօրյա նամազը:

Ստամբուլում ուրբաթօրյա աղոթքին մասնակցում էր նաև սուլթանը: Այդ օրը, որոշված ժամին, հատուկ հանդիսավորությամբ և շուքով աշխարհի բոլոր մուսուլմանների խալիֆան, այսինքն՝ փեյզամբերի (մարգարեի) փոխանորդը, դալիս էր նվիրական ջամին՝ ուրբաթօրյա աղոթքի: Սուլթանի-խալիֆայի այս այցը և աղոթքը հատուկ ջամիում կոչվում էր «սելամլըթ» կամ սելամլըթի արարողություն: Ուրբաթօրյա և բայրամների աղոթքի ժամանակ ջամիում հաթիբը (կարթացող) կարդում էր դորանի որոշ այբթներից, հադիսներից և կրոնական խրատներից կազմված հատուկ աղոթք, որը կոչվում էր «խութթե»: Խութթեյում հիշատակվում է փադիշահ-խալիֆայի անունը:

Քյաթիր Չելեբիի կողմից հիշված Բայբուրտ (Բաբերտ) քաղաքի ջամիում կատարվում էր միայն ուրբաթօրյա աղոթքը, իսկ սելամլըթն ու խութթեն կատարվում էին միայն Ստամբուլի ջամիում:

54. Կանքարը մեծաքանակ ապրանքներ կշռելու հատուկ կշեռք է: Միաժամանակ կշռի շափ է և հավաքար է մոտավորապես 44 օկկայի, թեև ըստ վայրերի որոշ տարբերություն է տալիս:

55. էբու էլ-ֆեթե, էբու՝ հայր, ֆեթե՝ հաղթող, նվաճող: Ինչպես հայտնի է, սուլթան Մուհամմեդ II-ը (1451—1480) 1453 թվականին Կոստանդնուպոլիսը

գրավելու համար, ստացավ «Ֆաթիհ» տիտղոսը էրու էլ-Ֆեթհ նշանակում է Ֆաթիհների հայր:

56. Սրբազան պատերազմ (ղաղա, ջիհադ)—իսլամական կրոնի և նրա տարածման համար մղված պատերազմները համարվում են սրբազան պատերազմներ: Այդ պատերազմներում հաղթող մուսուլմանները համարվում են «ղաղի»: Օսմանյան սուլթաններից շատերը, որոնք սրբազան պատերազմներ են մղել, ստացել են «ղաղի» տիտղոսը: Թվով 36 սուլթաններից 20-ը ունեցել են այդ տիտղոսը:

57. «Խամսինի օրեր» — խամսին բառացի նշանակում է հիսուն: Իսլամական երկրներում ձմեռվա «էրրահին» (բառասուն) կոչված 40-օրյա ցրտերից հետո սկսվող և 50 օր տևող տաք օրերը կոչվում էին խամսին:

58. Ռաբաթ (ռիբաթ) — բառացի նշանակում է ամուր շինություն: Ռաբաթ էին կոչվում բերդերի և բերդաքաղաքների պարիսպներից դուրս մնացած շինությունները, ինչպես օրինակ, թիքեյեները, քարվանսարանները և այլն:

59. Աննշանակելի և անհրաժարելի օջաքլըքն այն է, երբ մի քանի գյուղերի կամ մի գավառի (կաղա) տասանորդի եկամուտները հատկացվում էին օսմանյան նավաշինարանի (թերսանե) ծախսերին, կամ որևէ բերդի և քաղաքի պահապանների և տեղական զինվորների (երլի նաֆարաթ) ուլուֆեններին (ռո-էիկ): Նման հողամասը համարվում է օջաքլըք: Օջաքլըքի մեջ մտնում էին նաև ջիզիեն, մետաքսի կշռի և մաքսային հարկերը:

Օջաքլըքի տերը այդ իրավունքը ստանալուց հետո այլևս նոր նշանակման և հրաժարեցման ենթակա չէր: Նման օջաքլըքներ կային օսմանյան պետության արևելյան և հարավային վարչական միավորումներում, օրինակ, Դիարբեքիրի էյալեթում:

60. Էմիրություն կամ էմարեթ — տե՛ս Քյաթիբ Չելեբիի «Ֆեզլեբե»-ի I հատորի 18-րդ ծանոթագրությունը:

61. Ոչխարի ճարկ (ադաթի աղնամ), փոքր եղջերավոր անասուններից (ոչխարը իր գառնուկով միասին և այժ) բնատուրքով կամ ակշիով գանձվող հարկ, որ տարբեր դարաշրջաններում և վիլայեթներում տարբեր է եղել:

62. Մսիս — տե՛ս «Ջիհան նյումա»-ի 27-րդ ծանոթագրությունը:

63. Էմիր ուլ-մյումինին — տե՛ս Քյաթիբ Չելեբիի «Ֆեզլեբե»-ի I հատորի 25-րդ ծանոթագրությունը:

64. Սերիլի շինությունները ճանապարհների կարևոր կետերում անցորդներին խմելու ջուր տվող հատուկ բարեգործական շինություններ էին: Խմելու ջուրը բաժանողները կոչվում էին սիբիլի:

65. Սյուղուր — բառացի նշանակում է սահման, պետական սահման: Իսլամական երկրների՝ ոչ-իսլամական երկրների հետ ունեցած սահմանները «սյուղուր» էին կոչվում: Այսպես էին կոչվում նաև իսլամական երկրներին սահմանակից ոչ-իսլամական երկրները:

66. Թուրքիայի և առհասարակ Արևելքի պատմագիրները պատմական որևէ կարևոր դեպքի թվական նշում են փոքր ոտանավորով (երկու տող), որը կոչվում է «թարիխ» — պատմություն: Այստեղ խոսքը վերաբերում է Թիմուրի կողմից Սվազի պարսպի կործանման, կամ, ինչպես հեղինակն է գրում, «ավերման» թվականին:

67. Քեֆեն նավահանգիստ-քաղաք է Ղրիմի արևելյան կողմում, ներկայիս Ֆեոդոսիան է: XVI—XVII դարերում Քեֆեն Ղրիմի և Ազովի ծովեզերքի մի քանի

բերդերի հետ միասին կաղմում էր օսմանյան պետութեան առանձին էյալեթ: Արիմի թաթարական խաների մասնակցութեամբ տեղի ունեցած բազմաթիւ պատերազմական գործողութիւններում Քեֆեն կարևոր դեր է կատարել:

68. Թեֆիյե — որևէ շէյխի իշխանութեան ներքո գտնվող և դերվիշական խմբի պատկանող հատուկ շինութիւն, որտեղ կատարվում էին դերվիշական խմբի աղոթքներն ու արարողութիւնները:

69. Ֆերհադ և Շիրին — արևելյան ժողովրդական լեգենդ, որը հիմք է ծառայել մի շարք բանաստեղծների երկերի համար:

Ննթադրվում է, որ այդ ավանդական պոեմը սկիզբ է առել Անդրկովկասում: Սասանյան շահ խոսրով Փերվիզի սիրահարն է եղել գեղեցկուհի Շիրինը: Ավանդութիւն կա, որ Շիրինը հայուհի է եղել: Մի այլ ավանդութեան համաձայն, Շիրինը բյուզանդական կայսրերից մեկի աղջիկն է եղել, և իբր Շիրին անունը հունական Իրանա անվան աղավաղված ձևն է: Ֆերհադ և Շիրին լեգենդը առաջին անգամ մշակել է Ֆիրդուսին (Ֆիրդուսի) իր «Շահնամե»-ում, նիզամին այդ թեմայով գրել է «Խոսրով և Շիրին» իր հայտնի պոեմը: Ալիշեր Նավոյին ևս ունի պոեմ «Խոսրով և Շիրին» անունով:

70. Վալիդե Սուլթան — օսմանյան սուլթանների հարազատ մայրերը կոչվում էին Վալիդե Սուլթան կամ ուղղակի Վալիդե (մայր): Տվյալ դեպքում Քյաթիբ Չելեբին նկատի ունի Վալիդե Սուլթանի անունով վակֆային հողերի վրա ապրող և աշխատող ռայաներին:

71. Կուրեյշ — Արաբական թերակղզու Հիջազի շրջանում ապրող հայտնի ցեղ: Կուրեյշի ցեղապետները Մեքքայի վիլայեթում իշխել են մինչև իսլամական կրոնի հանդես գալը:

72. Թեֆթուր կամ բեֆիւր — բառացի նշանակում է իշխող, թագավոր: Երբ օսմանյան սուլթանները նվաճեցին Ռումելին և Անատոլիան, որոշ վայրերում իրենց նախկին իշխանութիւնը շարունակող վալիներին թեֆթուր անունը տվին:

73. Դանիշմենդների պետութիւնը (Դանիշմենդներ, Դանիշմենդ օղուլարը) — Դանիշմենդների հայտնի դինաստիան հիմնել է թուրք նվաճող Ահմեդ Դանիշմենդը: Նրանց պետութեան մայրաքաղաքը եղել է Սվազը:

Քյաթիբ Չելեբին Դանիշմենդների պետութեան ղեկավարների և նրանց մղած պատերազմների մասին մանրամասն տեղեկութիւններ է տալիս: Դանիշմենդների պետութիւնը կործանվել է 568 (1172) թվականին, այսինքն XII դարի վերջերին, սելջուկյան պետութեան իշխող Կըլըջ Արսլանի ձեռքով:

Դանիշմենդների դինաստիայից Կարասի բեյը մի նոր թուրք բեյութիւն հիմնեց, որը հայտնի է Կարասի բեյութիւն կամ Կարասի օղուլարը անունով:

74. «Դանիշմենդ» — բառացի նշանակում է գիտութեան տեր, գիտնական անձնավորութիւն:

75. Կըլըջ Արսլան (1156—1192) — Անատոլիայի Սելջուկյան պետութեան տիրակալներից է, որը բյուզանդական կայսր Մանուելին պարտութեան մատնեց Կենիայի մոտ և 1180 թվականին Դանիշմենդների իշխանութեանը վերջ տալով, Անատոլիայում հաստատեց Սելջուկյան իշխանութիւնը:

76. Աթաբեկ — բառացի նշանակում է բեյ-հայր (բեյ-բարա): Աթաբեկ էին էրզրում Իրանի և Իրաքի հիջրեթի XVI—XVII դարերի թուրք իշխողները, որոնք իրենց վիլայեթներում կիսանկախ էին, բայց սուլթանութեան տիտղոսի շէին արժանացել: Աթաբեկների կառավարած երկրները կոչվում էին աթաբեկութիւն:

1. Փեշեվի—XVI—XVII դարերի թուրք պատմագիր, որ իր «Թարիխի Փեշեվի» գրքում շարադրել է օսմանյան պետության պատմությունը՝ 926 թվականից մինչև 1048 թվականը (1518—1639): «Թարիխի Փեշեվին» տպագրվել է Ստամբուլում 1238 (1822—1823) թվականին: Նրա մասին մանրամասն տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» գիրքը, հատ. Ա, Երևան, 1961, «Թարիխի Փեշեվի» գլուխը, էջ 25—59:

2. Սելանիկի—տե՛ս ներկա աշխատության Սելանիկի գլուխը:

3. Նայիմա—XVII դարի հայտնի թուրք պատմագիր-տարեգիր. Հալեբլի Նայիմա Մուստաֆա էֆենտին գրել է օսմանյան պետության պատմությունը վեց հատորով, որը հայտնի է «Թարիխի Նայիմա» անունով: Նայիման իր տարեգրությունը սկսում է հիշրեթի 1000 թվականից և հասցնում մինչև 1070 (1591—1659) թվականը: «Թարիխի Նայիման» տպագրվել է Ստամբուլում մի քանի անգամ: Մանրամասնությունները Նայիմայի և նրա «Պատմության» մասին տե՛ս մեր «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հատ. Ա, Երևան, 1961, «Թարիխի Նայիմա» գլխում, էջ 63—111:

4. Ջելալի բառը թուրքերեն լեզվի մեջ ստացել է ավազակ, ապստամբ, ըմբոստ իմաստը:

5. Իսլամական կրոնի երկու հիմնական դավանանքները կոչվում են «սյուննի» և «շիա»: Օսմանցի թուրքերը համարվում են սյուննի դավանանքի, իսկ իրանցիները՝ շիա դավանանքի ներկայացուցիչներ: Այդ երկու դավանանքների միջև դոյություն ունեցած հակամարտությունը գրեթե միշտ պահպանվել է: Անշուշտ, չի կարելի ընդունել թուրք պատմագիրների այն «տեսակետը», որ իբր սյուննի և շիա դավանանքի տարբերությունն է հանդիսացել օսմանյան թուրքերի և իրանցիների միջև դարավոր թշնամության հիմքը: Կասկած չկա, որ կրոնական-դավանական խտրականությունը բավական կարևոր գեներ է հանդիսացել օսմանյան սուլթանների ու Իրանի շահերի և, առհասարակ, տիրող շրջանների ձեռքում՝ ժողովրդական մասսաների կրոնական ֆանատիզմը հրահրելու և նրանց միջև թրշնամություն գրգռելու գործում:

6. Շարիաթական կարգով անհավատների («քաֆիր») դեմ մղված պատերազմները համարվում են սրբազան պատերազմներ («ջիհադ»): Վերում մեր նշած կրոնական խտրականության և թշնամության հետևանքով իրանցիների՝ շիա մուսուլմանների դեմ օսմանցի թուրքերի մղած պատերազմը նույնպես համարվել է սրբազան պատերազմ:

7. Թուրքական պատմագիրների արտահայտությամբ, ի տարբերություն իրանական, կրզրլբաշական «անհավատ բանակի», թուրքական բանակը համարվում է «իսլամական բանակ»:

8. Սեկբան (գործածվում է նաև սեկման)— ենիշերիական օջախին կից հատուկ զորախումբ: Այդ զորախմբի պետը կոչվում է Սեկբան բաշը:

9. Հաբեշի էյալեթը կազմում էին Արաբական թերակղզու Օսմանյան կայսրության մեջ մտնող հողերը (Մեքքա, Մետինա, Ջիտտե և Թաիֆ):

10. Մյուրեսելլիմ — բառացի նշանակում է հանձնված որևէ բան պահպանող-մյութեսելլիմ էին կոչվում հարկեր ու տուրքեր հավաքող անձինք:

11. Կարա Յազըջի «հրամանը» (հյուրմ): Ջելալիական ապստամբական շարժման առաջին ղեկավար Կարա Յազըջի Աբդուլհալիմը, որը Հալիմ Շահ տիրտ-

շոսով սուլթանություն էր հայտարարել, փաղիշահական ֆերմանի բնույթի «հրաման» էր տվել: Հրամանի տեքստում ասված է. «գրված է 1009 (1601) թվականի ռեբի-ուլ-էվլեի սկզբին»:

12. Էլբիստան—Մարաշի վիլայեթում կազայի կենտրոնական քաղաք: Հնում Էլբիստանը կոչվել է Ablastha, իսկ իսլամական աղբյուրներում՝ Աբելիստան:

13. Քուրդիստանի զինվորներ, Բրդական «հյուբյումեթներ»: XVI—XVII դարերում օսմանյան սուլթանները միշտ օգտագործել են քուրդ ցեղապետների զինված ուժերը: Տվյալ դեպքում քրդական զինված ուժերը օգտագործվել են «ջելալիներին ոչնչացնելու համար»:

Օսմանյան պետության քրդաբնակ վայրերը այդ ժամանակաշրջանում կիսանկախ, արտոնյալ դրուժյան մեջ են եղել: Թուրքական աղբյուրներում հիշվում են Այնպիսի կիսանկախ, կիսաինքնավար շրջաններ, որոնք լրիվ կերպով չեն ենթարկվել օսմանյան կենտրոնական և նրա էյալեթների վարչական իշխանություններին: Այսպես, Վանի, Դիարբեքիրի, Բիթլիսի էյալեթներում եղել են «հյուբյումեթ», «օջաքլըք» անունը կրող գրեթե կիսանկախ վարչական միավորներ:

XVII դարի Թուրքիայի վարչական բաժանման ցուցակից պարզվում է, որ Դիարբեքիրի էյալեթում պաշտոնական սանջակներից բացի եղել են նաև 8 «օջաքլըք» և 5 «հյուբյումեթ»՝ շորս հարյուրից ավելի քրդական աշիրեթներով, որոնք անմիջականորեն գտնվել են քուրդ բեյերի իշխանության ներքո և կառավարվել այդ բեյերի միջոցով:

XVII դարի հայտնի թուրք ուղեգիր էվլիա Չելեբին այդ քրդական ցեղերի իրավունքների մասին տալիս է հետևյալ շատ կարևոր տեղեկությունները. «Դիարբեքիրի 19 սանջակներից 11-ը, որպես Օսմանյան կալված, կառավարվում էին երկրի մյուս մասերի նման: 8-ը գտնվում էին քուրդ բեյերի տիրապետության տակ, քանի որ սուլթան Սելիմը հիշյալ երկրները նվաճելու ժամանակ այդ շրջանները շնորհել էր քուրդ բեյերին իբրև «յուբլուք և օջաքլըք»: Նշանակելու և ազատելու իրավունքը իրենց էր պատկանում... Իբրև «հյուբյումեթ» արձանագրված սանջակներում, սուլթան Սելիմի օրենքների համաձայն, թիմարներ և զեամեթներ չկային: Նրանց իշխողները այդ կալվածները կառավարում են որպես իրենց սեփականություն: Տներն ու բերքերը պատկանում են իշխողներին»:

Քուրդ բեյերի ազդեցությունը շատ մեծ էր նաև Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների քրդաբնակ շրջաններում:

Էվլիյա Չելեբին շատ հետաքրքիր և կարևոր տեղեկություններ է տալիս նաև Բիթլիսի քրդական իշխանությունների («հյուբյումեթներ») և Օսմանյան կենտրոնական կառավարության ու սուլթանի հետ նրանց ունեցած հարաբերությունների մասին: Այդ առիթով նա անձամբ դիտել է Բիթլիսում կատարած ուղևորության ժամանակ:

Արդալ խանի և նրա Բիթլիսի «հյուբյումեթի» մասին էվլիյա Չելեբին «Բիթլիս քաղաքի բնութագիրը» վերնագրով հատվածում գրում է. «920 (1514—1515) թվականին Բիթլիսի խանը սուլթան Սելիմ I-ին հպատակություն է ցույց տվել «հյուբյումեթի» կարգով նրա որդիները մինչև հիմա էլ իշխում են իբրև խան»^{**}: Մի այլ հատվածում նա ասում է. «Բիթլիսը Վանի էյալեթում մի հյուբյումեթ է:

* էվ. Չելեբիի ուղևորությունը, հատ. I, էյալեթների սանջակները:

** էվ. Չելեբին Բիթլիսում է եղել 1065 (1654) թվականին:

Ատացված եկամուտը փառիշտա՛նը բեյին է տալիս իրրև խաս... Քաղաք եկած քա-
րավանների մաքան ու տուրքերը խանին են պատկանում... Մուշի դաշտի տուրքերը
Նրևանի Ֆաթիհ սուլթան Մուրադ խանի կողմից շնորհված են Բիթլիսի խանին...
Խանի հրամանի տակ կան 70 աշիրեթ և ցեղ: Ամենագլխավորը Մուղիկի բերդի
Ալի բեյն է, որն ունի 700 հրացանաձիգ զինվոր: Խանը ցանկացած դեպքում ցե-
ղերից կարող է վերցնել 70 հազար զինվոր»*:

Էվլիյա Չելեբին, իր սովորության համաձայն, մանրամասն նկարագրում է
Բիթլիսի քուրդ Աբդալ խանի արքայավայել, հարուստ և ճոխ կյանքը, նրա հույա-
կապ պալատն ու այգիները, հազվագյուտ գրքերով հարուստ նրա գրադարանը:
Ուղեգրի ասելով, Աբդալ խանը իր ժամանակի վերին աստիճանի զարգացած անձ-
նավորություն է եղել:

Այդ բոլոր վկայությունները հաստատում են, որ օսմանյան պետության մեջ
քուրդ ցեղերը իրենց բնակեցրած շրջաններում ապրել են կիսանկախ: Քուրդ բե-
յերը և խաները իրենց ռազմական ուժով ու զինված աշիրեթներով օսմանյան
սուլթանների ուշադրության առարկան են եղել և հաճախ, տարբեր նպատակնե-
րով, օգտագործվել են օսմանյան կառավարության կողմից:

14. Ռուզնամեջի — բառացի նշանակում է օրագիր (ռուզնամե) կազմող:
Այդպես էին կոչվում բարձրաստիճան անձանց օրագրեր կազմողները, այսինքն՝
պարևոր դեպքերն ու գործերը արձանագրողները:

15. Խոսքը վերաբերում է սուլթան Մուհամմեդ III-ին, որը իշխել է 1003—
1012 (1595—1603) թվականներին:

16. Սուրաշի, սուրաշիություն էին կոչվում վարչական այն ծառայողները,
որոնք հսկում էին թաղամասերի, շուկաների կարգապահությանը և մաքրությանը:
Այս պարտականությունից բացի, նրանք գիշերները ևս պատժում էին կարգը
խանգարողներին:

17. Արևելյան հրկրներում ընդունված սովորության համաձայն որոշ անձանց
արված ածականները հանգավորվել են: Այսպես Քյաթիր Չելեբին Շահ Աբբասին
անվանում է «Շահի քեմրահ» (մոլորյալ շահ):

18. Էմարեթ, էմիրլիֆ, բեյլիֆ էին կոչվում իսլամական երկրներին հպատակ
բոշ երկրամասեր, որոնք կիսանկախ էին և լայն իրավունքներ էին վայելում:
Սրբազան Մեքքան, օրինակ, էմարեթ էր համարվում:

19. Պետք է լինի Ջանգի:

20. «Էհլի-սյունեթ» էին կոչվում Մուհամմեդին ու նրա հաջորդներին հա-
վատարիմ մուսուլմանները, այսինքն՝ սյուննի դավանանքին պատկանողները:

21. Վակֆի մյուրեվելի: Վակֆ էին կոչվում իսլամական այն անշարժ կալ-
վածները և հողերը, որ մուսուլմանները բարեգործական նպատակով նվիրում էին
զամիններին ու մեղրեսեններին: Վակֆի վաճառքը արգելված էր: Վակֆերի գոր-
ծերի կառավարիչը կոչվում էր մյուրեվելի:

22. Կափու կուլիի զինվորները, տե՛ս «Թարիխի-Սելանիկի»-ի 21-րդ ծանո-
թագրությունը:

23. Խուրբե, փառիշտահի խութբեն — տե՛ս Քյաթիր Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ի
53-րդ ծանոթագրությունը:

24. Մյուջթեհիդ, մյուջթեհիդ իմամներ — այն իմամները, որոնք մեկնաբա-
նում են սրբազան «այեթները» և «հադիսները»:

Այեթ (հոգ. այաթ) են կոչվում Ղուրանի այն մասերը (սուրա), որոնք

* Էվ. Չելեբիի ուղևորությունը, հատ. IV, էջ 81—90:

իրենց իմաստով չեն կապվում նախորդ և հետագա սուրաների հետ: Ղուրանի 114 մասերից յուրաքանչյուրը մի սուրա է:

Հադիս են կոչվում փեյղամբարի (մարգարեի) նվիրական խոսքերից ու գործերից յուրաքանչյուրը:

25. Էմիր-ուլ-ումերա. էմիր է կոչվում մի երկրի կամ ցեղի գլխավորը, սրբ բարձր գերդաստանի պատկանող ազնվատոհմ անձնավորութուն պետք է լինի: Էմիր ուլ-ումերա նշանակում է էմիրների էմիր: Այս տիտղոսը տրվում էր բարձրաստիճան և ազդեցիկ անձանց:

26. Բառացի՝ թուրքերեն շիմացող փաշա:

27. Նայիման այս խանին անվանում է Ջանիկ խան:

«Ֆեջլեֆե», ՀԱՏՈՐ II

28. Օրթա շավուշ—ենիշերիական օջախում վաշտը կոչվում էր «օրթա»: Չավուշ էին կոչվում.

ա) փադիշահի կամ պետական բարձր շրջանների հատուկ ծառայողները՝ սպայի աստիճանով.

բ) բանակում տասնապետից բարձր կրտսեր սպաները.

գ) հրամանատարի հրամաններն ու գրությունները հաղորդող անձինք:

Անցյալ դարերում շավուշ բաշին (շավուշների պետը) համարվում էր բարձր-աստիճան պաշտոնյա և կատարում էր դատական նախարարի պաշտոն: Օրթա շավուշը ենիշերիական բանակի կրտսեր սպաներից էր, որին տրվում էին հատուկ հանձնարարություններ:

29. Վալիդե — Տե'ս «Ջիհան նյումա»-ի 70-րդ ծանոթագրությունը:

30. Օդա, օդա բաշը—օդա՝ բառացի սենյակ, գրասենյակ: Գյուղերում՝ հյուրասենյակ: Օդաբաշի էր կոչվում խաների բոլոր սենյակների (օդաների) վերահսկիչը: Ենիշերիների սենյակները ևս կոչվում էին օդա: Օդան ուներ սահմանված թվով ենիշերի զինվորներ: Օդաբաշին զինվորների կարգ ու կանոնին հսկող շորբաշիի օգնականն էր:

31. Թուրք պատմագիրները վրաց ազգային հերոս Գեորգի Սաակաձեին Մադրավ բեյ են անվանում:

32. Իլիջա—էրդրումից ոչ հեռու գտնվող տաք հանքային ջրերի վայր:

33. Ալ-Օսման — տես «Ջիհան-նյումա»-ի 19-րդ ծանոթագրությունը:

34. «Բալյեմեզ» բնդանոթ—Օսմանյան բանակում գործածվող հին տիպի թընդանոթ: «Բալյեմեզ»՝ այդ թնդանոթը հնարող իտալացի Բալիյեմեզի անվան աղավաղված ձևն է:

35. Չիբե-չիբ՝ ծառի ճյուղերից և եղեգնից հյուսված զամբյուղ կամ զամբյուղանձան ցածր պարկ:

36. Էսֆի-Սաուայ—սուլթանի պալատներից մեկը Ստամբուլում:

37. Կափուդան փաշա—կափուդանը իտալերեն capitano բառի աղավաղված ձևն է, ունի ուսերեն կապիտան բառի իմաստը: Նշանակում է նավապետ: Վա առաջին կափուդան, երկրորդ կափուդան: Ծովային բարձրաստիճան սպաները ևս կափուդան են կոչվում: Կափուդանի դերյա կամ կափուդան փաշա տիտղոս ունեցող բարձրաստիճան սպաները ծովային մինիստրի դեր են կատարել:

38. Բերդը վիրայով հանձնել նշանակում է անձնատուր լինել:

39. Քիսե (քեսե) — քսակ, դրամի տոպրակ: Հնում, Թուրքիայում 500 ակչեն համարվում էր մեկ քիսե:

40. Օրս — քոչվոր մեծ ընտանիք:

41. Մակսուրե — փաղիշահի համար առանձնացված տեղ ջամիներում:

42. Արդալ խան, տե՛ս «Ֆեզլեքե»-ի I հատորի 13-րդ ծանոթագրությունը:

43. Անհավատ ուաֆրզի — ինչպես թուրք պատմագիրներն առհասարակ, այնպես էլ Քյաթիր Չելեբին իրանցիներին, որպես շիա դավանանքին պատկանողների, համարում է «անհավատ»: Բացի դրանից, նրանք նաև «ուաֆրզի» են: Շիա դավանանքին պատկանող որոշ աղանդավորներ կոչվում էին ուաֆրզի, իսկ այդ աղանդը ուաֆրզիլիք:

44. Էրզրումի Նեֆի էֆենդի. ինչպես Քյաթիր Չելեբին է նշում, այդ դարաշրջանի հայտնի բանաստեղծ Նեֆին սուլթան Մուրադ IV-ի հրամանով խեղդամահ է արվում: Թուրք պատմագիրները նշում են բանաստեղծի բացառիկ վարպետությունը հատկապես երգիծական գրվածքներում, որոնցից մեկը պատրվակ է հանդիսանում նրա սպանության համար:

45. Ռում — այստեղ գործ է ածվում թուրք, օսմանցի իմաստով:

46. Վեսսալամ — ողջ լինես: Ընդհանրապես գործ է ածվում նախադասության վերջում «ահա բոլորը» իմաստով:

47. Կասրի-Շիրինի (Չեհաբի) հաշտության պայմանագիրը:

Այդ պայմանագրով սահմանված թուրք-իրանական սահմանը հիմնականում պահպանվել է մինչև օրս, միայն Անդրկովկասում Իրանին թողնված Երևանը հետագայում անցնում է Ռուսաստանին:

Կասրի-Շիրինը Գերմանշահից 160 կմ դեպի արևմուտք, Իրանի և Իրաքի սահմանի վրա ընկած Սասանյանների ժամանակաշրջանից մնացած ավերակ գյուղաքաղաք է:

Հաշտության պայմանագիրը կնքվել է Կասրի Շիրինի մոտ գտնվող Չեհաբ անունով գյուղում, որտեղ այդ ժամանակ գտնվում էր օսմանյան բանակի գլխավոր շտաբը. որոշ աղբյուրներում գրվում է «Չեհաբ»:

48. Թիմարի գումարի հավելում. Քյաթիր Չելեբիի կողմից հիշատակված «Թիմարի գումարի հավելումը» երկրի տնտեսության, գյուղացիության (ոռոտների) դրույթյան վատթարացման տեսակետից շափազանց կարևոր է: Պատմագրի խոսքերը պարզ կերպով ցույց են տալիս Օսմանյան կայսրության ֆինանսական ծանր վիճակը:

Ինչպես թուրք պատմագիր-տարեգիրները առհասարակ, այնպես էլ Քյաթիր Չելեբին, շատ քիչ է զբաղվել նման հասարակական տնտեսական կարևոր հարցերի լուսաբանմամբ: Այստեղ Քյաթիր Չելեբին բավականանում է հիշելով այն միջոցառումը, որը պետությանը պետք է հաներ ծանր ֆինանսական դրույթունից: Անտարակույս, այդ հարկերի հավելումը առաջին հերթին դրվել են գյուղացիության վրա:

«ԹԱՐԻԽԻ ՍԵԼԱՆԻԿԻ»

1. Ամասիայի հաշտության պայմանագիրը, որը հայտնի է «Օսմանլի-Սեֆեվի» պայմանագիր անունով, կնքվել է Թուրքիայի և Իրանի միջև 962 (1554) թվականին սուլթան Սուլեյման Կանունիի և Շահ Թահմասբի իշխանության շրջանում: Այդ պայմանագրով որոշվեց երկու երկրների սահմանները՝ հիմք ընդունելով օսմանցիների վերջին նվաճումները (Արդահանի, Գեոլեի, Ջարշատի—Արփաշայի շրջաններն Իրանից անցան Թուրքիային), 2) վերջ տրվեցին սյուննի և շիա դավանանքների միջև ստեղծված թշնամություններին, 3) թույլտվություն և

«Ժանդակութիւնն պետք է տրվեր իսլամական սրբազան վայրերը Իրանից գնացող
ուխտավորներին (հաջի)»:

Ամասիայի հաշտութեան պայմանագրով Արևելյան Անատոլիան ու Իրաքը
վերջնականապէս անցան Քուրքիային:

2. Ֆերիդուն Ահմեդ բեյը XVI դարի երկրորդ կեսի Քուրքիայի հայտնի
սլաւոնաշիրներէից է, նա միաժամանակ վարել է մի շարք կարևոր պետական
սլաւոններ:

Տեքստում հիշատակված «Մյունշեաթ-ու-Սալաթին»-ը պատմական փաստա-
թղթերի ժողովածու է. այն պարունակում է իշխողների, վեզիրների, ուլեմաների և
ուլեմերաների տիտղոսներին վերաբերող մի գլուխ՝ «Դրախտի բանալի» խորագրով,
քարոյախոսական մի գիրք, մարգարէի (փեյղամբար) և նրա մերձավորների նա-
մակները, Օսման Ղազիից սկսած՝ օսմանյան պատմութեան առաջին երեք դարե-
րին վերաբերող քաղաքական, վարչական և զինվորական գրութիւններն պատճեն-
ները: Գոյութիւն ունի ավանդութիւն, ըստ որի բնագրում եղել է 1880 փաստա-
թուղթ: Տպագրված գրքում կան որոշ կրճատումներ և հավելումներ: Ֆերիդուն
Բեյի աշխատութիւնը տպագրվել է երկու անգամ՝ երկու հատորով. առաջին ան-
գամ՝ 1265 (1848), երկրորդ անգամ՝ 1274—1275 (1857—1858) թվականին: Երկ-
րորդ տպագրութիւնն ավելի կատարյալ է:

3. Նիշանջի, Նիշանջիլիֆ — տե՛ս Քյաթիբ Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ի
22-րդ ծանոթագրութիւնը:

4. Արևելյան սահման — այդ ժամանակաշրջանում օսմանյան պետութեան
արևելյան սահմանը, այսինքն Իրանի հետ Արևելյան Անատոլիային, Անդրկովկա-
սին և Իրաքին կից սահմանները, բացառիկ կարևորութիւն են ստանում՝ կապ-
ված Իրանի և Քուրքիայի միջև շարունակվող երկարատև պատերազմական գոր-
ծողութիւնների և թշնամութեան հետ: Այդ իսկ պատճառով արևելյան սահմանի
էյալեթների վարչական-ռազմական ղեկավարները՝ բեյլերբեյիները, որոնք նշա-
նակվում էին հայտնի վեզիրներից և փաշաներից, ունեին կարևոր և պատաս-
խանատու վարչական-քաղաքական ու ռազմական ֆունկցիաներ: Հիշատակված
հրահանգը ևս վկայում է այդ բեյլերբեյիների պատասխանատւութեան մասին:

5. Ավագանի («այան») — արաբերեն բառացի նշանակում է «աշ-
քեր»: Նոր թուրքերենում «այան» նշանակում է «ծերակուտական», «մեջլիսի-ա-
յան»՝ ծերակույտ: Պատմական իմաստը բոլորովին այլ է: Այան էին կոչվում նա-
հանգական քաղաքների և գավառների հասարակութեան ազդեցիկ, բանիմաց և
հարուստ ներկայացուցիչները, որոնք երբեմն ընտրվում էին հասարակութեան և
կամ առաջ էին քաշվում բեյլերբեյիների կողմից ու հաստատվում էին արքունի-
քում՝ «այան» տիտղոսով: Այանները որոշ շափով վերահսկում էին բեյլերբեյիների,
սանջակի բեյերի գործունեութիւնը (հարկերի որոշման և բաշխման, տեղական
ձախսերի և տեղական բնույթի այլ գործերի գծով): Բեյլերբեյիները և վարչական
մյուս բարձր պաշտոնյաներն իրենց գործունեութեան ընթացքում ստիպված էին
հաշվի առնել այանների կարծիքն ու ցանկութիւնները, բանի որ վերջիններս կա-
րող էին բողոքել արքունիքին և կենտրոնական կառավարութեանը:

Հետագայում այանները, օգտագործելով իրենց հարստութիւնն ու ազդեցու-
թիւնը, փաշաների և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաների գործակիցները դարձան՝
ժողովրդական մասսաներին շահագործելու և ճնշելու գործում:

6. 986 (1578) թվականի բուրֆ-իրանական երկարատև և կատաղի պատե-
րագմբ, որի գլխավոր նպատակն է եղել Վրաստանի և Շիրվանի գրավումը, հայտ-

նի է «Չըլղըրի պատերազմ» անունով: Այդ պատերազմի նախաձեռնողները լինում են թուրքերը, որոնք օգտվելով Շահ Քահանասի կեսդարյա իշխանությունից հետո իրանում սկսված ներքին խռովությունից ու նրա թուլությունից, ձեռնարկում են մեծ արշավանք (պաշտոնական տերմինով՝ «աջեմ սեֆերի»): Այդ պատերազմի սերդարը լինում է Լալա Մուստաֆա փաշան, իսկ Չըլղըրի պատերազմի հաղթանակի կազմակերպիչը՝ Յոզդեմիր-օղլի Օսման փաշան:

7. Ռաֆրզի — տե՛ս Քյաթիբ Չելեբիի «Ֆեղլեբե»-ի II հատորի 43-րդ ծանոթագրությունը:

8. Թուղ — Թուրքիայում ընդունված և երկար ժամանակ գործածության մեջ նշած հատուկ շքանշան, որը պատրաստված էր ձիու պոչի մազերից: Թուղ կրելու իրավունքը տալիս է փառիշահ: Թուղերի քանակը կապված էր աստիճանի բարձրության հետ: Այսպես, կային մեկ, երկու կամ երեք թուղավոր փաշաներ: Այստեղ «իսլամական թուղը» գործ է ածվում թուրքական շքանշան, դրոշ իմաստով:

9. Ջեբելու — տե՛ս Քյաթիբ Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ի 22-րդ ծանոթագրությունը:

10. Նկատի ունի Կախեթի Ալեքսանդրե II թագավորին:

11. Կընըֆ գետ — թուրքերը այսպես են կոչում Իորա գետը:

12. Սիփահսալար — սիփահ կամ սիփահի բառացի նշանակում է ղինվոր, մարտիկ. սալար՝ գլխավոր պետ, հրամանատար: Սիփահսալար՝ բանակի հրամանատար, այլ խոսքով սերդար, սերասքեր:

13. «Սյուննիական հարկ» և միանվագ հարկ: Պատմագիր-տարեգիր Սելանիկին և առհասարակ թուրք պատմագիրները համակրանքով են խոսում Շիրվանի մուսուլմանական բնակչության մասին, որովհետև նրանք պատկանում են իսլամական սյուննի դավանանքին: Դրան հակառակ, նույնքան անարգանքով և թշնամությամբ են նրանք խոսում իսլամական շիա դավանանքին պատկանող իրանցիների (Կըղըրաշների, աջեմների) մասին:

Ինչպես նշում է Սելանիկին, իրանցիները՝ Շիրվանի մուսուլմաններին ճընշելու և ստորացնելու համար նրանց վրա նշանակել են նաև «սյուննիական» կամ «սյուննիության հարկ», որ նրանք պարտավոր էին վճարել որպես միանվագ հարկ (մակթու):

14. Նովրուզ. նով՝ պարսկերեն նոր, րուզ՝ օր: Նովրուզ՝ նոր օր: Հին իրանական տոմարով՝ տարեսկիզբ, նոր տարի, որ զուգադիպում էր գարնան սկիզբը համարվող մարտի 9-ին: Նովրուզ բայրամը՝ նովրուզի տոն:

15. Կարսի և Երևանի բերդերը թուրք-իրանական պատերազմի ժամանակ խիստ կարևոր դեր են կատարել: Երևանը համարվել է Իրանի բանալին, իսկ Կարսը՝ Երևանի նախադուռը: Օսմանյան բանակների ղեկավարները միշտ նկատի են առնեցել այս բերդերի կարևորությունը և իրենց բոլոր արևելյան արշավանքների ժամանակ՝ Անդրկովկասում և իրանական Ադրբեջանում այդ բերդերը ծառայեցրել են իրենց նվաճումների համար:

Սելանիկին և մյուս թուրք պատմագիր-տարեգիրները հիշատակում են Կարսի ու Երևանի բերդերի վերակառուցմանը և ամրացմանը վերաբերող թուրքական կառավարության մի շարք միջոցառումները:

Այդպիսի մի նախաձեռնություն է նաև 987 (1579) թվականի Կարսի վերանորոգումը, որի մասին Սելանիկին խոսում է շատ համառոտակի, սակայն թուրք մյուս պատմագիրները այդ առթիվ տալիս են ավելի հետաքրքիր տեղեկություններ:

Ժամանակակից թուրք պատմաբան Ի. Հ. Դանիշմենդը թուրքական աղբյուրներից քաղել է նյութեր, որոնք վերաբերում են Կարսի և շրջակա մյուս բերդերի ու քաղաքների 1579 թվականի շինարարական աշխատանքներին:

Դանիշմենդի ասելով, այդ թվականին Կարսում վերջանում է «Կարս քաղաքի շինարարությունը»: Բերդի կառուցումը կատարվում է ընդամենը 58 օրում: Ամրացվում են նարնկալի անունով հայտնի ներքին բերդը և նրա աշտարակները, արտաքին բերդի շրջապատում մեծ խրամատ (փոս) է փորվում, բերդի երեք կողմերում հսկիչ աշտարակներ են կառուցվում: Այս ռազմական շինարարություններից բացի, կառուցվում են նաև մի պալատ, մեդրեսեններ, երկու կամուրջ Կարս-Չայի վրա, նրբակերտ և փառավոր մինարեններով հինգ ջամի, բնակելի տներ, բաղնիքներ, ջրաղացներ և այլն: Դանիշմենդը ասում է, որ մինչև օրս էլ պահպանվել են թուրքական բանակի այդ քաղաքակրթական գործերից մի քանիսը, որինակ, էվլիյա ջամին, հայերի կողմից այրված բելլերբեյի պալատը, որն այսօր էլ աչքի է ընկնում իր հոյակապությամբ: Ամենամեծ գործերից է նաև Կարս-Չայից բերված ջրուղին, որը ջուր է ապահովում խանդակների և ժողովրդի համար:

«Կարսը, որի քարերն ու հողը թուրքերի արյունով են շաղախված (?), ոչ միայն ռազմական այլև քաղաքաշինության տեսակետից զուտ թուրքական գործ էր (?!), ազգային մի կառուցում՝ բանակի զինվորները ներկայացնող բոլոր վալայեթների կոլեկտիվ աշխատանքի արդյունք...: 52 օր անընդհատ մոտ հարյուր հազար զինվորներ միայն Կարսում շեն աշխատել: Նրանք միաժամանակ կառուցել են Կիչևանի բերդը և այդ ժամանակ իրանցիներից գրաված Անիի, Մաղազբերդի և Կաղըզմանի բերդերը, որոնք կարծես դիվային հարվածներով գետնից դուրս են ցցվել, և այս կերպով ստեղծվել է ամրությունների մի անառիկ ցանց»*:

16. Երևանի կողոպուտը Թոքմաթ խանի կողմից, ինչպես նշում է Սելանիկին, տեղի է ունեցել 987 (1579) թվականի հոկտեմբերի 3-ին և 4-ին: Օսմանցիների (Ջաֆեր փաշայի) հարձակումից և իրանցիների (Թոքմաթ խանի) փախուստից մեծապես տուժել են հատկապես հայերը, որի մասին հիշատակում է նաև Դանիշմենդը:

Կարսի վերակառուցումը ավարտելուց հետո՝ 30 հազարանոց հեծելազորով, Ջաֆեր փաշան Կարսից շտապ արշավում է Երևանի վրա:

Ըստ թուրք աղբյուրների, նա երկու կամ երեք օրում հասնում է Երևան: Խորամանկ Թոքմաթ խանը, մինչև թուրքական բանակի գալը, կողոպտում, թալանում, հրդեհում է Երևանը ու նրա շրջակայքը, գերի է տանում 20 հազար մարդ, որոնց մեծ մասը լինում են հայեր: Դանիշմենդը նշում է, որ վերջիններին վաճառելու համար շտապ կարգով ուղարկվում են տարբեր շուկաներ**:

987 (1579) թվականի Երևանի այդ բարբարոսական ավերումից մի քանի տարի հետո օսմանցիները Երևանը գրավելու նոր միջոցների են ձեռնարկում: 991 (1583) թվականին Սերդար Ֆերհադ փաշան հսկայական բանակով շարժվում է Երևանի վրա: Երևանի վալին՝ Ուսթաշլու Թոքմաթ խանը թողնում է Երևանը և ետ քաշվում: Օսմանցիները մի «պտույտով» գրավում են Երևանը և անմիջապես ակսում Երևանի բերդի կառուցման աշխատանքները: Թուրք պատմագիրների վկայությամբ այդ կառուցումը ավարտվում է 45 օրում: Պատմագիր Գելիբոլուլու Ալին այդ մասին գրում է. «Հիշյալ Թոքմաթ խանի պալատի շուրջը պարիսպներ շինեցին

* I. H. Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul, 1950, III c., s. 44.

** Danişmend, նշվ. աշխ., էջ 45:

և այդ պալատի բարեշեն մասերը բեյլերբեյիների պալատի վերածեցին: Ներքին բերդում կառուցեցին 8 աշտարակ, մի ջամի և պարսպի 725 պատնեշ: Արտաքին բերդը լրացրին 43 աշտարակներով և պարսպի 1726 պատնեշներով: Բերդում «շահանի» թնդանոթ դրեցին: Վերոհիշյալ աշխատանքները ավարտվեցին 45 օրում* և Երևանում նշանակվում է 5600 զինվորներից կազմված պահակազոր: Բացի այդ, շրջակայքում՝ Շորագյալի, Թալինի, Ակշակալայի, Սուրմալուի, Իգդիր-Կարակալայի և Բեջենի բերդերում նույնպես պահակազորեր են նշանակվում: Երևանի բեյլերբեյի է նշանակվում Վանի բեյլերբեյի Զադալե Զադե Յուսուֆ Սինան փաշան, որը միաժամանակ պահպանում է իր էյալեթը և ստանում «վեզիր» տիտղոսը:

17. Սեֆեվիների 988 (1580) թվականի հաշտության առաջարկը. թուրք պատմագիրների տված տեղեկությունների համաձայն, սովորական քաղաքական իրադրություն է կրել սուլթան Սուլեյման Կանունի ժամանակ գոյություն ունեցող սահմանները հաշտության հիմք ընդունելու Իրանի առաջարկը: Ինչպես հայտնի է, օսմանցիները մերժել են այդ առաջարկը:

18. Թեմուր կափու, Բաբ էլ-էբվաբ, Դերբենդ — հայտնի ամրակուռ բերդ Դաղստանում. արևելքի պատմագիրները՝ Թեմուր կափու, արաբները՝ Բաբ էլ-էբվաբ (Դոնների դուռ) են անվանել: Ըստ ավանդության, Դերբենդը կառուցել է Մեծն Ալեքսանդրը, հետո գրավել և ամրացրել է Նեվշիրվանը: Այս բերդաքաղաքումն է ապրել նաև Հարուն էլ-Ռաշիդը:

19. Կրփչաֆի դաշտը (Դեշթի Կրփչաֆ). թուրքական պատմության մեջ Ռուսաստանի հարավային դաշտավայրը կոչվում է Դեշթի Կրփչաֆ: Զինգիզ խանի մահից հետո այսպես է կոչվել նաև այդ դաշտավայրում, Ղրիմի թերակղզում և Սև ծովի հյուսիսային մասում ստեղծված պետությունը, որը հետագայում բաժանվել է յոթ խանությունների:

20. Օշաֆլըֆ, տե՛ս «Ջիհան նյումա»-ի 57 ծանոթագրությունը:

21. Զեբեջի—թուրքական բանակը XVI—XVII դարերում բաժանվում էր երկու հիմնական մասի ա. Կափու կուլիի և բ. էյալեթի զինվորներ: Կափու կուլիի զորքերը փաղիշահական զինվորներն էին՝ «խասսե ասքերի» և բաժանվում էին հետևակային ու հեծյալ շորս մասերի: Հետևակային զորամասերի մեջ մտնում էին 7 օջաքներ, որոնցից մեկը կոչվում է ջեբեջի: Զեբեջիները նորոգում, բաժանում և պահում էին բանակի զենքերը: Զեբեջին շպետք է շփոթել թիմարատերերի և զեամեթի տերերի «ջեբելու» կոչված զինվորների հետ:

22. Թերաֆֆի, բերիֆֆի կարգ ունեցող զինվորներն ունեին իրենց որոշակի ոռճիկը, որ կոչվում էր «ուլուֆե»: Թերաքքին այստեղ հավելումի իմաստ ունի: Այն զինվորները, որոնք հատկացված ոռճիկից բացի, հավելման կարգով ստանում էին նոր գումար, կոչվում էին թերաքքիով զինվորներ:

23. Զիլկադե ամիսը—թուրք պատմագիրները առհասարակ գործ են ածում իսլամական լուսնային տարվա ամիսների անունները. դրանք են՝ մուհարրեմ, սեֆեր, ռեբի-ուլ-էվվել, ռեբի-ուլ-ախրըր, ջեմազիել-էվվել, ջեմազիել-ախրըր, ռեջեբ, շաբան, ռամազան, շեվվալ, զիլկադե, զիլհիջջե:

Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ...», հատ. Ա. էջ 339

24. Համգա Միրզան՝ Իրանի Խուդաբենդե շահի որդին (շահադե), հերոսություններ կովել էր օսմանցիների դեմ: 994 (1586) թվականին, քնած ժամանակ նա սպանվում է իր ծառայողներից մեկի ձեռքով:

* Danişmend, նշվ. աշխ., էջ 69:

ու ը մի վախ չի եղել»։ Ի. Հ. Դանիշմենդը նշում է, որ Իվան IV-ը 15—20 հազարանոց բանակով հարձակվել է թուրքերի վրա և խանգարել ջրանցքի կառուցման աշխատանքները*։

Աստրախանի արշավանքի և ջրանցքի բացման աշխատանքների անհետևանք մնալու գործում, թուրք պատմագիրների կարծիքով, Ղրիմի խանը վախենալով, որ գործի հաջողության դեպքում Ղրիմը վտանգի կարող է ենթարկվել, խիստ ողբերգական խաղ է խաղացել։

XVIII դարի թուրք պատմագիր Ջեվդեթ փաշան իր «Թարիհի Ջեվդեթ»-ում գրել է. «Փոխանակ Մաջարիստանի [Հուգարիա] և Խրվաթիստանի նվաճումով զբաղվելու, օսմանյան պետության համար ավելի ձեռնառու էր զբաղվել Կազանի և Աստրախանի էյալեթների գրավմամբ ու պահպանմամբ, որովհետև Կովկասի, Աստրախանի և Կազանի բնակիչները, մոտիկության, ցեղակցության և կրոնական և դավանական միության տեսակետից կենթարկվեին օսմանյան կառավարության ազդեցությանը և կմիանային Օսմանյան երկրին։ Այդ դեպքում Ղրիմն էլ աստիճանաբար կդառնար պետության մյուս էյալեթների նման։ Աստրախանի և Կազանի միջոցով Մեծ Թաթարիստանը ևս կենթարկվեր օսմանյան պետության ազդեցությանը»**։

Աստրախանի պաշարումը վերացվում է, ջրանցքի աշխատանքները դադարեցվում են և մնում անավարտ. բանակն ու բանվորները վերադառնում են մեծ դժվարություններով։ Մի քանի պատմագիրների ասելով, շատերը զոհվում են ուսական սառնամանիքներից։ Կենդանի են մնում և վերադառնում միայն 17 հազար մարդ։ Ի. Հ. Դանիշմենդը, իր վերոհիշյալ գրքում մանրամասն խոսելով այդ արշավանքի մասին, տալիս է Օսմանյան կայսրության հետապնդած նպատակները, որոնք հանգում են հետևյալին։

1) Աստրախանի խանության վերականգնումով Ռուսաստանին Կասպից ծովից հետ մղել դեպի հյուսիս և նրան զրկել սև-ծովյան ճանապարհից։ 2) Վերջ տալ Ղրիմին սպառնացող ուսական վտանգին և ապահովել նրա անկախությունը։ 3) Գրավել և միացնել Կասպից և Ազով ծովերի միջև եղած հողերը։ 4) Ապահովել Հյուսիսային և Հարավային Կովկասի գրավումն ու միացումը։ 5) Ծովային ճանապարհով հյուսիսից սպառնալ Իրանին և հեշտացնել բանակի փոխադրությունը [դեպի Իրան]։ 6) Կապ հաստատել թուրքիայի ու Միջին Ասիայի միջև և այլն***։

26. Մակրու, մակրուի կապել. մակթու բառացի նշանակում է գինը որոշված, առանց շափի և կշիռքի, միանվագ վաճառք։ Ըստ եկամուտի և բերքի դանձված հարկից բացի, կար նաև մակթու գանձվող հարկ։ Այդպիսի հարկատվության համար գործ էր ածվում «մակթուի կապել» տերմինը։ Թուրքիայում կային վիլայեթներ, որոնք «մակթուի էին կապված», այսինքն վճարում էին միանվագ գումար. դրանք էին Բաղդադի, Բասրայի էյալեթները, Եգիպտոսը և այլն։ Դրանց կողմից տարեկան մի անգամ վճարված մակթուն կոչվում է «խրսալիյե»։

27. Ուլուֆե—զինվորներին տրվող ոռճիկը։ Ըստ սովորության, ուլուֆեի բաժանումը կատարվում էր հատուկ հանդիսավորությամբ, հրավիրվում էր սաղարազամի և վեզիրների դիվան։ Ուլուֆեն տրվում էր ըստ զինվորների խմբերի, որը գորանոցում բաժանվում էր առանձին զինվորների միջև։

* Danişmend, նշվ. աշխ., հատ. II, էջ 382—387։

** Ahmed Cevdet, Tarihi Osmani, c, 1, s. 241—242.

*** Danişmend, նշվ. աշխ., էջ 383։

Ուլուֆենն տրվում էր տարեկան շորս անգամ: Դրանք հայտնի էին հատուկ անուններով. «լեզեզ» «մասար» «ոեջեջ» և «ոեջեջ»: Այդ բառերը կազմված էին լուսնային յուրաքանչյուր տարվա երեք ամիսների անուններից վերցրած մեկական տառերից, (օրինակ, լեզեզը կազմված էր շեվվալ, զիլկատե և զիլհիջե ամիսների լ, զ, զ, տառերից):

28. Ստամբուլի պայմանագիրը կնքվել է 998 (1590) թվականի մարտի 21-ին: Դա Իրանի և Թուրքիայի միջև կնքված երկրորդ պայմանագիրն էր: Հաշտության պայմանները տրված են Ֆերիդուն Բեյի «Մյունշեաթում», տե՛ս սույն գլխի ծանոթագրությունը: Նոր պայմանագրով Թուրքիային են անցնում օսմանցիների կողմից գրավված վայրերը՝ Քավրիզը, Կարաջաղաղը և դրանց նահիլենները, Գենջիի և Ղարաբաղի շրջանները, Շիրվանն ու նրա շրջակայքը, Գյուրջիստանն ու նրան ենթակա մասերը, Նիհավենտը իր շրջակայքով, Լորիստանն ու նրա շրջակայքը: Դավանական հարցում նախկին պայմանները մնում են ուժի մեջ: (Տե՛ս սույն գլխի 1 ծանոթագրությունը):

29. Աջեմի օղլանների դեվշիրմեն. «դեվշիրմեն» նշանակում է հավաքել, ժողովել: Ծնիչերիական բանակը համալրելու համար Թուրքիայի ոչ-մուսուլման ժողովուրդների երեխաների բռնի հավաքումը հայտնի է «դեվշիրմեն» (Ճանկահավաք) անունով: Օսմանյան սուլթանների հավաքագրած երեխաները կոչվում էին «աջեմի օղլաններ» (անփորձ, անվարժ տղաներ), որոնք կրթվում և դաստիարակվում էին հատուկ զորանոցներում՝ իսլամական և զինվորական ոգով: Ուսման և դաստիարակության երկարատև ընթացքը ավարտելուց հետո, աջեմի օղլանները բաժանվում էին զինվորական տարբեր դասերի՝ ենիչերիների, սիփահիների, սիլահարների, ուլուֆեջիների, ղարիբների և ազաբների: Աջեմի օղլանների մի մասն էլ ծառայության էր մտնում արքունիքում կամ վեզիրների և բեյերի մոտ, մյուս մասը աշխատում էր նավակների վրա՝ որպես թիավար և ջամիների շինարարությունում՝ որպես բանվոր:

Արքունիքում ծառայության մտած աջեմի օղլաններից եղել են այնպիսիները, որոնք աստիճանաբար բարձրանալով հասել են մինչև վեզիրության, սադրազամության և այլ բարձր աստիճանների ու կոչվել են «դեվշիրմեն» սադրազամներ և վեզիրներ:

30. Չորբաջի — օգտագործվում է մի քանի իմաստով: Գյուղում հարգված, բարեգործ և սպիտակամորուք մարդիկ կոչվում էին չորբաջի: Քրիստոնյա հպատակների (գլխավորապես գավառներում) առևտրական և պատվավոր դասին պատկանողները նույնպես չորբաջի էին կոչվում: Ծնիչերիական բանակում միևնույն կաթսայից չորբա (սուպ) ստացող զորքերի խմբի պետը (հարյուրապետի աստիճան ունեցող սպան) նույնպես չորբաջի էր կոչվում: Տվյալ հատվածում օգտագործված է վերջին իմաստով:

31. Զինադ, դագա — իսլամական կրոնի հաղթանակի համար անհավատների (քյաֆիր) դեմ մղված պատերազմը:

32. Հավանաբար աշխարհի ոչ մի քաղաքում այնքան հաճախակի և կործանարար հրդեհներ չեղի չեն ունեցել, որքան Ստամբուլում: Թուրք պատմագիրներն իրենց գործերում արձանագրել են մեծ և կործանարար հրդեհների բազմաթիվ դեպքեր:

Ի. Հ. Դանիշմենդը 977 (1569) թվականի սեպտեմբերի 19-ին տեղի ունեցած մեծ հրդեհի մասին իր «Խրոնոլոգիա»-ում գրում է. «Այս մեծ հրդեհը տևել է 7 օր 7 գիշեր... մի քանի օտար աղբյուրների տվյալներով, այս սոսկալի հրդեհը»

հեճի հետևանքով այրվել է 36 հազար տուն, բայց անտարակույս դա շափազանցութուն է: Քաղաքաշինության տեսակետից Ստամբուլի դեմքը շատ հաճախ փոփոխող նման հրդեհների պատճառած ամենամեծ վնասներից մեկը լինում էր այն, որ բազմաթիվ կուլտուրական հուշարձաններ և մեր ազգային պատմությունը լուսաբանող հազարավոր փաստաթղթեր մոխիրի էին վերածվում... Ավելի հետաքրքիր է հետևյալ փաստը... Հրդեհը մարելու եկած ենիչերիները, առանց դեկավարի մնալով, սկսում էին կողոպուտը և թալանը, որով պատճառ էին դառնում հրդեհի տարածմանը*:

Ստամբուլի այդպիսի հաճախակի հրդեհների հիմնական պատճառն այն էր, որ քաղաքի հին թաղամասերի շինությունները ընդհանրապես փայտաշեն էին, փողոցները վերին աստիճանի նեղ և տները շատ խիտ, շկային հակահրդեհային միջոցառումներ, բնակչության կուլտուր կենցաղային մակարդակն էլ շատ ցածր էր:

Ստամբուլի հրդեհները անտարակույս մեծ պատուհաս են հանդիսացել հատկապես բնակչության ցածր դասերի համար, որոնք ստիպված են եղել ապրել բնակարանային շատ վատ պայմաններում, իսկ հրդեհներից հետո էլ մնացել են անօթևան և անօգնական:

33. Եղի-կուլե—հայտնի բերդ Ստամբուլում, որտեղ բանտարկվում էին նշանավոր մարդիկ:

«ԹԱՐԻԽԻ ՍՈՒԱՔ ԶԱԴԵ»

1. Մեհդին — իսլամական 12 իմամներից տասներկուերորդն է, որի գալըստյանը սպասում էին մուսուլման հավատացյալները:

2. XVI—XVII դարերում Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանման համաձայն Զյուլկադերիյեի վիլայեթը (կամ էյալեթը) ուներ վեց սանջակ՝ Մարաշ, Մալաթիա, Այնթաբ, Կարս-Զյուլկադերիյե և Սամսատ:

3. Քեֆե—տե՛ս Քյաթիր Զելեբիի «Զիհան նյումա»-ի 67-րդ ծանոթագրությունը:

4. Խոսքը վերաբերում է վանի բերդին (ժայռին):

5. Կրոնի մարտիկներ — թուրք պատմագիրները օսմանյան բանակի զինվորներին անվանել են իսլամական կրոնի համար մարտնչողներ (մարտիկներ):

6. «Սերդեն գեշտի» — բառացի նշանակում է «զլխից ձեռք քաշեց». Օսմանյան բանակի «աքընջիներին» (գրոհողների, արշավողների) զորամասերից հետագայում կազմվեցին «սերդեն գեշտի» և «դալ կըլըջ» (սուրը մերկացրած, սուսերամերկ) անունները կրող հատուկ զորախմբեր:

«Սերդեն գեշտի» զորախմբի պարտականությունն էր՝ անսպասելի կերպով խրվել թշնամու բանակի շարքերը կամ մտնել պաշարված բերդը: Այս խմբի զինվորները իրական մահն աչքն առած հարձակվում էին թշնամու բանակի վրա աչից, ձախից կամ թիկունքից: Այդ հարձակումները եղել են շատ ահարկու և ընդհանրապես վերջացել են հաղթանակով: Երբ պաշարված բերդի գրավումը ուշացել է, այդ դեպքում «դալ կըլըջ» խմբի զինվորները, գիշերով գաղտնի աստիճաններով անսպասելիորեն մտել են պաշարված բերդը, շփոթություն առաջացրել թշնամու շարքերում և զրանով հեշտացրել բերդի գրավումը:

7. Գունիստան—Իրանի էյալեթներից է: Սահմաններն են. հյուսիսից՝ Խորասանը, արևելքից Աֆղանստանը, հարավից՝ Գիրմանը և Ֆարսը, արևմուտքից՝

* Danişmend, նշվ. աշխ., էջ 387:

իրանական Իրաքը: Կենտրոնն է Շարիսթանը: Գուհիստան անունով երկրներ կան նաև Հնդկաստանում և Բելուջիստանում:

8. Իսլամ մյուզանիդներ — կրոնի մարդիկ, կրոնի համար պատերազմող իսլամական զինվորներ: Կրոնի համար մղվող պատերազմը կոչվում էր «շիհադ» (սրբազան պատերազմ), իսկ մասնակցողը՝ «մյուզահիդ»:

9. Թուրքական ֆեոդալական կարգերի օրոք թիմարներից ավելի մեծ «զիր-լիքները» կոչվում էին զեամեթներ, նրանց տերերը՝ զեամեթի բեյեր: Էյալեթների բեյերբեյիններին ենթակա սանջակի բեյերը իրավասու և պատասխանատու էին սանջակի թե՛ վարչական և թե՛ զինվորական գործերի համար: Պատերազմի դեպքում, բեյերբեյի հրամանատարությամբ, սանջակի բոլոր թիմարատեր սիփահիները, իրենց ջեբելուաների հետ միասին գնում էին պատերազմի:

10. Օսմանյան բանակի այն զորամասերը, որոնք էյալեթների փաշաների (մերիմիրան) և սանջակի բեյերի հրամանատարությամբ գնում էին պատերազմի, կոչվում էին «երլի կուլի» զինվորներ: Երլի կուլիների զորամասը բաժանվում էր ազաբների, սեկրանների, իջարեյիների (վարձկանների) և մյուսեյլեմների: Ազաբների դասին պատկանող զինվորներն ամուրի էին: Սեկրաններ էին համարվում կամավոր կերպով զինվորական ծառայության մտած գյուղացիները: Իջարեյիները սահմաններում, քաղաքներում ու բերդերում ծառայող թնդանոթաձիգ զինվորներն էին և ծառայում էին որոշ վարձով: Մյուսեյլեմները կամուրջներ, ճանապարհներ նորոգելու և խրամատներ փորելու համար ընթանում էին բանակի առաջապահ ջոկատի առջևից:

Անատոլիայում այդ դասի զինվորները կոչվում էին «յուրուֆներ»: Նրանց «տացած 80—100 դյոնում հողի՝ «շիֆթլիքի», շարիաթական տասանորդը (աշարը) իբրև զինվորական ծառայության վարձատրություն մնում էր իրենց: Նրանց սպաները կոչվում էին «միրի-մյուսեյլամ» և «միրի-յուրուֆան»:

Այստեղ հիշված ազաբ աղաները ազաբների դասի հրամանատարներն էին:

11. «Աֆրնջիների» խմբերը եղել են օսմանյան բանակի արշավող, հարձակվող առաջին զորամասերը: Նրանք կազմակերպվել էին Ծրխան Ղազիի ժամանակ: Թուրք պատմագիրների վկայությամբ, աֆրնջիները օսմանյան բանակում ծառայել են 250 տարի: Բայց քանի որ աֆրնջիները կանոնավոր զորք չէին համարվում, ձեռն ամիսներին նրանք վերադառնում էին իրենց վայրերը և զբաղվում արհեստներով:

12. Իսլամ-ղազիներ — տե՛ս «Թարիխի Սելանիկիի» 31-րդ ծանոթագրությունը:

13. Բեռ (յուր) — գործ է ածվում իբրև դրամի (ակչե) միավոր: Յուրի քանակը տարբեր է եղել թե՛ ըստ ժամանակի և թե՛ ըստ վայրի: Թուրքական որոշ աղբյուրներում ցույց է տրվում 100 հազար ակչե, այլ աղբյուրներում՝ 500 հազար ակչե:

14. Վեֆայի հրապարակը Ստամբուլի եվրոպական մասի հրապարակներից է:

15. Արազա փաշայի ապստամբությունը էրզրումում և դրա հետ կապված դեպքերը, անտարակույս շատ կարևոր են XVII դարի Թուրքիայի վարչական կարգի քայքայման և երկրում տիրող անկարգությունների ընդհանուր բնույթն ուսումնասիրելու տեսակետից: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Արազայի ապստամբությունը տեղի է ունեցել Արևմտյան Հայաստանի հողի վրա, պարզ է, որ այդ շարժումը խիստ կործանարար ազդեցություն է ունեցել նաև հայ ժողովրդի համար: Դրա պերճախոս ապացույցն է հանդիսանում այդ դարաշրջանի հայ պատմիչների կողմից դառնությամբ գրի առնված այն անասելի շարիքները, որ այդ

սպաստամբական շարժումը պատճառել է հայ ժողովրդին: Հայ պատմագիրներն անիծում են Աբաղային՝ իբրև թուրքական բռնապետական ուժի տիպիկ ներկայացուցիչ:

Աբաղա փառայի ապստամբության մասին տե՛ս նաև սույն աշխատության առաջին հատորում, նախիմայի պատմության 82—85 էջերը:

16. Խազինեդար — խազինե՛ գանձարան, դրամարկղ, խազինեդար՝ գանձարանի վարչության և պահպանության պաշտոնատար անձ:

17. Սեկրան, սեկրան գրել — տե՛ս Քյաթիբ Չելեբիի «Ֆեզլեֆե»-ի I հատորի 8-րդ ծանոթագրությունը:

18. Մյուսելլիմ — տե՛ս սույն գլխի 10-րդ ծանոթագրությունը: Մյուսելլիմ էին կոչվում նաև կանոնավոր զինվորական կազմակերպության հեծյալ զինվորները, որոնք հետագայում ծառայում էին բանակի թիկունքի աշխատանքներում:

19. Ուլեմա — «ալիմ»-ի հոգնակին, բառացի նշանակում է գիտնական: Մուսուլմանական բարձր հոգևորականությունը կոչվում էր ուլեմա, այսինքն գիտնականներ, քանի որ այդ դարաշրջանում գիտությունը հոգևորական դասի մենաշրնորհն էր: Հաճախ գործ է ածվում «ուլեմա» և «սուլեհա» միասին: Սուլեհա («սալիհ» բառի հոգն.) նշանակում է բարեպաշտ, կրոնի հրամաններն ու ցուցումները կատարող անձ:

20. Դիրլիֆ — Օսմանյան իշխանության մեջ վաղուց ընդունված, ավելի ճիշտ սելջուկյան իշխանությունից և Անատոլիայի բեյությունից օսմանցիներին անջատ պետական բոլոր տեսակի ծառայությունների համար տրված ոռճիկը, կամ հողը (խաս, զեամեթ, թիմար) կոչվել է «դիրլիֆ», որի քանակությամբ սահմանվել են խասը, թիմարը և զեամեթը:

21. Սուլթան Մուրադ IV-ը իշխել է 1032—1049 (1623—1640) թվականներին:

22. Թուդ — տե՛ս «Թարիխի Սելանիկի»-ի 8-րդ ծանոթագրությունը:

23. Խոսքը Սուլթան Օսման II-ի մասին է, որ իշխել է 1027—1031 (1618—1622) թվականներին: Նա հայտնի է «Գենջ Օսման» («Երիտասարդ Օսման») անունով: Այդպես է կոչվել 14 տարեկան հասակում գահ բարձրանալու համար: Զոհվել է 18 տարեկան հասակում:

24. Զորքա — բառացի՝ ուժով գործ տեսնող, բռնի ուժ գործադրող, հափըշտակող, իրավունքն ու արտադրությունը ոտնահարող անձնավորություն: Այդ դարաշրջանում պետական իշխանության թուլացման հետևանքով, Ստամբուլում երևան են գալիս «զորքաներ», որոնք պետական և հասարակական կյանքում առաջացնում են ամեն տեսակ անկարգություններ և բռնություններ գործադրում: Տես նաև հաջորդ՝ 25-րդ ծանոթագրությունը:

25. Սուլթան Մուրադ IV-ը արշավանքի ելնելով Երևանի վրա, ճանապարհին բազմաթիվ սպանություններ է կատարել:

Համմերը իր «Օսմանյան կայսրության պատմության» մեջ նշում է, որ սուլթան Մուրադ IV-ը իր կարճատև իշխանության ընթացքում սպանել է տվել 20 հազար մարդ: Ժամանակակից թուրք պատմաբան Դանիշմենդը, շփատելով այդ հանգամանքը, աշխատում է «մեղմացնել» սուլթանի դաժանությունները՝ դրանք համարելով «պատմական անհրաժեշտություն»:

26. Լեվենդ զինվորներ էին կոչվում վենետիկցիների մոտ վարձով ծառայող թեթև զորամասերի զինվորներ: Օսմանյան բանակում ևս այդ տիպի զինվորները ստացել էին «լեվենդ» անունը:

27. Կափուջիների Բերխուդան—Կափուջի բառացի նշանակում է դոնապան: Կափուջի էին կոչվում բարձր հիմնարկների մուտքը հսկող և դիմողներին ընդունող պաշտոնյաները: Կափուջի բաշին սուլթանի արքունիքի դոնապանների դեկավարն էր և որպես այդպիսին ուներ իր քեթխուդան (գործակալը, տեսուչը):

28. Արդես — ար՝ ջուր, դեսթ, ձեռք: Իսլամական շարիաթական կարգով, նամազ անելու համար երեսը, ոտները և ձեռքերը լվանալու արարողությունը կոչվում էր «արդեսթ»:

29. Էմիր-ուլ-Ումերա — տե՛ս Ք. Չելեբիի «Ֆեզլեթե»-ի I հատորի 25-րդ ծանոթագրությունը:

30. Ջերելու — տե՛ս Քյաթիբ Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ի 22-րդ ծանոթագրությունը:

31. Սիփահի, սիփահիություն — տե՛ս «Թարիխի Սելանիկի»-ի 12-րդ ծանոթագրությունը:

32. Չավուշ, Չավուշ բաշի — տե՛ս Ք. Չելեբիի «Ֆեզլեթե»-ի II հատորի 28-րդ ծանոթագրությունը:

33. Աք-Օղլան — սուլթանական արքունիքի կառապանի և ձիապանի օգնականները կոչվում էին ակթ-օղլանը կամ ակթ-ուշաղը:

34. Չոքբաշի — տե՛ս «Թարիխի Սելանիկի»-ի 30-րդ ծանոթագրությունը:

35. Սալավաթ, Սալավաթ կարդալ — սալավաթ կամ սելաթ՝ աղոթք, նամազ, փեյզամբարին (Մուհամմեդ մարգարեին) ուղղված հատուկ աղոթք: Սալավաթը կարդում են օրվա որոշ ժամերին. գոյություն ունի առավոտյան սալավաթ, երեկոյան սալավաթ և այլն: Կան նաև բայրամի հատուկ սալավաթ:

36. Ռուզի-կասրմ — ուզ՝ օր, ցերեկ, կասրմ՝ բաժանող, բաժանում: Ռուզի-կասրմը, Ռուզի խըզըրի հետ միասին տարին բաժանում է երկու հավասար մասի: Ռուզի-կասրմի օրը հոկտեմբերի 26-րդ օրն է: Այդ օրը համարվում է ձմեռվա սկիզբը Ռուզի խըզըր (կամ խըդըր), այսինքն խըզըրի օրը, ապրիլ ամսի 26-րդ օրն է:

ՇԱՆԻ ԶԱԴԵ

1. Սրբազան Մեֆթայի մեվլեվի. մեվլեվի էին կոչվում Մեվլանա Ջելադ-էդ-Դինի կողմից XIII դարում հիմնված դերվիշական աղանդին պատկանողները և նրա հպատակները: Այդ դերվիշական միաբանությունը (թարիքաթ) հատկապես տարածվել էր Ստամբուլում: Մեվլեվի դերվիշների հայտնի մեվլեվիական թեֆիյեն (իսլամական վանքը)՝ մեվլեվի-խանեն, գտնվել է Ղալաթայում: Մեծ կադիի, այսինքն՝ մեծ մուլլայի պաշտոնն ու նրան ենթակա շրջանը կոչվել է մեվլեվիյեթ (մեվլեվիություն): Այսպես, Ստամբուլը բաժանված է եղել շորս մեվլեվիության, որոնք հետագայում կազմեցին քաղաքապետության (շեհր-էմանեթի) շրջանները, քաղաքամասերը:

Սրբազան Մեքթայի մեվլեվին այդ քաղաքի կրոնական բարձր պաշտոնյաներից էր, որը նշանակվում էր իսլամական խալիֆայի՝ սուլթանի կողմից:

Պատմադիր-տարեգիր Շանի Զադեն սրբազան Մեքթա քաղաքում վարել է մեվլեվիի պաշտոնը:

«ԹԱՐԻԽԻ ՇԱՆԻ ԶԱԴԵ»

1. Նիզամի ջեդիդ (նոր կարգ). Սուլթան Սելիմ III-ի կանոնավոր զինվորական բանակ ստեղծելու և կենտրոնացած կառավարական ապարատ կազմակեր-

սկելու ռեֆորմիստական նախաձեռնությունը պատմության մեջ հայտնի է «նի-
ղամի ջեդիդ» անունով: Սուլթան Սելիմ III-ի իշխանության շրջանը զուգահեռապես
է համաշխարհային նշանակություն ունեցող Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության
և եվրոպական երկրներում սկսված առաջադիմական ռեֆորմների տարիներին:
Ինչպես իրավամբ նշում է Ա. Ֆ. Միլլերը, «Մի շարք երկրներում սկսված ռե-
ֆորմներն այդ երկրների և ժողովուրդների առաջադիմության արտահայտությունն
էին, իսկ Թուրքիայում ռեֆորմների հիմնական, գուցե և միակ պատճառը, կառա-
վարող դասակարգի առաջադիմական մի փոքրիկ խմբի ձգտումն էր կայսրու-
թյունը փրկելու սպառնացող վտանգից»^{*}:

Արդարև, այդ ժամանակ, երբեմնի հզոր Օսմանյան կայսրությունը, մի
շարք արտաքին և ներքին գործոնների հետևանքով, արագորեն քայքայվում էր:

Սուլթան Սելիմ III-ը, Օսմանյան կայսրությունը այդ վերահաս վտանգից
փրկելու նպատակով, ձեռնարկում է ռեֆորմների:

Ենիշերիական բանակի կազմալուծումը և հիմնականում դրա հետ կապված
պատերազմական անհաջողությունները, որոնք շարունակվում էին վերջին տաս-
նամյակներում, պետության ֆինանսական դժվարությունները և պետական գան-
ձարանի բացարձակ դատարկությունը, սուլթան Սելիմին դրդում են վճռական
միջոցներ ձեռնարկել կայսրության ռազմական, վարչական և ֆինանսական հզո-
րությունը վերականգնելու համար:

Նա ձգտում է Օսմանյան կայսրության հզորությունը վերականգնել ոչ թե
ենիշերիական բանակի վերակազմությամբ, որը բազմաթիվ փորձերից հետո
ապարդյուն էր անցել, այլ եվրոպական ձևի, կարգապահ և կանոնավոր բանակի
կազմակերպումով: Իսկ պետության ֆինանսական դրությունը բարելավելու հա-
մար նա ցանկանում է ստեղծել կենտրոնացված և ամուր պետական բյուջե:

2. Ռուսչուբ յարանի» («Ռուսչուբի բարեկամներ»): սուլթան Սելիմի ռե-
ֆորմների փորձերը կատարի դիմադրության են հանդիպում ռեակցիոն, ֆանա-
տիկ շրջանների և կայսրության տարբեր մասերում գրեթե կիսանկախ դրություն
ձեռք բերած խոշոր ֆեոդալների կողմից: Սուլթան Սելիմ III-ը գահընկեց արվեց:

Ռումելիի (Թուրքիայի եվրոպական մաս) խոշոր ֆեոդալ Մուստաֆա Աղան
(1765—1808), որը հետագայում հայտնի է դառնում Բայրաքդար (Ալեմդար, դրո-
շակակիր) փաշա անունով, 1808 թվականին, կարճ ժամանակում ստանում է
սադրազամի պաշտոնը:

Նա մի շարք պատերազմներում և, մասնավորապես, 1806 թվականի ռուս-
թուրքական պատերազմում վարում է Դանուբյան բանակի սերասքերի պաշտոնը և
մեծ հռչակ ու հեղինակություն է ձեռք բերում:

Մուստաֆա փաշան լինում է Սելիմ III-ի ռեֆորմիստական նախաձեռնու-
թյունների համոզված կողմնակիցներից և երբ 1806 թվականին սուլթան Մուս-
տաֆա IV-ի կողմից սադրազամ է նշանակվում, Սելիմ III-ի ռեֆորմները կյան-
քում իրականացնելու համար փորձում է գահընկեց արված Սելիմ III-ին նորից
գահ բարձրացնել: Այդ նպատակով, Բայրաքդար փաշան՝ իրեն հավատարիմ և իր
հետ կապված բարեկամներից կազմակերպում է խիստ գաղտնի քաղաքական մի
խմբակցություն: Այս գաղտնի կազմակերպությունը հայտնի է «Ռուսչուբի բարե-
կամներ» (թուրքերեն՝ «Ռուսչուբ յարանի» կամ «Ռուսչուբ էրենլերի») անունով:

* А. Ф. Миллер, Мустафа паша Байрактар, Османская империя в
начале XIX века. Москва, 1947, стр. 73.

Թուրք պատմագիր-տարեգիր Զեվդեթ փաշայի ասելով, Բայրաքդար փաշան հենվել է 20—30 հազար զինվորներից կազմված կանոնավոր և լավ զինված իր բանակի վրա:

«Ռուսջուրի բարեկամներ» գաղտնի կազմակերպությունը կարելի է համարել Թուրքիայի առաջին քաղաքական կազմակերպությունը, պարտիան*, որն ուներ իր որոշակի քաղաքական նպատակները:

Ռուսջուրը կազմակերպության կենտրոնն էր, որտեղ պատրաստվում էին այն զինվորական ուժերը, որոնք Բայրաքդար փաշայի ղեկավարությամբ պիտի պաշտպանեին և իրականացնեին Սելիմ III-ի ռեֆորմները:

«Ռուսջուրի բարեկամների» կազմակերպության անդամներից մեկը՝ Բայրաքդար փաշայի գլխավոր խորհրդական Ռամիզ էֆենդին, որ իր ժամանակի բազմակողմանի կրթություն ստացած պետական և քաղաքական հայտնի գործիչներից էր, դառնում է Սելիմ III-ի ռեֆորմների ակտիվ պաշտպանը: «Ռուսջուրի բարեկամների» նշանավոր անդամներից էին նաև Մուհամմեդ Քահսին էֆենդին, Մուհամմեդ էմին Բեհչեբը, Մանուկ Միրզոյանը (Մանուկ Բեյը) և ուրիշներ:

Մանուկ Բեյը Բայրաքդար փաշայի ֆինանսական և առևտրական գործերի ղեկավարն ու կազմակերպիչն էր, որի մասին սովետական թրքագետ Ա. Ֆ. Դիլլերը, առանց աղբյուրը ցույց տալու, գրում է. «Դանուբյան քաղաքների և բուն Ստամբուլի հայ բուրժուազիան, որը նյութական կապերով կապված էր Մանուկ Բեյի հետ, նրա մեջ տեսնում էր բովանդակ հայ «ազգի» (millet) հզոր պաշտպանին...»: Մի այլ տեղում նա գրում է. «Մանուկ Բեյն իր անձը և հարստությունը գրեց գաղտնի կազմակերպության տրամադրության ներքո: Բայրաքդարի գլխավորը և հարստությունը առաջնակարգ տեղ էին ապահովում խմբակցության անդամների միջև»**:

Մանուկ Բեյի ազդեցությունը հատկապես ուժեղանում է 1807—1808 թվականներին: Բայրաքդարի սադրազամության ժամանակ Մանուկ Բեյը գալիս է Ստամբուլ: Բայրաքդար փաշան «Ռուսջուրի բարեկամների» գործունեության ամենակարևոր շրջանում մեծապես օգտվում է Մանուկ Բեյի խորհուրդներից: Այդ ժամանակ նա Բարձրագույն Դռան թարգմանի (դրապոման) պաշտոն էր վարում:

Բայրաքդարի և «Ռուսջուրի բարեկամների» պարտությունից հետո Մանուկ Բեյը Ստամբուլից փախչում է Ռուսջուր և ապա Բուխարեստ***:

3. Ֆաշ — թուրքական աղբյուրներում սևծովյան նավահանգիստ Փոթին կոչվում է Ֆաշ: Ֆաշ-կալեսի՝ Ֆաշի բերդ: Ֆաշի մոտ Սև ծովը թափվող Ռիոն գետը կոչվում է Ֆաշ-գետ (Ֆաշ-չայը):

4. Շանի Զադեն «Իրանի հետ դաշինք կազմելու համար սերասքերին տրված ֆերմանի» կապակցությամբ նշում է, որ երկու իսլամական պետությունների միջև գոյություն ունեցող «երկրորդական տարածայնությունները» արգելք են հանդի-

* Թուրք բառարանագետ Շ. Սամին այդ կազմակերպությունը անվանում է Comité des liberaux ottoman («Օսմանյան լիբերալների կոմիտե»): Kamus ül âlem, Istambul, 1306, էջ 1336.

** А. Ф. Миллер, նշվ. աշխ., էջ 201—203.

*** Մանուկ Բեյի (Մանուկ Միրզոյան) կյանքի և գործունեության մասին թուրք պատմագիրները գրեթե ոչինչ չեն հաղորդում: Միլլերը, որ իր վերոհիշյալ գրքում տեղեկություններ է տալիս Մանուկ Բեյի մասին, իր գրքի ծանոթագրություններում հիշում է (էջ 395), որ 1852 թվականին Վիեննայում հայերեն լեզվով լույս է տեսել Ղևոնդ Վ. Հովնանյանի գիրքը՝ «Միրզայան Մանուկ Բեյի վարուց պատմությունը»:

սացել ընդհանուր թշնամու՝ Ռուսաստանի դեմ միասնաբար գործելու համար:

Պատմագրի «երկրորդական» համարվող տարածայնությունները իսլամական սյուննի և շիա դավանանքների միջև դարերով շարունակվող կրոնական-դավանական հակամարտություններն են, որոնք երկարատև պատերազմների առիթ են հանդիսացել Իրանի և Թուրքիայի միջև: Շանի Զադեն 1225 և 1226 (1810—1811) թվականների իրադարձություններից միայն հարևանցիորեն է հիշում Վրաստանի հետ կապված դեպքերը: Հայտնի է, որ այդ իրադարձությունները կապված են եղել Ռուսաստանի՝ դեպի Կովկաս սկսած առաջխաղացման հետ: Սուլթանական Թուրքիան և շահական Իրանը տազնապալի քայլեր են արել Ռուսաստանի առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար, սակայն ապարդյուն: Ինչպես ցույց են տալիս պատմական դեպքերը, Երկու իսլամական երկրները փորձել են միանալ իրենց ընդհանուր թշնամու՝ Ռուսաստանի դեմ, սակայն հաջողութուն չեն ունեցել: 1225 թ. ռուս զենեքալ Տորմոսովը իր բանակով շարժվում է Թիֆլիսը գրավելու և այնտեղ գտնվող Աչք Բաշի Սուլտան խանին խաբեությամբ գերի վերցնելու համար, վերջինս փախչում է Ախալցխա և օգնութուն խնդրում Իրանից և օսմանյան կառավարությունից:

Ստամբուլի կառավարությունը, օգտվելով Սուլտանի դիմումից և փորձելով օգտագործել նրա ուժն ու հեղինակութունը, «Վրաստանի ռայաներին և այդ բարեհամբույր ժողովրդին» (վրացիներին) հովանավորելու և պաշտպանելու կեղծ պատրվակով, պարզևատրում է Աչք Բաշի Սուլտան խանին և նրան ուղարկում է հատուկ փաղիշահական ֆերման:

6. Մյուրեղալիբե — ուժով և բռնությամբ գործող, ապստամբ, ավազակ, զորբա:

7. Սուլեհաներ — բարեպաշտ մարդիկ:

8. Էշֆինջի թիմարների և գևամեթների զորամասեր — թիմարների և գևամեթների տերերի՝ սիփահինների, օսմանյան բանակին տված զինվորները՝ «չեքեյունները» կարևոր դեր են կատարել Օսմանյան կայսրության մղած պատերազմներում: Էշֆինջի թիմարների զինվորները, ի տարբերութուն այլ թիմարների զինվորների, պատերազմի են գնացել իրենց ալայ-բեյերի դրոշակի ներքո:

9. Խումբարաջի — «հավան» կոչվող թնդանոթներից արձակվող մեծ արկերը կոչվել են խումբարա, իսկ այդ թնդանոթներ կրակողները՝ խումբարաջի: Խումբարա գործ է ածվում նաև ռումբ իմաստով: Խումբարաջի՝ ռմբաձիգ:

10. Կում Կափուն Ստամբուլի հայաբնակ թաղերից է, որտեղ գտնվող հայկական եկեղեցին համարվում է մայր եկեղեցի:

11. Հունական պատրիարքին կից գործել է տասներկու բարձր հոգևորականներից կազմված խորհուրդ, որը կոչվել է «Տասներկուսի խորհուրդ»:

12. Կաղը Քյոյ — Ստամբուլի ասիական թաղամասերից մեկը:

ՄՅՈՒՆԵՋՋԻՄ ԲԱՇԻ

1. Մյունեջջիմ — աստղագուշակ, այդ պաշտոնի պետը կոչվել է մյունեջջիմ բաշի: Սուլթանի պալատում մյունեջջիմ բաշիները կազմել են պաշտոնական տարեցույցներ, աստղերի դիրքերից և շարժումներից եզրակացություններ են հանել և հայտնել են սուլթանին: Սուլթանները իրենց պատերազմական ծրագիրը և այլ պետական գործերը համաձայնեցրել են աստղագուշակների ցուցմունքների հետ:

2. «Սահաիֆ-ուլ-ախբար» — բառացի նշանակում է տեղեկությունների էջեր: Հիշյալ գրքում ամփոփված են այդ դարաշրջանի բոլոր կարևոր պատմական իրադարձությունները:

3. Ա. Զ. Վալատի — ժամանակակից թուրք պատմաբան:

4. Բնագրում՝ Հայկիյե:

«ՍԱՀԱԻՖ-ՈՒԼ-ԱԽԲԱՐ»

1. Բնագրում՝ «Ումմեթի Արմեն» պատմագիրը գործ է ածում «Արմենիա» և «Արմեն» և ոչ «Էրմենիստան» և «Էրմենի», ինչպես առհասարակ ընդունված է թուրքերենում:

2. Վիլայեթ — բառացի նշանակում է նահանգ, կուսակալություն: Մինչև XVII—XVIII դարերը թուրքիայում «վիլայեթ» և «էյալեթ» անունները գործածվել են գրեթե նույն իմաստով: Հետագայում վերջնականապես ընդունվում է «վիլայեթ» տերմինը, որը և պահպանվում է մինչև հիմա: Մյուսեջջիմ Բաշին և մյուս թուրք պատմագիրները «վիլայեթ» բառը գործ են ածում ավելի լայն՝ երկիր, երկրամաս, հողամաս իմաստով: Օրինակ, Մյուսեջջիմ Բաշին «Արմենիայի վիլայեթը», «Վրացական վիլայեթը» գործ է ածում երկիր իմաստով:

3. Ռայա — արաբերեն «ռայիյե» (հոգն. ռեայա) բառի գործածական ձևն է ժողովրդի նշանակում է հող (անասունների): Ռայա էին կոչվում իսլամական սեռությունների հարկատու ոչ-իսլամ հպատակները, որոնք զենք կրելու իրավունք չունեին: Զենք կրելու իրավունք ունեցող իսլամ հպատակները կոչվում էին «բերիյե» (հոգն. բերայա):

4. Դերբենգ — տե՛ս «Թարիխի Սելանիկի» 18-րդ ծանոթագրությունը:

5. Մասիսե — տե՛ս Քյաթիբ Զելեբիի «Զիհան նյումա»-ի 27-րդ ծանոթագրությունը:

6. Բնագրում՝ «Ումմեթի գյուրջ»:

7. Կոստանդինյան ծոց — թուրքերեն կոչվում է «Խալիջի Կոստանդինե» (Ոսկեղջյուր): Այդ փոքր ու գեղեցիկ ծոցը Ստամբուլից ձգվում է մինչև Քյադըտխանե: Ոսկեղջյուրի վրա է կառուցված Ստամբուլի շարժական կամուրջը:

8. Մուստաֆա փաշայի կողմից Վրաստանի նվաճման մասին մանրամասն տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները...», հատ. I, էջ 44—48:

9. Բնագրում՝ «Թաբակա»:

10. Բնագրում՝ «հարֆ»:

11. Նեմրուդ — ըստ ավանդության եղել է Բաբելոնի հիմնադիրն ու իշխողը: Նեմրուդը գործ է ածվում նաև որպես բաբելոնյան թագավորների տիտղոս, ինչպես փարավոնը Եգիպտոսում:

12. Բնագրում՝ Յաշա բին-Նուն:

13. Բնագրում՝ Իսքենդեր բին-Ֆիլիբուս, Ֆիլիպպի որդի Ալեքսանդր:

14. Բելխ-Բալխ (Balkh, Bactras) — հնագույն Բակտրիոնե երկրի կենտրոնական քաղաքը: Կոչվել է նաև Զերյասք կամ Զերասք: Կենտրոնական Ասիայի հնագույն և պատմական քաղաքներից է:

15. Խաս կամ խասս (հոգնակի խասսե), բառացի նշանակում է սեփական, հատուկ, առանձին, թուրքերեն լեզվով գործ է ածվում «խասս օրդու»՝ փաղիշահական հատուկ բանակ, «խազիներ խասսե»՝ փաղիշահական հատուկ կալվածների և գույքերի վարչություն, «խասս-բախչե»՝ արքունական պարտեզ: Խաս էին կոչվում այն հողերն ու կալվածները, որոնք պատկանում էին փաղիշահին կամ նրա ընտանիքի անդամներին: Թուրք պատմագիրների վկայությամբ, տարեկան 100 հարզար աղբից ավելի եկամուտ (գիրլիք) ունեցող թիմարները, որոնք փաղիշահի կողմից շնորհվում էին վեզիրներին ու էմիրներին, նույնպես խասս են կոչվել:

16. Ռուս — տե՛ս «Ջիհան նյումա»-ի 45-րդ ծանոթագրությունը:

17. Սպիտակ ծով — թուրքերեն՝ Ակ Դենիզ, արաբերեն՝ Բահրի Սեֆիդ, Սպիտակ ծով է կոչվում Միջերկրական ծովը:

18. Թուրակ կալե — բառացի նշանակում է հողե բերդ, գտնվում է նախկին էրզրումի վիլայեթի Բայազիդ սանջակում: Ալաշկերտի դավառի կենտրոնն է, գտնվում է Տրսպիզոնից դեպի Իրան գնացող քարավանային հայտնի ճանապարհի վրա:

19. Բնագրում՝ «Չիշեքլիբ Դերեսի»:

20. Բնագրում՝ «Ջերջերսի—Բենի» (աղավաղված է):

21. Խաս — տե՛ս այս գլխի 15-րդ ծանոթագրությունը:

22. Աշքերում միլ քաշել — կուրացնել:

23. Այա-Սոֆիա — Ստամբուլում հայտնի ջամի է, որ նախկինում եկեղեցի է եղել. հնում կոչվել է նաև Սերջիոսի և Բաբոսի եկեղեցի. կառուցվել է Հուստինիանոս կայսրի կողմից: Ըստ սլաւոնագիրների տված տեղեկությունների, այս եկեղեցին հայտնի է եղել իր գեղարվեստական և ճարտարապետական կառուցվածքով: Եկեղեցու քարերն անգամ ոսկեզօծված են եղել: Թուրքերի կողմից Ստամբուլի գրավումից հետո, սուլթան Բայազիդ II-ի ժամանակ, Կրզլար աղասի Հյուսեին Աղայի կողմից վերածվել է ջամիի, որի շորս անկյուններում հետագայում կառուցվել են մինարեներ:

24. Նկատի ունի Լուսինյան թագավորությունը:

25. Զամի և մեսջիտ (մզկիթ) — առաջինն ավելի մեծ է և ունի մինարե, որտեղ կատարվում է ուրբաթօրյա աղոթքը, քարոզը (խութբե). մեսջիտը ավելի փոքր է:

26. Տարմ — իսլամական աշխարհագրագետների տված տեղեկությունների համաձայն Տարմը Իրանում, Կազվինից հյուսիս ընկած լեռներում, անտառներով և դաշտերով հարուստ մի մեծ գավառ է եղել:

27. Բնագրում՝ «Բենու-Մեսաֆիր»:

28. Բնագրում՝ «Բենու-Սալար»:

29. Բնագրում՝ «Նահիյե»:

30. Սալար (պարսկ.) — նշանակում է գլխավոր, պետ, հրամանատար, սեփասքեր:

31. Կլիմա — արաբերեն և թուրքերեն «իկլիմ» բառից: Գործածվում է կլիմայական գոտու իմաստով: Հին աշխարհագրության մեջ, արևմտյան կիսագնդի (Ամերիկայի) և արևելյան կիսագնդի հարավային կեսի հայտնաբերումից առաջ, նրկրագնդի հյուսիսային կեսը, այսինքն՝ երկրագնդի քառորդ մասը, հասարակածից մինչև հյուսիսային բևեռ, որ համարվում էր երկրագնդի բնակեցված տարածությունը, բաժանվում էր 7 մասի (կլիմայական գոտիների), որոնցից ամեն մեկը կոչվում էր «կլիմա»՝ «առաջին կլիմա», «երկրորդ կլիմա» և այլն:

32. Կոնաֆ — մեկ օրվա ճանապարհ, օրագնաց.

33. Բնագրում՝ «Բենի-Շեդադ»:

34. Լեկզ — ըստ արաբական աշխարհագրագետների, Լեկզը Կովկասում, Դերբենդի շրջանում եղել է մի երկիր, որի բնակչության մեծ մասը եղել է մահմեդական, իսկ մյուսը՝ քրիստոնյա, խոսել է իրեն հատուկ լեզվով: Ըստ Շեմսեդդին Սամիի, այս անունը (Լեկզ) լեզգի բառի աղավաղված ձևն է: Այս դեպքում լեկզ ցեղը պետք է ընդունել լեզգի իմաստով:

35. Տե՛ս սույն գլխի 31-րդ ծանոթագրությունը:

1. Սուլթան Սուլեյման Կանունին (926—974) վերոհիշյալ նամակը գրել է Ֆրանսիայի Ֆերդինանդ թագավորին: Նամակում հիշատակված պատերազմական գործողությունները վերաբերում են սուլթան Սուլեյմանի՝ պատմության մեջ «փառահիշահական 11-րդ արշավանքը» և «Իրանի 2-րդ արշավանքը» անուններով հայտնի դեպքերին:

Դեռևս 940 (1534) թվականին սուլթան Սուլեյմանի մեծ վեզիր Իբրահիմ փաշան, նախքան Վանի բերդի առումը, գրավել էր Արճեշի, Ադիլջեվազի և Ախսթի բերդերը, որոնք հանձնվել են գրեթե առանց դիմադրության: Նույն ձևով գրավվում է նաև Վանի ամրակուռ բերդը (հունիսի 23-ին):

Սուլթան Սուլեյման Կանունին իր փառահիշահական հզոր բանակով, Կոնիա-Աեսարիա-Սվազ-էրզրում ճանապարհով, հասնում է Արճեշի բերդը և այնտեղից շարժվում է դեպի Թավրիզ: Սակայն Թավրիզ չհասած, սուլթանը իր բանակի հետ գնում է Բաղդադ և ձմեռում այնտեղ: Սուլթանի Ադրբեջանից հեռանալու առիթից օգտվելով, Իրանի Շահ Թահմասբ I-ը գնում է Թավրիզում գտնվող մեծ վեզիր Իբրահիմ փաշայի վրա և գրավում Թավրիզը, որի վալի Ուլեմա փաշան ստիպված է լինում փախչիլ, ապաստանել Վանի բերդում և փառահիշահից օգնություն խնդրել:

Սուլթան Սուլեյման Կանունին վերադառնում է Բաղդադից: Սեֆեվիդները ստիպված են լինում վերացնել Վանի բերդի պաշարումը և հաշտություն առաջարկել:

Սուլթանը նպատակ ունենալով ջարդել շահի բանակը, մերժում է հաշտության առաջարկը: Նա գրավում է Թավրիզը (երկրորդ անգամ) և շարժվում է իրանական բանակի վրա: Շահը նորից հաշտություն է խնդրում, սակայն սուլթանը նորից է մերժում: Շահի խուսափողական դիրքը մեծ դժվարություններ է պատճառում օսմանցիներին: Սուլթան Սուլեյմանը իրանական բանակը ջախջախելու իր հիմնական նպատակը չիրագործած՝ Թավրիզից վերադառնում է Ստամբուլ: Շահը իր անվթար մնացած ուժերով գրավում է Ադրբեջանը և նորից ետ խլում Վանի բերդը: Թուրք պատմագրության մեջ կա ավանդություն, որ Վանի բերդը իրանցիներին ձեռք է անցել այն բանից հետո, երբ բերդում գտնվող ենիշերիական բանակը բերդը թողնելով միացել է օսմանյան բանակին:

Սուլթան Սուլեյման Կանունին, դրանից հետո տարիներ շարունակ զբաղված լինելով օսմանյան պետության եվրոպական մասում տեղի ունեցող պատերազմներով, չի զբաղվել Արևելյան Անատոլիայի և Ադրբեջանի հարցերով:

954 (1547) թվականին Շահ Թահմասբի եղբայր էլկաս Միրզայի (սուլթանի նամակում էլկաս Միրզան անվանում է սոսկ էլկաս) Օսմանցիների մոտ ապաստանելու կապակցությամբ վերսկսվում են թուրք-իրանական պատերազմական գործողությունները: Կանունին լավ ընդունելություն է ցույց տալիս Իրանի իշխանազուն էլկաս Միրզային և իր ցանկությամբ նշանակում է Շիրվանի վալի:

955 (1548) թվականին սուլթան Սուլեյման Կանունին ձեռնարկում է «Իրանի երկրորդ արշավանքը»: Նա շտապ կարգով հասնում է Ադիլջեվազ և այնտեղից էրզրումի բեյլերբեյի Ուլեմա փաշային և Կարամանի բեյլերբեյի Փիրի փաշային մեծ ուժերով ուղարկում է իրանցիներին կողմից գրավված Վանի բերդի վրա:

Սուլթան Սուլեյմանը գնում է Խոյ, այնտեղից Թավրիզ և շուտով գրավում այն: Սակայն սուլթանը միայն մի քանի օր Թավրիզում մնալուց հետո դուրս է գալիս այնտեղից: Կա ավանդություն այն մասին, որ սուլթանը ստիպված է լի-

նում շուտով հեռանալ Թավրիզից՝ բանակի և կենդանիների մեջ տարածված հիվանդության պատճառով:

Ինչպես նախորդ արշավանքի ժամանակ, այս անգամ էլ Շահ Թահմասբը շարունակում է իր նախկին ռազմական տակտիկան. առանց վճռական կռիվի բրնձը վելու օսմանյան բանակի հետ, իր բանակը անվթար պահելով ետ է քաշվում:

Սուլթանը գնում է Վանի բերդի վրա: Բերդը շուտով հանձնվում է: Թուրք պատմագիրների ասելով Վանի բերդը նորից Սեֆեվիդների ձեռքը շանցնելու նպատակով սուլթանը խիստ ամրացնում է այն, ապահովում անհրաժեշտ ռազմական ուժերով և նոր բեյլերբեյիության կենտրոնի վերածելով՝ վալի է նշանակում Չերքեզ Իսքենդեր փաշային:

Սուլթանը ձմեռելու համար գնում է Դիարբեքիր և հետո Հալեպ:

Էլկաս Միրզան իր երկերեսանի դիրքով ու օսմանյան կառավարության դեմ ուղղված անբարյացակամ գործերով կորցնում է սուլթանի վստահությունը և ստիպված լինում փախչել ու ապաստան փնտրել քուրդ բեյերի մոտ, որոնք խաբեբայությանը էլկաս Միրզային բռնում և հանձնում են Շահին: Շահ Թահմասբը իր ապստամբ եղբայր էլկաս Միրզային բանտարկում է Կահկահա բերդում և սպանել տալիս:

958 (1551) թվականին Շահ Թահմասբը արշավում է Արևելյան Անատոլիա և վրաստանում նա գրավում է մի շարք բերդեր ու վայրեր: Այնուհետև շարժվում է Վանի լճի հյուսիսում գտնվող Արճեշի, Ադիլջեվազի և Ախլաթի բերդերի վրա և գրավում դրանք:

Թուրք պատմագիրների վկայությամբ, Իրանի շահը Վանի լճի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան ափի շրջանները ծայրից ծայր ավերում, կողոպտում է և թալանում, որպեսզի դրանով հակահարված հասցնի սուլթան Սուլեյմանի արշավանքներին:

Այս դեպքերի կապակցությամբ սուլթան Սուլեյման Կանունին Ֆրանսիայի թագավորին գրում է իր վերոհիշյալ «Ֆեթհ-նամեն» (հաղթանակի նամակը):

2. Ֆերիդուն բեյի «Սուլթանական գրությունների» II հատորի վերջում բերված այս նամակում չի հիշվում ոչ մի թվական: Հավանական է, որ նամակը գրվել է Վանի գրավումից, այսինքն՝ «հաղթանակի» վերոհիշյալ նամակից հետո: Նամակից պարզ է դուրս գալ, որ այդ գրության պատճառ են հանդիսացել Իրանի այնպիսի գործողությունները, որոնք հակասել են Ամասիայի հաշտության պայմանագրին (Ամասիայի հաշտության պայմանագրի մասին տե՛ս «Թարիխի Սելաեիկի» I-ին ծանոթագրությունը):

Ամասիայի հաշտության պայմանագիրը կնքվել է Թուրքիայի և Իրանի միջև 962 (1554) թվականին: Այդ պայմանագիրը վերջ տվեց օսմանցիների և Իրանի էիջև մոտ կես դար շարունակվող թշնամությանն ու ավերիչ պատերազմական դործողություններին:

Ամասիայի հաշտության պայմանագրով Թուրքիային միացան օսմանյան բանակի նվաճած քաղաքներն ու վայրերը, այդ թվում Արդահանը, Գյուլեն, Զար-շահ-Արփաշայը և այլն: Ընդունվեց հատուկ որոշում այն մասին, որ վերջ տրվի սյունի և շիա դավանանքների միջև եղած հակառակությանը և թշնամությանը: Այդ որոշմամբ Իրանի հաջիներին հնարավորություն և օժանդակություն պետք է ցույց տրվեր իսլամի նվիրական վայրերը ուխտի գնալու:

Ինչպես պարզվում է նամակի բովանդակությունից, որոշ դեպքեր տեղի են

ունեցել Իրանի կողմից Ամասիայի հաշտության պայմանագիրը խախտելու հետևանքով: Հիշվում են Աշրֆ Բաշի վիլայեթի մի շարք նահիյեների և «անսահման սուաքինության զարգ» հանդիսացող (սուլթանի) կուլերի կողոպուտն ու թալանը վրացիների կողմից, ինչպես նաև Կարսը գրավելու փորձերը և այլն:

Սուլթանը Շահ Քահամասին գրած վերոհիշյալ նամակում նշելով, որ այդ փորձերը հակասում են հաշտության պայմանագրին, կոչ է անում միջոցներ ձեռք առնել և թույլ չտալ, որ կրկնվեն նման խռովարարական գործերն ու հարձակումները:

3. Թուրք-իրանական պատերազմների շրջանում, երբ թուրքերը համառոտ են ձգտել են ամբողջովին նվաճել Կովկասը և վերջ տալ Վրացական թագավորություններին և իշխանություններին, սուլթանն ու նրա պետական գործիչները Վրաստանի և վրաց իշխանների նկատմամբ վարել են կեղծ և դավադիր քաղաքականություն: Նրանք փորձել են վրաց իշխաններին իրենց կողմը գրավել՝ ընդդեմ կրգրլրաշական Իրանի:

Վրաց էմիրներին և խաներին ուղղված բազմաթիվ փաստաթղթերից իբրև սուլթանական գոռոզամիտ և կեղծ հրամանների նմուշ բերվում են միայն երկուսը, «Երկրի պաշտպանության համար Վրաստանի էմիրներին և խաներին գրված փաղիշահական հրամանը», «Արքունական հանդիսավորությամբ Վրաստանի տիրակալին շնորհված փաղիշահական նամակը»: Առանձնապես հետաքրքիր է հայտնի ազգային հերոս Գեորգի Սաակաձեին (Մաղրավ բեյին) ուղղված փաղիշահական գրությունը, որտեղ սուլթանը կեղծավոր կերպով իր բարյացակամ վերաբերմունքն է հայտնում նրան, որը սակայն, որոշ ժամանակ անց, չի խանգարում սուլթանին գազանաբար զլխատելու Սաակաձեին և նրա որդուն:

4. Ալբրեգիստան — թուրքերը էլբրուսը անվանում են Ալբրեգ: Ալբրեգիստան կնշանակի էլբրուսի երկիր: Գործ է ածված Վրաստան իմաստով:

5. Ֆիրդուն Բեյը թուրքիայի վարչական բաժանման այս համառոտ ցուցակով ոչ մի լրացուցիչ տեղեկություն չի տալիս երկրի վարչատնտեսական կազմի մասին: Կասկած չի կարող լինել, որ նա այդ ցուցակը կազմել է պետական պաշտոնական տվյալների հիման վրա: Չնայած Ֆերիդուն Բեյը չի հիշատակում, բայց հասկանալի է, որ այդ վարչական բաժանումը վերաբերում է XVI դարի վերջին քառորդին:

Ֆերիդուն Բեյի այս համառոտ ցուցակը ունի պատմական կարևոր նշանակություն, քանի որ թուրքական այլ աղբյուրներում չկան լրիվ տեղեկություններ երկրի վարչական կառուցվածքի մասին:

6. Շերիֆություն, շերիֆ — իսլամական սրբազան քաղաքների և երկրամասերի կառավարիչները, որոնք իրենց ծագումով պատկանում են իսլամի նվիրական գերդաստանին, կոչվում են շերիֆ, իսկ նրանց իշխանության տակ եղած երկիրը՝ շերիֆություն (շերաֆեթ): Հիշազը շերիֆություն էր և իբրև այդպիսին Օսմանյան կայսրության վարչական կազմում ուներ որոշ առանձնաշնորհումներ: Մեքքայի շերիֆությունը ուներ երեք լիվա:

7. Կափուղան, կափուղանլըֆ, կափուղան փաշա — տե՛ս «Ֆեզլեքե»-ի 37-րդ ծանոթագրությունը:

16-րդ դարի թուրքիայի վարչական բաժանման համաձայն էգեյան ծովի մի շարք կղզիներ կազմում էին Միջերկրականի կղզիների էյալեթը, որը կապված էր կափուղանի փաշայությանը և 7րի բեյլերբեյին կոչվում էր կափուղան փաշա:

8. Սալյանե — թուրքիայի հողատիրության կարգը, ինչպես հայտնի է, ընդ-

գրկում էր խառ, զեամբ և բիմար անուններով հայտնի հողամասերը, որոնց շարիաթական տաճանորդային հարկերը և մյուս եկամուտները, որոշ զինվորական ծառայության և պարտավորության համար, պետությունից իբրև «դիրլիք» յտանում էին սիփահինները, էմիրները, սանջակի բեյերը, վեզիրները, շեհզադեները և այլն:

Այդ հողերից բացի կային նաև այնպիսի հողեր, որոնց շարիաթական եկամուտները անմիջականորեն պատկանում էին պետությանը: Պետությունը այդ եկամուտները իբրև ուլուֆե (ոռճիկ) հատկացնում էր միրմիրաններին, միրլիվաներին և այդ վայրերի «երլի կուլի» կոչված զինվորներին: Այդ հատկացումները կոչվում էին սալյանե: Օսմանյան երկրի որոշ վարչական միավորներ (էյալեթ, սանջակ) և երկրամասեր թիմար և զեամեթ շունեին և համարվում էին «սալյանելի» (սալյանեյով կառավարվող) վայրեր: Այսպես, XVII դարի Քուրքիայի վարչական միավորներից Բաղդադի, Բասրայի էյալեթները, Եգիպտոսը, Եմենը, Հաբեշստանը, ինչպես նաև Միջերկրականի և Հալեպի էյալեթների «որշ սանջակներ «սալյանե» էին:

Ֆերիզուն Բեյի Օսմանյան կայսրության էյալեթների և լիվաների ցուցակից պարզվում է, որ Միջերկրականի ծովակալության մեջ (կափուղանլըք) կար սալյանեյով կառավարվող 11 վարչական միավոր, իսկ կայսերական Եգիպտոսի էյալեթում՝ 15 միավոր:

9. Դեֆթերդար, դեֆթերդարություն — դեֆթեր (դաֆթար) էին կոչվում պաշտոնական մատյանները: էյալեթներում թիմարատերերի անունն ու հայրանունը, իբրև դիրլիք ստացած հողերի տեղն ու քանակը արձանագրելու համար գոյություն են ունեցել հատուկ մատյաններ, որոնք կոչվել են բիմարի դաֆթարներ: Այդ դաֆթարներում գրանցումներ կատարողները կոչվում են դեֆթերդար: Եղել են նաև էյալեթի (կամ վիլայեթի) մարդահամարի արդյունքների գրանցման մատյաններ: Դեֆթերդարությունը (դեֆթերդարլըք) եղել է էյալեթների հատուկ վարչական պաշտոնը: Ֆերիզուն Բեյի ցուցակում էյալեթի վարչական միավորներից հիշվում են նաև թիմարի դեֆթերդարություններ (օրինակ, Ռումելիի թիմարների դեֆթերդարություն): Վարչական միավորների մեծ մասը ունեցել են դեֆթերդարություն:

10. Քեթխուդա, քեթխուդայություն. քեթխուդա բառն ունի տարբեր իմաստներ, օրինակ՝ մի տան, վարչական օրգանի, կամ հատուկ գործի համար նշանակված վստահելի անձը:

Վեզիրներն ունեցել են իրենց հատուկ քեթխուդաները: Եղել են նաև սուլթանի քեթխուդաներ, էսնաֆների քեթխուդաներ և այլն: Քեթխուդայությունը քեթխուդայի պաշտոնն է, որի պարտականությունն էր կատարել թիմարների և նրանց դիրլիքների գրանցումները: Ֆերիզուն Բեյի ցուցակում հիշվում են էյալեթների քեթխուդայությունները (օրինակ՝ Դիարբեքիրի կամ Ռումելիի դեֆթերի քեթխուդայություն):

11. Միրի աֆրնջյան — Օսմանյան բանակում լավ զինված ու զրահավորված թեթև հեծյալ զորամասերը կոչվում էին աֆրնջի: Այս զորամասերը հետախուզում էին թշնամու դիրքերը:

Աֆրնջի զինվորների պետը կոչվում էր միրի աֆրնջյան:

Ֆերիզուն Բեյը իր ցուցակում հիշում է «միրի աֆրնջյան» Ռումելիի էյալեթում և նիկոպոլի ու Սելիսթրեի լիվաներում: Հավանորեն այդ լիվաներումն են կենտրոնացվել աֆրնջի զինվորները:

12. Միրի յուրուֆան — Օսմանյան կայսրության ենիչերիական բանակից ա-

ուսջ գոյութիւնն ունեցող գործածասերից հայտնի են յայտ, յուրով և մուսելլեթ կոչված զինվորները: Ենիշերիական կանոնավոր բանակը կազմակերպվելուց հետո, վերոհիշյալ գործածասերը ճակատից անցել են թիկունք և պատերազմի ժամանակ ճանապարհներ են կառուցել, խրամատներ փորել, սննդամթերք ու ուղիքներ փոխադրել և այլն: Յուրուք գործածասերը աշխատել են զլիսավորապես Թուրքիայի եվրոպական մասում: Յուրուքների պետը կոչվել է «միրի յուրուքաէ»: Յուրուքանը՝ յուրուքի հոգնակի ձևն է:

13. Մալիե — բառացի նշանակում է ելեմտական, ֆինանսական, պետական եկամտի և ծախքերի վարչութիւն, ավելի ուշ՝ մինիստրութիւն (նեզարեթ): Մալիյե նեզարեթի՝ ֆինանսների մինիստրութիւն:

Յերիդուն Բեյը Թուրքիայի վարչական բաժանման ցուցակում մի շարք վարչական միավորումներից հիշում է նաև ելեմտական դեֆթերդարութիւնները: Այդպիսի միավորներ են հիշվում եվրոպական մասում՝ Բողինի, Թեմեշվարի էյալեթներում, ասիական մասում՝ Կարամանի, Սվազի, Շամի, Հալեպի, էրզրումի և Մուսուլի էյալեթներում: Այդ ելեմտական վարչութիւնները էյալեթի սահմաններում վարել են ելեմտական գործերը:

14. Հյուսիսային — տե՛ս Բ. Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ի 30-րդ ծանոթագրութիւնը:

15. Օջաֆլըֆ — տե՛ս Բ. Չելեբիի «Ֆեզլեթ»-ի ծանոթ. 5. օջաֆ բառը թուրքերեն լեզվում լայն իմաստ ունի (հայերեն օճախ), կրակի օճախ, հանդհոր, օսմանյան բանակում զինվորական խումբ (օր. ենիշերիական օջաք) և այլն: Այստեղ «օջաֆլըֆը» այլ իմաստ ունի: Պատմագիր Ահմեդ Ռասիմը հետևյալ բնորոշումն է տալիս: «Օջաֆլըֆ» էին կոչվում այն վարչական փոքր միավորումները, որոնց մեջ մի քանի գյուղերի կամ կազայի տասանորդից և սովորութային հարկերից ստացված եկամուտը հատկացվում էր նավաշինարանի (թերսանե) ծախքերին և կամ բերդապահների, քաղաքի տեղական զինվորների ուլուֆներին (ոռճիկ). հաճախ օջաֆլըֆի եկամտի մեջ, վերոհիշյալներից բացի, մտնում էին նաև ջիզիեի (զլիսահարկ), մետաքսի և մաքսային եկամուտները»^{*}:

Ի. Հ. Ուզունշարշըլըի բացատրութիւնով, Արևելյան Անատոլիայում կային մի շարք սանջակներ, որոնք շունեին թիմարներ և զեամեթներ. կառավարութիւնը այդ սանջակները հանձնել էր իրենց նախկին տերերին՝ իբրև սեփականութիւն: Այդ սանջակները ճանաչում էին օսմանյան պետութեան գերիշխանութիւնը և հարկ եղած դեպքում կատարում էին զինվորական ծառայութիւն: Այդ սանջակները ժառանգական կարգով անցնում էին բեյի որդուն, եղբորը կամ մոտիկ ազգականներին^{**}:

Յերիդուն Բեյի ցուցակում Դիարբեքիի էյալեթում հիշվում է հյուսիսային և օջաֆլըֆ միասին վերցրած և 8 օջաֆլըֆ, Չըլդըրի էյալեթում՝ 6 օջաֆլըֆ, Վանի էյալեթում 3 հյուսիսային-օջաֆլըֆ, 5 օջաֆլըֆ, մեկական օջաֆլըֆ՝ Բաղդադի և Շեհր Չորի էյալեթներում:

16. Ուրբանի բերիյե — ուրբան էին կոչվում արաբական անապատներում սպրոզ վրանաբնակ արաբները (արաբ բեդելիներ): Բերիյե նշանակում է անապատ: Ուրբանի բերիյե-անապատաբնակ: Յիրիդուն Բեյի ցուցակում, Բաղդադի էյալեթում հիշված են անապատաբնակ ցեղեր, որոնք կազմում էին առանձին լիվա:

* Ahmet Rasim, Osmanli Tarihi, c. I, s. 429.

** I. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. II, s. 572.

17. Վոյվոդա, վոյվոդալըք (վոյեվոդություն) — վոյվոդա՝ սլավոնական
ВОЕВОДА բառից: Հին Ռուսաստանում վոյեվոդա էին կոչվում զորավարները, քա-
ղաքի և քաղաքային շրջանի պետերը, իսկ Լեհաստանում՝ խոշոր վարչական միա-
վորների պետերը: Վոյեվոդությունը դա վոյեվոդայի կոչումն ու պաշտոնն է, կամ
վոյեվոդայի իշխանությունը ենթակա երկիրը կամ մարզը:

Օսմանյան կայսրության եվրոպական մասում որոշ երկրամասեր և մարզեր
կոչվում էին վոյեվոդություն, նրանց վարչական պետերը՝ վոյեվոդա:

Ֆերիդուն Բեյի ցուցակից պարզվում է, որ էֆլաֆն ու Բոզդանը (Վալա-
խիան և Մոլդավիան) համարվել են վոյեվոդություն:

18. Ստամբուլի քաղամասերի Բենուրյան հրամանը ուղղված է աշխատանք
և ապրուստի միջոցներ փնտրելու համար Թուրքիայի տարբեր շրջաններից Ստամ-
բուլ եկած հայ, քուրդ և մասամբ նաև թուրք աշխատավոր (մշակ, բանվոր,
քայքայված արհեստավոր) տարրերի դեմ, որոնք ստիպված էին թողնել իրենց
տունն ու տեղը, ընտանիքն ու երեխաները և իբրև «պանդուխտ» (ղարիք) ապ-
րել Ստամբուլի խաների «օղաներում», արհեստանոցներում («ղյուքաններում»):
Ֆերմանից պարզվում է, որ պանդուխտության այս հոսանքը դեպի Ստամբուլ
սկսվել է դարձր առաջ և շարունակվում է մինչև մեր օրերը:

Ստամբուլի այդ «պանդուխտների» շարքում մեծ թիվ են կազմել հայ աշ-
խատավորները, արհեստավորները, մասամբ նաև մանր առևտրականները: Թուր-
քիայի հայաբնակ շրջաններից եկած տասնյակ հազարավոր հայ պանդուխտներ
Ստամբուլում ապրել են խիստ ծանր պայմաններում: Ֆերմանում պարզ կերպով
հիշատակված է, որ մեկ «օղսյում» կամ «խանութում» ապրել են մինչև 8—10—
15 մարդ: Պետք է նկատի ունենալ, որ այդ «օղաներում» և «ղյուքաններում»
նրանք թե՛ աշխատել են և թե՛ ապրել: Պարզ է, որ յուրաքանչյուր պանդուխտ
ծննդավայրում թողել էր իր ընտանիքը, որի ապրուստը պիտի հոգար իր թա-
փած քրտնաջան աշխատանքով:

Ֆերմանում նշվում է, որ այդ տարրերը «խախտում էին Ստամբուլի կարգն
ու կանոնը, շարիաթով սահմանված բարքերն ու սովորությունները»: Փաղիշահը,
սրտի ցավով (?) նշելով, որ այդ տարրերը իրենց «հայրենիքում վարն ու ցան-
քը թողել եկել են Ստամբուլ», ֆերմանով կարգադրում է այդ պանդուխտներին
վերադարձնել իրենց տեղերը և «Ստամբուլը սրբել ու մաքրել» նման տարրերից...

Պետք է նկատել, որ Ստամբուլի արքունիքը, վեզիրները, փաշաները և առ-
հասարակ տիրող շրջանները դարեր շարունակ հալածել են երկրի հեռավոր շր-
ջաններից եկած աշխատավորությանը՝ մայրաքաղաքը, ինչպես իրենք են անվա-
նել՝ «Երջանիկ Ասիթանեն» մաքրելու և այդ «անհարազատ տարրերից» ազատ-
վելու համար:

XVI դարին վերաբերող այդ դաժան հալածանքը շարունակվել է նաև հե-
տագա դարերում, ընդհուպ մինչև սուլթան Արղուլ Համիդի շրջանը և նրանից
հետո՝ ավելի դաժան միջոցներով երիտասարդ թուրքերի իշխանության տարիներին:

ԿՈՉԻ ԲԵՅ

1. Ռիսալե — բառացի նշանակում է նամակ, բրոշյուր, փոքր ու-
սումնասիրություն, ղեկուցման ներկայացված գրություն: Կոչի Բեյի «Ռիսալեն»
փաղիշահի հրամանով կատարված ուսումնասիրության վերաբերյալ ներկայաց-
ված ղեկուցագիր է: Հետագայում հաճախ հանդիպում ենք նման ռիսալեների:

2. Թուրք պատմագիրները «իսլամական երկրներ» ասելով նկատի ունեն օսմանյան պետությունը:

3. Կուլ — նշանակում է գերի, ռազմագերի (որին կարելի է վաճառել), ստրուկ, ծառա, ռազմագերիներից կամ ստրուկներից կազմված բանակի ղինվոր: Կափու կուլի՝ փաղիշահական բարձր Դաան ծառայող ղինվոր: Սրանք կոչվում էին նաև Կափր խալքը: «Կուլ դասի» մասին խոսելիս, Կոչի բեյը նկատի ունի ժողովրդի հասարակ խավերը, ցածր ծագումով մարդկանց:

4. Նեղիմ և մյուկարբիբ. — նեղիմ նշանակում է խոսակից, զրուցակից, բաժակի և զվարճության ընկեր: Մեծ մարդկանց, սուլթանին զեղեցիկ խոսքերով և զվարճալի ասացվածքներով զբաղեցնող անձնավորություն: Այդ ընդունակության տեր մարդը, հատկապես սուլթանների նեղիմները, կոչվում էին «նեղիմի խաս»:

Մյուկարբիբ՝ մոտիկ և վստահելի անձնավորություն: Սուլթանին մոտ կանգնած անձինք նույնպես «մյուկարբիբ» էին կոչվում, որոնք օգտվելով սուլթանի հետ ունեցած հարաբերություններից, ինչպես նշում է Կոչի Բեյը, որոշ մարդկանց, անգամ վեզիրների նկատմամբ շարախոսություններ և զրպարտություններ էին անում և հաճախ անմեղ մարդկանց դժբախտության պատճառ դառնում:

5. Բար-ու-Սեադե — Բար՝ դուռ, մուտք, դերձահ իմաստով է գործածվում, սակայն ունի շատ բարդություններ, որոնցից կարևորներն են՝ Բարը Ալի, Բարը Մեշեյխեթ, Բարը Սերասքերի և այլն: Բար-ու-Սեադե՝ հաճախ գործ է ածվում նաև Բար-ու-Սեադե էլ-Շերիֆե, նշանակում է սուլթանական հարեմ (կանանոց): Այդ հարեմի մեծը կոչվում էր Հարեմ-Աղասը, կամ Բար-ու-Սեադե-Աղասը:

6. Բերայա — հաճախ գործ է ածվում ռեայա և բերայա, որոնք ռաիյեի և բերիյեի հոգնակի ձևն են: Ռաիյե կամ ռայեթ բառացի նշանակում է հոտարածող կենդանիների հոտ: Գործածական իմաստով մի գերիշխողի իշխանությունը ենթակա և պետական հարկերը վճարող մարդիկ, ժողովուրդ, զենք կրելու իրավունք չունեցող հպատակներ: Բերայա (բերիյե) — զենքի իրավունք ունեցող ընտրյալ մարդիկ, հպատակներ:

7. Ենդերուն մարդիկ (էնդերուն) — էնդերուն՝ բառացի նշանակում է ներքին, ի սրտե, ներքուստ: Էնդերուն էր կոչվում փաղիշահի հարեմը (էնդերունի-հյումայուն): Էնդերունի ծառայողները կոչվում էին էնդերունի մարդիկ, իսկ նրանց պետերը՝ էնդերունի աղաներ:

8. Ղազավար (եզ. ղազա) — սրբազան պատերազմ. թշնամու կրոնի նկատմամբ իսլամական կրոնի ձեռք բերած հաղթանակը:

9. Բաշմաֆլբ — սուլթանների հատկացումը. կոչվում է նաև խաս արփալբ (ռոճիկ, թոշակ):

10. Յուրուֆ — բառացի նշանակում է արագավազ ձի կամ կառք, մշտական բնակավայր չունեցող քոչվոր ժողովուրդ, բեդելի, վրանաբնակ: Անատոլիայում մեծ քանակությամբ ոչխարներ պահող թուրքմեն քոչվոր աշիրեթները կոչվում էին յուրուֆներ:

11. Ղուլամիյե — ղուլամ բառացի նշանակում է տղա, ծառա, ստրուկ: Ղուլամիյե՝ ծառա կամ իրավազուրկ մարդկանցից գանձվող ապօրինի հարկ: Ինչպես նշում է Կոչի Բեյը, գլխահարկին (շիդիե) և տան հարկին (ավարիզ) իբրև հավելված մյուրաշիրները (տուրքահավաքները) վերցրել են նաև որոշ գումար, որը կոչվել է «ղուլամիյե»:

12. Ռումելի Հիսար — Բոսֆորի նեղուցի եվրոպական ափին սուլթան Ֆա-

թի՛հի կառուցած ամբու՛թյունն ու բերդը կոչվում է Ռումելի շիսար, իսկ դրա դիմաց, ասիական ասիում գտնվում է Անադոլու շիսարը:

13. Թավալիֆի մյուլուֆ — Անատոլիայի սելջուկյան սուլթանության խորասակումից հետո կայսրության տարբեր մասերում առաջացան անկախ իշխանություններ, որոնք կոչվում էին «Թավալիֆի մյուլուֆ» (մելիքների ժողովուրդներ, Թայֆաներ): Սրանք կոչվել են նաև «Անադոլու բեյլիֆլերի» (Անատոլիայի բեյություններ): Դրանց թվում էր Օսմանի գլխավորությամբ կազմված «Օսմանլի բեյլիլին» (Օսմանյան բեյությունը):

14. Թուրքական աղբյուրներից պարզվում է, որ Կոչի Բեյի այս «ոխալեն» մինչև վերջերս մնացել է անհայտ: Միայն 1932 թվականին Թուրք պատմաբան Ալի Քեմալ Ակսյաթը Թուրքական արխիվներում հայտնաբերել է այդ «Ռիսալեն» և հրատարակել: Դժբախտաբար մեզ չհաջողվեց ձեռք բերել Թուրքերեն բնագիրը: Մեր ձեռքի տակն է այդ «Ռիսալեն»-ի ռուսերեն թարգմանությունը, որ եատարել է Ա. Ս. Տվերիտինովան (տե՛ս Ученые записки Института востоковедения, VI, 1953, стр. 212—268):

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

Ֆերիդուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ»-ից

1. Կայսերական գանձաբանը («Խաղինեի Ամիրե») սկզբնական շրջանում բանեցել է սոսկ գանձարանի (խաղինե, խազնե) բնույթ, հետագայում վերածվել է մինխատրության, որի գործերը վարել են դեֆթերդարները, որոնք մյուս դեֆթերդարներից տարբերվելու համար կոչվել են «բաշ դեֆթերդար» (հետագայում ֆինանսների մինխատր):

2. Թաֆրիբ էին կոչվում այն պաշտոնական գրությունները, որոնք ներկայացվում էին սուլթանին՝ կառավարության առանձին մինխատրների, պաշտոնական մարմինների կամ անձանց, ինչպես նաև օտար պետությունների դիվանագիտական ներկայացուցիչների կողմից:

Հայկական և հունական պատրիարքարանների կողմից ներկայացված պաշտոնական գրությունները նույնպես թաֆրիբ են կոչվել:

Թուրք բառարանագետ Շեմսեդդին Սամին Թաֆրիբը համարում է եվրոպական լեզուների ռապորտ» բառի թարգմանությունը, որը երբեմն ստանում է «նոտա» իմաստը: Այստեղ հիշված թաֆրիբը կազմված է պետության բաշ դեֆթերդարի կողմից, որը սադրազամ Թերխունջի Զադե Ահմեդ փաշայի կողմից ներկայացվել է սուլթան Մուհամմեդ IV-ին: Թաֆրիբը գրված է 1064 (1653—1654) թվականին:

Թուրք պատճազիրների ասելով, այդ թաֆրիբը, որը պետության եկամտի և ծախսերի համառոտակի բովանդակությունն է, օսմանյան պետության բյուջեի առաջին նմուշն է հանդիսանում: Թաֆրիբի բովանդակությունը պարզ կերպով ցույց է տալիս այդ «բյուջեի» պրիմիտիվ բնույթը և միաժամանակ որոշ գաղափար տալիս Օսմանյան հզոր կայսրության ֆինանսական սահմանափակ միջոցների ու պետության եկամտի հիմնական աղբյուրը հանդիսացող բազմաթիվ հարկերի մասին:

Վերոհիշյալ թաֆրիբով ներկայացված բյուջեի նախագծից բացի, Թուրք պատմագիրները հիշատակում են մեկ ուրիշ «կայսերական գանձարանի նախա-

գիծ» (բյուզե), որը վերաբերում է 1071 (1660) թվականին և շատ քիչ է տարբերվում առաջինից*:

Այդ բյուզեների նախագծի մասին ավելի կոնկրետ պատկերացում տալու համար հիշենք մի քանի թվական տվյալներ: «Թաքրիրի» և «նախագծի» տվյալներով, օսմանյան կայսրության պետական ծախսերը հիմնականում կազմել են.

Սուլթանի տարեկան «գրպանի ծախսերին» հատկացվում է «վեց անգամ հարյուր հազար ալթուն (ոսկի)»**:

Բարձր Դերգյահի 54.220 ենիշերիներին իբրև տարեկան սոճիկ (չորս վճարով)՝ մոտ 3710 քիսե***:

Տարբեր դասերի զինվորներին և զինվորական ծառայողներին, արքունի ծառայողներին, որոնք թվով 75976 մարդ էին, տարեկան մոտ 5070 քիսե:

Բյուզեի նախագծով ամբողջ Օսմանյան կայսրության մեջ (մայրաքաղաքում և բերդերում) ծառայող բոլոր կափու-կուլերին (թվով) մոտ 95.900 մարդ)՝ տարեկան մոտ 7720 քիսե:

Այսպիսով ծախսերի առյուծի բաժինը ընկել է արքունիքին և բանակին:

Օսմանյան կայսրության ֆինանսական դրուժյան մասին շատ հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս XVII դարի հայտնի պատմագիր-գիտնական Քյաթիր Չելեբին (Հաջի Խալիֆան) իր «Դյուսթուր-ուլ-Ամել» աշխատության մեջ****:

Սուլթան Սուլեյմանի ժամանակ 970 (1562) թվականին բոլոր սոճիկ ստացողների թիվը կազմել է 41.479 մարդ, որոնց տարեկան ստացած սոճիկը 1223 բեռ (յուբ)***** ակշե էր, իսկ 997 (1588) թվականին՝ համապատասխանորեն, 64,425 մարդ և 1782 բեռ:

1004 (1595) թվականին՝ 81870 մարդ, 2512 բեռ:

1017 (1608) թվականին՝ 91202 մարդ, 3800 բեռ:

Սուլթաններ Օսմանի և Մուստաֆայի օրոք սոճիկ ստացողների թիվը հասել է 100.000 մարդու, իսկ սուլթան Մուրադ IV-ի օրոք դրանց թիվը զգալիորեն կրճատվում է:

«Այս դարում,—գրում է Քյաթիր Չելեբին,—սիփահի դասի թիվը՝ 20 հազարից, ենիշերի դասի թիվը՝ 30 հազարից պակաս չէր...: Զինվորների թվի ավե-

* Ahmet Rasim, Osmanli Tarihi, c. II, s. 225—229.

** Այդ հաշվով սուլթանը, իբրև «գրպանի ծախս» ստացել է $100.000 \times 6 = 600,000$ ալթուն = 3750 քիսե: Այլ խոսքով, այդ «գրպանի ծախսը» կազմել է Օսմանյան կայսրության պետական եկամուտների (և ծախսերի) մոտ 26 տոկոսը:

*** Քիսեն այդ դարում հավասար է 40,000 ակշեի, կամ 500 դուրուշի, իսկ դուրուշը՝ 125 ակշեի:

Պետք է նկատի ունենալ, որ դրամական միավորների այդ արժեքները շատ անկայուն էին և մշտական փոփոխության ենթակա: Գոյություն ուներ նաև դրամների պետական կուրս և շուկայի կուրս, ըստ որում վերջինը միշտ ցածր էր լինում: Ֆրանսիացի գիտնական Մ. Բելինը Թուրքիայի դրամական սիստեմի և կուրսի մասին տալիս է պատմական հետաքրքիր տեղեկություններ. տե՛ս նաև մեր «Թուրքական աղբյուրները...» հատ. Ա, էջ 114—115:

**** Հաջի Խալիֆայի կամ Քյաթիր Չելեբիի մասին տե՛ս աշխատության Քյաթիր Չելեբի գլուխը:

***** Բեռը (յուբ) հավասար է 100.000 ակշեի:

զացումը այնքան էլ ցավալի չէ: Անհրաժեշտ է ոռճիկների գումարը հին օրենքների համաձայն և նպատակահարմար միջոցներով պակասեցնել^{*}:

Գանձարանի եկամուտների և ծախքերի մասին Քյաթիր Զելեբին տալիս է հետևյալ տեղեկությունները:

972 թվականին պետական գանձարանի եկամուտը 1827 բեո էր:

1000 թվականին եկամուտը՝ 2934, ծախսերը՝ 3604 բեո:

1006 թվականին եկամուտը՝ 3000, ծախսերը՝ 9000 բեո: Հետագայում, մինչև

1053 թվականը ծախսերը սկսում են կրճատել: 1060 (1650) թվականին եկամուտը հասնում է 5329 բեոի, իսկ ծախսերը 6872 բեոի: Այսպիսով ծախսերը 1600 բեոով ավելի է: Պատմագիրը նշում է, որ ծախսերի այդ բացը փակվել է գանձարանում պահված պահեստի գումարներով:

Օսմանյան կայսրության XVI—XVII դարերի, հատկապես դրանց նախորդած ժամանակաշրջանի ֆինանսական դրության մասին թուրք պատմագիրները գրեթե տեղեկություն չեն տալիս:

Վերոհիշյալ տվյալները, անտարակույս անբավարար են և իրական դրությունը չեն արտացոլում: Գիտահետազոտական ուսումնասիրություններ գրեթե չկան: Արժեքավոր է Ստամբուլի ֆրանսիական դեսպանության թարգման Մ. Բելինի աշխատությունը, որի մեջ հեղինակը տալիս է թուրքիայի ֆինանսական դրությունը (պետական բյուջեն, ֆինանսական օրգանները, օսմանյան դրամները և այլն): Այդ աշխատությունը թարգմանված է թուրքերենի^{**}:

3. Մուկաթաա — հաճախ գործ է ածվում մուկաթաաի միրիյե: Մուկաթաա նշանակում է միանվագ վճարով տրված հող, կալված:

Մուկաթաան Թուրքիայի պետական եկամտի կարևոր աղբյուրներից է: Թուրքիայում հնուց ի վեր կային «փաղիշահական խասեր» կոչվող մեծ հողատարածություններ, որոնց շարիաթական տասանորդը մտնում էր պետության գանձարանը: Ավելի ուշ, վեզիրներին և էմիրներին հատկացված խասերը ևս աստիճանաբար կրճատվելով, միացվեցին փաղիշահական խասերին: Բացի այդ, թիմարներն ու ղեհամեթները ազատ մնալու դեպքում, նրանց հողերն էլ գրավվում էին պետության կողմից: Այդ բոլոր հողերը համարվում էին պետական մուկաթաաներ, որոնցից ստացված եկամուտներն անմիջականորեն պետությանն էին պատկանում:

4. Զիզիյե — շարիաթական գլխահարկ, որը առնվում էր ոչ-մուսուլմաններից: Սա ևս օսմանյան կառավարության պետական եկամտի կարևոր աղբյուրներից էր:

Քրիստոնյա հպատակները այս հարկը վճարում էին երեք կատեգորիաներով. ցածր, միջակ և բարձր՝ 10, 20 և 30-ական ալշե: Հետագայում սուլթան Մուրադ III-ի օրոք, 982—1003 (1574—1595) թվականներին, խմիշքներից գանձված հարկը ավելացվեց շիզիյեի վրա, որով ստացվեց 15, 30 և 45 ալշե: Հետագայում Շորից բարձրացվեց: Միայն 1272 (1855—1856) թվականին շիզիյեն վերացվեց և քրիստոնյաները զինվորական ծառայության փոխարեն սկսեցին վճարել հարկ, որը հայտնի է «բեղելի ասկերի» անունով: Այս նոր տուրքը քրիստոնյաների դրու-

^{*} Քյաթիր Զելեբիի հաղորդած հիշյալ տեղեկությունները տպագրված են Ահմեդ Ռասիմի «Օսմանյան թարիխի»-ում իրրև հավելված. հատ. 2-րդ, էջ 177—180:

^{**} M. Belin, Essais sur l'histoire économique de la Turquie d'après les écrivains originaux. Paris, 1865.

Türkiye iktisadi tarihi hakkında tetkikler, Türkçeye çeviren M. Ziya, İstanbul, 1931.

Թյունը ոչնչով չէր փոփոխում: Նրանք դարձյալ վճարում էին երեք կատեգորիա-
յա՝ 15, 30 և 60-ական դուրուշ: Հարկը վճարում էին միայն տղամարդիկ: Հողևո-
րականները և պետական ծառայողների ընտանիքները ազատված էին հարկ վճա-
րելուց: 1908 թվականի սահմանադրութայն հրատարակումից հետո այս հարկը
վերացվեց, քանի որ քրիստոնյաները ևս կանչվեցին զինվորական ծառայութայն:

Թաքրիրում հիշված «ավելի ջիզիեի» տակ պետք է հասկանալ հետագայում
այդ հարկի վրա կատարված հավելումները:

5 Ավարիզ — սովորական (կամ սովորութային) հարկերից է: Այս կարգի
բաղմաթիվ հարկերը միացվելով, հավասարապես բաժանվում էին տվյալ վայրի
բնակիչների վրա և գանձվում միանվագ:

6. Իջևանի (օրևանի) տուրֆ («բերդելի նյուզուլ») — սա ևս սովորութային
հարկերից է: Թուրք պատմագիր Ահմեդ Ռասիմը այսպես է բնորոշում այդ հարկը.
«Բանակը կամ զորամասը մի օթևանում իջևանելիս, ձիերի կերը և բանակի կա-
րիքները ապահովող և իջևանի էմին («նյուզուլ» կամ «նեղլ-էմինի») անունը կրող
պաշտոնյան տեղական ժողովրդից «ավարիզ» և «նյուզուլ» անուններով հարկեր
էր առնում:

7. Ոչխարի աղնամ (հարկ) — ոչխարից և այծից ստացված հարկը շարիա-
թական էր: Այս հարկը, որը կոչվում էր նաև «աղեթի աղնամ», մակադատելի
հարկի («աղըլ բեսմի») հետ միասին նշանակվել է 1040 (1630—1631) թվակա-
նին: Ոչխարի հարկը տարբեր ժամանակներում և երկրի տարբեր վայրերում գան-
ձվել է տարբեր ձևով և տարբեր քանակով՝ ոչխարով կամ դրամով: Այսպես,
Ռումելիում 10 ոչխարից առնվում էր մեկը: Ոչխարն ու այծը միասին էին հաշվ-
վում, իսկ գառն ու ուլը մոր հետ միասին հաշվվում էր մեկ գլուխ:

Ոչխարի հարկը հավաքելու համար ոչխարները համրող պաշտոնյաները կոչ-
վում էին «միրիջի», իսկ ոչխարի մեծաքանակ գնողներն ու վաճառողները կոչվում
էին «ջելեր»: Ինչպես պարզվում է թաքրիրից, ջելերներից ստացված ոչխարի հար-
կը կազմում էր մեծ գումար (մոտ 300 քիսե):

8. Մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրներից հնարավոր շեղավ ստուգել այս
հարկի էությունը:

9. Ռուզնամեջի — սուլ, օր, նամե՝ գրություն. սուզնամեջի էին կոչվում
պետութայն ամենօրյա եկամուտներն ու ծախսերը արձանագրող ֆինանսական պաշ-
տոնյաները:

10. Սիփանի, սիլահդար, աջ ու ձախ ուլուֆեջիներ, աջ ու ձախ դարիքներ.
XV դարից սկսած օսմանյան բանակը բաժանվում է կանոնավոր և ոչ-կանոնա-
վոր երկու հիմնական մասի: Կանոնավոր մասը բաժանվել է յոթ հատուկ զորա-
մասերի՝ ենիչերիներ, սիփահիներ, սիլահդարներ, աջ-ուլուֆեջիներ, ձախ-ուլուֆե-
ջիներ, աջ-դարիքներ և ձախ-դարիքներ: Ոչ կանոնավոր զորամասերը՝ աքընջի-
ներ, Անատոլիայի թիմարի և գեամեթի զինվորներ, Ռումելիի թիմարի և գեա-
մեթի զինվորներ:

Ուլուֆեջի և դարիք զորամասերի զինվորները, պատերազմի ժամանակ գըտ-
նըվելով բանակի աջ ու ձախ թևերում, կոչվեցին աջ-ուլուֆեջիներ և ձախ-ուլու-
ֆեջիներ: Նույն ձևով էլ դարիքների զորամասերը: Դարիք էին կոչվում ենիչերիա-
կան զինվորների այն խմբերը, որոնք հավաքադրվում էին հեռու վայրերից:

11—12. Աջեմի օղլաններ, բոստանջի օղլաններ, բալբաջիներ, ջեբեջիներ—
տե՛ս Ա հատորի քառարանը:

13. Կուլեբ — Օսմանյան կայսրության ռազմա-ֆեոդալական կազմակերպու-

թյան մեջ բարձր զինվորները համարվում էին սուլթանի կուլեր (ստրուկներ, ծառաներ)։ Այդ պատճառով էլ առանձին զինվորական մասերը ընդհանրապես կոչվում էին «կափու կուլի», «երլի կուլի» և այլն։ Տե՛ս Ա հատորի բառարանը։

14. Կալիոն — մի տեսակ ուղղամանավ։

15. Իրսալիե — «իրսալ» բառից, որը նշանակում է ուղարկել՝ մարդ, զինվոր, մթերք, ուղղամթերք և այլն։ Այստեղ խոսքը վերաբերում է փաղիշահական արքունիք ուղարկված գումարին կամ մթերքներին։

16. Արփա-էմինի — տե՛ս Ա հատորի բառարանը։

17. Ղրիմի խան, Ղրիմի խանություն, Կալղայ — Ղրիմի թերակղզին Օսմանյան կայսրությանը ենթակա մի խանություն էր կազմում։ Մայրաքաղաքը Բաղչե Եարայն էր։ Սակայն Ղրիմը փաստորեն բաժանված էր մի շարք խանությունների։ Եաներից յուր-սքանչյուրը նստում էր մի քաղաքում և իշխում որոշ երկրամասի վրա։ Օսմանյան կառավարությունը պաշտոնապես կապ էր պահպանում Բաղչե Սարայի խանի հետ, որը վեզիրի աստիճան ունեւր։ Ընդհանրապես սերասքերի պաշտոն վարող խանը կոչվում էր կալղայ։ Ղրիմի խաները իրենց զինվորական ուժերով հաճախ մասնակցում էին օսմանյան կառավարության կազմակերպած արշավանքներին՝ Արևելքում և Արևմուտքում։ Ղրիմի խաներն իրենց տրամադրության տակ ունեին մոտ հազար կանոնավոր զինվոր, սակայն պատերազմի դեպքում Ղրիմի խանը երկրի տարբեր մասերի ցեղերից մեծ քանակով զինվորներ էր հավաքում պատերազմելու համար։

Պատմական դեպքերից հայտնի է, որ Ղրիմի խաները պատերազմի էին գնում 30—40 հազար, երբեմն ավելի զինվորներով։

Ղրիմի խաները օսմանյան պատմության մեջ հայտնի են «Կիրայ» տիտղոսով, Մուհամմեդ Կիրայ, Սելիմ Կիրայ և այլն։

18—19. Շեյխ-ուլ-իսլամ էբու Սուուդ էֆենդիի ֆերվան (հաճախ կոչվում է նվիրական ֆեթվա, ֆեթվայի շերիֆ) իսլամական շեյխ-ուլ-իսլամի տված որևէ հարցի մեկնաբանությունն ու որոշումն է։

Շեյխ-ուլ-իսլամ էբու-Սուուդ էֆենդին Երեք անգամ շեյխ-ուլ-իսլամ է եղել՝ սկսած 1053 (1644) թվականից։

Ֆեթվայի բովանդակությունը ցույց է տալիս, թե իսլամական հոգևոր ղեկավարը՝ շեյխ ուլ-իսլամը, ինչպիսի հեղինակություն է ունեցել երկրի ոչ միայն կրոնական, այլև պետական քաղաքական, նույնիսկ տնտեսական հարցերում։ Ֆեթվայում էբու-Սուուդ էֆենդին, հիմք ընդունելով իսլամական շարիաթի սկզբունքներն ու ցուցումները, մեկնաբանում է օսմանյան պետության հողային սեփականության և հողային հարկերի հարցերը։ Ֆեթվայի երկրորդ հարցից պարզվում է, որ տասանորդային հողերից առնված աշաճի հարկը (տասից մեկը), շարիաթական օրենքին համապատասխանում է («հալալ է»), իսկ խարաջային հողերի վրա նշանակված խարաջը (հարկը) կարող է ավելի լինել, «եթե հողը կարող է ավելիին դիմանալ»։

Թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ հարցում շեյխ-ուլ-իսլամի «մեկնաբանությունները», ինչպես հայտնի է պատմական փաստերից, լոկ ձևական նշանակություն են ունեցել և մնացել են թղթի վրա։ Նույնիսկ պետական պաշտոնական փաստաթղթերում, XV—XVI դարերին հատուկ կանոննամեներում (օրենքի գրքերում) կան բազմաթիվ փաստեր, ըստ որոնց, օսմանյան պետության տարբեր էյալեթներում և լիվաներում տասանորդի հարկերը շատ հաճախ հասել են ութից-մեկի, յոթից-մեկի, վեցից-մեկի, երբեմն էլ գանձվել է երկու տասանորդ (այլ խոսքով հինգից մեկը), իսկ խարաջային հողերի համար ֆեթվայի այն ցուցումը, թե «ար-

տոնված է ավելին առնել, եթե հողը կարող է դիմանալ ավելին, պարզապես հակասում է պատմական փաստերին, քանի որ հայտնի է, որ հողերից շատ հաճախ վերցվել են շատ ծանր հարկեր, առանց երբեք հաշվի առնելու հողի՝ այդ հարկերին «դիմանալու» հանգամանքը:

20. Բերաք էին կոչվում այն փաղիշահական ֆերմանները, որոնք տրվում էին աստիճաններ, նշաններ կամ որոշ արտոնություններ, ինչպես նաև թիմարներ և զեամեթներ շնորհելու մասին:

21. Թեզեբե էին կոչվում այն պաշտոնական թղթերը, որոնք տրվում էին Թուրքիայի բնակիչներին՝ նրանց ինքնությունը որոշելու համար. դրանք կոչվում էին «նյուֆուս թեզեբեբե»: Այստեղ հիշված «թեզեբեբե» նույնպես պաշտոնական վկայագիր է, որը տեղական իշխանությունների կողմից տրվում էր թիմարի տիրերին:

Կառավարական հիմնարկների և անձանց միջև փոխանակված գրությունները նույնպես կոչվում էին թեզեբեբե:

22. Ֆերհադ փաշան սադրազամ է եղել երկու անգամ, 999 (1591) թվականին և 1003 (1595) թվականին. ազգությամբ ալբանացի է:

23. Խոսքը, հավանաբար, հողերի և կալվածքների վրա աշխատող ռայաների մասին է:

24. Նեսուն փաշան ազգությամբ ալբանացի է, սադրազամ է եղել 1020—1023 (1611—1614) թվականներին:

25. Հավանաբար պետք է լինի «էթալեթում»:

26. Դաֆթար, հին և նոր, համառոտ և ընդարձակ դաֆթարներ — Դաֆթար (դեֆթեր) բառացի նշանակում է մատյան, տետր: Պատմական իմաստով դեֆթեր էին կոչվում օսմանյան պետության վարչական միավորումներում պարբերաբար կատարված հաշվահամարների գրանցման մատյանները («թահրիր դեֆթերի»): Գրանցվում էին տվյալ վարչական միավորի բնակիչները ըստ տների (խանե), տան ավագի անունով, գյուղի կամ ավանի բնակիչների վճարելիք բոլոր տեսակի հարկերի անունները և քանակը (դրամով կամ բնատուրքով): Դաֆթարում արձանագրվում էին նաև գյուղի կամ քաղաքի հանրային օգտագործման արտավայրերը, խոտհարքները, ջրաղացները և այլն, ինչպես նաև վակֆերը: Քանի որ նման գրանցումները կատարվում էին պարբերաբար, այդ պատճառով դաֆթարները լինում էին հին դաֆթարներ (դեֆթերի աթիք) և նոր դաֆթարներ (դեֆթերի ջեդիդ): Դաֆթարները կարող էին լինել նաև մանրամասն դաֆթարներ (դեֆթերի մյուֆասսալ) և համառոտ դաֆթարներ (դեֆթերի մուհթասար):

27. Սովորուրային կամ սովորական հարկեր — տես «Ջիհան նյումայի» 36-րդ ծանոթագրությունը:

28. Բենեֆ, մյուլեբեետ, բադիավա և բափու. Սադրազամ Նեսուն փաշային տրված կալվածագրում նշված այս անունները կրող հարկերը պատկանում էին «շարիաթական հարկեր» (թեքալիֆի շերիյե) անունով հայտնի հարկերին: Այդ հարկերը, ի տարբերություն սովորական հարկերի, արտոնված և հաստատված էին շարիաթի կողմից: Այդ շարիաթական հարկերի հիմքը կազմող շորս անուն հարկերի (դեքաթ, աշար, խարաջ և ջեզիյե) հիման վրա նշանակվում և գանձվում էին գլխահարկի տարբեր տեսակները, երկրագործության և անասնապահության բոլոր բնագավառների բազմաթիվ հարկերը, արհեստների և այլ աշխատանքների, առևտրի բոլոր տեսակների հարկերն ու մաքսերը և այլն:

Նեսուն փաշայի կալվածագրում հիշված բենեֆի, մյուլեբեետի հարկերը

քաղհավան գլխահարկի տարատեսակներն են, որոնք առնվում էին հողամշակութամբ զբաղվող և այլ աշխատանքների ընդունակ մարդկանցից:

Թափուի հարկը գանձվում էր պետական հողերից, որոնք մշակությունից դուրս էին մնացել և որոնց վրա շենքեր էին կառուցվել:

29. Նիշան — բառացի նշանակում է նշան, պատկեր, որոշիչ պատկեր, տարբերելու համար տրված նշան և այլն:

Նիշանը գործածվում է նաև շքանշանի և մեդալների իմաստով: Պատմականորեն նիշանը նշանակում է փառիշահներին հատուկ թուղրա: Ինչպես հայտնի է փառիշահական ֆերմանների, բերաթների գլխին գրոշմվել է այդ պաշտոնական նիշանը, թուղրան:

ՇԱՆԻ ԶԱԴԵԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1. Դրամի շրջանառությունը կարգավորելու համար սուլթանական արքունիքի, կառավարության, շեյխ-ուլ-իսլամի միջոցառումները իրականում ամենևին նկատի չունեին ժողովրդի շահերը, այլ ամբողջապես բխում էին օսմանյան ռազմաֆեոդալական ղեկավար շրջանների շահերն ապահովելու ցանկությունից:

2. Նկատի ունի 1824 թվականի որոշումը:

3. Թե պատմագիր Շանի Զադեն, և թե գրեթե բոլոր թուրք պատմագիր-տարեգիրները, իրենց «պատմություններում» հաճախ անդրադառնում են այդ հարցերին և հիշատակում պետական ղեկավար շրջանների գումարած խորհրդակցությունները այդ հարցի վերաբերյալ, օրենսդրական և վարչական կարգադրությունները, սուլթանական ֆերմանները և այլն: Տարեգիր Շանի Զադեի XIX դարի առաջին քսանամյակին վերաբերող հիշյալ փաստերը, ինչպես նաև նրանից առաջ Ջիվդեթ փաշայի և մյուս պատմագիր-տարեգիրների բերած նույնաման փաստերը, պարզ կերպով ցույց են տալիս, որ Թուրքիայում դրամի շրջանառությունն ու նրա արժեքը XVII դարի վերջերից սկսել է խախտվել և ժողովրդական մասսաների նյութական դրության քայքայման պատճառ հանդիսացել: Սակայն ո՛չ թուրք պատմագիրները, ո՛չ էլ օսմանյան պետության ճակատագիրը տնօրինողները չեն կարողացել բացատրել այդ փաստը, գտնել շարիքի իրական պատճառը:

Դրամի արժեքի անկումը, շրջանառության խանգարումը կապված էր երկրի տնտեսական կյանքի, օսմանյան Թուրքիայի ռազմաֆեոդալական իրավակարգի անկման ու քայքայման հետ: Այդ պատճառով պետության բոլոր միջոցառումները, որոշումներն ու սուլթանական ֆերմանները անցնում էին ասպարդյուն: Օսմանյան կառավարությունը, սուլթանը շատ կարճ ժամանակի ընթացքում, 10—12 տարում, շորս անգամ անդրադարձել են դրամի շրջանառությունը կարգավորելու հարցին:

4. Տարեգիրը նկատի ունի Ստամբուլ, էդիրնե և Բրուսա քաղաքները:

5. Այս հատվածում Շանի Զադեն սրտի ցավով ստիպված է արձանագրել, որ դրամների կարգավորման հարցը «որոշակի օգուտ չապահովեց», «չարաշահությունները շարունակվեցին» և այլն: Տե՛ս նաև 3-րդ ծանոթագրությունը:

6. Նշված վայրերը գտնվում են Դիարբեքիրի էյալեթում, միայն Քղին՝ էրզրումի էյալեթում:

7. Որպես խտրականության բնորոշ օրինակ Շանի Զադեի վերոհիշյալ հատվածից նշենք կոնկրետ փաստերը. 1) «Հնուց ի վեր ընդունված կարգով մուսուլմանների շենքերի երկարությունը 12 արշին էր, իսկ ռայաներինը՝ 10 արշին...»:

2) Քարտկիր շենքերի կառուցումը միայն մուսուլմաններին է թույլատրվել, իսկ
ռայաններին արգելվել է:

Խտրականության նման փաստերի կարելի է հանդիպել նաև մյուս թուրք
պատմագիր-տարեգիրների երկերում:

8. Դար-ուլ-խելաֆեթ, խալիֆայության կենտրոն՝ Ստամբուլ:

9. Տեմենտի գյուտից առաջ թրծված աղյուսի փոշուց և կրից պատրաս-
տում էին ծեփ, որը կոչվել է խուրասանի:

(صورت خط همایون بود)

اصلى الملك القادر نامه همایونم و اصل او ایچق معلوم اوله که ادمارندن خلیفه
مقصودی کوندروب صلح مراد ایلمشک بر مقدار اچیکى اکلندر مکن مراد
بعض اشغالز و ارایدی اول اشغالزى بر طرف ایلدک امدی اکر صلح مراد کتایسه
اجداد عظامم زماندن تحت حکومت شه ارمده داخل اولان مملکتلى بنه
بکله بکله یوزه تسلیم ایلیه سک عسا کر ظفر مائرم و ازوب ضبط ایلیه ر و طادنا
ویریه کلزینشک و هدایاکی سال بسال ارسال و ایصال ایلیه سک اکر ایچم سک
بوسر حظه قشلا یوب اول بهارده عسا کر در بام سال ایله ایل و مملکت و ارم
مقرر در ارایسک میداته کل سرورک دهوا سنده اولانله برده نشینک ناصرادر
والمین قورقن اته بنوب قلیچ قوشامق حطادر لزل ازالسده مقرر اولان کلورالم
چکبه سک نظر شوکله سک والسلام علی من التبع الهدى • الواقع فی شهر رمضان
سنه ممان و اربعین و الف

Տեքստ 1. Սուլթան Մուրադ IV-ի Իրանի շահ Սաֆիին 1049 թվականին (1639)

ուղարկած սպառնական նամակը:

(Քլաթիբ Չելեբի, «Ֆեդվեբե», հատ. II, էջ 206)

(صورت هغه مصالحه و شروط صلح)

جسان و بدره و مدجلین و درتک و درنه تا سر میل نام محله دکتو مدجلین و درتک
مابینده اولان صحرا و جاق عشیرتک ضیاء الدین و هارون قبیله لری و زنجیر
قلعه تک طرف غریب سنده اولان طاعنر قلعه مزبوریه ناظر اولان اطراف
شهر زوله چیقان کدو که دک و فرجه قلعه و نوابی طرف شهر یاریدن ضبط
اولوب بونلردن ماعدا اخسقه و قارص و وان و شهر زول و بغداد و بصره تک
سار سنورلری داخلده اولان قلاع و بقاع و نواحی و اراضی و جبال و تلاله
شاء جابندن قطعاً دخل و تعرض اولمیه و مدلیجیدن درتکه و ارنجه اولان
طاعنر و پیروز دویکه رزد یادخی دیرلر و زنجیر قلعه تک جانب شرقیه سینه فلان
قلعه لرو اورمان و نوابی اولان قریه لر و مهربان و نوابی شاء جابندن مقبوظ
اولوب انلرک سنورلری داخلده اولان برله طرف سلطنتدن اولمیه و زنجیر
قلعه که طاعنر قلعه سنده واقع اولمشدر و وان سرحدنده اولان قطور و ماکور قاص
جابنده ه غار بر دنام قلعه لر طرفیندن هدم اولته و اسلام

Shruti 2. Կասրի Շիրինում (Չեհարում) 1049 թվականի (1639—1640)

մուհարրէմ ամսի 14-ին Թուրքիայի և Իրանի միջև կնքված

հաշտության պայմանագիրը:

(Քյաթիր Չեհերի, «Ֆեղլեքե», հատ. II, էջ 217):

ցանկութեան համաձայն: Իսկ կաթողիկոսները, որովհետև կապված էին պապի հետ, նրանց եպիսկոպոսների նշանակումն ու հեռացումը նրա կամքից էր կախված: Միաժամանակ կաթողիկոսականությանից, այսպես կոչված «ալա-ֆրանզա»* ճանապարհով գնալը՝ ազատութունից ու անկախութունից ճառելը, ուշադրութուն էր պահանջում: Շանի-Ջադեն** իր «Պատմութեան» մեջ հիշատակում է, որ հայ կաթողիկոսներից մեկը, կիսահարբած վիճակում, իր թափակակից մուսուլմանին ասել էր՝ «Ո՛վ սուլթանս, կղա ժամանակ, երբ մի առավոտ դարթնելիս պիտի տեսնենք, որ ձեր դռան առաջ երկու զինվոր է կանգնած. դրանից ձեզ, հյուսիս շափ անգամ նշուխական ու բարոյական վնաս չի լինելու, մենք կազատվենք ձեր բռնութունից, միասին ազատ և հավասար կլինենք, ինչ խոսք, որ այդ բոլորիս համար էլ լավ կլինի»:

Այս և նման խորհրդածութուններն էլ պատճառ դարձան երկրորդ կարծիքի ընդունվելուն:

Թեև Առնալուղուքում*** ասյրոզ լատինները կաթողիկոսներ էին, սակայն սկզբից ջիղիե և այլ բազմաթիվ հարկերից ազատված էին և նույնիսկ պետութեան զինվորական ծառայութեան մեջ էին ընդգրկված: Սակայն այդ ժամանակ դեռևս՝ լատինն ի՞նչ է, կաթողիկոս ի՞նչ է, հարցերին Բար-Ալին հարկ եղածին պես ծանոթ չէր:

Կաթողիկոսների նկատմամբ նման խիստ վերաբերմունք ցույց տալը, Ավստրիայի, Ֆրանսիայի և Իսպանիայի նման կաթողիկոս պետութունների դժգոհութեան պատճառ դարձավ: Անգլիացիները, որ բողոքականներ են, կողմնակից են անհատի խղճի ազատութեան, նրանք նույնպես դրան [կաթողիկոսների հալածանքին] հավանութուն չտվին: Իսկ ուսանելը ամեն կերպ ցանկանում էին Օսմանյան կառավարութեանը Եվրոպայի աչքում ատելի դարձնել, միայնակ թողնել, դավանական հարցերին միջամտել: Կաթողիկոսների նկատմամբ նման խիստ միջոցների դործադրութեան աննպատակահարմարութունն ու ժամանակին անհամապատասխան լինելը, կառավարութունը ավելի ուշ գիտակցեց, որը և պատճառ դարձավ նախապես ընդունված երկրորդ կարծիքից հրաժարվելու:

(«Թարիխի Զեվդեթ», հատ. XI, էջ 45—46):

* Ալա-ֆրանզա — (ֆրանսերեն՝ à la France) — ըստ եվրոպականի (ֆրանսիականի):

** Շանի-Ջադե, պետական պաշտոնական տարեգիր:

*** Առնալուղուք — կոչվում էր Թուրքիայի Բալկանյան թերակղզու կալվածներից Ալբանիան (Առնալուղ — Ալբանացի բառից):

Պատմագիր Ջեյզեթ փաշան մանրամասնորեն նկարագրում է երկրի տարրեր՝ մասերում հետզհետե ավելի լայն շափեր ստացած խոռվարարական, ասլտամբական և ավաղակային շարժումները, որոնք հաճախ ընդգրկում էին ամբողջ էյալեթներ և սանջակներ։ Խոռվարարները հաճախ խոշոր բանակներ կազմած սլատերազմում էին իրար դեմ, կողոպտում, ավերակ դարձնում ամբողջ շրջաններ, իսկ Օսմանյան փաղիշահական կառավարությունը անկարող էր զսպել այդ շարագործ վալիներին, վեզիրներին, ցեղապետներին և նման ավաղակային տարրերին։

Այդպիսի շարժումներ են նաև Վանի և Դիարբեքի շրջաններում տեղի ունեցած գեպքերը, որոնց վերաբերող հատվածները թարգմանում ենք ամբողջությամբ։

Դեպքեր Վանում և Դիարբեքում

Վանի բերդապահ՝ Մուհամմեդ-Դերվիշ փաշան, Մուշի սանջակի մութասարրիֆ միրմիրան Սելիմ փաշայի դեմ ունեցած թշնամության պատճառով, նրանից վրեժ լուծելու համար, անցյալ տարի Սեբքի աշիրեթը նրա դեմ էր գրգռել, Վանի էյալեթից որոշ մարդկանց և Իրանին հպատակ մի քանի աշիրեթներ իր շուրջն հավաքել և Սեբքի-Աբդուլլահ-Օղլու-Սյուլեյմանին բազմաթիվ քրդերով Մուշի սանջակի Բուլանըղ կոչված վայրն ուղարկել ու այդ շրջանները կողոպտել էր տվել։ Սելիմ-փաշան էլ փոխադարձաբար «Զըփլաք-Շեյխ»* անունով անձի ղեկավարութայամբ բազմաթիվ քուրդ ղինվորներով կողոպտել էր Վանի էյալեթին ենթարկվող Ադիլ-Շեվազի գավառը։

Չնայած դրանք պետութայան պաշտոնյաներ էին և երկրի պաշտպանութայան ու բնակիչների հովանավորութայան պարտականությունն ունեին, սակայն նրանք իրարից վրեժխնդիր լինելու համար համարձակվում էին կայսերական երկիրը ավերակի վերածել և իրարից դանդատվել։ Այս հանգամանքը պարզվել էր էրզրումի վալի Ահմեդ փաշայի զեկուցումից, նախապես պաշտոնով էրզրում, Մուշ և Վան զնացած և այդ ժամանակ արդեն Ստամբուլ վերադարձած Սեյդա էֆենդու տեղեկագրից և Վանի բերդի ձախ թևի աղա Դերվիշ փաշայի ձևերից Ստամբուլ փախած Աբդուլլահ Աղայի բանավոր տեղեկություններից։ Էրզրումի նախկին վալի Զելալ-էղվին փաշայի կողմից Դերվիշ փաշայի դեմ տրված ցուցմունքներն էլ հաստատում էին վերոհիշյալ տեղեկությունները։ Բացի այդ, Դերվիշ

* Զըփլաք-Շեյխ՝ բառացի նշանակում է մերկ շեյխ։

خلع خاضعة ملوكانه مدن سمور مستوجب السروره دوحته بر ثوب خلعت
 مورث البهجه وشمديك خرجلق اوله رق بشيك غروش عطيه اولق
 اوزره سرعسكر مشار اليه طرفته ارسال واسرا وكيفيت چلدر واليسى
 دستور وزيرم شريف پاشا ادام الله تعالى اجلاله جانبته دخى افاده وانها
 اولمغله مخصوصا اشبو امر شريف عاليشانم اصدار وادمرك هومى اليهما
 معاودتاريله بعث وتسيار اولمغدر ايمدى خلعت سنينه پادشاهانه مى وعطيه
 بهيه شهناهاهانه مله ابقاى منشور همايونى سرعسكر مشار اليه جانبندن
 طرفكه واعل اولدقده حطوات تعظيم وابعمال اليه استعجال و آرايش
 جيب ودوش مفاخرت واستيهال ايدوب دولت عليه مه ابراز واطمهار
 ايلديكك اخلاص وصادقت لوازمى بوندن بويله دخى ابقايه ومركز
 رعيتده ثابتقدم او اوب مراسم صدق ومطاوعتى اجرا ايدنلرداب ديرين
 سلطنت سنيه م اوزره طرف همايون هديوانه مدن مظهر عنايت والاتفات
 اوله جقاريني طوائف كورجستاندن اتمضا ايدنلرك كوش هوشلرينه القايه
 سعى وغيرت وصرف مكنت ايدرلك چلدر واليسى وزير مشار اليك معيني
 وسرعسكر مشار اليك رأى وتدبيرى ايله على الدوام مدافعه اعدايه
 وتأليف قلوب رعايا وضبط ربط مملكته والكايه قيام ودوام ايلديكك
 حالده حقه دركار اولان حسن توجهات پادشاهانه م روز بروز متر ايد
 وافزون ووجوهله لطف ونوازش خديوانه م ظاهر ورونمون اوله جنى
 معلومك اولدقده مجبول اولديكك اخلاص ومصادقت ولوازم متابعت
 ومطاوعتى اجرا وهر حالده توجه شاهانه م تزايدينه اعتنا ايلك بابنده
 فرمان عاليشانم صادر اولمغدر تحريرافى اواسط ربيع الاول سنه ست
 وعشرين وماتين والف

РЕЗЮМЕ

В настоящем томе собраны материалы, касающиеся истории армянского и соседних с ним народов, извлеченные из трудов турецких хроников и историков XVI—XIX вв.

В томе использованы труды:

Кятиба Челеби — историка и географа XVII в., **Селаники Мустафы** — историка XVI—XVII вв., **Солака-заде** — историка XVII в., **Шани-заде** — придворного летописца, историка XIX в., **Мюнедджим-баши** — историка XVII в., **Феридун бея** — высокопоставленного чиновника Османского правительства, автора сборника «Султанские послания» (XVI в.), **Кочи-бея** — известного историка-критика XVII в.

В сборнике каждому из них посвящена отдельная глава в следующем порядке:

Кятиб Челеби — известный представитель турецкой мысли XVII в., привлекая своими многочисленными ценными научными трудами внимание ученых Востока и Запада.

Нашей теме соответствуют следующие два историко-географических труда Челеби: «Джихан-Нюма» (Зеркало мира) и «Фезлеке» (краткая история Турции в двух томах). Из них переведены довольно обширные материалы, касающиеся географии и истории Армении и соседних стран.

Согласно утверждениям советских, европейских и турецких ученых, изучавших наследие Кятиба Челеби (Крачковский, Бартольд, Гаммер, Мордтман, Бабингер, Тешнер и другие), «Джихан-Нюма» является одним из значительных географических трудов турецкого средневековья, в котором впервые географические знания, существовавшие на Западе, преподносятся турецкому читателю на довольно высоком научном и техническом уровне (многочисленные карты, рисунки, диаграммы, географические открытия и т. д.). «Джихан-Нюма» издан в 1732 г. — через 80 лет после смерти автора.

Сведения, приводимые автором в упомянутом труде, почти всегда преподносятся в тесной связи с историческими событиями и поэтому составляют важный первоисточник для изучения социально-экономической и культурно-бытовой жизни народов Армении и Закавказья.

Исходя из этого, полностью переведены все материалы «Джихан-Нюма», касающиеся Западной и Восточной Армении, Киликии и Закавказья. В качестве примера укажем названия некоторых глав из «Джихан-Нюме»: «Страны Армении»*, «Эйалет Вана», «Эйалет Эрзерума», «Эйалет Диарбекира», «Эйалет Сваза», «Эйалет Мараш и Адана», «Эйалет Карса», «Грузия», «Страны Аран, Муган, Ширван» (Азербайджан).

Материалы по географии Кятиба Челеби относятся к XVII веку. Он приводит по каждому эйалету географические сведения относительно городов и крепостей, рек и озер, гор и долин. Указанные сведения, хотя и кратки, но иногда весьма интересны. Например, при описании Ванского эйалета Челеби дает сначала границы эйалета, затем административное деление, особо останавливается на характеристике ванской крепости, ворот и стен ее, а также кварталов, дворцов и других городских строений. Далее он подчеркивает торговые связи Вана (через Ванское озеро) с городами и округами эйалета. Подобным же образом описывает санджаки эйалета: Арджеш, Адилджеваз, Ахлат, Битлис и др. Говоря о г. Битлисе, как о стратегическом пункте между Азербайджаном. Этот город с давних пор освобожден от обычных налогов «Путники, идущие из Туркистана, Ирана и Хорасана в Шам (Дамаск) и Хиджаз, непременно должны пройти под его скалой. Этот город с давних пор освобожден от обычных налогов (Tekalif-i ogfiye), по причине возложения на него обязанностей по сохранению дорог. Большинство жителей города — армяне-зимми». Описывая обширные пастбища, многоводные реки и равнину Муша, Челеби подчеркивает, что эта мест-

* В отличие от современных турецких историков, которые не хотят даже употреблять название Армении (Арменюа), средневековые турецкие историки, в том числе Кятиб Челеби, Джевдед-паша и др. безоговорочно употребляют термины Великая Армения (Вбуйк Арменюа) и Малая Армения (Күсүк Арменюа).

ность изобилует зерновыми, что повсеместно в деревнях проживают армяне. Упомянув об округе Хнусе, историк отмечает особую важность Бингёльской яйлы (высокогорного пастбища).

Все сведения по географии, данные Челеби, содержат интересные исторические факты. Историк приводит интересные материалы известного курдского историка Мир-Шерефа, касающиеся Битлиса, Муша и других местностей.

Почти аналогичным образом Кятиб Челеби описывает другие эйалеты Армении: Эрзерум, Диарбекир, Сваз, Карс и другие. После описания географии эйалетов приводятся краткие сведения о дорогах и привалах данного эйалета, что несомненно, очень важно для изучения средневековых караванных и торговых путей Армении, особенно если учесть, что некоторые из них до сих пор сохранили свое значение.

В конце описаний географии эйалетов Кятиб Челеби дает также краткие исторические сведения о князьях и владыхах данного края.

Из исторических трудов Кятиба Челеби использован только «Фезлеке», являющийся, по свидетельству советских и европейских историографов, ценным и достоверным источником, в котором история Турции (с конца XVI до середины XVII в.) освещается умело и объективно. Челеби был очевидцем и участником большей части описываемых им событий, охватывающих шесть десятилетий. В «Фезлеке» освещаются повстанческое движение «джелали» и военные действия между Турцией и Ираном.

Об этих событиях в I томе настоящего издания приводится довольно много материалов из трудов Печеви и Наима. Может показаться, что упомянутые материалы — простое повторение, однако это не так. При переводе учитывалось особое важное значение этих событий не только для истории Турции, но и для истории Армении и соседних стран. Поэтому в обоих томах настоящего сборника использованы разные источники, в которых одни и те же события освещаются под разным углом зрения, а иногда о них приводятся различные подробности.

Кятиб Челеби в I и II томах своего исторического труда «Фезлеке» описывает турецко-иранские военные действия, которые почти целиком происходили на территории Армении и

в местностях, населенных армянами. Он особенно останавливается на суровых и продолжительных военных действиях между шахабаским Ираном и Турцией, которые имели тяжелые последствия для исторических судеб армянского народа. Как известно, эти войны закончились в 40-х годах XVII в., когда в 1639 г. был заключен «Касри-Ширинский» мир (Зехаб) между Турцией и Ираном, по которому гг. Багдад, Басра и Шехри-Зор перешли к Турции, а Ереван остался у Ирана.

Селаники Мустафа. Его «Тарихи Селаники» охватывает историю Турции второй половины XVI в. и первой четверти XVII в.

По утверждениям средневековых и современных турецких историков, Селаники является наиболее видным представителем османской историографии. Его современники, а также последующие историки Турции в своих трудах ссылались на «Тарихи Селаники», как на достоверный источник. Селаники был очевидцем и участником большей части описываемых им событий.

Летописец XVII в. Наима в своем «Тарихи Наима» полностью заимствовал описание Селаники, начиная с 1591 г.*. По этой причине Лютфи, издавая в 1864 г. в Стамбуле труд Селаники, не нашел нужным опубликовать упомянутую часть «Тарихи Селаники», которая была издана ранее в «Тарихи-Наима».

Значительными событиями, касающимися Армении и соседних стран, описание которых взято из «Тарихи Селаники», являются следующие:

В 975 (1567) г. состоялись переговоры с Шах Тахмасбом о прекращении войны между Турцией и Ираном, продолжавшейся почти полвека. Напряженные отношения с Ираном продолжаются и в последующем десятилетии, т. е. вплоть до смерти Шах-Тахмасба в 984 (1576) г.

В 986 (1578) году большая война, происшедшая в Чилдирской равнине, завершилась поражением Ирана, вследствие чего османы захватили важные крепости Грузии, в т. ч. Тифлис, а затем Ширван и его столицу Шамахи.

* В средневековой Турции принято было заимствование трудов других авторов без указания наименования источника.

Важными событиями 987 (1579) года являются: реставрация прочных стен крепости Карса; нашествие османской армии на Ереван, ограбление Еревана Токмак-ханом и др.

О событиях, связанных с нашествием турков на Астрахань (Эждерхан), в 995 (1586) г., историк Селаники говорит кратко. В комментариях к «Тарихи Селаники» авантюристические события в Астрахани освещаются более обстоятельно.

Война между Турцией и Ираном с 996 (1587) г. принимает новый размах. В Турции начинается подготовка к «нашествию на Восток». На этот раз удар был направлен на Закавказье — Грузию и Гянджу. Селаники пишет. «В Гяндже кызылбаши не сумели собрать большие силы. Сипахсалар Гянджи Зияд-оглы сгоняет и уводит со всем имуществом всех райя Гянджи и его районов. В г. Гяндже и его садах он не оставил ни одной живой души. Османы завладели Гянджой без боя». На этот раз город каким-то чудом уцелел от разрухи и пожаров».

Сердар Ферхад паша восстанавливает и укрепляет стены крепости Гянджи.

Надо отметить, что в этом нашествии принимал участие сам историк Селаники в качестве секретаря сипахского войска. Селаники упоминает также о фермане падишаха относительно «девширме» — закона, согласно которому малолетних христианских мальчиков, в том числе армянских, набирали для пополнения янычарских войск. Об этом варварском порядке историк пишет: «правители того времени в деле «девширме» проявили бессовестное отношение и под видом подарков брали чрезмерно большие взятки. Они, подобно тому как волки набрасываются на стадо овец, нападали на райя и захватывали неимоверно большие богатства у имущих, а у бедных райя насильно отнимали детей, разрушая их очаги».

Солак-заде — историк XVII в., написал историю Османской империи с начала возникновения империи до 1053 г. (1643—1644). В своем труде автор целиком заимствовал историю XVII в. у Наима, Кятиб Челеби и Селаники. По этой причине материалы из «Тарихи Солак-заде» приводятся ограниченно и часто с большими сокращениями. Выбраны только те описания, которые не имеются у вышеупомянутых авторов или же о них только кратко упоминается. Например,

военные действия между Турцией и Ираном, восстание Абаза-паши в Эрзеруме, поход султана Мурада IV в 1634—1635 гг., захват Еревана и события, связанные с ним. Об этих событиях Солак-заде пишет довольно подробно и обстоятельно. В описаниях Солак-заде уделяется особое внимание событиям, связанным с убийством султана Османа II (Гяндж-Осман), которые в истории Турции имеют важное значение.

Вышеупомянутые события связаны с историей армянского народа и соседних народов. Исходя из этого, значительная часть указанных материалов переведена целиком.

Шани-заде — историк, придворный летописец, написал историю Османской империи за время с 1808 до 1821 гг., т. е. историю двух первых десятилетий XIX в. Как выясняется из биографии Шани-заде, он являлся видным литературным и научным деятелем того времени, занимал высокие посты. Интересны его труды о древнем Востоке (Китай, Индия, Египет и т. д.), а также по истории Турции. «Тарихи Шани-заде» состоит из четырех томов, издана в Стамбуле во второй половине XIX в. Шани-заде, будучи современником историка Джевдет-паши, в своей «Истории» повторяет ряд событий, описанных в «Тарихи Джевдет-паши».

В первой части «Тарихи Шани-заде» особо важное место занимает описание следующих событий: тяжелое критическое состояние внешней и внутренней политики Османской империи, неудачные попытки султана Селима III, предпринятые им с целью ликвидации янычарских войск и установления «низамы-джедид», деятельность Байрактар (Алемдар) паши и организованного им Общества друзей Русчука, которое имело целью претворение в жизнь реформ Селима III, созыв «Большого совещания» с участием видных государственных деятелей с целью нахождения путей ликвидации критического состояния в стране, что вызвало яростное сопротивление со стороны Двора, янычарских войск, духовенства и высокопоставленных государственных деятелей и привело к победе реакции и фанатизма и гибели султана Селима III и Байрактар-паши.

Особенно интересно описание следующих событий, непосредственно касающихся Армении и народов Закавказья: занятие Фаша (Рион) турками; военные действия между Турцией и Россией, закончившиеся в 1811 г. Бухарестским ми-

ром; принятие турецкого подданства грузинским князем Соломоном — правителем Ачик-баша и пожалование ему падишахского фермана. Шани-заде, как и историк Джевдет-паша, уделяет большое внимание долголетней борьбе между армянами-григорянами и армянами-католиками, которая в то время приобрела большое политическое значение и вызвала дипломатическое вмешательство ряда европейских стран.

Эти материалы переведены полностью.

Мюнедджим-Баши—историк XVII в., первый турецкий историк, создавший общую историю под названием «Сахиф-ул-Ахбар» (Страницы известий), которая написана на арабском языке и переведена на турецкий поэтом Недимом. Мюнедджим-Баши являлся главой астрологов падишахского Двора, откуда и происходит его псевдоним.

«Тарихи Мюнедджим-Баши» начинается с описания Библии, подробно излагается история возникновения ислама и его развитие, взятое из арабской легенды, приводятся сведения о древних азиатских народах. Особое место занимает описание истории арабских стран. Далее излагается история Османского государства с начала его возникновения до 1063 (1652) г.

Согласно утверждениям Мюнедджим-Баши, при написании этого труда им использовано много арабских и персидских источников и труды некоторых турецких историков.

В «Тарихи Мюнедджим-Баши» приводится довольно много сведений об Армении и армянах*. Однако история армянского народа описывается автором очень кратко и по королевским династиям. Он упоминает также о происхождении народов «армен» и «гюрджи» (грузин), основываясь на преданиях. Хотя эта схематично приводимая история армянского народа едва ли может иметь научное значение, однако она характерна в том отношении, что арабские и турецкие историки средних веков пытались предложить своим читателям некоторые сведения об армянах и по истории Армении.

Материалы, касающиеся истории Армении, переведены полностью. Во втором томе своей «Тарихи» Мюнедджим-Баши, после описания арабских халифов и перечисления иранских, месопотамских и египетских княжеств, схематично упоминает о существовании княжеств в Иране и Азербайджане.

* Мюнедджим-Баши также употребляет название Армения (Арменуа).

Феридун-бей. Им составлен сборник политических документов за период от возникновения Османской империи до конца XVI в., т. е. почти за три столетия. Этот сборник известен как «Султанские послания». В нем Феридун-бей собрал около 1860 ферманов и официальных посланий султанов, садразамов, везиров, шейх-ул-исламов, посланий, адресованных суверенным правителям других стран, договоров и соглашений, заключенных между Турцией и другими странами, а также официальных ответов на упомянутые послания. Феридун-бей, будучи высокопоставленным государственным чиновником и человеком, близко стоявшим к падишахскому Двору, имел возможность собрать такое множество документов, в том числе и самых важных, даже секретных бумаг.

Сборник Феридун-бея был опубликован в Стамбуле в 1848 г.—через двести семьдесят лет после его смерти. Приведенные в нем документы освещают многочисленные вопросы внешней и внутренней политики султанской Турции, которые связаны с историей Армении, армян и соседних народов. Из сборника переведено около десяти официальных документов, непосредственно связанных с историей Армении и Закавказья, в том числе письмо, адресованное иранскому шаху Тахмаспу по вопросу крепости Карс, падишахские ферманы грузинским эмирам и ханам, официальные документы об административном делении Османской империи, падишахский указ об обследовании положения в стамбульских районах и кварталах, где проживало много армян, и т. д.

Кочи-бей—видный придворный деятель при султанах Мураде IV (1623—1640). Как видно из трудов Кочи-бея, он был хорошо осведомлен о политическом, военном и экономическом положении страны. Период его деятельности совпадает с процессом ослабления и упадка когда-то могущественной военно-феодальной Османской империи.

Ряд турецких государственных деятелей, историков и писателей изучал происходящие события и искал средства для вывода страны из тяжелого состояния (Айни-Али-Эфенди—главный управляющий султанскими владениями, ученый-историк Кятиб Челеби, неизвестный автор «Книги назиданий» и др.). Среди них Кочи-бей занимает особое место благодаря своему знаменитому Трактату (Risale), который он представил султану Мураду IV в 1041 (1631—1632) г.

В семнадцати главах этого Трактата Кочи-бей изучает причины, приведшие к упадку Османской империи. Однако по своей классовой ограниченности и в условиях турецкой действительности XVII в. он не мог правильно понять и проанализировать исторический процесс развития и упадка военно-феодального режима в Турции.

Кочи-бей в своем Трактате в основном рассматривает следующие вопросы: характеристика личности и деятельности султанов, везиров и членов государственного совета; государственная служба владельцев поместий и нарушение ими закона; неуклонное увеличение числа лиц, получающих жалование от государства и военных; полный развал янычарских войск; безмерное повышение налогов, взимаемых от «бедных райя», взяточничество, злоупотребления и т. д.

У русского востоковеда XIX в. В. Ф. Смирнова имеется специальное исследование Трактата Кочи-бея. Но В. Ф. Смирнов, к сожалению, не учел упомянутых выше причин неправильного анализа Кочи-беем процесса упадка империи. Смирнов пишет: «в Трактате, как в фокусе, собраны причины упадка Османской империи, которые разбросаны в трудах современников»*.

В одиннадцатой главе Трактата говорится о тяжелых налогах, легших бременем на «бедных райя», злоупотреблениях, которые больше всего направлены были против немусульманских народов, в том числе и армян. В этой же главе Кочи-бей приводит факты неопишуемого произвола и злоупотреблений, совершенных в Грузии, Гяндже и Ереване.

Очевидно, что все эти государственные и общественные неполадки внутри страны, о которых так живо пишет Кочи-бей, не могли не отразиться на судьбе Армении и соседних стран, причем Армения страдала больше всех.

У Кочи-бея имеется и другой трактат, написанный им по указу султана Ибрагима (1640—1648) и представленный последнему. В этом трактате повторяются в основном и частично дополняются мысли и соображения о причинах упадка Османской империи. Приводя в нем факты быстрого распада империи, ухудшения экономики страны и особенно сельского

* В. Д. Смирнов, «Кочи-бей Гюмюрджинский и другие османские писатели XVII в. о причинах упадка Турции». С.-Петербург, 1873.

хозяйства, а также описывая положение «бедных райя», Кочи-бей не предлагает ничего нового. По его мнению, достаточно только восстановить права «людей меча», после чего все будет налажено: и по воле бога в государстве будет восстановлен порядок и падишахская власть обретет свой прежний блеск. Единственная надежда и упование Кочи-бея — это «Его Величество султан, священный халиф ислама, чьим высоким велением может упрочиться Османское государство».

* * *

Настоящий том снабжен приложением, состоящим из двух частей: в первой части приводятся ряд документов из «Султанских посланий» Феридун-бея, которые характеризуют режим султанской Турции (о доходах и расходах казны, о налогах «ашар» и «харадж», о состоянии тимаров, о пожаловании владетельных грамот на поместья сардарам Несух-паше и везиру Ферхад-паше и т. д.), во второй — несколько документов из труда Шани-заде о денежном обращении в Турции, о финансовых и бытовых вопросах, которые отражают тяжелое финансовое положение в стране, а также документы, свидетельствующие о дискриминации немусульманских народов.

Все главы и приложение снабжены необходимыми комментариями, в которых исторические события освещаются более обстоятельно. Кроме того, в комментариях приводятся дополнительные исторические сведения: об административных, шариатских и военных учреждениях Османской империи; к вопросу о письме султана Сулеймана-Кануни королю Франции Фердинанду (эти сведения связаны с историей Армении и Грузии); о султанских посланиях грузинским эмирам и ханам; о жизни и деятельности упоминаемых в тексте историков, ученых и других лиц; о шариатских, обычных и других налогах; о денежной системе, а также системе мер и весов, существовавших в средневековой Турции; объясняются вопросы шариата, вероисповедания и сектантства; освещаются некоторые вопросы, связанные с административным делением Османской империи («юртлук и оджаклык», «хюкюмет», «оджаклык» и т. д.).

В комментариях критически рассматривается ряд событий в средневековой Турции, которые современными турецкими историками, в целях идеализации военно-феодалного режима, освещаются с позиции шовинизма и пантюркизма. К этим событиям относятся: захватнические походы турецких султанов на Запад и Восток, завоевание и подчинение огнем и мечом обширных стран, разбой, грабеж и пленение народов этих стран ценой крови турецких крестьян; поход на Астрахань с целью сооружения канала Дон-Волга; порядок «девширме», как способ укомплектования янычарских войск и т. д.

Наконец, в комментариях объясняются терминологические слова и выражения, встречающиеся в тексте.

A. KH. SAFRASTIAN

TURKISH SOURCES ON ARMENIA, ARMENIANS AND OTHER TRANSCAUCASIAN PEOPLES

In spite of the fact that the Turkish authors, who appear in the present second volume, were not royal chroniclers, they, however, have compiled the history of the Ottoman Empire. Here we present a series of historical data, which have been taken and, at the same time, translated into Armenian from the «tarih»'s of those historians, as well as from two other Turkish authors. These historical materials refer to Armenia, to the history and geography of the Armenian and other Transcaucasian peoples.

The above-said historical materials have been taken from the works of the following authors, and present themselves in the seven chapters of the second volume.

N a m e s o f A u t h o r s ;

1.— K i a t i b T c h e l e b i (a geographer and historian of the eleventh century) (from Dgihan Numa and Fezleke)

2.— M u s t a f a o f S a l o n i k i (a historian of the seventeenth century) (from the «tarihi Selaniki»)

3.— S o l a k Z a d e (a historian of the seventeenth century) (from Solak Zade tarihi «history»)

4.— S h a n i Z a d e (a royal chronicler of the nineteenth century) (from tarihi Shani Zade)

5.— M u n e d g i m B a s h i (a historian of the seventeenth century) (from Munedgim Bashi tarihi)

6.— F e r i d u n B e y (a high rank functionary of the Ottoman government and, at the same time, an author of the sixteenth century) (from the Sultans' papers)

7.— K o t c h i B e y (a Turkish author and a critic of the seventeenth century) (from Kotchi Bey Risalesi)

It is true, the histories of the above-cited Turkish historians haven't been compiled in a Chronological order, but each of them has recorded the history corresponding to that of a certain period

of time of Turkey — beginning with the second half of the seventeenth century until the first quarter of the nineteenth century.

As to the sixth and seventh writers of the above-mentioned list of the Turkish authors, they can't be counted as historians. They have simply treated and discussed important issues pertaining to the state-administrative, economical, political and diplomatic life of medieval Turkey.

A peculiar chapter has been devoted to every author in this work. Brief informations have been given about the biography of each author and his works.

All these historical materials, which have been taken from the works of the above-said Turkish sources and translated, is closely connected with the history of the Armenian and neighbouring peoples, and, to a certain extent, throw light upon the living conditions of various peoples inhabiting in Turkey.

These very materials are, no doubt, necessary and important, as primary historical sources for the complete and many-sided study of the history of the above-said peoples.

Besides the fundamental chapters of this volume, there is also a supplement attached to them, in which the reader may find translations of such materials, which are directly connected with the subject of the present work, and which are taken from Feridun Bey's «Sultans' papers» and from Shani Zade's stories.

These historical materials are accompanied with detailed and many sided commentaries, which are able to give the reader the possibility of clearly picturing to himself the medieval Turkey with its state-administrative, economical, military, financial-pecuniary, taxational, religious and cultural life as well as the unbearable situation of non-Turkish and non-musulman peoples, who have suffered under the intolerable yoke of the Turkish military-feudal absolute monarchy.

Texts in Turkish of same valuable documents are printed on the last pages of the book.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբազա փաշա, էրզրումի բեյլերբեյի—
74, 102—106, 149—155
- Աբրաս Միրզա—107, 168, 173, 176
- Աբգար—189
- Աբգալ խան, Բիթլիսի քուրդ խան—
112, 265, 266, 268
- Աբդուրակի, կադի—102
- Աբդուլլահ փաշա, Կարսի միրիմիրան—
169
- Աբդուլլահ, Քյաթիբ Չելեբիի հայրը—7
- Աբդուլհալիմ Կարա Յազըջի—78, 85
(տե՛ս Կարա Յազըջի).
- Աբրահամ—187, 188, 261
- Աբուբեքիր բին-Բահրամ, պատմագիր—
11
- Աբուլ Ֆեդա, արաբ աշխարհագրագետ—
11
- Ադիլ Կիրայ, Ղրիմի խան—122, 123
- Աթաբեկ, Մուղանի իշխող—15
- Ալանդդին Քեյքուբադ, սելջուկյան իշ-
խող—68
- Ալեքսանդրե, Վրաստանի խան—148,
270
- Ալեքսանդր-Լեվենտ, Վրաստանի խան—
121
- Ալեքսանդր Մեծ (Իսթենդեր)—91, 93
- Ալի աղա, կափուջի—157
- Ալի բեյ, քուրդ ցեղապետ—266
- Ալի բին-Մեդրաբ, Խորեզմի երևելիներ-
րից—76
- Ալի փաշա, Կարամանի բեյլերբեյի—
155
- Ալի-Ասլան—49
- Ալ-Օսման—257
- Ահմեդ Ռասիմ, թուրք պատմագիր—
289, 294, 295
- Ահմեդ Ռեֆիք, թուրք պատմագիր—224
- Ահմեդ փաշա, Հալեբի բեյլերբեյի—
108, 112
- Ահմեդ փաշա, սերդար—89
- Ահմեդ փաշա, վեզիր—142, 143
- Աղզըաշըք Մուհամմեդ բեյ—174, 175
- Ամասիա, Հայկազյան թագավոր—186
- Ամբակ, Հայկազյան թագավոր—187
- Ամիջա Մասիբ—32
- Այնի Ալի էֆենդի—30, 258
- Անակ, Հայկազյան թագավոր—190
- Անուշավան, Հայկազյան թագավոր—187
- Աովան—188
- Ասըմ էֆենդի, պատմագիր—163
- Արա (Գեղեցիկ)—187
- Արամայիս—186
- Արայան—185
- Արբուն—188
- Արմենակ—186
- Արմեն բին-Լեդի Յունան—29
- Արշակ Մեծ—188, 189
- Արշակ, Պապի որդի—191
- Արշակ, Տիգրանի որդի—191
- Արշամ—194
- Արտակ (Առնակ)—187
- Արտաշես—189, 190, 192
- Արտաշիր—194
- Արտավազդ—189, 190
- Բաբինգեր, գերմանացի արևելագետ—9
- Բաթալ Ղազի—61, 67

Բախշը Խալիֆա—շահի նամակաբեր—87
 Բախտ-Նասար, տե՛ս Նարուզոդոնոսոր—
 188
 Բաղը Քասուն, Դանիշմենդներին—73
 Բայրամ փաշա—113, 155
 Բայրաքղար (Ալեմդար) Մուստաֆա
 փաշա—165
 Բաջուհ (Պաճուհ)—188
 Բարթոլդ Վ., ռուս արևելագետ—8
 Բելին Մ., ֆրանսիացի պատմագիր—294
 Բելիր Աղա, ավետարեր Երևանին—110
 Բիդլիս, Ալեքսանդր Մեծի ծառաներին—
 34
 Բունկիանոս կայսր—190
 Բուրավիր (Պարույր)—188

 Գելիբոլուու Ալի, պատմագիր—271
 Գեղամ—186
 Գեորգի Սաակաձե—267, տե՛ս Մաղրավ
 խան
 Գլակ—187
 Գյուզելչե Մահմուդ փաշա—տե՛ս Մահ-
 մուդ փաշա
 Գյուրջի Մուհամմեդ փաշա, Անատոլիա-
 յի բեյլերբեյի—94, 103, 149, 150,
 156
 Գյուրջի Օսման, զորբա—156
 Գրիգոր (Արշակունիներին)—192
 Գրիգոր կաթողիկոս—191
 Գրրակ (Գր-արակ)—187
 Գուտրյալ, վրացի ցեղապետ—167

 Դանիշմենդ Ի. Հ., թուրք պատմաբան—
 9, 72, 75, 116, 271, 272
 Դավիթ խան (Սիմոնի եղբայր), Թիֆ-
 լիսի խան—120, 126
 Դավիթ Մարգարե—188
 Դավուդ փաշա, Ռումելիի բեյլերբեյի—
 98
 Դարեհ—55
 Դեդե խան, Շիրվանի խան—122
 Դեդե Սուլթան, թուրք իշխող—122
 Դելի Հասան, ջելալիներին պարագլուխ-
 ներին—81—85
 Դենբելի Հաջի—143

Դերվիշ Մահմուդ փաշա, սադրազամ—
 227
 Դիաս—188
 Դիլավեր փաշա, Դիարբեքիի բեյլեր-
 բեյի—99
 Դիշլենգ Հյուսեին փաշա, սադրազամ—
 151, 152

 Եաս (Բաղ)—186
 Եաֆես (Հաբեթ)—185—186
 Եմիշլի Հասան փաշա—227
 Երեմիա Չելեբի Քեոմյուրջյան—12
 Երվանդ—181, 190

 Ջալ Փաշազադե—90
 Ջավան (Ջավեն)—187
 Ջարեհ—188
 Ջարմայր—187
 Ջյուլֆիկար խան—89
 Ջյունուն, Դանիշմենդներին—73
 Ջուլալյան Մ.—260

 Էրխակ (Ընձալ)—187
 Էրուբեքի քին-Բահրամ էլ-Դեմեշկի-
 արաբ պատմագիր-աշխարհագրագետ
 25, 41, 157
 Էրուզիա, թուրք հեղինակ—224
 Էրու Իսհակ, նվիրական անձ—49
 Էրու Սայիդ Բերդանի, բարեպաշտ—14,
 49, 73
 Էրուսուադ էֆենդի, շեյխ-ուլ-իսլամ—
 240, 296
 Էլկաս Միրզա—141, 142
 Էլչա Քիյուխան, Չինգիզյաններին—73
 Էմին Ահմեդ, պատմագիր—15, 16
 Էմին Ահմեդ—257
 Էմին փաշա, սերասքեր—169
 Էմիր Գեոնե-օղլու (նոր անունով՝ Յու-
 սուֆ փաշա), Երևանի խան—109,
 110, 112, 158
 Էմիր Չոբան-օղլու—77
 Էմիր-ուլ-Մյումինե Ռաշիդ—71
 Էոզդեմիր-օղլու Օսման փաշա, սերաս-
 քեր—77, 122, 270
 Էոքյուզ Մուհամմեդ փաշա, սերդար—78
 Էվլիյա Չելեբի—12, 13, 259, 265, 266

էրբակ (Արբակ)—187
 էրես խան (Կրզրլբաշ)—122
 էրզրումի նեֆի էֆենդի, բանաստեղծ—
 113, 268
 էրթաղտի խան—122
 էրթնան, թիմուր Դաշի ազգական—73

 Թաքանը Յասը Մուհամմեդ փաշա, սեր-
 դար—106
 Թահմասը Շահ, տե՛ս Շահ Թահմասը
 կուլի խան—158, 160
 Թահմուրաս (Թեյմուրազ), Ջեքեմի իշ-
 խան—209
 Թայար Մուստաֆա փաշա, Սվազի բեյ-
 լերբեյի—104
 Թավիլ, ջեւալիների պարագլուխներից—
 81, 85
 Թավրիզի էմիր խան—121
 Թարխունջի Ահմեդ փաշա, սադրազամ—
 292
 Թեմուր Դաշ փաշա—42, 49
 Թեշներ, արևելագետ—8
 Թեոթորոս—192
 Թեոհվե, արաբ պատմագիր—13
 Թերաս—185
 Թերյաքի Հասան փաշա, սերդար—84
 Թեքելի Մուհամմեդ փաշա, Վանի բեյ-
 լերբեյի—100
 Թեքելի փաշա, Երևանի բեյլերբեյի—99
 Թիմուր, թիմուրլենդ, թիմուր-Կերգան—
 15, 26, 64, 262
 Թոքմար խան, Երևանի և Նախիջևանի
 խան—118, 124, 271
 Թուլչի-օղլու—160, 167

 Իբնի Սայիդ—14
 Իբնի Սայիդ, կամ Իբնի Սայիդ ալ-
 Մադրիդի, արաբ պատմագիր-աշխար-
 հազրագետ և ուղեգիր—257
 Իբրահիմ բեյ, քուրդ ցեղապետ—144
 Իբրահիմ, Դանիշմենդներին—73
 Իբրահիմ խան, Կրզրլբաշ դեսպան—125
 Իբրահիմ Մութաֆարրիկա, թուրքական
 տպագրության հիմնադիր—9, 10
 Իդրիս Բիթլիզի, պատմագիր—259

Իլկաս Միրզա—տե՛ս էլկաս Միրզա
 Ինչիլի Մուստաֆա շավուշ—97
 Իսա խան, Լեվենդ խանի որդին—122
 Իսլամ Կիրայ, Ղրիմի խան—125, 126
 Իսմայիլ Հակկը Ուզունշարշուր, թուրք
 պատմաբան—76
 Իսմայիլ Համի Դանիշմենդ—տե՛ս Դա-
 նիշմենդ
 Իսմայիլ Միրզա, շահի որդին—145
 Իսքենդեր (Ալեքսանդր Մեծ)—33—35
 Իսքենդեր բին-Կարա Յուսուֆ—50
 Իսքենդեր փաշա, էրզրումի վալի—143

 Լալա Մուստաֆա փաշա, սերդար—
 120—270
 Լուսֆի, պատմագիր-տարեգիր—114
 Լուկիոս Վիդոս կայսր—տե՛ս Բունկիան
 Լևոն—61

 Խաղինեդար-Ջադե Սյուլեյման աղա,
 կափուշի-բաշը—169
 Խալիլ փաշա, ծովակալ—149, 150
 Խալիլ փաշա, սերդար—100
 Խալիլ փաշա, վեզիր—100, 101—103
 Խալիֆա Մակսուտ, Իրանի դեսպան—
 տե՛ս Մակսուտ
 Խալիֆե-Ջադե Ղազան, սիփահի—89
 Խալիֆե Յակուբ, Շահ Աբբասի զին-
 վորականներից—89
 Խայրեդդին Բարբարուս, ծովակալ—9
 Խըրըր Աղա, Երևանի աղաներից—158—
 160
 Խոջա Ահմեդ—49
 Խոջա Թաջեդդին Ալիշահ—82
 Խոջա Մուհամմեդ Թերրիզի, լրտես—
 155
 Խոռ—186
 Խուդաբենդե, շահ—125, 272
 Խուսրեվ փաշա, Բիթլիսի բարեշինող—
 35
 Խուսրեվ փաշա, Դիարբեքիբի բեյլերբե-
 յի—82
 Խուսրեվ փաշա, սադրազամ—154—155
 Խուսրեվ փաշա, Վանի փաշա—31
 Խոսրով (Խուսրեվ)—191
 Խոսրով, Վոամշապուհի եղբայրը—192

Կազմի, Իրանի դեսպան—97
 Կալիդայ, Ղրիմի խաների տիրադուր—
 239, 296
 Կալենդեր-օղլու, ջեւալի—85
 Կասրմ, շահի դեսպան—100
 Կատեր—187
 Կար (Վարասկար)—187
 Կարա խան, Շորադյալի բռնակալ—90
 Կարա Մուստաֆա փաշա—26
 Կարա Յազըջի, (Աբդուլհան շահ),
 ջեւալիների պարագլուխ—75, 78—81,
 85, 264
 Կարա Չելեբի-Չաղե—74
 Կարդոս—187
 Կարշաղայ խան, (Կոջաղայ), Իրանի
 խաներից—101, 106
 Կըզըլ Ահմեդ բեյ, Տրապիզոնի իշխող—
 51
 Կըլըջ Արսլան—73, 263
 Կիբակ (Կայակ)—188
 Կլավուզ Յուսուֆ փաշա, Մարաշի բեյ-
 լերբեյի—104
 Կոյուն Դեմե, նվիրական անձ—68
 Կոշի բեյ (Գյուլյուլջինալի)—6, 223,
 225, 229, 233, 290, 291
 Կոջա Մուրադ փաշա (Կույուջի), սադ-
 րազամ—87, 149
 Կոջա Նիշանջի, պատմագիր—30
 Կոջա Նիշանջի Մուստաֆա Չելեբի—258
 Կոջի բեյ, Քուրդ Ղազիի եղբայր—87
 Կրաշկովսկի, ակադեմիկոս—7, 8, 11,
 184
 Կուրադ բին-Ֆեյսալ—14
 Կուրեյշ, Մեքքայի արաբական ցեղ—71

Հաբեթ—տե՛ս Յաֆես
 Հազեր բեյ, Երևանի ավագանի—109
 Հակոբ—187
 Համազասպ—192
 Համդուլլահ, պատմագիր—14, 16, 19,
 29, 36
 Համզա Միրզա—128, 272
 Համմեր, ավստրիացի արևելագետ—8
 Հայդար Միրզա—148
 Հայդար փաշա, Նվազի բեյլերբեյի—125

Հայկ—186, 187
 Հայկակ—187, 188
 Հաջի Իբրահիմ փաշա, սերդար—81, 82,
 85, 90
 Հաջի խալիֆա, Հաջի Կալիֆա—տե՛ս
 Քյաթիբ Չելեբի
 Հաջի Հասան-օղլու, գորբա—156
 Հասան Բեյդադե, պատմագիր—74
 Հասան փաշա, Անատոլիայի իշխող—
 148
 Հասան փաշա, սադրազամ—227
 Հասան փաշա, սերդար—81, 82, 85, 90
 Հավանակ (Խեվանակ)—187
 Հարման—186
 Հարուն Ռաշիդ—50
 Հաֆըզ Մահմուդ փաշա, Քաղղաղի
 բեյլերբեյի—97
 Հյուսեին փաշա, Անատոլիայի վերա-
 քննիչ—79—85
 Հյուսեին փաշա, էդիրնեի բեյլերբեյի—
 156
 Հյուսեին փաշա, էրզրումի վալի—102,
 104, 108
 Հյուսեին փաշա, ծովակալ—156
 Հոջա (խոջա) Նասիր Թուսի, պարսիկ
 աշխարհագրագետ—257
 Հոր (Խոր)—188
 Հոովմի պապ—84
 Հրաշե (Հրաշյա)—188
 Հուսակ (Օսակ)—188
 Ղազենֆեր աղա, Բաբ-ուս Սաադեի ա-
 ղա—227
 Ղազի Կիրայ, Ղրիմի խան—24, 95
 Ղիսայ բին—Ղիմ, խալիֆա—49

Մակսուդ խան, Իրանի դեսպան—119
 Մակսուդ սուլթան, շահի դեսպան—126
 Մահմուդ փաշա (Գյուլբեյք), սերդար—
 81—83
 Մադրավ բեյ, Քարթլիի էմիր (Գեորգի
 Սաակաձե)—126, 152, 209, 267
 Մարգարե (Մուհամմեդ փեյդամբեր)—
 41, 266
 Մելեք Ահմեդ փաշա, սադրազամ—61

Մելիք Ահմեդ Ղազի—72
 Մելիք Դավիթ—49
 Մելիք էշրեֆ—49, 50
 Մենզազ Ղազի—49
 ՄԷնուշեհ—27
 ՄԷսլի Աղա, ենիշերինների աղա—99
 Մըխլաջի Սարը Մուհամմեդ աղա, ենիշերինների քեթխուդա—105
 Միրզա—տե՛ս Հայդար Միրզա
 Միրզա Ալի սուլթան—122
 Միրզա խան—157
 Միրզա-օղլի Այնի խան—122
 Միրզա Ֆեթահ-օղլի—100—158
 Միր Շերեֆ, Բիթլիսի խան, քուրդ պատմագիր—33, 35, 36, 288
 Միրփաշա-օղլի շեյխ Հեյդար, քուրդ բեյ—87
 Մյունեջջիմ Բաշը (Դերվիշ Ահմեդ էֆ.), պատմագիր—5, 183, 185
 Մյուշերրեդ, արաբ պատմագիր—13
 Մյուֆթի էբուուսուադ—67
 Մողոլ էրզուն խան—46
 Մորդթման, գերմանացի արևելագետ—8
 Մուհամմեդ Ալի Միրզա, Իրանի իշխող—173
 Մուհամմեդ բին-էմիր Սալիկ—49
 Մուհամմեդ, Դանիշմենդների հիմնադիր—72
 Մուհամմեդ էֆենդի Իսլասի—11
 Մուհամմեդ էֆենդի, շեյխ-ուլ-իսլամ—96
 Մուհամմեդ էֆենդի, ռուզնամեջի—83
 Մուհամմեդ խան—84
 Մուհամմեդ Խուդաբենդե, շահ—124 (տե՛ս Խուդաբենդե)
 Մուհամմեդ Կիրայ խան, Ղրիմի խան—123—125, 196
 Մուհամմեդ Ղազի (Դանիշմենդ)—73
 Մուհամմեդ փաշա, բանակի պետ—8
 Մուհամմեդ փաշա, Դիարբեքիրի էմիր—152
 Մուհամմեդ փաշա, էմիր-ուլ-ումերա—97
 Մուհամմեդ փաշա, Թավրիզի կուլում զոհված—128

Մուհամմեդ փաշա, Կարամանի բեյլերբեյի—110
 Մուհամմեդ փաշա, սադրազամ—155
 Մուհամմեդ փաշա, սադրազամ, սերդար—97, 100, 118
 Մուհամմեդ փաշա, սերդար—83, 84
 Մուհիբ Ալի խան, Իրանի դեսպան—175
 Մուստաֆա բեյ, Մակուի իշխող—87
 Մուստաֆա բին-Աբդուլլահ—7
 Մուստաֆա փաշա, ենիշերինների աղա—149
 Մուստաֆա փաշա, Մուրադ IV-ի սիլահար—60
 Մուստաֆա փաշա, նեսուհ փաշայի քեթխուդա—150
 Մուստաֆա փաշա, Շամի բեյլերբեյի—156
 Մուստաֆա փաշա, Շիրվանը գրավողը—27
 Մուստաֆա փաշա, սերդար—120, 126
 Մուստաֆա փաշա, Վրաստանը գրավողը—185
 Մուստաֆա փաշա, քեթխուդա—102
 Մուսա փաշա, էրզրումի բեյլերբեյի—143
 Մուրադ աղա, էմիր Գեոնեի քեթխուդա—158—160
 Մուրադ փաշա, սերդար—84, 94, 96
 Մուրադ քեթխուդա (Երևանում)—109
 Մուրթեզա բեյ, Չըլդերի բեյ—100
 Մուրթեզա փաշա—104
 Մուրթեզա փաշա, Երևանի պահապան—104, 110, 111, 161
 Յազըջի — տե՛ս Կարա Յազըջի
 Յաշա բին-Նուն—187
 Յըլդերըմ Բայազիդ, սուլթան—92
 Յուսուֆ աղա, ենիշերինների աղա—229
 Յուսուֆ փաշա, ջելալի—85
 Նարուզոդոնոսոր—188
 Նադիշե, ավազակ—155
 Նայիմա, Հալեբի Մուստաֆա էֆենդի տարեգիր—78, 96, 106, 115, 264, 267

Նեղհե, պատմագիր—59
 Նեմրուդ—186
 Նեսուհ փաշա, Դիարբեքի բեյլերբե-
 յի—102
 Նեսուհ փաշա, սադրազամ—77, 96, 97,
 100, 103
 Նեվշիրվան—257, 272
 Նեֆի էֆենդի, բանաստեղծ—113
 Նինոս—187
 Նինվեյան փադիշահներ—183
 Նոդայ փաշա—104
 Նոյ (Նոհ)—186
 Նորայր—187

 Շաբան, զորքա—155
 Շաթրր Մուհամմեդ շավուշ, նամակա-
 բեր—87
 Շահ Արմեն—49
 Շահ Աբբաս—13, 77, 78, 85, 86, 89,
 90, 94, 96, 97, 99, 100, 153, 266
 Շահ Բանուն խաթուն—49
 Շահ Թահմասբ—33, 77, 79, 96, 117,
 119, 142, 144, 146, 268, 270
 Շահ Իսմայիլ—50, 95, 259
 Շահ Կուլի, Երևանի իշխող—117, 118,
 146
 Շահ Սեֆի—14
 Շահվերդի, ջեղալի—81—83
 Շահ-օղլի—122
 Շամիրամ—187
 Շանի Ջադե (Մուհամմեդ Աբդուլլահ),
 տարեգիր—5, 6, 163, 165, 168, 174,
 176, 178, 261
 Շավարշ—187
 Շեյխ Աբդուլրահման—41
 Շեյխ էբու էլ-Հասան Իլխակադի—26
 Շեյխ Կադրզադե, գիտնական—7
 Շեյխ Հասան—49
 Շեյխուն փաշա, Կարսի փաշա—155
 Շեմյաթ (Շամբոթ)—188
 Շեմսեդդին Սամի, բառարանագետ—292
 Շեմս Փաշազադե—188
 Շերեֆ խան, Միր Շերեֆի հայրը—34,
 38, 39, 258, 259
 Շերեֆ փաշա, Երևանի բեյլերբեյի—
 88—93

Շերեֆ փաշա, Չալդրերի վալի—172
 Շերիֆ Մուհամմեդ փաշա, Տրապիզոնի
 վալի—166, 167
 Շերնիշին Ալ-Շարիշի, արաբ աշխար-
 հագրագետ—29, 258, 259

 Չեթեչի Ալի ադա, քեթխուդա—103
 Չերքես Օսման փաշա, սերդար—142
 Չեքան-օղլու Քիմուր Դաշ—73

 Պապ (Արշակի որդի)—191
 Պտղոմեոս—11

 Ջաղալե Ջադե Սինան փաշա, սերդար—
 77, 94, 108
 Ջանբեյ Կիրայ, Ղրիմի խան—78, 100,
 101
 Ջանփուլադ-օղլու, ջեղալիների պետ—85,
 149
 Ջաֆեր Բաթալ Ղազի (Բաթալ Ղազի)—
 71
 Ջաֆեր փաշա, Անատոլիայի բեյլերբե-
 յի—124, 125, 147
 Ջաֆեր փաշա, ներքինի—197
 Ջաֆեր փաշա, սերդար—271
 Ջեդիմ Շերեֆ—35
 Ջեղալեդդին Խորեզմշահ—88
 Ջեղալիներ—74, 76, 79
 Ջեյդեթ փաշա, տարեգիր—164, 178,
 298
 Ջերրահ Ջադե, Նախիջևանի կադի—92,
 93
 Ջինգիզ խան—273
 Ջոմեթ—271

 Ռադիյե (Ռուփի)—190
 Ռաշիդ խալիֆա—63
 Ռենբիլի, քրդական ցեղ—111
 Ռումի Իսքենդեր—14
 Ռուստեմ խան, Իրանի խան—111, 114,
 161
 Ռուստեմ փաշա, սադրազամ—226
 Ռուքնեդդին Սյուլեյման Սելչուքի—49

- Յասթըի Հասան փաշա, էրզրումի վե-
 գիր—90, 94
 Մասկածե Գ., վրաց աղգային հերոս
 (տես նաև Մաղրավ խան)—133
 Մանատրուկ—190
 Մարուխան, Իրանի արտակարգ դես-
 սան—114
 Մաֆեվի Շահ Իսմայիլ—38
 Մելանիկի Մուստաֆա էֆենդի, տարե-
 գիր—5, 74, 116—118, 124, 125,
 127, 129, 264, 270, 271
 Մելեֆկոս—188
 Մելիմ Կիրայ, Ղրիմի խան—296
 Մելիմ փաշա Ջադե Ահմեդ բեյ, Չըլդը-
 բի վալի—174
 Մելիդ Բաթալի թոռ Թորսուն—32
 Մելիդ էմին խան, Գիլանի խան—122
 Մելիդ խան, Մուսուլի բրդերից—99
 Մելիֆեդդին, բուրդ Ղազիի եղբայրը—87
 Մեջար-օղլի Մյուբարեբ, Բաղդադի իշ-
 խող—96
 Մեֆեր փաշա, Չըլդըբի վալի—108, 161
 Միլահգար փաշա, Շամի էմիր—157
 Միմոնի որդի Գուրգեն—91, 93
 Միմոն խան, Վրաստանի խան—148
 Մինան Ջադե Մուստաֆա փաշա, Ադիլ-
 ջեվազի վալի—144
 Մինան փաշա-Ջադե Մուհամմեդ փա-
 շա, վեզիր—79
 Մինան փաշա, սադրազամ—77
 Մմբատ—192
 Մմիրնսվ Վ. Գ., ոռոս արևելագետ—
 224—226
 Սյուլեյման բին-Կաթեղեղ (Սյուլեյման
 շահ)—72
 Սոլաբ Ջադե, պատմագիր—5, 106, 141,
 142, 145
 Սոլաբ Ֆերհատ փաշա, սերդար—123
 Սոլոմոն խան, Աշքբաշի խան—168—
 170
 Սուլեյման, ավազակ—155
 Սուլեյման բին-Իբրահիմ բին-Սյուլեյ-
 ման—49
 Սուլթան Աբդուլ Համիդ—290
 Սուլթան Աբդուլ Մեջիտ—259
 Սուլթան Ալահդդին Շեհզադե—116
 Սուլթան Ալահդդին Քեյքուբադ—43
 Սուլթան Ահմեդ I—89, 90
 Սուլթան Բայազիդ II—259
 Սուլթան Իբրահիմ—233
 Սուլթան Մահմուդ բին-Ջենդի—60
 Սուլթան Մահմուդ II—166
 Սուլթան Մուհամմեդ II, Ֆաթիհ—51,
 261
 Սուլթան Մուհամմեդ III—88, 90, 227,
 228
 Սուլթան Մուհամմեդ IV—9, 183, 292
 Սուլթան Մուստաֆա—293
 Սուլթան Մուստաֆա IV—165, 166
 Սուլթան Մուրադ III—227
 Սուլթան Մուրադ IV—7, 14, 18, 27,
 37, 39, 60, 106, 113, 114, 118,
 155, 185, 223, 257, 268, 293
 Սուլթան Սելիմ I—265
 Սուլթան Սելիմ III—34, 38, 50, 118,
 165
 Սուլթան Սյուլեյման Կանունի—23, 31—
 35, 56, 62, 95, 96, 101, 147
 Սուլթան Օսման (Գենջ)—106
 Վալիդե Սուլթան—102
 Վալիդի Ա. Ջ. Թոգան, թուրքագետ—184
 Վահաբ—188
 Վահագն—188
 Վահան—192
 Վահե—148
 Վաղարշ—190
 Վաղարշակ (Պապի որդին)—189, 191
 Վան, հայ թագավոր—188
 Վարազդատ—191
 Վարդ II—192
 Վարդան—192
 Վարվար Ալի փաշա, Մարաշի բեյլեր-
 բեյի—160
 Վոամշապուհ—189
 Տիգրան—188, 190, 191
 Տիգրան II—189
 Տիդոս—189
 Տիրան—188

Տորմոսով—168
Տվերիտինովա Ա. Ս.—9, 292
Տրդատ—190

Ուզունշարշըլը Ի. Հ., ժամանակակից
թուրք պատմագիր—75, 116, 289
Ուսթաշլու Թորմաթ խան, Երևանի
խան—271

Փաղամ—188
Փահլևան Իրրահիմ փաշա, սերասքեր—
173, 175
Փանաս—187
Փարդես (Փանավազ)—188
Փարս (Փավոս)—188
Փեշեվի, պատմագիր—74, 106, 264
Փիրի փաշա, Կարամանի բեյլերբեյի—
141
Փոլադ Կադի, ջեղալի—81

Քեղարա, Աբրահամի սպասուհին—188
Քեմենքեշ Կարա փաշա, սադրազամ—
114
Քեյխուսրև, վրաց իշխող—170
Քենան փաշա—27, 166
Քեֆան, Հիսնի Քեֆ բերդի հիմնագիր—
55
Բյաթիր Զելեբի (Հաջի խալիֆա, Կալ-
ֆա)—5, 7, 12, 22, 28, 40, 53, 63,
74, 75, 78, 80, 84—87, 93, 96, 100,
106, 107, 112, 224, 258, 262, 270,
289, 293, 294

Քյուչուք Ահմեդ փաշա, էրզրումի վա-
լի—110, 111
Քյուչուք բեյ, Դելի Հասանի եղբորոր-
դին—84
Քուրդ Ղազի—86—87
Քուրշենի Սուլթան Մուհամմեդ—68
Օսեր Լուսֆի Բարգան, թուրք գիտնա-
կան—260
Օմեր փաշա, Բաթումի բեյլերբեյի—100
Օշար Ալի փաշա, սերդար—161
Օսման աղա, հաշտության պատգամա-
վոր Իրանում—111
Օսման Ղազի (Օսման բեյ)—90, 118,
269
Օսման փաշա, Դիարբեքիրի բեյլերբե-
յի—121, 123
Օսման փաշա, վեզիր, սերդար—124,
127, 147
Օրուս խան, Շիրվանի խան—122

Յաթիհ — տե՛ս Սուլթան Մուհամմեդ II
Յախրեղդին Բահրամ Շահ բին-Դավիդ
բին-Մենգաջի—49
Յերեհ Զոր, Բարգուշատի բեյ—87
Յերիդուն Ահմեդ Բեյ—5, 6, 117, 224,
237, 269, 289, 290, 292
Յերհադ աղա, ենիշերինների աղա—229
Յերհադ փաշա, Երևանի բերդը գրա-
վողը—13
Յերհադ փաշա, սադրազամ—77, 127,
147, 148, 227, 271
Յիրդովսի (Յիրդուսի)—262
Յիրուզ Զենջեթ—26

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Ց Ա Ն Կ*

- Աբադ—63
 Աբադա—23
 Ադանա—12, 29, 30, 58, 61, 62, 258
 Ադիլբեկազ—30—32, 57—94, 141, 142, 144
 Ադրբեջան—11, 13, 16, 17, 19, 29, 30, 33, 34, 142, 272
 Ազդուր (բ)—18
 Ազով, Ազովի ծով—262
 Աթաբ—54, 57
 Աթրբ, լիվա (Ա)—221
 Աթինա (Աթենք)—52
 Ալագյազ—20
 Ալադադ—44, 46
 Ալայիե, լիվա (Ա)—217
 Ալաշկերտ—14, 19, 41, 46, 219
 Ալաշա Հիսար, լիվա (Ա)—213
 Ալբրեզ (էլբրուս)—17, 20, 24, 50
 Ալբրեզիստան (Վրաստան)—210
 Ալթուն-Կալա, լիվա—220
 Ալթուն-Քիփրի, լիվա (Ռ)—221
 Ախալցխա (Ախասկա, Ախսխա)—11, 18, 27, 78, 103, 149, 151, 154, 161, 168, 171, 174, 175
 Ախալքալաք—18, 27, 28, 258
 Ախթամար—27, 40
 Ախլաթ—29, 30, 33, 36, 38, 45, 49, 142, 185
 Ակ-Դադ—44
 Ակերկաք, լեռնանցք—47
 Ակկերման, լիվա, (Ռ)—215
 Ակ Հիսար (բ)—144
 Ակն — տե՛ս էկին
 Ակշար—44
 Ակշեհեր, լիվա (Ա)—155, 216
 Ակշեհիբ—155
 Ակշա-Կալա (բ)—24, 46, 48, 50, 53, 94, 272
 Ակսարայ լիվա—216
 Ակքեոյ—44
 Ահաքես, լիվա (Ռ)—219
 Ահմեդ խան—220
 Ադաբիս—30
 Ադդիաշք, լեռնանցք—27
 Ադրի գետ—48
 Ադրի, լեռ (Արարատ)—11, 14, 19, 27, 46, 186
 Ամասիա, գետ—69
 Ամասիա, լիվա (Ա), քաղաք—65, 72, 79, 117, 146, 268, 269
 Ամատիյե, լիվա—40, 221
 Ամեդ—54—56
 Ամելի Կադեմ—21
 Ամերիկա—10
 Այաս—61, 62
 Այաս, յայլա—70
 Այարան—48
 Այդըն, լիվա (Ռ)—75, 215
 Ային, փոքր քաղաք—38
 Այնի Ջերբի—62, 63

* Տեղանուններում փակագծով նշված տառերը կարդալ. (Ա)—Անատոլիա, (Ռ)—Քուստանթնուլի, (Լ)—լիվա, (բ)—բերդ:

Այնի նախագիտ, լեռ—62
 Այնթափ, լիվա (Ա)—59, 102, 216
 Անարտի, լիվա (Ռ)—212
 Անադա, քաղաք, էյալեթ (Ռ)—217
 Անադոլու-Հիսար—292
 Անատոլիա—75, 77, 79, 82, 84, 98,
 99, 102, 104, 112, 124, 142, 148,
 156, 166, 190, 215, 231, 263
 Անդրկովկաս—6, 7, 12, 13, 28, 63,
 74, 77, 105, 115, 116, 184, 268, 270
 Անթալիա—20
 Անկարա—82, 104, 105, 215
 Սնտալուզիա (էնդելուս)—183
 Աշրքրաշ—23, 172
 Աջարա—27, 174
 Աջարեի-Սուֆլա (ստորին)—220
 Աջարեի-Ուլյա (վերին), լիվա—220
 Ասիա—10, 41
 Ասիթանե, Երջանիկ Ասիթանե, Ստամ-
 բուլ—79—81, 84, 90, 103, 119, 120,
 126, 210, 211, 227, 290
 Ասորեստան—187, 189
 Ավլոնիա, լիվա (Ռ)—213
 Սրաբական թերակղզի—98
 Սրաբաղ—19
 Արաբկիր—65, 66, 216
 Արաքս, Արաղ, Արաս—13—15, 19, 21,
 26, 39, 44, 110
 Արդահան—26
 Արդահանի Բյուզուրթ (Արդահան Մեծ)
 27—220
 Արդահանի Քյուչուրթ (Արդահան Փոքր)
 27—220
 Արդանուշ—27, 28
 Արզնի—218
 Արթըր Աբաղ—64, 64
 Արճեշ—30, 32, 49, 57, 144
 Արմենիա—11, 12, 15, 19, 29, 30, 34,
 38, 41, 42, 59, 185, 187, 190, 192
 Արրան (Ալբանիա, Աղվանք)—11—13,
 19, 20, 29
 Արփաշայ—19, 48, 269
 Արևելյան Անատոլիա—269, 289
 Արևելյան Հայաստան—12, 77
 Արևմտյան Հայաստան—12, 77, 260

Բաբելոն—33
 Բաբ էլ-էբվար (դոների դուռ), Դեր-
 բենդ—16, 17, 50, 124, 257, 272
 Բաբ էլ-Հադիդ (երկաթե դուռ), Դեր-
 բենդ—17, 257
 Բաբը-էլլան, բերդ—20
 Բադ, նահիյե—55
 Բաթում—50, 52, 100, 220
 Բալա, լիվա—218
 Բալու—48, 63
 Բաղդադ—7, 28, 78, 80, 97, 99, 102,
 113, 114, 143, 151, 159, 162, 173,
 221, 230, 232, 289
 Բայազիդ, բերդ—30, 46, 146, 219, 269
 Բայբուրդ (Բաբերդ)—41, 43, 44, 53,
 106, 107, 219, 261
 Բասեն—19, 26, 41, 44, 111, 219
 Բասրա—47, 97, 114, 222
 Բարկիրի—տե՛ս Բերկիրի
 Բաքու—18, 21
 Բաֆրա—65, 69
 Բեթլամ, գավառ Ղարաբաղում—16
 Բելգրադ—83
 Բելիս—188, 189
 Բեկբաղար—104
 Բեկշեհիր, լիվա (Ա)—216
 Բեհրեմա—73
 Բենդի Մահի, գետ—73
 Բենդար, լիվա (Ռ)—215
 Բենեկշե, լիվա—212
 Բենի Դահիյե, լիվա—218
 Բեսթան, լիվա (Ա)—219
 Բերամլու—44
 Բերաքան, բերդ—23
 Բերգուշատ—87
 Բերդա (Բարդա)—14, 29, 30, 148
 Բերզենդ, գյուղաքաղաք Մուղանում—15
 Բերթերեք, լիվա, (Ռ)—219
 Բերկիրի (Բարկիրի)—30, 32, 221
 Բերմեք, լիվա—218
 Բերշեն, բերդ—24
 Բերշիկի, գետ—46
 Բեքսուլա, բերդ—24
 Բիզա, լիվա—212

- Բիթլիս—4, 30, 36, 40, 57, 168, 220, 265
 Բիթլիսի գետ—33, 56
 Բիլկան (Բիլեկան), բերդաքաղաք—15, 29, 30
 Բիհիսնի—58
 Բինգյուլ—19, 36, 43, 45, 47, 48
 Բիսյուսուն, բերդ—40
 Բիրե, լիվա—213
 Բոդին, լիվա (Ռ)—214, 289
 Բոզոբ, լիվա (Ռ)—63, 67, 68, 114, 216
 Բուլի—215
 Բողդան (Մոլդավիա), վոյեվոդուսթյուն—222, 237, 293
 Բուսնիա—83, 84, 214, 238
 Բոսֆոր—231, 291
 Բուլանե—45
 Բուլաք—68, 70
 Բուլունք—36
 Բուխարեստ (Բուքրեշ)—169
 Բուզեվարի, բերդ—24
 Գենջ—54
 Գենջե (Գանձակ)—11, 14, 19, 89, 94, 148, 168, 230
 Գենջե (Դիարբեքիրի վիլայեթում), լիվա—բ.—218
 Գիլան—13, 20, 21
 Գյոքբոզե—155
 Գյոքջա—19
 Գյոք Մեյդան, դաշտ Երևանի շրջանում—98
 Գյոքջեք, լիճ—56
 Գյոք Քումբեթ (գմբեթ), վայր Երևանի շրջանում—107—156
 Գյուլե, բերդ—268
 Գյումուշ—68
 Գյումուշխանե—41, 42
 Գյուրջի-թեփե, բլուր Երևանի մոտ—108
 Գյուրջիստան—16, 25, 100
 Գրբի—28
 Գորիցա, կամ Կորչա, քաղաք Ալբանիայում, թուրքերեն Գյումուշինա—224
 Դադվան, նավահանգիստ Վանա լճի ափին—33, 35, 57
 Դադստան—13, 19, 20, 23, 30, 168, 272
 Դամասկոս (Շամ)—20, 190, 231
 Դար-ուլ-իսլամ (Բաղդադ)—221
 Դար-ուլ-սուլթան—93
 Դեբիլ—29, 30, 38
 Դելի Էրմաք, գետ—65
 Դելվինե, լիվա (Ռ)—213
 Դեմիր (Թեմուր) Կափը, Դերբենդ—16—21, 23
 Դենքենի, լիվա (Ռ)—220
 Դելե Բոյնու—47
 Դերբենդ—11, 17, 18, 123, 184, 257, 272
 Դերբենդե—66, 67
 Դերթենկ—102, 104
 Դեր-Սեադեթ, Ստամբուլ—166
 Դիարին—46
 Դիարբեքիր—12, 18, 28—30, 34, 41, 48, 57, 58, 63, 66, 70, 81, 82, 99, 112, 120, 143, 146, 170, 221, 262, 265, 289, 298
 Դիլեմ—13, 20
 Դիվրիկի—63, 66, 67, 217
 Դիրլեքու, բերդ—24
 Դեկեկին, լիվա (Ռ)—213
 Դոմա Դամը — տե՛ս Սողան յայլաղը
 Դվին—30
 Դուկըրան, լիվա—222
 Եգիպտոս—9, 73, 163, 213
 Եմեն—52, 232
 Ենիշեհիր—155
 Ենիշե—58
 Երզնկա—11, 39, 42, 47, 48, 50, 56, 60, 66, 67
 Եվրոպա—5, 10, 11, 181
 Երուսաղեմ—188, 189
 Երևան—7, 11, 13, 14, 19, 26, 27, 37, 39, 41, 46, 48, 78, 86—89, 92, 94, 98, 100, 108, 112—114, 124—127, 145, 148, 166, 230, 257, 258, 268, 270, 271
 Եփրատ, գետ—36, 42, 43, 47, 48, 50, 56, 60, 66, 67

Զախա, լիվա (Ա)—221
 Զանգի—13, 19, 107, 257, 266
 Զանգի խան, լեռնանցք—156
 Զարշատ, լիվա (Ա)—220, 268
 Զարուշատ—26
 Զելե—64, 66, 67
 Զելուշա, բերդ—24
 Ճեհար — տե՛ս Կասրի Շիրին
 Զեմարթին—58
 Զեյթուն, Ամասիայի լիվաներից—68, 69
 Զենգ Աբատ, լիվա (Ա)—221
 Զենգ-Կումբեթ, բերդ—24
 Զեվի—44
 Զերբե, գետ—62
 Զերիլ, բերդ Ջուլամերկի մոտ—40
 Զերկի—56
 Զեքեմ (Զեյիմ)—23

 էբակ, լիվա (Ռ)—218
 էբուելխայր—44
 էզին (Ակն)—47, 48, 66
 էդիրնե—117, 234, 298
 էզոբյոք—44
 էլբաթ, լիվա (Ռ)—224
 էլբիստան—30, 58, 59, 81, 265, լիվա (Ռ)—213
 էլբրուս—17
 էլզեզ (Ալազյազ)—25
 էլզեն էլ-Ռում (էրզրում)—29—30
 էլիշիք, բերդ Նախիջևանում—14
 էլկակ—80
 էլմալու—57
 էլվարդար, բերդ—24
 էլրիբալ, լիվա (Ռ)—212
 էմիրհոյ, լիվա—220
 էմրախոր, բերդ—23
 էմրուք, բերդ—38
 էյեբան, նահիյե Մուշի դաշտում—38
 էյումրե, լիվա—212
 էյրի, էյալեթ (Ռ), բերդ—215
 էնդերուս (Հունդարիա)—78, 84
 էշբանջե, բերդ—24
 էշբասադ, բերդ—24
 էոզի, էյալեթ (Ռ), բերդ—215

էշմիածին—26, 27
 էսթերտուն—84
 էսթիշե, լիվա (Ռ)—220
 էսքիշեհիր—155
 էսքի Սարայ, պալատ Ստամբուլում—267
 էրդեբիլ—152
 էրզինջան — տե՛ս Երզնկա
 էրզրում—12, 13, 20, 23, 26, 28—30, 36, 41, 43—50, 53, 63, 70, 71, 73, 83, 94, 96, 98, 100, 102, 107, 112, 113, 119, 120, 127, 145, 149, 152, 153, 174, 176, 219, 231, 260, 261, 267, 289
 էրլահ, լիվա (Ռ)—220
 էրխե—52
 էրկու—39
 էրջիշ — տե՛ս Արճեշ
 էրս (Արս, Արեշ)—17
 էքիլ—54
 էքրադ բին-Կոթուր—30
 էրուր, լիվա—218
 էֆլաք (Վալախիա), վոյեվոդություն—84

 Թալին—272
 Թահան—21
 Թաշան, լեռ—68
 Թավեսքեր, սանջաք—27
 Թավրիզ—19, 30, 37, 39, 75—77, 86, 89, 93—95, 100, 110—112, 127, 128, 141, 147, 159, 161
 Թարաբիա—180
 Թարաբլուս—112, 114
 Թարաբլուս-Շամ, էյալեթ (Ա)—217
 Թարիֆ—264
 Թարսուս, լիվա, քաղաք—29, 30, 61, 63, 217
 Թելեք—54
 Թելլ-Հեմդան—62
 Թերբիստան—17, 21
 Թերենքուշ, բերդ—24
 Թերհալը, լիվա (Ռ)—63, 64, 213
 Թերջան (Դերջան)—39, 43, 47, 48, 111
 Թերշիլ—54, 56, 57
 Թերքեր—39

- Քերֆեք, լեռ—20
 Քեքե, լիվա (Ա)—215
 Քեքմանբերդ, լիվա (Ա)—43, 219
 Քիմուր Կափու (Դեմիր Կափու), Դեր-
 բենդ—124, 125, 148, 272
 Քիֆլիս—11, 16, 19, 23, 27, 30, 37,
 100, 120, 121, 123, 148, 168—170,
 185
 Քոկաթ—216
 Քորթում—23, 24, 41, 46, 144, 219
 Քոփրաք Կալե—156, 161
 Քրիալեթ—27
 Քունիս—215
 Քուչլե, լիվա—212
 Քուր, նահիյե—55
 Քուրլը—50
 Քուրղան—69
 Քուրքիա—5, 6, 9, 11, 77, 117, 118,
 168, 259, 260, 262, 268—270, 290,
 298
 Քուրքիստան—10, 34, 74, 96, 114, 224,
 265, 267, 289

 Իգդիր—Կարակալա—272
 Իզմիր—75
 Իզնիկ—155
 Իլիջա—48, 107, 267
 Ինդոնեզիա—10
 Իշիլ—63, 218
 Իսրա (տե՛ս Կընըք), գետ—19, 270
 Իսլամբըլու—58
 Իսքենդերուն—73, 212, 213
 Իսքյուր, լիվա (Ռ)—213
 Իսփիր (Իսպիր)—41, 42, 44, 219
 Իվանտերեսի, բերդ—24
 Իրան—34, 38, 40, 76—78, 94, 96,
 107, 113, 114, 117—119, 146, 166,
 168, 173, 189, 227, 268—270, 272
 Իրաք, Իրաք-Աշեմ, Իրաքի-Արաք—10,
 20, 33, 75, 268, 269
 Իրնեք—44
 Իփոքրի, նահիյե—44

 Կալայցիգ—9
 Կեզե—50
 Կեհիստան (Կեհաստան)—290
 Կիմե, լիվա Ղրիմում—20
 Կենքերան (Կենքորան)—18, 21
 Կեջան, լիվա Շամում—217
 Կևլիա, լիվա—212
 Կերում—20
 Կիմոսոն, լիվա—212
 Կիվե, լիվա (Ռ)—214
 Կիք, լիվա (Ա)—220
 Կոկաթին, բերդ—25

 Խարուսե—48
 Խարուր գետ—47
 Խազբրի ծով—13, 15, 17, 19—21
 Խալ, գետ Նեվշեհիրում—15
 Խալիջ — տե՛ս Ոսկեղջյուր
 Խանի Ջեդիդ—63
 Խարբութ (Խարբերդ)—48, 56, 218
 Խարուն, լիվա—210
 Խեթվան, լիվա (Ռ)—215
 Խեմրին, բերդ—46
 Խենդեկի—55
 Խենդերես—44
 Խերթվիս—18, 27, 220
 Խիզան, գավառ Վանի վիլայեթում—30
 Խնուս—36—38, 41, 42, 45, 219
 Խոյ—38, 39, 143, 161, 259
 Խոշաք—39
 Խոշ-Օղլան, գետ—53
 Խոջեվան—26
 Խորասան—34, 117, 188, 190
 Խորասան, նահիյե Մեջենկերտում—44
 Խուդավենդիգյար, լիվա (Ա)—215

 Կաբայիլի-Ուրբանի-Բերիյե, լիվա—221
 Կաթիֆ, լիվա—222
 Կալա, լեռնանցք—27
 Կալայի էլնեջմ—60
 Կալայի Ջեդիդ—47
 Կալայի Ռում—60
 Կալեք, լիվա—218
 Կալգեմ—21
 Կալիկա, լեռ—29, 42, 261
 Կահկահա, բերդ Իրանում—142
 Կաղզվան—11, 26, 112, 220
 Կանիբե, էյալեթ (Ռ)—217
 Կասթեմունի—10, 51, 65, 72, 215

- Կասնի—44
 Կասպից ծով—21, 257
 Կարա Դաղ, լիվա (ա)—222
 Կարախան, գյուղ—27
 Կարա-Կաշկան—209
 Կարա-Կոջլար—47
 Կարա-Հասանլը—58
 Կարահիսարի-Շարքի—41, 43, 44, 69, 89, 219
 Կարահիսարի-Սահիր, լիվա (Ա)—215
 Կարաման—61, 63, 99, 141, 143, 156, 231
 Կարա-Յալլար—65
 Կարաջա-Դաղ—56
 Կարասի—263
 Կարասի, լիվա (Ա)—215
 Կարասու—19, 36, 47—48
 Կարա-Քյոփրյու—57
 Կարկար (Քերքեր)—201
 Կարճկան—38
 Կարնը-Յարըք, բերդ—86
 Կարս—11, 12, 18, 23, 26—28, 30, 41, 47, 48, 60, 91, 94, 96, 99, 100, 103, 107, 123, 145, 149, 155, 156, 168, 220, 270, 271
 Կարս Զյուլկադերիյե—58
 Կարս Մարաշի, լիվա (Ա)—216
 Կարս-Չալը—271
 Կաքլու, լեռնանցք—27
 Կաֆ, լեռ—20, 257
 Կենջ—47, 48
 Կեսարիա (Կայսերի)—51, 69, 81, 105, 141, 180
 Կերշ—17
 Կերք վե Զերեք, լիվա Շամուս—217
 Կրզըլ-Աղաջ—18
 Կրզըլ-Դարաթ, լիվա (Ա)—221
 Կրզըլ-Ըրմաք—64, 65, 67—68
 Կրզըլ-Թեփե—57
 Կրզջա-Կալա, լիվա (Ռ)—222
 Կրզուջան—41, 45
 Կրլբուրուն, լիվա—215
 Կրլբք, լեռ—21
 Կրլթաք—17, 20, 50
 Կրնըք (Իորա), գետ—19, 270
 Կրրշեհիր—69
 Կրփշաք, դաշտ—125, 272
 Կրլիկիա—258
 Կրշեվան, բերդ (Ա)—271
 Կիպրոս—61—63, 217
 Կիրասոն—51, 56
 Կորան, լիվա—214
 Կոթուր—37—39, 46
 Կոլուր—43
 Կոմնաթ, այլ անունով՝ Սիս—72
 Կոյուն-Հիսար—44, 69
 Կոնիա—69, 70, 79, 135, 141
 Կոնստանդին, բերդ—17, 24
 Կոնստանդինյան ծոց, Ստամբուլում—185
 Կոշհիսար—69—71
 Կոջա Իլի, լիվա (Ռ)—212
 Կուդսի Շերիֆ, Երուսաղեմ—216
 Կուլբ—54
 Կուլքերման, բերդ—24
 Կուր գետ (Քուր)—11, 13, 15—19, 21
 Կուրջան (Կոզիջան), լիվա, (Ա)—219
 Հարեշի էյալեթ, Արարական թերակրղ-գում—263, 264
 Հաթուր, լիվա—218
 Հալեք—7, 28, 57, 59, 60, 82, 115, 116, 207, 231
 Համա, լիվա (Ա), քաղաք—217
 Համասին, լիվա—218
 Համասլի, վայր—47
 Համիդ, լիվա (Ա)—215
 Հայաստան—11—13, 75, 77, 106, 115, 116
 Հայկական լեռնաշխարհ—77
 Հաշե, լիվա—222
 Հաջրեք—27
 Հասան-Կալա—44, 46, 47, 113, 146
 Հարան, հյուքյումեթ—220
 Հարիր-Դումեք, լիվա—221
 Հարսոյ, լիվա Կիպրոսում—218
 Հարունիյե—58
 Հաֆար, լիվա (Ռ)—222
 Հեդիսե—47

- Հեղր, լիվա—218
 Հեյդար Բաղը, գյուղ Վանում—32
 Հեյեթ—47
 Հիզան—54
 Հիթեմ, քրդական նահիյե (Դիարբեքի-
 րում)—57
 Հիջազ—20, 31, 263
 Հիսնի-Ջիյադ — տե՛ս Խարբերդ
 Հիսնի-Մակսուրե—60, 61
 Հիսնի-Մենեջ—60
 Հիբմանե—44
 Հյունքար-Թեփեսի (Երևանում)—108
 Հյուսեին Աբադ—63, 65
 Հյուսիսային Կովկաս—77
 Հնդկաստան—103
 Հոժաթսրա, բերդ—24
 Հորավերդի, բերդ—24
 Հումս, լիվա (Ա.), քաղաք—217
 Հունաստան—179
 Ղազա, լիվա Շամում—216
 Ղարաբադ—15, 16, 21, 89, 161, 209
 Պրիմ—141, 212, 262, 272, 296
 Ճապարջուր — տե՛ս Ջաբաբջուր
 Ճապոնիա—10
 Մազանդարան—21, 99
 Մազկերտ, Մալազկերտ, Մանազկերտ—
 30, 44, 49, 54, 56, 271
 Մալաթիա—30, 47, 48, 60, 61, 66,
 70, 216
 Մախշիլ—27
 Մակու—87, 94, 259
 Մահմուդարադ, քաղաք Մուղանում—15
 Մահմուդիե (Հեքթարիում)—219, 220
 Մազոսե, լիվա Կիպրոսում—212, 213
 Մամա-Խաթուն—48
 Մամեջիլ (Մահջիլ)—220
 Մամրվան—27, 41, 45, 174, 219
 Մաջվա, լիվա—221
 Մասիսե (Մսիս, Մսիսե)—20, 29, 52,
 62, 258, 262
 Մասուլե—21
 Մարանդ—111
 Մարաշ—12, 28—30, 58—61, 82, 92,
 98, 112, 120, 123, 216, 231
 Մարդին—54
 Մարե-Ղասսլի (Կասսլից ծով)—20
 Մարկերտ, լիվա—218
 Մաքիր—54
 Մեգրելիա—28
 Մեդինա—183, 264
 Մեղեսթրե, լիվա—212
 Մերզիֆուն (Մարզվան)—55
 Մեծ Արմենիա—29, 30
 Մեծ Հայաստան—40
 Մեհաջ, լիվա—214
 Մեհլեբի—55
 Մեհրանի—54
 Մենազիր, բերդ—24
 Մենթեշե, լիվա (Ա)—215
 Մենկերտ (Մինեկերտ)—41, 44
 Մեշհեդ—93
 Մեջիդ-Աբադ—65
 Մեսոպոտամիա (Միջագետք)—53
 Մերձավոր արևելք—77, 260
 Մերքեջ—63
 Մեքթա—163, 183, 211, 261, 263, 268
 Մեֆարկի—55, 219
 Միդիլի, կղզի—212
 Միլաշ—44
 Միհրանի, լիվա (ա)—218
 Միջագետք—53, 189, 190
 Միջերկրական ծով—61
 Միջին Ասիա—260
 Մոկս—30, 40, 221
 Մորե, լիվա—212
 Մուղան (Մուկան)—11, 15, 21
 Մուշ—11, 30, 35, 57
 Մուշի դաշտ—35, 47, 48, 266
 Մուսուլ—53, 56, 57, 99, 113, 174,
 222, 231, 289
 Մուրադ գետ—44, 45—48, 56, 57, 64
 Յաղմուր-Դերեսի—41
 Յայլա Մեսջիդի—53
 Յանկե, լիվա (Ռ)—214
 Յանյա, լիվա (Ռ)—213
 Յաֆ, լիվա Կիպրոսում—218
 Յըլդըզ-Դադ—69

Յիլան-Կալասի—62
 Յովորոլի—50
 Նաբլուս, լիվա Շամում նաև Հալեբում—
 217
 Նազալի, բերդ—24
 Նազեբ, լիճ Խնուսում—36
 Նակշե, լիվա Ղրիմում—212
 Նաբու, բերդ—24
 Նեբբեբ, բերդ—24
 Նեմրաթ, լեռ—37
 Նեջահ, բերդ—23
 Նեվի-Բեկրադ, լիվա (Ռ)—214
 Նեվշեհիր, քաղաք Մուղանում—15, 18,
 49
 Ներգեբենլեբ—48
 Նիկոպոլի, լիվա (Ռ)—212
 Նիկտե—70, 156
 Նիյազաբադ—18, 20, 21
 Նիսիբին, լիվա (Ա)—54, 55, 189, 213
 Նուլահ, բերդ—24
 Շաթ—47, 56, 58
 Շահիկե, լեռ—18, 69
 Շահրիման Կալասի, բերդ—62
 Շահուտե, բերդ—24
 Շամ (տե՛ս Դամասկոս)—56, 82, 123,
 190, 216, 217, 289
 Շամախի—121—123
 Շամի ծով—63
 Շատախ, գավառ Վասպուրականում—40
 Շարբիոնի—44
 Շարուր—39
 Շեհրանի, լիվա—222
 Շեհրի-Ջոր—28, 40, 77, 78, 114, 142,
 189, 222
 Շեմանեբ, լիվա (Ա)—222
 Շեմուրթաթե, լիվա—214
 Շենասկ, լիվա—231
 Շերմ, լիվա (Ռ)—214
 Շիրվան—27, 48, 121, 122, 125, 141,
 148, 161, 270
 Շորագյալ—48, 70, 80, 278
 Շուշատ—27
 Ոսկեղջյուր (Խալիջ), ծովածոց Ստամ-
 բուլում—181

Չալդրան, դաշտ իրանական Ադրբեջա-
 նում—14, 38, 39, 46, 146, 259
 Չախեսթե, լիվա (Ռ)—214
 Չարմար, լեռնանցք—46
 Չափաբջուր (Ճապաղջուր)—47, 48, 56
 Չեմաս—44
 Չեմեշկազեբ (Չմշկածագ)—48, 53, 54
 Չեմեքյար, բերդ—24
 Չենար, լիվա (Ռ)—214
 Չերմեն, լիվա (Ռ)—215
 Չերմիբ (Չերմուկ)—54, 56
 Չինաստան—163
 Չորոբ (Ճորոխ), գետ—43
 Չորում—63, 67, 72, 80, 104, 215
 Չուբուր-Սաադ, Երևանյան դաշտ—13

 Պաղեստին—58
 Պարսկաստան — տե՛ս Իրան

 Ջաղբասար, բերդ—24
 Ջանիկ—63, 65, 69, 70, 72, 89, 216
 Ջանիկի լեռներ—63
 Ջանքեշ—54
 Ջապաբջուր (Ճապաղջուր)—54
 Ջեբլիյե, լիվա (Ռ)—217
 Ջեբլի-Ջուտի, լեռ—55
 Ջեբել-Լիբան—20
 Ջեբել-Նուր, գետ—62
 Ջեղեի-Մամուրե, լիվա—213
 Ջեզաիրի-Արաբ—222
 Ջեզիրե—54, 56
 Ջեզիրե-Ինեբուզ, լիվա (Կիպրոսում)—
 218
 Ջելաբ, գետ—57
 Ջեվազիր, լիվա—221
 Ջետր, լիվա—218
 Ջերմուկ—68
 Ջերնեկ, լիվա—218
 Ջեսան, լիվա (Ռ)—221
 Ջիդդե—264
 Ջիհուն, գետ—58, 70, 258
 Ջուլամեբրկ—40
 Ջուլֆա—19
 Ջուլի-Ռուհ, գետ—43
 Ջուհատ—19

- Ռարաթ—34
Ռակա կամ Ուրֆա, Ռահա—47, 48, 58, 218
Ռահագին, բերդ—24
Ռահվան, նահիյե Բիթլիսում—35
Ռեանե, բերդ—84
Ռերիա—34
Ռեհվիյե—50
Ռեշվան—47, 48, 60
Ռեշտ—148
Ռես-էդուզ — տե՛ս Հիսնի-Քեֆ
Ռեսնե, բերդ—84
Ռիանթե, բերդ—24
Ռիզե—50—52, 167
Ռիոն—23, 53
Ռիքադե, լեռ—20
Ռում (Սվազ)—20, 29, 41, 43, 141
Ռումելի—74, 97, 98, 120, 157, 158, 189, 213, 260, 263, 295
Ռումելի Հիսար—231, 291
Ռումի Բաղդադ (Ամասիա)—88
Ռումի ծով (Միջերկրական)—61, 62
Ռումիյե, էյալեթ (տե՛ս Սվազ)
Ռում-Կալա—47, 48
Ռուսաստան—168, 268, 290
- Սալմաս (Սալմաստ)—29, 30, 86
Սակըզ, կղզի—212
Սաղման—54, 56
Սամսոն—52, 65
Սամուր գետ—19
Սանթակ, բերդ—24
Սավեր—54
Սարի Սու, գետ—48
Սարուխան—215
Սեդմանիշ, բերդ Վրաստանում—176
Սելանիկ—213
Սելեֆկե—61, 218
Սեհրան, լիվա (Ա.)—222
Սեղան—44
Սեմեդատ, բերդ—23
Սելիդ-Հասան, գետ—57
Սենչատ—54, 55, 219
Սենչար—54, 55
Սեջան, լիվա—214
- Սեվերեբ—54, 56
Սերիբ—17
Սերիտ—17
Սերմիտանքես—21
Սերվի, լիվա (Ա.)—221
Սերֆենդքյար—63
Սեքերմեթ, լիվա (Ա.)—221
Սեքթեվար, լիվա—214
Սեքմեն-Աբադ—38, 39, 49
Սէքսար, լիվա—214
Սիլան, լեռ Մուղանում—15
Սիլիսթրե, լիվա (Ռ.)—213
Սինուն գետ—61, 62
Սիմսաթ—58, 60
Սինաա—51—65
Սինթանբլո, բերդ—23
Սիս—29, 30, 60—62, 72, 185, 217
Սիսաթթա—44
Սիրավի դաշտ—101
Սիրիա—7, 58, 75
Սիրվի—30
Սիփան (Սիֆան), լեռ—11, 33
Սկյուդար—72, 75, 79, 94, 104, 155
Սղերդ—54—56, 218
Սյուրմենե—33, 50
Սուլթիբ, լիվա (Ա.)—215
Սողանլու, լեռ, յայլա—27
Սոյուքսու, գետ—53
Սոքե, Սլթիին ենթակա սանչար—27
Սոֆիան—86, 111, 161
Սպարկերտ (Իսթայերդ)—30
Սվազ—12, 28, 42, 44, 48, 49, 53, 60, 63, 65, 66, 69, 70, 73, 80, 82, 97, 99, 112, 141, 143, 156, 177, 216, 231, 260, 289
Ստամբուլ—7—10, 58, 60, 72, 77, 78, 93, 96, 99—102, 106, 110, 112, 113, 116—119, 125, 141, 144, 146—148, 151, 153, 155, 162, 165, 173, 176, 177, 183, 188, 223, 231, 257, 259—261, 264, 267, 290, 294, 298
Ստորին Բասեն—44
Սուլակ, գետ—20
Սուլթանիյե—30

Սուլթան էոնի, լիվա (Ա)—215
Սուլթան Սուլեյմանի Քերթեւա—97
Սուխում—51
Սուղլե, լիվա (ա)—212
Սունսար—64, 65
Սուշեհրի—36, 42
Սուրմալու—272
Սևան—19
Սև լեռներ—21
Սև ծով—21, 23, 25, 44, 45, 50, 52,
63, 65, 69, 163, 172

Վալկասիյե, գավառ Ղարաբաղում—15
Վան—11—13, 27—32, 38, 40, 41, 53,
57, 86, 94, 100, 106, 112, 127, 140,
141, 143, 146, 156, 167, 173, 220,
231, 265, 289

Վատի Դանեք, նահիյե—42
Վարաթ, բերդ (Ռ)—238
Վելչեթրին, լիվա (Ռ)—213
Վենդասե, բերդ—24
Վենետիկ—84

Վերին Աջարա—174
Վերին Բասեն—44
Վերին Թերջան—41
Վերֆայի, լիվա (Ա)—221
Վիհե, կաղա—52

Վրաստան—14, 16, 17, 19, 20, 23—
25, 50—52, 100, 120, 121, 126, 143,
144, 153, 168—170, 185, 209—211,
230, 269

Տարսու (Տարսոս)—185
Տիգրիս—33, 53—55
Տիգրիս-Շաթ—55
Տրապիզոն—11, 12, 28, 41, 43, 50—53,
65, 69, 100, 112, 166—168, 170,
220

Ուշ փինար—57
Ուշ Քիլիսե, էջմիածին—11, 26, 27, 107
Ութանի Բելգրատ (վերին)—214
Ութերջա, լիվա (Ռ)—214
Ուրֆա—23, 218 (տե՛ս նաև Ռակա)
Փաղարջր—58

Փալու—47, 48, 54
Փայաս—63
Փասեն — տե՛ս Բասեն
Փեարուբլի, գետ—57
Փել-Խաթուն—35
Փենար, բերդ—23, 27
Փենչշենբե—41
Փեշլին—58
Փեշեվի, լիվա (Ռ)—214
Փլսենդիրե—55
Փեսյան—39
Փերթեք—48, 56
Փերթեք, բերդ—24, 27, 54, 56
Փլատանա—60
Փոթի—53
Փոսխով գետ—27, 220
Փոքր Ասիա—25
Փոքր Արմենիա—29, 30, 58

Քանանի երկիր—187
Քանդրի—67, 72, 104, 215
Քաշան—148
Քավբար, դաշտ Ղարաբաղում—15
Քելինան, բերդ—24
Քելիս, լիվա—214
Քելթիթ—41, 42, 48
Քեմախ—41, 42, 47—49, 71
Քեմխիս, բերդ—24
Քեմհալ—167
Քենար-Բեհ, բերդ—24
Քեշար—50
Քեշան, լիվա (Ա)—22
Քեշթասեթի—19
Քեշան—26
Քեոթահա—82
Քեսանի—30
Քեսլե, լիվա—221
Քևվանիս—41—43
Քերեքմեշ, լեռնանցք—27
Քերինե, լիվա Կիպրոսում—217
Քեֆե—65, 126, 141, 215, 262
Քեֆրի-Բինա, Մսիսե քաղաք—62
Քյուրթեք—58
Քրլե, լիվա—220
Քոյթուն—50

Քոսթենդիլ, լիվա—213
Քորեյլե—50
Քորբան, լիվա (Ռ)—211
Քորբիլ, լիվա (Ռ)—219
Քրիստոսի վանք (Դիրի Մեսիհ)—60
Քումեք, բերդ—23
Քունիա—23, 50, 52
Քունիա, լիվա (Ա)—220
Քուա, լիվա—44
Քուրդիստան—11, 13, 29, 30, 38—40,
56, 146, 175
Քուփին, բերդ—24
Քուֆե, արաբական հնագույն քաղաք—
259

Օզկըք, նահիյե Գարահիսարում—44
Օլթի—45, 174, 219
Օխրի, լիվա (Ռ)—213
Օման—21

Օսթեդ, լիվա Ալթուն-Կալայի մոտ—220
Օսմանյան բեյություն (Օսմանլի բեյլի-
յի)—292
Օսմանյան կայսրություն—5, 6, 28, 75,
76, 105, 115, 165, 168, 174, 257,
260, 264, 268, 290, 294, 295
Օսմանյան պետություն—8, 9, 74, 75,
147, 180—182, 260, 262, 265, 269,
289
Օսմանջըք—68, 70, 72
Օսֆեհեր, լիվա (Ռ)—220
Օվաջըք—30, 39
Օրլը, նահիյե—42
Օֆ—50, 53

Ֆաթսա—65
Ֆաշ (Ռիոն), գետ, նավահանգիստ—
23, 53, 166—169
Ֆերսենք—49

Երկու խոսք	5
Քյաթիր Չելերի, Հաջի Խալիֆա	7
«Ջիհան Նյումա»	9
«Ֆեզլեթ»	74
«Ֆեզլեթ», հատոր I	79
«Ֆեզլեթ», հատոր II	102
Սելանիկի Մուստաֆա Էֆենդի	115
«Թարիխի Սելանիկի»	117
Սուլաք Չադե	139
«Թարիխի Սուլաք Չադե»	140
Շանի Չադե	163
«Թարիխի Շանի Չադե»	165
Մյունեջջիմ Բաշի	183
«Սահաիֆ-ուլ-ախբար»	185
Ֆերիդուն Բեյ, «Սուլթանների գրություններ»	202
Կոշի Բեյ	224
«Ռիսալե»-ի բովանդակությունը	225
Հատվածներ Կոշի Բեյի «Ռիսալե»-ից	226
Կոշի Բեյի երկրորդ «Ռիսալե»-ն	233
Հավելված	
Ֆերիդուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ»-ից փաստաթղթեր	237
Շանի Չադեն ֆինանսական-դրամական և կենցաղային հարցերի մասին	244

Մ Ա Ն Ո Ւ Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Քյաթիր Չելերի	255
«Ջիհան Նյումա»	255
«Ֆեզլեթ», հատոր I	264
«Ֆեզլեթ», հատոր II	267
«Թարիխի Սելանիկի»	263
«Թարիխի Սուլաք Չադե»	276
Շանի Չադե	279
«Թարիխի Շանի Չադե»	279
Մյունեջջիմ Բաշի	282
«Սահաիֆ-ուլ-ախբար»	283
Ֆերիդուն Բեյ, «Սուլթանների գրություններ»	285
Կոշի Բեյ	290
Հավելված	
Ֆերիդուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ»-ից	292
Շանի Չադեի փաստաթղթերի մասին	298
Թարգերեն տեքստեր	300
Резюме (на русском языке)	305
Резюме (на английском языке)	316
Անձնանունների ցանկ	318
Տեղանունների ցանկ	325

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ ԳԱ արևելագիտության սեկտորի
գիտական խորհրդի հանձնարարությամբ

Պատ. խմբագիրներ՝ Հ. Հ. Մարտիրոսյան,
Տ. Ա. Կարապետյան
Նկարչական ձևավորումը՝ Լ. Ա. Սադոյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Հ. Լ. Գորոյան
Սրբագրիչ՝ Լ. Ս. Սարաֆյան

ՎՖ 06658, հրատ. № 2282, ԽՀԽ № 828, պատվեր 1675, տպաքանակ 3000

Հանձնված է արտադրության 21/IX 1963 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 4/VII 1964 թ.:

Տպագր. 20,88 մամ., հրատ. 18,9 մամ., թուղթ՝ 60×9¹/₈

Գինը կազմում է 1 ու. 33 կոպ.

Հայկ. ՍՍՌ Մինիստրների սովետի մամուլի պետական կոմիտեի

պոլիգրաֆարդյունաբերության գլխավոր վարչության

Պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան, Տերյան 91:

ՈՒՂՂՈՒՄ

Էջ	տող	տպագրված է	պետք է լինի
193	վ 16	նոր	նրա
203	ն 8	«Սուլթանները	«Սուլթանների
212	վ 8	Դեյրա	Դերյա
243	վ 11	հեյթ-ուլ-մալ	բեյթ-ուլ-մալ
259	ն 7	Ռիսմի	Ռեսմի
268	վ 21	Գերմանշահ	Քերմանշահ
277	վ 3	մարդիկ	մարտիկ
278	ն 15	արտադրությունը	արդարությունը
328	ն 4	Գորիցա, կամ Կորչա, քաղաք Ալբանիայում, թուրքերեն Գյումյուլջինա — 224	Գորիցա, կամ Կորչա քաղաք Ալբանիայում — 224